

СТЕНДАЛЬ

ПЕРВОЕ

I

ТОМЪ

ДЕРЖАВИНА

ALPH
HEAD

СТЕНДАЛЬ

(Анрі Бейль)

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Переклад з французької

Є. СТАРИНКЕВИЧ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Київ — 1940

Правда, сувора правда.
Дантон.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I
ПРОВІНЦІАЛЬНЕ МІСТО

Put thousands together less bad,
But the cage less gay.

Hobbes *.

Маленьке місто Вер'єр — одне в найкрасивіших у Франш-Конте. Його біленькі будинки з гостроверхими дахами з червоної черепиці розкидані на узгір'ї, найменші западини якого позначені купами густолистих каштанів. Ду тече на кілька сот футів під руїнами укріплення, колись збудованого іспанцями.

Вер'єр захищений з північного боку високою горою — одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Верра вкриті снігом уже при перших жовтневих холодах. Потік, що спадає з гори, перше ніж улитись у Ду, перетинає Вер'єр і приводить в рух велику кількість лісопилки; ця нехитра промисловість забезпечує певний добробут переважній частині населення, що складається більше з селян, ніж із міщан. А проте містечко збагатіло не через лісопилки. Фабрика вибійних полотен, відомих під назвою мюлузьких, забезпечила загальний добробут населення, яке після падіння Наполеона поперобудувувало майже всі фасади вер'єрських домів.

Новоприбулий при в'їзді в містечко відчуває приголомшення від грюкоту якоїсь страшелезної на вигляд машини. Вода потоку крутить колесо, що піднімає двадцять важких молотів, і вони падають з шумом, від якого дрижить брук. Кожен з цих молотів вироб-

* Посадить у клітку тисячу хоч і не поганих людей, та все ж це буде невесело. Г о б б с.

ляє щодня кілька тисяч цвяхів. Гарненькі й свіжі дівчата підкладають під оті величезні молоти маленькі залізні брусочки, що вмить переробляються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше відвідує гори на межі Франції і Швейцарії. Якщо подорожній при в'їзді в Вер'єр спить, кому належить оцей чудовий цвяховий завод, що оглушує всіх на головній вулиці, йому відповідять протяжною говіркою: „Е! він належить панові меру“.

Якщо подорожній хоч на кілька хвилин затримається на головній вулиці Вер'єра, що йде вгору від берега Ду до вершини горба, можна позакладатись на сто проти одного, що він побачить високого чоловіка з заклопотаним і поважним виглядом.

Побачивши його, мешканці поквапливо скидають капелюхи. В нього сивувате волосся, одягнений він у сіре. Він кавалер багатьох орденів, має великий лоб, ніс з горбинкою, і загалом його обличчя не позбавлене певної правильності; можна навіть сказати, що гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, яку може мати людина 48—50 років. Але незабаром парижанина вражає вираз самозадоволеності, змішаної з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, можна помітити, що таланти цієї людини обмежуються вмінням вимагати від людей акуратної сплати того, що вони йому винні, а самому якомога довше не платити своїх боргів.

Такий є мер Вер'єра, пан де-Реналь. Поважною ходю перетинає він вулицю, входить у мерію і зникає з очей подорожнього. Але пройшовши вулицею вгору кроків на сто, останній може помітити гарний будинок, оточений розкішним садом, що його видно крізь залізну гратчасту огорожу. За ним на горизонті видно пагорби Бургундії, немов створені для того, щоб чарувати зір. Цей краєвид примушує подорожнього забути отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, яка починає його тут душити.

Йому кажуть, що цей будинок належить панові де-Реналю. Вер'єрський мер спорудив цей гарний дім з тесаного каменю, тепер добудовуючи його на прибутки від свого великого цвяхового заводу. Пан де-Реналь, як кажуть, походить з старовинної іспанської сім'ї, що, здається, оселилась у цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Після 1815 року він червоніє від сорому через свою належність до промисловців. 1815 рік зробив його вер'єрським мером. Стіни, що підтримують окремі частини цього розкішного саду, який спускається терасами аж до річки Ду, теж є нагородою за спритність пана де-Реналю в торгівлі залізом.

Не думайте, що у Франції ви зустрінете такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини—Лейпціга, Франкфурта, Нюренберга та інших. В Франції чим більше стін споруджує власник, чим більше він нагромаджує каміння, тим більше набуває права на повагу від своїх сусідів. Сади пана де-Реналю, в яких так багато стін, викликають захоплення ще й тому, що він для них купив на вагу золота кілька ділянок землі. Наприклад, лісопилка на березі Ду, що вразила вас при в'їзді в Вер'єр, і на якій ви помітили прізвище Сорель, написане велетенськими літерами на дошці над дахом,—ця лісопилка шість років тому займала площу, на якій зараз споруджують стіну четвертої тераси садів пана де-Реналю.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довелося таки поморочитись з старим Сорелем, упертим і грубим селянином. Він змушений був відрахувати йому чимало дзвінких луідорів, щоб той переніс свій завод в інше місце. Через свої зв'язки в Парижі пан де-Реналь дістав дозвіл відвести „громадський“ потік, який приводить у рух лісопилку. Цієї ласки він дістав після виборів 1820 року.

Він дав Сорелеві по три арпани за один на п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було

значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але батько Сорель, як його стали звати, коли він збагатів,— зумів скористатись з нетерпіння і „власницької манії“ свого сусіда і витягти в нього 6000 франків.

Щоправда, цю угоду дуже критикували місцеві розумники. Якось у неділю, повертаючись із церкви в уніформі мера, пан де-Реналь здалека побачив, як старий Сорель, оточений трьома синами, посміхається, дивлячись на нього. Ця посмішка пролила фатальне світло в душу пана мера, і з того часу він думає, що міг би обмінятись дешевше.

Щоб заслужити суспільну повагу у Вер'єрі, ні в якому разі не треба, будуючи велику кількість стін, застосовувати плани, занесені з Італії каменярями, які навесні проходять через Юру, прямуючи в Париж. Таке новозаведення спричинилося б до того, що необережного будівника вважали б за „нікчемну людину“, і добре ім'я його назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і поміркованих людей, що створюють тут репутацію.

Сказати правду, ці розважливі люди виявляють найнудніший деспотизм. Саме через це прикре слово життя в містечках нестерпне людям, що жили в цій великій республіці — Парижі. Тиранія громадської думки — такої! — в провінціальних містечках Франції така сама тупа, як і в Сполучених Штатах Америки.

Розділ II

МЕР

L'importance ! Monsieur, n'est ce rien ? —
Le respect des sots, l'ébahissement des enfants,
l'envie des riches, le mépris du sage.

Barnave *.

На щастя для репутації пана де-Реналья, як адміністратора, треба було збудувати величезну стіну, яка

* Значність! Хіба це ніщо, пане? — Повага дурнів, подив дітей, заздрощі багатих, зневага мудреця. Барнав.

підтримувала б публічний променад, що йде здовж пагорба на сотню футів понад річкою Ду. З цього місця публічного гуляння, завдяки його чудовому розташуванню, відкривається один з наймальовничіших у Франції краєвидів. Проте щовесни дощові води орали цей променад, прориваючи рівчаки, і робили його непрохідним. Саме ця незручність, яку всі відчували, дала панові де-Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням стіни на двадцять футів заввишки і тридцять або сорок сажнів завдовжки.

Парапет цієї стіни, заради якої пан де-Реналь змушений був тричі їздити в Париж, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського променаду,—парапет цієї стіни тепер здіймається на чотири фути над ґрунтом. І, немов на виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер опоряджують плитами з тесаного каменю.

Скільки разів, думаючи про тількищо покинуті паризькі бали і спершись на великі брили цього гарного синювато-сірого каміння, я задивлявся на долину Ду. Там, на лівому березі звиваються п'ять або шість западин, і на дні їх можна ясно побачити невеличкі струмочки. Видно, як вони біжать, утворюючи водопади, і нарешті впадають у Ду. Сонце дуже припікає в цих горах; коли проміння його спадає прямовисно; подорожній може мріяти на терасі під тінню розкішних платанів. Своім швидким зростанням і чарівним синювато-зеленим листям вони завдячують наносному ґрунтові; пан мер наказав його насипати поза величезною стіною, бо, не зважаючи на опір міської ради, він розширив променад більше ніж на шість футів (і хоч він ультра-консерватор, а я—ліберал, я його за це хвалю). Ось чому на його думку, а також на думку пана Вально, щасливого директора вер'єрського притулку для бідних, ця тераса може витримати порівняння з терасою Сен-Жермен-ан-Ле.

Я, з свого боку, можу закинути „Променадові Вірності“ (ця офіціальна назва написана в п'ятнадцяти чи двадцяти місцях на мармурових дошках, що їм пан де-Реналь завдячує ще одним орденом) тільки одне: я закидаю „Променадові Вірності“ той варварський спосіб, яким за наказом начальства підрізують та підстригають ці могутні платани. Краще було б, якби ці дерева не нагадували своїми низькими, круглими й плескуватими купами найвульгарнішу з городних рослин, а розкішно розросталися б, як в Англії. Але воля пана мера деспотична, і двічі на рік всі дерева, що належать місту, підлягають нещадній ампутації. Місцеві ліберали кажуть — та вони, мабуть, перебільшують! — що рука офіціального садівника зробилась значно безжальнішою, відколи пан вікарій Маслон став привласнювати собі продукти підстригання.

Цей молодий священик був присланий кілька років тому, щоб наглядати за абатом Шеланом і кількома священиками з околиць. Один старий штаб-лікар італійської армії, що жив у відставці в Вер'єрі і що був за свого життя, на думку пана мера, разом і якобінцем і бонапартистом, якось наважився поскаржитись йому з приводу періодичного калічення цих гарних дерев.

— Я люблю тінь, — відповів пан де-Реналь з відтінком погордливості, що пасує в розмові з лікарем, кавалером ордена почесного легіону, — я люблю тінь, наказую підстригати мої дерева, щоб вони давали тінь, і не розумію, для чого ще може служити дерево, коли воно не дає прибутку, як, приміром, горіхове дерево.

„Давати прибуток“ — ось те велике слово, що важить у Вер'єрі більш за все. Воно виражає звичайну думку понад трьох чвертей його мешканців.

„Давати прибуток“ — така основна причина, що вирішує все в цьому містечку, яке видалося вам таким гарненьким. Новоприбулий, зачарований красою й свіжістю глибоких долин, які його оточують, спочатку

думає, що мешканці його чутливі до краси; адже вони дуже часто говорять про красу своєї країни: не можна заперечувати, вони нею дорожать, але тільки тому, що вона притягає приїжджих, гроші яких збагачують хазяїв готелів, а це, через міські податки, „дає прибуток місту“.

Одного гарного осіннього дня пан де-Реналь прогулювався по „Променаду Вірності“ під руку з своєю дружиною. Слухаючи свого чоловіка, що говорив з поважним виглядом, пані де-Реналь тривожно стежила очима за рухами трьох хлопчиків. Старший, що мав на вигляд років одинадцять, часто наближався до парпету і, здавалось, хотів на нього злізти. Тоді лагідний голос називав ім'я Адольфа, і хлоп'я відмовлялось від свого честолюбного наміру. Пані де-Реналь була жінкою років тридцяти, але ще дуже гарною.

— Він ще, мабуть, пожалкує, цей добродій з Парижа, — казав пан де-Реналь з ображеною міною, і обличчя його було блідше, ніж звичайно. — В мене таки знайдуться друзі в палаці...

А втім, хоч я і збираюсь розповідати вам про провінцію на 200 сторінках, але мені не вистачить варварства, щоб змушувати вас слухати довжелезні й хитромудрі провінціальні діалоги.

Цей „добродій з Парижа“, такий огидний в очах вер'єрського мера, був ні хто інший, як пан Аппер, що два дні тому якось зумів побувати не тільки в тюрмі і в притулку для бідних, але й у госпіталі, яким безплатно завідував мер разом з головними місцевими власниками.

— Але, — боязко питала пані де-Реналь, — чим вам може пошкодити цей пан з Парижа, коли ви управляєте майном бідаків з бездоганною чесністю?

— Він приїхав тільки на те, щоб вилити на нас потоки ганьби, а потім вміщуватиме в ліберальних газетах статті.

— Ви ж їх ніколи не читаете, друже мій!

— Але про ці якобінські статті нам розказують; все це нас відтягає і заважає нам творити добро*. Ні, я ніколи не прощу нашому кюре.

Розділ III

МАЙНО БІДНИХ

Un curé vertueux et sans intrigues est une providence pour le village.

*Fleury**.*

Треба знати, що вер'єрський кюре, вісімдесятирічний старик, але з залізним здоров'ям і залізною вдачею, якими він завдячував живущому гірському повітрю цієї країни,—мав право повсякчасно відвідувати тюрму, госпіталь і навіть притулок для бідних. Пан Аппер, що його рекомендували священникові з Парижа, був досить розумний, щоб приїхати в цікаве наше містечко рівно о шостій годині ранку і негайно з'явитись у дім священника.

Читаючи листа від маркіза де-ла-Моля, пера Франції і найбагатшого землевласника цієї провінції, кюре Шелан замислився.

„Я старий, і мене тут люблять,—сказав він півголосно сам до себе,—вони не наважаться!“ — Він звернувся до парижанина, і в очах його, не зважаючи на старість, палав той священний вогонь, що свідчить про насолоду від дещо небезпечного гарного вчинку:

— Ходімо зо мною, пане, але, будь ласка, в присутності тюремника і особливо наглядачів притулку для бідних не висловлюйте своєї думки про те, що ми побачимо.

Пан Аппер зрозумів, що має справу з благородною людиною; разом з поважним священником він відвідав

* Історична фраза (прим. автора).

** Доброчесний священник, до того ж не інтриган — це провидіння для села. Флері.

тюрму, госпіталь, притулок, багато розпитував, і, не зважаючи на дивовижні відповіді, не дозволив собі ні слова огуди.

Огляд тривав кілька годин. Священик запросив пана Аппера обідати, але той послався на невідкладні листи, що йому треба написати: він не хотів ще більше компрометувати свого великодушного супутника. О третій годині вони пішли закінчити огляд притулку для бідних і ще раз зайшли в тюрму. Там їх зустрів біля дверей тюремник, якийсь велетенський шести футів на зріст, з кривими ногами; його бридке обличчя зробилось ще огиднішим від страху.

— Ах, пане,— сказав він священикові, тільки но побачивши його,— чи не є цей пан, що з вами, паном Аппером?

— Ну, то що? — сказав священик.

— А те, що я вчора дістав найсуворіший наказ про нього; пан префект послав жандарма, і той скакав цілу ніч: мені наказано не пускати пана Аппера в тюрму.

— Я вам заявляю, пане Нуару,— сказав священик,— що цей приїжджий є пан Аппер. Чи ви визнаєте за мною право входити в тюрму повсякчасно, вдень і вночі, в супроводі кого завгодно?

— Так, пане кюре,— тихо сказав тюремник, схиливши голову, як бульдог, що проти волі слухається палиці. — Проте, пан кюре, в мене жінка і діти, і, якщо на мене викажуть, я буду усунений, а годує мене тільки посада.

— Мені теж було б неприємно втратити посаду,— відповів добрий священик, і в голосі його відбивалось дедалі більше хвилювання.

— Це зовсім інша річ! — жваво підхопив тюремник; — відомо ж, пане кюре, що у вас вісімсот ліврів ренти з вашої земельки...

Такі були факти, що вже два дні хвилювали всі лихі пристрасті містечка Вер'єр; їх коментували й перебільшували двадцятьма різними способами. Саме зараз з цього приводу виникла невеличка суперечка між па-

ном де-Реналь і його дружиною. Вранці він у супроводі пана Вально, директора притулку для бідних, ходив до кюре, щоб висловити йому крайнє незадоволення. Пан Шелан не мав ніяких протекторів; отже, він відчув усю вагу їхніх слів.

— Ну, що ж, панове! я буду третім вісімдесятирічним священиком, якого усунуть з посади в цьому краї. Я тут уже п'ятдесят шість років; я хрестив майже всіх жителів міста, яке було простим містечком, коли я сюди приїхав. Щодня я вінчаю юнаків, так само, як колись вінчав їх дідів. Вер'єр — це моя сім'я; але, побачивши новоприбулого, я подумав: цей чоловік, що приїхав з Парижа, може й справді ліберал, бо їх тепер багато, але яке лихо може він заподіяти нашим бідним і ув'язненим?

Але пан де-Реналь і особливо пан Вально, директор притулку для бідних, дорікали йому дедалі запальніше.

— Ну, що ж, панове! накажіть мене усунути, — скрикнув старий священик тремтячим голосом. — Я однаково житиму тут! Ви знаєте, що сорок дев'ять років тому я успадкував землю, яка дає вісімсот ліврів. Я житиму на цей прибуток. Я не роблю ніяких заощаджень з моєї посади, панове, і, мабуть, тому мене не дуже лякає загроза її втратити.

Пан де-Реналь жив у цілковитій згоді з своєю дружиною; але, не знаючи, що відповісти, коли вона лагідно повторювала: „Яке лихо може заподіяти в'язням цей пан з Парижа?“, він уже готовий був зовсім розгніватись, як раптом вона скрикнула. Другий з їх синів тількищо виліз на парапет стіни і бігав по ньому, хоч стіна височіла більше ніж на двадцять футів над виноградником, що був по той бік. Пані де-Реналь боялась, що, назвавши сина на ім'я, вона злякає його, і він упаде. Нарешті хлопчик, радіючи з своєї відваги, глянув на матір, і, побачивши її блідість, зіскочив на променад і підбіг до неї. Його добре посварили.

Ця маленька подія змінила наіпрямок розмови.

— Я неодмінно хочу взяти Сореля, сина тесляра,— сказав пан де-Реналь;— він доглядатиме дітей, бо вони вже стають занадто бешкетними для нас. Він молодий священик, або готується ним бути, гарний латиніст; діти напевне будуть у нього добре навчатись, бо в нього твердий характер, каже наш кюре. Я йому дам триста франків і харчі. В мене були деякі сумніви щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордена почесного легіону, що жив на пансіоні у Сорелів під тим приводом, що він їх кузен. Цілком можливо, що цей чоловік був таємний агент лібералів. Він казав, що наше гірське повітря корисне для його астми, та це не доведено. Він проробив усі італійські кампанії Буонапарте і навіть у свій час, кажуть, вотивав проти імперії. Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому безліч книг, що привіз з собою. Отже, мені ніколи не спадало на думку взяти до дітей цього сина тесляра; але наш кюре саме напередодні сцени, яка нас назавжди посварила, сказав мені, що молодий Сорель уже три роки вивчає теологію з наміром вступити до семінарії, значить— він не ліберал, і головне— він латиніст. Це буде зручно з усякого погляду,— провадив пан де-Реналь, з дипломатичною міною дивлячись на дружину;— Вально дуже пишається парою норманських коней, яких він тількищо купив для своєї коляски. Але в його дітей немає вихователя.

— Він може в нас перехопити цього.

— Значить, ти схвалюєш мій план?— сказав пан де-Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за прекрасну думку, яку вона тількищо висловила.— Отже, ця справа вирішена.

— Ах, господи! як ти швидко вирішуєш, любий друже.

— Бо в мене є характер, і кюре в цьому переконався. Не будемо з цим критись— нас тут оточують ліберали. Всі ці крамарі, що торгують полотном, заздять мені,

я певен цього, і двоє чи троє з них стають багатіями. Ну, то мені буде дуже приємно, щоб вони бачили, як діти пана де-Реналья ідуть на прогулянку в супроводі свого вихователя. Це викличе повагу до мене. Дідусь часто нам розповідав, що в юнацтві в нього був вихователь. Він коштуватиме мені якісь сто екю, але цю витрату треба розглядати, як необхідну для підтримки нашого становища.

Це раптове вирішення примусило пані де-Реналь глибоко замислитись. Це була висока й ставна жінка, і її вважали в свій час за красу рідного краю, як кажуть тут у горах. В її ході було щось просте і молоде. В якогось парижанина ця наївна грація, сповнена невинності і жвавості, викликала б, мабуть, почуття ніжної любовострасності. Якби пані де-Реналь дізналась про успіх такого роду, вона б дуже засоромилась. Ні кокетство, ні афектація ніколи не торкались цього серця. Казали, що пан Вально, багатий директор притулку, залицявся до неї, але не мав успіху. Це надало їй добродетності особливого блиску, бо пан Вально, високий, ставний молодий чоловік, з рум'яними щоками і густими чорними бакенбардами, був одним з отих грубих, зухвалих і крикливих молодців, що в провінції зветься красунями.

Пані де-Реналь, боязка і з дуже нерівним характером, особливо лякалась невгамовної рухливості й гучного голосу пана Вально. Вона цуралася того, що зветься в Вер'єрі розвагами, а тому за нею встановилась репутація гордої з свого походження. Вона про це й не думала, але їй було дуже приємно, що мешканці Вер'єра не так часто до неї заходять. Треба сказати одверто, що місцеві дами вважали її за дурну, бо вона не вдавалась до політичних способів щодо свого чоловіка і не користалась з найсприятливіших нагод, щоб змусити його купити їй гарні капелюхи в Парижі або Безансоні. Аби тільки їй не заважали самій блукати в своєму розкішному саді—і вона ніколи не ремствувала.

Ця щиросерда жінка не наважувалась критикувати навіть власного чоловіка і не признавалась сама собі, що він їй набридає. Вона думала, хоч і не казала собі цього, що між чоловіком і жінкою не може бути ніжніших стосунків. Вона особливо любила пана де-Реналья, коли він ділився з нею своїми міркуваннями про майбутнє їх синів; одного з них він призначав для військової кар'єри, другого—для магістратури, а третього—для церкви. Зрештою, на її думку, пан де-Реналь був значно менш нудним, ніж усі знайомі чоловіки.

Така оцінка дружини була не безпідставною. Вер'єрський мер користався репутацією дотепної людини і особливо репутацією людини гарного тону, дякуючи півдесяткові жартів, успадкованих ним від дядька. Старий капітан де-Реналь служив перед революцією в кінному полку герцога Орлеанського, і коли він їздив у Париж, його приймали в салонах принца. Він бачив там пані де-Монтессон, славетну пані де-Жанліс, пана Дюкре, що перебудував Пале-Рояль. Ці особи дуже часто фігурували в анекдотах пана де-Реналья. Та згодом йому ставало дедалі важче пригадувати всі ці делікатні речі, і нарешті він став повторювати анекдоти про Орлеанський дім тільки в особливо важливих випадках. Він був до того ще й дуже чемний—за винятком грошових справ, а тому його вважали не без підстав за найаристократичнішу особу в Вер'єрі.

Розділ IV

БАТЬКО І СИН

E sara mia colpa
Se così è?*

Machiavelli *.

„Жінка моя такій справді дуже розумна!—казав сам до себе вер'єрський мер другого ранку о шостій го-

* Чи це мій гріх, якщо він тут є? Макіавеллі.

дині, ідучи до лісопилки батька Сореля.— Хоч я їй сказав про мій план для підтримки належної переваги, але мені не спало на думку, що коли я не візьму цього юного абата Сореля, який, кажуть, знає латинь немов ангел, то директор притулку, ця неприкаяна душа, може його в мене перехопити. З яким почуттям власної вищості він тоді буде говорити про вихователя своїх дітей! Чи буде цей вихователь, коли я його візьму, носити сутану?”

Пан де-Реналь поринув у ці думки, коли побачив здаля селянина, чоловіка щось із шість футів зросту, що, здавалося, був дуже зайнятий, вимірюючи зранку колоди, поскидані вздовж Ду на дорозі до складу. Селянин, очевидно, був не дуже радий, побачивши мера, бо ці колоди захаращували дорогу і лежали тут незаконно.

Батько Сорель,— бо це був він,— дуже здивувався, і ще більше був задоволений дивною пропозицією, яку зробив йому пан де-Реналь щодо його сина Жюльєна. Проте він слухав його з тим невдоволеним, смутним і байдужим виразом, якого так добре вміють прибирати хитрі жителі цих гір. Раби ще з часів панування Іспанії, вони досі не втратили цієї риси єгипетських феллахів.

У відповідь Сорель спочатку довго проказував усі шанобливі вирази, які знав напам'ять. Повторюючи ці порожні слова, при чому незграбна посмішка ще підсилювала фальшивий і мало не шахраюватий вираз, властивий його обличчю, старий селянин шукав у своєму діяльному розумі, які причини могли примусити таку поважну людину взяти до себе його негідника сина. Він був дуже незадоволений Жюльєном, а проте пан де-Реналь пропонував за нього несподівану платню в триста франків на рік, харчі і навіть одяг. Остання претензія, яку спритний батько Сорель раптом висунув, також була прийнята паном де-Реналем.

Ця вимога вразила мера. „Моя пропозиція не задовольняє і не захоплює Сореля, як це мусило б бути,

природно, отже, ясно, — сказав він сам собі, — що йому вже зробили таку пропозицію, а хто ж її міг зробити, як не Вально?" Марно настоював пан де-Реналь на тому, щоб справу покінчити негайно: хитрий стариган уперто відмовлявся; він казав, що хоче порадитись із сином — ніби й справді в провінції багатий батько буде питати сина, в якого нічого нема.

Лісопильний завод складається з сарая на березі річки. Дах підтримується зрубом на чотирьох великих дерев'яних стовпах. На височині восьми чи десяти футів, посеред сарая, ходить вгору і вниз пилка, а дуже простий механізм штовхає до неї колоду. Колесо, що його рухає вода, приводить в дію цей подвійний механізм: той, що піднімає і опускає пилку, і той, що тихенько підштовхує колоду до пилки, яка її розрізає на дошки.

Наблизившись до свого заводу, батько Сорель голосно гукнув Жюльєна, але ніхто не озвався. Він побачив тільки своїх старших синів; це були якісь велетні, що, озброївшись важкими сокирами, обтесували ялинові стовбури перед тим, як нести їх до пилки. Вони намагалися точно влучати на чорну зазначку на дереві, і кожний удар їх сокири відділяв величезні тріски. Вони не чули голосу свого батька. Він попрямував до сарая, зайшов туди, марно пошукав Жюльєна на тому місці, де він мусив бути, біля пилки, і нарешті помітив його на п'ять чи шість футів вище: він сидів верхи на одній з деревин. Замість того, щоб уважно стежити за ходом механізму, Жюльєн читав. Ніщо не завдавало старому Сорелеві такої прикрості; він ще так-сяк міг би дарувати Жюльєнові його делікатну будову, непридатну для фізичної праці, таку відмінну від будови його старших синів; але ця манія читання була йому огидна; сам він був неписьменний.

Марно гукав він Жюльєна два чи три рази. Увага, з якою юнак поринув у книгу, навіть більше, ніж гуркіт пилки, заважала йому почути голос батька. Нарешті, не зважаючи на свої літа, старий легко скочив

на деревину, яка була під пилкою, а звідти на поперечну балку, що підтримувала дах. Від сильного удару книга, яку держав Жюльєн, полетіла в річку, від другого удару, не меншої сили, по потилиці сам Жюльєн утратив рівновагу. Він трохи не впав з височини дванадцяти або п'ятнадцяти футів на важелі працюючої машини, які його розчавили б, але батько схопив його лівою рукою.

— Ну, ледащо! ти що ж, завжди читатимеш свої проклятущі книги, коли маєш наглядати за пилкою? Читай їх увечері, коли ти марнуєш час у кюре, будь ласка!

Жюльєн, хоч і приголомшений ударом і весь у крові, наблизився до свого офіційного поста біля пилки. Очі його зросились слізьми — не стільки через фізичний біль, скільки через втрату улюбленої книги.

— Спускайся, тварино, мені треба з тобою говорити!

Але шум машини не дав Жюльєнові почути цього наказу. Його батько, що був уже внизу і не хотів завдавати собі праці знов лізти на машину, взяв довгу жердину, якою збивали горіхи, і стукнув нею сина по плечі. Коли Жюльєн спустився, старий Сорель стусанами погнав його додому. „Один бог знає, що він з мною тепер зробить!“ — казав сам до себе юнак. По дорозі він сумно глянув на річку, куди впала його книга: це був його улюблений „Меморіал святої Єлени“.

Щоки його палали, і він спустив очі долу. Це був невеличкий на зріст юнак вісімнадцяти або дев'ятнадцяти років, кволий на вигляд, з неправильними, але ніжними рисами і орлиним носом. Великі чорні очі, які в спокійному стані виявляли задумливість і пристрастність, в цю хвилину палали найлютішою зненавистю. Лоб його був малий, бо темнокаштанове волосся росло дуже низько, і це надавало йому в хвилини гніву лютого виразу. Серед безмежної різноманітності людських облич не знайдеться, мабуть, другого, відзначеного такою різючою своєрідністю. Його гнучка й струнка фігура виявляла більше легкості, ніж сили.

Його надзвичайно задумливе і дуже бліде обличчя вже з дитинства навіювало його батькові думку, що він не житиме, або буде тягарем сім'ї. Бувши об'єктом зневаги цілого дому, він ненавидів своїх братів і батька. На святкових гулянках на площі його завжди били.

Цього року його гарне обличчя вже почало притягати до нього симпатії дівчат. Зневажуваний всіма, як кволе створіння, Жюльєн обожнював того старого штаб-лікаря, що якимось наважився зробити зауваження меру з приводу платанів.

Цей хірург подеколи сплачував батькові Сорелю за робочий день його сина і давав йому уроки латині та історії, себто того, що він сам знав з історії — італійської кампанії 1796 року. Вмираючи, він відказав йому свій хрест почесного легіону, все, що залишалось від його пенсії і три-чотири десятки книг; найдорогоцінніша з них тількищо бовтнулась у „громадський потік“, відведений набік, дякуючи впливові пана мера.

Як тільки вони ввійшли в дім, Жюльєн почув на своєму плечі важку руку батька; він тремтів, чекаючи бійки.

— Кажі мені, тільки не бреші, — кричав йому у вуха старий своїм гучним голосом, повертаючи його рукою з такою легкістю, як дитина крутить олов'яного солдатика. Чорні, зрошені слізьми великі очі Жюльєна опинились проти злих сіреньких оченят старого тесяра, що немов хотів випитати найприхованіші його думки.

Розділ V

ПЕРЕГОВОРИ

*Cunctando restituit rem.
Ennius*.*

— Кажі мені, та не бреші, якщо ти можеш, сукин читець: звідки ти знаєш пані де-Реналь, коли ти з нею розмовляв?

* Загаянням врятував справу. Енній.

— Я ніколи з нею не розмовляв,— відповів Жюльєн,— ніколи не бачив цієї дами, крім як у церкві.

— Ти, мабуть, задивлявся на неї, підлий нахабо!

— Ніколи! Ви знаєте, що в церкві я бачу тільки бога,— додав Жюльєн з лицемірною міною, думаючи, що це відверне від нього стусани.

— А проте тут щось таки є,— відповів хитрий селянин і на хвилину замовчав;— та від тебе, проклятій лицеміре, нічого не доб'єшся. Зрештою, я здихаюся тебе, а пилка від цього працюватиме не гірше. Ти піддурив пана кюре чи когось іншого, хто тобі дістав чудову посаду. Іди, складай речі, я поведу тебе до пана де-Реналя, ти в нього будеш за вихователя дітей.

— Що я за це матиму?

— Харчі, одяг і триста франків платні.

— Я не хочу бути служником.

— Тварино, та хто тобі каже про те, щоб бути служником, хіба я хочу, щоб мій син був служником!

— Але з ким я їстиму?

Це запитання спантеличило старого Сореля, він відчув, що може в розмові припуститися якоїнебудь необережності. Він розпалився, почав лаяти Жюльєна, обвинувачував його в жадібності і пішов нарешті порадитись з іншими синами.

Жюльєн незабаром побачив, як вони всі стояли, спершись на сокири, і радились між собою. Жюльєн довго на них дивився, і, зрозумівши, що не зможе вгадати, про що вони говорять, пішов і сів по той бік машини, щоб його не помітили. Він хотів обміркувати цю несподівану звістку, що змінювала його долю, але почував себе нездатним бути обережним; його уяву цілком сповнило те, що він сподівався побачити у гарному будинку пана де-Реналя.

„Краще від усього цього відмовитися, ніж згодитись їсти з слугами. Батько буде мене до цього силувати; але краще вмерти. В мене п'ятнадцять франків і вісім су заощаджень, втечу цієї ж ночі. Через два дні, ідучи

коротшими стежками, де я не боюсь натрапити на жан-дармів, я буду в Безансоні. Там я вступлю в солдати і, коли треба буде, перейду в Швейцарію. Але тоді вже доведеться зрестись думки про кар'єру, про честолюбство, про це прекрасне звання священника, що веде до всього“.

Цей жах перед тим, що доведеться їсти з слугами, не був по суті притаманий Жюльєнові, він ладен був би заради кар'єри знести значно важчі речі. Він запозичив цей жах із „Сповіді“ Руссо. Це була єдина книга, за допомогою якої уява його малювала собі світське життя. Збірка бюлетенів великої армії і „Меморіал св. Єлени“ доповнювали його коран. Він готовий був віддати життя за ці три твори. Ніколи він не вірив ніякому іншому творові. Як казав йому старий штаб-лікар, всі інші книги в світі були брехливі, написані шахраями, що хотіли висунутись,—так він на них і дивився.

При палкому серці, Жюльєн мав незвичайну пам'ять, яка часто поєднується з глупотою. Бажаючи завоювати симпатії старого кюре Шелана, бо він прекрасно бачив, що від нього залежить його майбутнє, він вивчив напам'ять весь новий заповіт по-латині. Він так само знав книгу „Про папу“ Жозефа де-Местра, і не вірив ні тому, ні другому.

Сорель і його син, немов за згодою, уникали розмов цілий день. Коли смеркло, Жюльєн пішов до священника на звичайний урок теології, але йому здалося, що буде обережніше нічого не казати про дивну пропозицію, зроблену його батькові. „Може це якась пастка,—казав він сам собі,—треба вдавати, що я про це забув“.

Рано-вранці на другий день пан де-Реналь послав по старого Сореля; примусивши почекати себе годину або дві, той нарешті прийшов, почавши з самого порога перепрошувати і розводити церемонії. Після всяких зауважень і заперечень Сорель зрозумів, що його син їстиме з хазяїном і з хазяйкою, а в ті дні, коли бу-

дуть гості,— в окремій кімнаті, з дітьми. Відчуваючи дедалі більшу схильність морочити пана де-Реналья, коли він помітив, що той справді зацікавлений взяти його сина, а до того ж і проїнявшись недовірливістю й збентеженням, Сорель нарешті зажадав, щоб йому показали, де буде спати Жюльєн. Це була велика кімната, чистенько умебльована, і туди вже перенесли ліжка трьох дітей.

Це було променем світла для старого селянина. Він негайно з наполегливістю зажадав, щоб йому показали одяг, який дадуть його синові. Пан де-Реналь витяг з бюро сто франків.

— З цими грошми ваш син піде до сукняра, пана Дюрана, і візьме чорну пару.

— А коли б я його забрав додому,— сказав селянин, що раптом забув усі свої церемонії,— ця пара залишиться йому?

— Звичайно.

— Ну, добре,— сказав протяжним голосом Сорель,— тепер нам, значить, треба тільки порозумітись про одну річ, про гроші.

— Як це так!— скрикнув обурений пан де-Реналь,— ми ж порозумілися вчора: я даю триста франків; думаю, що це багато, мабуть, занадто багато.

— Така була ваша пропозиція, я не відкидаю цього,— сказав старий Сорель, ще більше розтягуючи слова, і раптом, через якесь геніальне натхнення, що зовсім не здивує тих, хто знає селян з Франш-Конте, додав, пильно дивлячись в очі панові де-Реналю:— Деякі пропонують нам краще.

При цих словах на обличчі мера виявилось збентеження. Але він опанував себе, і після майстерно проведеної розмови, яка тривала не менше двох годин і в якій жодне слово не було сказане на вітер,— хитрість селянина перемогла хитрість багатія, що не потребує її для життя. Були визначені всі численні статті, що мали регулювати існування Жюльєна; платня була вста-

новлена в 400 франків, і її треба було сплачувати наперед, кожного першого числа.

— Добре, я видам йому сьогодні 35 франків,— сказав пан де-Реналь.

— Щоб закруглити суму, такий багатий і щедрий чоловік, як наш пан мер,— сказав селянин улесливо,— дасть уже 36 франків.

— Хай так,— сказав пан де-Реналь,— але покінчимо на цьому.

Він сказав це гнівно й рішуче. Селянин побачив, що годі йти далі. Тоді пан де-Реналь, в свою чергу, став посуватись. Він ні в якому разі не хотів передавати щомісячні 36 франків старому Сорелю, який дуже настоював на тому, щоб одержувати їх замість сина. Пан де-Реналь подумав, що доведеться розповісти жінці, яку роль він відіграв у цих переговорах.

— Дайте но сюди сто франків, які ви одержали від мене,— сказав він прикро.— Пан Дюран мені щось винний. Я піду з вашим сином і наберу йому чорного сукна.

Після цього енергійного вчинку, Сорель обережено повернувся до своїх шанобливих фраз; це забрало ще чверть години. Нарешті, переконавшись, що вже нічого сінько не доб'ється, він пішов. Остання його фраза закінчувалась словами:

— Я зараз пришлю сина до замку.

Так підлеглі пана мера називали його дім, коли хотіли йому догодити.

Повернувшись на завод, Сорель марно шукав сина. Маючи деякі побоювання, Жюльєн ще вночі вийшов з дому: він хотів сховати в безпечне місце свої книги й хрест почесного легіону. Він переніс усе це до одного молодого торговця деревом, свого друга, на ім'я Фуке, що жив у горах над Вер'єром.

Коли він повернувся, батько сказав йому:

— Хто знає, чи вистачить у тебе чесності, прокляте ледащо, заплатити мені за харчі, які я тобі давав стільки років. Забирай своє дрантя та йди до пана мера.

Жюльєн, здивувавшись, що його не б'ють, поспішив з дому. Але, відійшовши на таку відстань, що батько не міг його бачити, він пішов повільніше. Він вирішив, що для його лицемірства буде корисно зайти до церкви.

Вас вражає слово лицемірство. Перше ніж дійти до цього жахливого слова, душа молодого селянина пройшла чималий шлях.

З раннього дитинства він почував шалене захоплення перед військовими, побачивши драгунів 6-го полку в довгих білих плащах, в касках з довгими чорними китицями; ці драгуни повертались з Італії і прив'язували своїх коней до гратчастого вікна його батька. Пізніше він захоплено прислухався до оповідань старого штіб-лікаря про бої при Ріволі, на мосту Лоді і Аркольському. Він помітив, як палко поглядав старий на свій хрест.

Але коли Жюльєнові було чотирнадцять років, у Вер'єрі почали будувати церкву; для такого маленького містечка вона була розкішна. Жюльєна особливо вразили чотири мармурові колони. Вони уславились у країні через ту смертельну ворожнечу, яку викликали між мировим суддею і молодим вікарієм, присланим у Безансон; про нього казали, що він — шпигун конгрегації. Мировий суддя трохи не втратив своєї посади — принаймні така була загальна думка. Хіба він не насмілився сперечатись з священником, який майже двічі на місяць їздив у Безансон, де бачився, кажуть, з монсеньйором єпископом!

Саме тоді трапилося, що мировий суддя, батько численної сім'ї, ухвалив кілька вироків, які здались несправедливими: всі вони були спрямовані проти тих жителів, що читали „Constitutionnell“. „Благонамірена“ партія святкувала перемогу. Щоправда, йшлося всього тільки про суми в три чи п'ять франків; але один з цих дрібних штрафів припав на цвяхаря, родича Жюльєна. Розгнівавшись, цей чоловік скрикнув: „Яка зміна! і подумати тільки, що мирового суддю вважали за чесну людину понад двадцять років!“

Штаб - лікар, друг Жюльєна, помер.

Раптом Жюльєн перестав говорити про Наполеона; він заявив, що хоче стати священиком, і його тепер постійно бачили біля лісопилки з латинською біблією, яку він вивчав напам'ять і яку йому позичив кюре. Цей добрий старий кюре, в захопленні від його успіхів, цілими вечорами давав йому уроки теології. Жюльєн виявляв при ньому тільки побожні почуття. Хто б угадав, що це дівоче обличчя, бліде і лагідне, ховало непохитне вирішення — краще вмерти тисячею смертей, ніж не добитись щастя.

Для Жюльєна добитись щастя — це насамперед покинути Вер'єр; він ненавидів свою батьківщину. Все, що він бачив, леденило його уяву.

З раннього дитинства в нього були хвилини екзальтації. Тоді він з насолодою думав, що колись познайомиться з гарними жінками в Парижі і зуміє притягти їх увагу якимсь блискучим вчинком. Чому б одній з них не покохати його, як покохала ще бідного Бонапарта блискуча пані де - Богарне? Протягом багатьох років Жюльєн щогодини повторював собі, що Бонапарт, нікому невідомий бідний лейтенант, зробився господарем світу, дякуючи тільки своїй шпазі. Ця думка втішала його у нещасті, яке здавалось йому великим, і подвоювала його радощі, коли вони траплялись.

Будування церкви й вирок мирового судді раптом просвітили його. Він був наче божевільний протягом кількох тижнів від думки, яка в ньому зародилась і проїняла його з непереборною силою, першої думки, що її палка людина вважає за свій винахід.

„Бонапарт уславився тоді, коли Франція боялась іноземного втручання; військові заслуги були необхідні, а тому й модні. Тепер ми бачимо, що священики в сорок років одержують по сто тисяч франків платні, себто в три рази більше, ніж уславлені дивізійні генерали Наполеона. Їм потрібні помічники. Ось цей мировий суддя, такий розумний, такий чесний до цього часу,

такий старий,— ганьбить себе, боячись не сподобатися молодому тридцятилітньому вікарію. Треба зробитись священиком“.

Жюльєн, захоплений своєю новою побожністю, вже два роки студював теологію; одного разу його зрадив раптовий вибух вогню, що пожирав його душу. На обіді в пана Шелана, де були присутні священики, що їм добрий кюре рекомендував Жюльєна як чудо знання,— він почав палко вихвалити Наполеона. Після цього Жюльєн прив'язав собі праву руку до грудей, кажучи, що звихнув її, коли перевертав ялинове дерево, і носив її протягом двох місяців у такому незручному стані.

Такий був цей кволий на вигляд дев'ятнадцятилітній юнак, якому можна було б дати не більше сімнадцяти років, що входив з невеличким пакунком під пахвою у розкішну вер'єрську церкву.

Воно було темна й порожня. З нагоди свята всі вікна були запнуті червоною тканиною. Через це сонячне проміння створювало разючий світловий ефект, величний і релігійний. Жюльєн здригнувся. Бувши сам у церкві, він опустився на коліна перед найкрасивішим аналоєм; на ньому був герб пана де-Реналя.

На аналої Жюльєн помітив шматочок друкованого паперу, немов навмисно покладений тут для читання. Він глянув на нього й прочитав:

„Подобиці страти і останніх хвилин Луї Жакреля, страченого в Безансоні...“

Папірець був розірваний. На звороті можна було прочитати перші два слова рядка: „Перший крок“...

„Хто це міг покласти сюди цей папірець? — сказав Жюльєн. — Бідолаха, — додав він, зітхнувши, — його прізвище закінчується так, як і моє...“ — і він зібгав папірець.

Виходячи, Жюльєн побачив біля кропильниці кров: це була розлита свячена вода, яка здавалась кров'ю від червоних завіс на вікнах,

Зрештою Жюльєнові стало соромно за свій таємний страх.

„Чи я боягуз? — сказав він сам до себе. — До зброї!“

Це слово, так часто повторюване у воєнних оповіданнях старого лікаря, для Жюльєна було героїчним. Він підвівся й швидко попростував до будинку пана де-Реналья.

Не зважаючи на всю свою рішучість, опинившись за двадцять кроків від дому, він пройнявся непереборною боязкістю. Залізні ґрати були відчинені; вони здались йому розкішними; треба було ввійти.

Не тільки Жюльєна хвилювало його прибуття в цей дім. Пані де-Реналь, така несмілива, була дуже збентежена від думки про чужу людину, що буде, як вихователь, завжди стояти між нею й дітьми. Вона звикла до того, що діти сплять в її кімнаті. Вранці вже було пролито чимало сліз, коли вона побачила, як їх ліжечка переносять у кімнату вихователя. Вона марно просила чоловіка, щоб ліжко найменшого хлопчика, Станіслава-Ксав'є, перенесли назад в її кімнату.

Жіноча чутливість у пані Реналь була доведена до краю. Вона уявляла собі найнеприємніший образ грубої, розпатланої істоти, на обов'язку якої буде лаяти її дітей тільки через те, що вони не вивчили латині, варварської мови, за яку битимуть її синочків.

Розділ VI

КЛОПІТ

Non so piu cosa son Cosa faccio
*Mozart. „Figaro“**

Пані де-Реналь виходила з дверей вітальні в сад з тією жвавістю і граціозністю, що були їй властиві в ті хвилини, коли ніхто на неї не дивився; раптом

* Я вже не знаю, хто я і що роблю. Моцарт. Фігаро.

вона помітила біля входу постать молодого селянина, ще майже хлопчика, дуже блідого й заплаканого. Він був у біленькій сорочці, а під пахвою тримав чистеньку куртку з лілового ратину.

Обличчя цього малого було таке біле, очі такі ніжні, що в трохи романтичній уяві пані де-Реналь майнула думка про перевдягнену дівчину, яка прийшла з просьбою до пана мера. Їй стало жаль цього нещасного створіння, що стояло біля вхідних дверей, очевидно не наважуючись підняти руку до дзвоника. Пані де-Реналь наблизилась, на хвилину забувши своє горе від прибуття вихователя. Жюльєн стояв обличчям до дверей, а тому не бачив, як вона підійшла. Він здригнувся, коли лагідний голос промовив над його вухом:

— Чого вам тут треба, дитино моя?

Жюльєн хутко повернувся і, вражений сповненим ласки поглядом пані де-Реналь, забув частину своєї несміливості. Потім, здивований її красою, він забув усе, навіть те, для чого сюди прийшов. Пані де-Реналь повторила своє запитання.

— Я прийшов, щоб бути вихователем, пані,— сказав він нарешті, соромлячись своїх сліз і покvapливо намагаючись витерти їх.

Пані де-Реналь остовпіла; вони дивились одно на одного, стоячи поруч. Жюльєнові ще ніколи не траплялось, щоб дама в такому гарному вбранні і з таким чудовим кольором обличчя ласкаво з ним розмовляла. Пані де-Реналь дивилась на великі сльозини, що застигли на його тількищо блідих, а тепер рожевих щоках. Потім вона зареготалась з усією шаленою веселістю дівчини, що сміється сама з себе і не може уявити собі свого щастя. Так ось який був той вихователь, що його вона уявляла собі в образі неохайного й погано вдягненого попа, який лаятиме й битиме її дітей!

— Як, пане,— сказала вона йому нарешті,— ви знаєте латинь?

Жюльєна так вразило слово „пане“, що він на хвилинку замислився.

— Так, пані,— сказав він несміливо.

Пані де-Реналь була така рада, що наважилась сказати Жюльєнові:

— Ви не будете занадто сваритись на моїх бідолашок?

— Я, сваритись? — сказав здивований Жюльєн. — За віщо?

— Правда ж, пане,— додала вона, помовчавши трохи, з зростаючим хвилюванням,— ви будете до них добрі, ви обіцяєте мені?

Чути, як така чепурна дама вдруге і зовсім серйозно називає його „паном“, — це перевищувало всі сподівання Жюльєна: навіть у своїх найхимерніших юнацьких мріях він казав собі, що жодна пристойна дама не схоче з ним розмовляти, поки він не матиме гарного мундира. Пані де-Реналь, з свого боку, відчувала приємне розчарування, побачивши прекрасний колір обличчя, великі чорні очі Жюльєна і його гарне волосся, що кучерявилось більше ніж звичайно, бо він, щоб відсвіжити голову, тількищо занурив її в басейн міського фонтану. Вона дуже раділа, що замість грубого й бридкового вихователя, якого вона побоювалась через дітей, прийшов оцей юнак з виглядом несміливої дівчини. Для лагідної душі пані де-Реналь контраст між тим, чого вона побоювалась, і тим, що побачила, становив велику подію. Нарешті вона отямилась. Вона здивувалась, що стоїть біля дверей поруч з цим піводягненим юнаком, та ще так близько до нього.

— Заходьте, пане,— сказала вона йому ніяково; ніколи в житті пані де-Реналь не відчувала такого чистого й приємного хвилювання, ніколи такий чарівний образ не приходив на зміну найтурботливішим побоюванням. Її гарненькі хлоп'ятка, яких вона так доглядала, не потраплять до рук неохайного й буркотливого попа. Ввійшовши в передпокій, вона обернулась до Жюльєна, що несміливо йшов за нею. Його здивування, коли він

побачив такий гарний будинок, чарувало пані де-Реналь. Вона не вірила своїм очам; їй здавалось, що вихователь неодмінно повинен бути в чорному костюмі.

— Та чи правда, пане,— сказала вона знов, спиняючись і до смерті боячись, що помилилась, такою щасливою робила її ця несподіванка,— чи правда, що ви знаєте латинь?

Ці слова зачепили гордощі Жюльєна і розвіяли зачаровання, в якому він перебував останні хвилини.

— Так, пані,— сказав він їй, намагаючись прибрати байдужого вигляду,— я знаю латинь не гірше, ніж пан кюре, і навіть часом він мав ласку визнавати мою вищість.

Пані де-Реналь здалося, що в Жюльєна дуже лютий вираз. Він спинився за два кроки від неї. Вона підійшла до нього і сказала йому півголосно:

— Правда ж, ви спочатку не будете бити моїх дітей, навіть коли вони не вивчать уроків?

Цей лагідний і майже благаючий тон такої гарної жінки примусив Жюльєна раптом забути, чим він завдячував своїй репутації латиніста. Обличчя пані де-Реналь було зовсім близько, він відчував пахощі літнього жіночого плаття— річ дивна для бідного селянина. Жюльєн страшенно почервонів і сказав, зітхаючи, ледве чутно:

— Не бійтесь, пані, я слухатимусь вас у всьому.

Лише тепер, коли її побоювання за дітей остаточно розвіялись, пані де-Реналь була вражена надзвичайною красою Жюльєна. Його майже жіноча подoba і збентежений вираз не здавалися смішними цій жінці, що й сама була дуже несмілива. Мужній вигляд, що його вважають за неодмінний для чоловічої вроди, її злякав би.

— Скільки вам років, пане? — спитала вона в Жюльєна.

— Скоро буде дев'ятнадцять.

— Моему старшому синові — одинадцять, — прова-

дила пані де-Реналь, зовсім заспокоївшись,—це буде майже товариш вам, ви можете з ним розумно розмовляти. Якось батько хотів його побити, хлопчик цілий тиждень був хворий, хоч ударили його легко.

„Яка різниця зо мною! — подумав Жюльєн, — ще вчора мене побив батько. Які щасливі ці багатії!“

Пані де-Реналь вже навчилася схоплювати найтонші відтінки того, що відбувалось у душі вихователя. Їй здалося, що цей смутний жест походить від боязні, і вона захотіла його підбадьорити.

— Як ваше ім'я, пане? — спитала вона з милим виразом, і Жюльєн відчув його чари, хоч і не міг здати собі справи в цьому.

— Мене звуть Жюльєн Сорель, пані, я з трепетом входжу вперше в житті в чужий дім; мені дуже потрібно, щоб ви допомагали і багато чого прощали мені в перші дні. Я ніколи не був у коледжі, для цього я занадто бідний. Я ні з ким не розмовляв, крім мого кузена штаб-лікаря, кавалера ордена почесного легіону, і пана кюре Шелана. Він може дати вам гарні відомості про мене. Брати мене завжди били, не вірте їм, якщо вони казатимуть щось погане про мене; прощайте мені мої хиби, пані, в мене ніколи не буде поганих намірів.

Жюльєн опановував себе під час цієї довгої промови; він розглядав пані де-Реналь. Ось наслідок довершеної і природженої грації, зокрема, коли особа, що нею володіє, не дбає про цю грацію: Жюльєн, що прекрасно розумівся на жіночій вроді, в цю хвилину поклявся б, що їй не більше двадцяти років. Йому раптом спало на думку поцілувати їй руку; потім ця смілива думка злякала його; ще через хвилину він сказав сам собі: „Було б боягузством з мого боку не зробити того, що мені може бути корисним, зменшивши зневагу, яку ця гарна дама, мабуть, відчуває до бідного ремісника, тількищо відірваного від лісопилки“. Можливо, що Жюльєнові надавала хоробрості назва

„гарний хлопець“, яку він уже півроку чув у неділю на гулянках від дівчат. В той час, як у ньому точилася ця внутрішня боротьба, пані де-Реналь казала йому щось про те, як саме слід підходити до дітей. Зусилля, що він над собою робив, знов примусило його збліднути; він сказав з вимушеним виглядом:

— Ніколи, пані, я не битиму ваших дітей; присягаюсь перед богом.

Кажучи це, він насмівся взяти руку пані де-Реналь і піднести її до вуст. Вона була здивована цим вчинком, а, поміркувавши, була і уражена. Було дуже жарко, а тому її рука під шаллю була гола, і, підносячи її до вуст, Жюльєн зовсім розкрив її. Через кілька секунд вона сама себе висварила; їй здавалося, що вона недосить швидко обурилась.

Пан де-Реналь, почувши розмову, вийшов з кабінету. З тією самою величною й батьківською міною, з якою він одружував молодих у мерії, він сказав Жюльєнові:

— Мені потрібно поговорити з вами, перше ніж діти побачать вас.

Він завів Жюльєна в кімнату й затримав дружину, коли вона хотіла залишити їх самих. Пан де-Реналь зачинив двері й поважно сів.

— Пан кюре казав мені, що ви добрий хлопець; всі тут поводитимуться з вами чемно, і якщо я буду з вас задоволений, я згодом допоможу вам улаштуватись. Я хочу, щоб ви не бачились ні з родичами, ні з товаришами—їх тон не годиться моїм дітям. Ось тридцять шість франків за перший місяць; але я вимагаю від вас слова честі, що ви не дасте ні копійки з цих грошей вашому батькові.

Пан де-Реналь сердився на старого, що в цій справі перехитрував його.

— Далі, пане,—бо за моїм наказом всі вас тут будуть звати паном, і ви відчуєте перевагу бути в домі порядних людей,—далі, пане, не годиться, щоб діти

бачили вас в куртці. Чи бачили його слуги? — спитав пан де-Реналь в дружини.

— Ні, любий,— відповіла вона з глибоко задуманим виглядом.

— Тим краще. Надягніть оце,— сказав він здивованому юнакові, подаючи йому власний редингот.— Ходімо до сукняра Дюрана.

Трохи більше як через годину, коли пан де-Реналь повернувся з новим вихователем, одягнутим у чорний костюм, він знайшов свою дружину на тому ж місці. Вона заспокоїлась в присутності Жюльєна; розглядаючи його, вона забула про свій страх перед ним. Жюльєн про неї не думав. Не зважаючи на його недовіру до людей і долі, душа його в цю хвилину була щира, як у дитини. Йому здавалося, що він прожив цілі роки з тої хвилини, коли, три години тому, тремтів у церкві. Він помітив льодовий вираз пані де-Реналь і зрозумів, що вона була розгнівана за те, що він насмілився поцілувати їй руку. Але почуття гордощів від дотику такого незвичного для нього одягу так виводило його з рівноваги і він так хотів приховати свою радість, що всі його рухи позначені були якоюсь різкістю й несамоовитістю. Пані де-Реналь здивовано придивлялась до нього.

— Більше поважності, пане, якщо ви хочете, щоб мої діти і слуги шанували вас.

— Пане,— відповів Жюльєн,— я почуваю себе незручно в цьому новому одязі; я, бідний селянин, носив досі тільки куртку; з вашого дозволу я піду замкнуся в своїй кімнаті.

— Яка твоя думка про це нове надбання? — спитав пан де-Реналь у своєї жінки.

Майже інстинктивно і не здаючи собі в цьому справи, пані де-Реналь приховала правду від свого чоловіка.

— Мене зовсім не так зачаровує цей мужичок, як вас; ваші догоджання зроблять з нього нахабу, і ви змушені будете його вигнати, не дочекавшись місяця.

— Ну, що ж, і виженем, це мені коштуватиме якусь сотню франків, а Вер'єр звикне бачити дітей пана де-Реналья з вихователем. Я б не досяг цієї мети, якби залишив Жюльєнові його одяг ремісника. Вигнавши його, я, певна річ, залишу собі той чорний костюм, який я тількищо замовив. В нього залишиться той готовий одяг, який я зараз знайшов у кравця і який він надягнув.

Годьна, перебута Жюльєном в його кімнаті, здалася пані де-Реналь миттю. Діти, почувши про нового вихователя, закидали матір запитаннями. Нарешті Жюльєн з'явився. Це була зовсім інша людина. Мало сказати, що він був поважний, це була втілена поважність. Його познайомили з дітьми, і він заговорив до них тоном, що здивував навіть самого пана де-Реналья.

— Я тут для того, панове, — сказав він на закінчення своєї промови, — щоб навчати вас латині. Ви знаєте, що значить проказувати урок. Ось біблія, — сказав він, показуючи їм маленький томик у $\frac{1}{32}$ аркуша, в чорній оправі. — Це саме історія нашого спасителя Ісуса Христа, частина, що зветься новий заповіт. Ви часто будете мені проказувати уроки, а тепер спитайте мене, я вам прокажу свій. — Адольф, старший хлопчик, взяв книгу. — Розгорніть де хочете, — провадив Жюльєн, — і скажіть мені перші слова абзацу. Я проказуватиму напам'ять, доки ви мене не спините, священну книгу, що містить закон поведінки всіх нас.

Адольф розгорнув книгу, прочитав перші слова, і Жюльєн проказав цілу сторінку з такою легкістю, наче він говорив рідною мовою. Пан де-Реналь глянув на жінку з переможним виразом. Діти, побачивши подив батьків, теж витріщили оченята. Один із служників підійшов до дверей; Жюльєн все говорив і говорив по-латині. Спочатку слуга застиг на місці, потім зник. Незабаром до дверей підійшли камеристка пані і кухарка; Адольф уже розгортав книгу на восьми місцях, і Жюльєн все проказував з тією ж легкістю.

— Ах ти ж, боже милосердний, який гарнесенький абатик,—голосно промовила кухарка, добра й дуже побожна дівчина.

Самолюбство пана де-Реналья було вражене.

Замість робити іспит вихователеві, він пильно шукав у своїй пам'яті якихнебудь латинських фраз; нарешті він зміг проказати вірш Горація. Жюльєн знав по-латині тільки біблію. Він відповів, насупивши брови:

— Священний сан, до якого я готуюсь, забороняє мені читати такого світського поета.

Пан де-Реналь навів досить багато гаданих віршів Горація. Він пояснив дітям, хто такий був Горацій, але діти, зачаровані й захоплені, не звертали ніякої уваги на те, що він казав. Вони дивились на Жюльєна.

Слуги все ще стояли біля дверей, і Жюльєн зважив, що треба продовжити іспит.

— Треба,—сказав він наймолодшому з хлопчиків,—щоб Станіслав-Ксав'є теж вказав мені місце з святого письма.

Маленький Станіслав, сповнений гордощів, прочитав так-сяк перше слово абзацу, і Жюльєн проказав усю сторінку. На довершення тріумфу пана де-Реналья в цей час увійшов пан Вально, власник прекрасних норманських коней, і пан Шарко де-Можірон, супрефект округи. Ця сцена затвердила за Жюльєном звання „пан“; навіть слуги не наважились відмовити йому в цьому.

Ввечері до пана де-Реналья ринув цілий Вер'єр, щоб подивитись на чудо. Жюльєн відповідав усім похмуро, і це тримало всіх на певній відстані. Слава його так швидко поширилась у місті, що через кілька днів пан де-Реналь, побоюючись, щоб Жюльєна не перехопили, запропонував йому підписати контракт на два роки.

— Ні, пане,—холодно відповів Жюльєн,—якщо ви схочете мене вирядити, я буду змушений піти. Контракт, що зв'язує мене, а вас ні до чого не зобов'язує, нерівний. Я відмовляюсь.

Жюльєн так уміло поводився, що менше ніж через місяць після його вступу навіть пан де-Реналь поважав його. Кюре посварився з панами Реналем і Вально, отже ніхто не міг виказати його колишньої прихильності до Наполеона,— а тепер він говорив про нього тільки з жахом.

Розділ VII

ВИБОРНА СПОРІДНЕНІСТЬ

Ils ne savent toucher le coeur qu'en le froissant.

Un moderne.*

Діти його обожнювали. Він їх зовсім не любив; думки його були далеко. Його не дратувало ніщо з того, що могли вчинити ці хлопчиська. Холодний, справедливий, байдужий,— хоч все ж його любили, бо його прибуття до певної міри прогнало з дому нудьгу,— він був добрим вихователем. В глибині душі він відчував тільки ненависть і відразу до вищого товариства, до якого він був допущений, хоч, сказати правду,— на найдавший кінець стола; цим, мабуть, і пояснюється його ненависть і відразу. На деяких парадних обідах він ледве міг стримати свою зненависть до всього, що його оточувало. Якось у день св. Людовіка пан Вально заволодів розмовою в пана де-Реналю, і Жюльєн трохи не зрадив себе; він утік у сад під тим привідом, що йде наглянути за дітьми. „Які похвали чесності! — скрикнув він,— можна подумати, що це втілена доброчесність; а проте яка повага, яке плазування перед людиною, що очевидно подвоїла і потроїла свій капітал, управляючи майном бідних. Я позакладався б, що він заробляє навіть на фондах, призначених для підкидьків, для цих бідолашок, а їх злидні ще священ-

* Вони вмють зворушити серце тільки вразивши його. Сучасник.

ніші, ніж злидні усіх інших. Ах, страхіття! страхіття! Я теж, можна сказати, підкидьок, якого ненавидять і батько, і брати, і вся сім'я“.

За кілька днів до свята св. Людовіка Жюльєн, повторюючи молитви, прогулювався на самоті в маленькому лісочку, що звався Бельведером, понад „Проме-надом Вірності“. Ще здаля він побачив своїх двох братів, що прямували стежкою до нього, і йому не вдалося уникнути зустрічі з ними. Гарний чорний костюм, надзвичайно охайний вигляд Жюльєна і його щира зневага до братів збудили в них такі заздрощі, що вони його набили трохи не до смерті і залишили непритомного і скривавленого. Пані де-Реналь, яка прогулювалася з паном Вально і з супрефектом, випадково зайшла в ліс. Вона побачила Жюльєна на землі і подумала, що він умер. Вона так схвилювалася, що пан Вально відчув ревності.

Він турбувався передчасно. Жюльєн вважав пані де-Реналь за дуже гарну, але ненавидів її за вроду: це була перша перешкода, яка трохи не затримала його кар'єри. Він намагався майже не розмовляти з нею, щоб примусити її забути захоплення, яке штовхнуло його в перший день до того, що він гочував їй руку.

Еліза, покоївка пані де-Реналь, незабаром закохалає у молодого вихователя; вона часто говорила про нього хазяйці. Кохання мадмуазель Елізи викликало в одному з лакеїв зненависть до Жюльєна. Якось ввечері, як цей чоловік казав Елізі: „Ви не хочете зомною розмовляти з того часу, як цей замазура вихователь вступив у дім“. Жюльєн не заслуговував такої образи; але з інстинкту гарного юнака він подвоїв увагу до своєї зовнішності. Ненависть пана Вально теж подвоїлась. Він прилюдно сказав, що таке кокетство не личить молодому абатові, бо хоч Жюльєн і не носив сутани, але одягався як священник.

Пані де-Реналь помітила, що він став частіше роз-

мовляти з мадмуазель Елізою; вона дізналася, що ці розмови спричинені були крайньою вбогістю гардеробу Жюльєна. В нього було так мало білизни, що він змушений був дуже часто давати її прати, і саме в цьому Еліза йому допомагала. Ця крайня бідність, про яку пані де-Реналь і гадки не мала, розчулила її. Їй хотілося зробити йому подарунок, але вона не наважувалась. Ця внутрішня боротьба була першим болісним почуттям, якого завдав їй Жюльєн. До того часу ім'я Жюльєна і почуття чистих інтелектуальних радощів були для неї синонімом. Стурбована думкою про бідність Жюльєна, пані де-Реналь заговорила з чоловіком про те, щоб подарувати йому білизни.

— От дурниці!— відповів він.— Навіщо ж робити подарунки людині, з якої ми цілком задоволені і яка нам добре служить? Якби він почав ставитись недбало, тоді треба було б стимулювати його пильність.

Пані де-Реналь відчула ганебність такого погляду; до появи Жюльєна вона не звернула б на це уваги. Від цього часу, бачивши надзвичайно охайний, хоч і простий, одяг молодого абата, вона завжди казала сама до себе: „Бідолашний хлопець, як він викручується?“

Поволі все, чого бракувало Жюльєнові, не тільки не стало її дратувати, але викликало її співчуття до нього.

Пані-де Реналь була одною з тих провінціальних жінок, які можуть справляти враження дурненьких протягом перших двох тижнів знайомства. В неї не було ніякого життєвого досвіду, і вона не вміла підтримувати розмову. Мавши чутливу і горду душу, вона, з властивого всім людям інстинктивного прагнення щастя, майже не звертала ніякої уваги на вчинки грубих людей, серед яких вона жила волею випадку.

Якби вона дістала хоч найменшу освіту, вона внаї-

лялася б своїм природним й жвавим розумом. Але, як багата спадкоємиця, вона виховувалась в монастирі „Сакре - Кер“ у черниць, прихильниць „святого серця Ісусового“, що палко ненавиділи всіх французів за їх ворожість до єзуїтів. Пані де - Реналь вистачило здорового глузду на те, щоб забути всі нісенітниці, які вона вивчила в монастирі; але вона нічим не замінила цих знань і, зрештою, взагалі нічого не знала. Лестощі, які вона чула з дитинства, як багата спадкоємиця, і схильність до палкої побожності спричинились до того, що вона стала жити тільки внутрішнім життям. Вона, здавалось, була надзвичайно згодлива і настільки зрікалась власної волі, що вер'єрські чоловіки ставили її за зразок своїм жінкам, а пан де - Реналь пишав нею; але звичайна поведінка її насправді була результатом надзвичайно погордливої вдачі. Яканебудь принцеса, що її вважають за зразок гордовитості, звертає далеко більше уваги на те, що роблять наєколо неї її придворні, ніж ця жінка, на вигляд така лагідна, така скромна, зважала на все те, що робив або казав її чоловік. До появи Жюльєна вона по суті цікавилась тільки дітьми. Їх нездужання й дрібні болешці, їх маленькі радощі поглинали всю чутливість цієї душі, яка за все життя обожнювала тільки бога, коли була в безансонському монастирі „Сакре - Кер“.

Вона не наважувалась нікому в цьому признатись, але приступ гарячки в якогонебудь з її синів доводив її майже до такого розпачу, немов дитина вмирала. Коли в перші роки одруження потреба поговорити штовхала її до того, щоб поділитися цим з чоловіком, вона чула у відповідь грубий регіт, знизування плечима і якенебудь тривіальне зауваження про жіночу дурість. Такі жарти, особливо коли вони стосувалися захворювань дітей, краяли серце пані де - Реналь.

Ось що вона знайшла замість запопадливих і медоточивих лестощів єзуїтського монастиря, в якому провела свої юні роки. Страждання її виховали. Вона була

занадто гордою, щоб говорити про ці страждання навіть з своєю подругою, пані Дервіль, і думала, що всі чоловіки такі, як її муж, як пан Вально і супрефект Шарко де-Можірон. Грубість і найбрутальніша нечутливість до всього, крім грошових інтересів, просування і нагород, сліпа зненависть до всякого міркування, що суперечило їх уподобанням — здавались їй настільки ж властивими чоловікам, як звичай носити чоботи чи фетровий капелюх.

Проживши довгі роки серед цих людей, пані де-Реналь все ж не при звичаїлась до них.

Тому їй так сподобався селянський хлопець Жюльєн. Вона знаходила лагідні втіхи, сповнені яскравої принадності новизни, в симпатії цієї благородної і гордої душі. Пані де-Реналь скоро пробачила йому його крайнє невігластво, яке робило його ще милішим, і різкість його манер, яку їй удалось виправити. Вона побачила, що його цікаво слухати, хоч би розмовляли про найзвичайніші речі, хоч би мова мовилась про нещасну собаку, яку розчавив на вулиці селянський віз, що їхав ристю. Видовище страждань тварини викликало в пана де-Реналья тільки грубий сміх в той час, як гарні дугуваті чорні брови Жюльєна болісно супились. Потроху їй стало здаватись, що великодушність, душевне благородство і людяність властиві тільки цьому юному абатозі. Йому єдиному віддавала вона всю ту симпатію і навіть захоплення, що їх збуджують ці чесноти в благородних душах.

В Парижі стосунки між Жюльєном і пані де-Реналь швидко спростилися б, але в Парижі — кохання породжується романами. Юний вихователь і його несмілива хазяйка знайшли б у трьох-чотирьох романах або навіть в куплетах театру Жімназ пояснення своїх стосунків. Романи визначили б їм ролі, які слід було грати, показали б зразок для наслідування. І чванливість змусила б Жюльєна рано чи пізно наслідувати цей зразок хоч би й без ніякої насолоди, хоч би й проти волі.

В маленькому містечку Авейрона або в Піренеях найнезначніша подія мала б вирішне значення, завдяки властивості південного клімату. Під нашим похмурішим небом бідний юнак, честолюбний тільки тому, що його чутливе серце жадає деяких утіх, які дає багатство, бачиться щодня з тридцятилітньою жінкою, щирою й чесною, заклопотаною дітьми й далекою від того, щоб позичати з романів зразки для поведінки. В провінції все посувається повільно, помалу; тут більше природності.

Часто, думаючи про бідність молодого вихователя, пані де-Реналь була зворушена до сліз. Якось Жюльєн застав її в сльозах.

— Ах, пані, чи не трапилось якогось нещастя?

— Ні, друже мій,— відповіла вона; — покличте дітей, ходімо прогуляймося.

Вона сперлась на руку Жюльєна якось так, що це йому здалось дивним. Вона вперше назвала його „друже мій“.

В кінці прогулянки Жюльєн помітив, що вона дуже почервоніла. Вона уповільнила ходу.

— Ви, мабуть, чули,— сказала вона, не дивлячись на нього,— що я єдина спадкоємиця дуже багатій тітки, яка живе в Безансоні. Вона мене закидає подарунками... Мої сини роблять успіхи... такі дивовижні... що я хотіла б вас попросити прийняти від мене маленький подаруночок на знак моєї вдячності. Йдеться про кілька луідорів вам на білизну. Але...— додала вона, ще більше почервонівши і замовкла.

— Що, пані?— сказав Жюльєн.

— Марно було б казати про це моему чоловікові,— провадила вона, опустивши голову.

— Я маленька людина, пані, але не низька,— відказав Жюльєн, спинившись, випростався на весь зріст, і очі його спалахнули гнівом,— про це ви не подумали. Я був би гірше всякого лакея, якби погодився ховати від пана де-Реналья будьщо з того, що стосується моїх грошей.

Пані де-Реналь була знищена.

— Пан мер,— провадив Жюльєн,— п'ять разів давав

мені по тридцять шість франків з того часу, як я живу в його домі. Я можу показати мою книгу витрат панові де-Реналю або кому завгодно, навіть панові Вально, що ненавидить мене.

Після цієї вихватки пані де-Реналь залишалась блідою й тремтячою, і до кінця прогулянки ніхто з них не міг знайти приводу, щоб поновити розмову. В гордовитому серці Жюльєна кохання до пані де-Реналь ставало дедалі неможливішим, а в ній його догана викликала ще більшу повагу і захоплення. Бажаючи загладити мимовільну образу, яку вона йому вчинила, вона дозволяла собі найніжніші піклування. Новизна цього поводження цілий тиждень робила пані де-Реналь щасливою. Вона досягла того, що частково пом'якшила гнів Жюльєна; йому й на думку не спадало бачити в цьому щось подібне до особистого почуття.

„Ось які ці багатії,—казав він сам собі,—вони ображають, а потім думають, що все можуть загладити якимись гримасами“.

Серце пані де-Реналь було занадто переповнене і досі занадто невинне, щоб вона, не зважаючи на всі свої рішення з цього приводу, не розповіла чоловікові про свою пропозицію Жюльєнові і про те, як він відмовився від неї.

— Як же ви могли,—скрикнув пан де-Реналь; бо-лісно вражений,—стерпіти відмовлення з боку слуги!

Пані де-Реналь запротестувала проти цього слова, і він додав:

— Я висловлююсь, пані, як покійний принц Конде, рекомендуючи своїх камергерів молодій дружині: „Всі ці люди,—казав він,—наші слуги“. Я вам читав це місце з мемуарів Безанваля, таке істотне для розуміння вищості. Всі ті люди, що не належать до дворянства, що живуть у вас і одержують платню—ваші слуги. Я поговорю з цим добродієм Жюльєном і дам йому сто франків.

— Ах, друже мій,—сказала пані де-Реналь, проїняв-

шись страхом,—нехай це, принаймні, буде не перед слугами.

— Звичайно, ні, адже вони можуть позаздрити, і не без підстав,— сказав їй чоловік і пішов, обмірковуючи, скільки саме дати.

Пані де-Реналь упала на стілець, трохи не знепритомнівши від горя. „Він образить Жюльєна, і через мою провину“. Вона з жахом думала про свого чоловіка і закрила обличчя руками. Вона клялась собі, що ніколи більш не буде робити йому признань.

Коли вона знов побачила Жюльєна, вона вся тремтіла, груди їй так стискало, що вона не могла вимовити й слова. У своєму збентеженні вона взяла його за руки й потиснула їх.

— Ну, друже мій,— сказала вона йому нарешті,— ви задоволені з мого чоловіка?

— Як же мені не бути вдоволеним,— відповів Жюльєн, гірко всміхаючись,— він дав мені сто франків.

Пані де-Реналь глянула на нього, вагаючись.

— Дайте мені вашу руку,— сказала вона нарешті з сміливим виразом, якого Жюльєн в неї ніколи не помічав.

Вона насмілилась піти до вер'єрського книгаря, хоч за ним і встановилась репутація жахливого ліберала. Там вона вибрала на десять ліврів книжок в подарунок своїм дітям. Але це були саме ті книги, що ними цікавився, як вона знала, Жюльєн. Вона зажадала, щоб там таки, в книгарні, кожен з хлопчиків написав своє ім'я на тих книгах, які йому припали. Поки пані де-Реналь відчувала себе щасливою, що наважилась таким способом спокутувати свою провину перед Жюльєном, він здивовано розглядав велику кількість книг, що були в книгарні. Ніколи він не наважувався заходити в таке нечестиве місце; серце його билось. Навіть не догадуючись, що робилося в серці пані де-Реналь, він глибоко замріявся про те, яким способом юнак, що студіює теологію, міг би придбати собі деякі з цих книжок. Нарешті йому спало на думку таке: можна буде, вдав-

шисть до певної спритності, переконати пана де-Реналь, що треба дати дітям теми для класної роботи з історії славетних дворян — народженців провінції. Через місяць старань Жюльєн добився здійснення цієї думки, а ще згодом він наважився в розмові з паном де-Реналем натякнути на щось значно трудніше для благородного мера; йшлося про те, щоб сприяти збагаченню ліберала, абонувавшись в книгарні. Пан де-Реналь згоджувався, що треба дати його старшому синові уявлення *de visu* * про численні твори, які, мабуть, згадуватимуться в розмові, коли він буде у військовій школі. Але Жюльєн бачив, що пан мер вперто не хотів іти далі. Він підозрював, що тому є якась таємна причина, але не міг її вгадати.

— Мені спало на думку, пане, — сказав він якось йому, — що буде зовсім непристойно, коли таке почесне дворянське прізвище, як де-Реналь, потрапить на сторінки брудної книгарської абонементної книжки. — Обличчя пана де-Реналья проясніло. — Було б так само дуже прикро, — провадив Жюльєн смиреннішим тоном, — для бідного студента теології, якби колинебудь виявилось, що його ім'я було в списку абонентів книгаря. Ліберали могли б мене обвинуватити в тому, що я брав найнечестивіші книги; хто знає, чи не понаписували б вони там після мого імени назви цих огидних книжок. — Але Жюльєн, очевидно, збочив з правильного шляху: він побачив, що обличчя мера знов прибрало збентеженого і невдоволеного виразу. Жюльєн замовк. „Тепер він у моїх руках“, — сказав він сам до себе.

Через кілька днів старший хлопчик, побачивши в „*Quotidienne*“ об'яву про якусь книгу, почав розпитувати про неї Жюльєна в присутності пана де-Реналья.

— Щоб позбавити якобінців всякого приводу тріумфувати, — сказав молодий вихователь, — і щоб все ж таки дати мені змогу відповідати на запитання пана

* Наочне.

Адольфа, можна було б абонуватись у книгарні на ім'я когонебудь із ваших слуг.

— Це непогана думка,— сказав пан де-Реналь, очевидно дуже зрадівши.

— Треба тільки передбачити,— сказав Жюльєн з тим серйозним і трохи не нещасним виразом, що так личить деяким людям, коли вони бачать здійснення давно виплеканої мрії,— треба передбачити, щоб слуга не брав ніяких романів. Потрапивши в дім, ці небезпечні книги могли б зіпсувати покоївок пані і самого слугу.

— Ви забуваєте ще про політичні памфлети,— додав пан де-Реналь погордливо. Він хотів приховати, як йому сподобався хитрий викрут, що його винайшов вихователь його дітей.

Отже, життя Жюльєна складалось із дрібних переговорів, і їх успіх цікавив його значно більше, ніж помітна прихильність, яку він легко міг би прочитати в серці пані де-Реналь.

Моральне становище, в якому він перебував все своє життя, повторювалось і в домі вер'єрського мера. Тут, так само, як на лісопильному заводі свого батька, він глибоко зневажав людей, з якими жив, а вони його ненавиділи. З того, як супрефект, пан Вально та інші друзі дому розповідали про те, що відбувалось перед ними, він щодня переконувався, як мало їх думки погоджуються з дійсністю. Коли якийнебудь вчинок здавався йому прекрасним, він неодмінно викликав їх осуд. Він постійно повторював сам собі: „які потвори“, або: „які дурні!“ Цікаво те, що при всій своїй гордовитості він часто нічогосінько не розумів з того, про що говорили.

За все своє життя він розмовляв щиро тільки з старим штаб-лікарем. Та невелика кількість думок, що він мав, стосувалась італійських кампаній Бонапарта, або хірургії. Його молоде завзяття тішилось детальними описами найболючіших операцій; він казав сам собі:

„Я б і оком не моргнув“.

В перший раз, як пані де-Реналь спробувала пого-

ворити з ним про щось інше, крім виховання дітей; він почав розповідати про хірургічні операції; вона зблідла і попросила його замовчати.

Жюльєн нічого більше не знав. Отже, живучи поруч з пані де-Реналь, йому лишалось мовчати всякий раз, коли вони були самі. У вітальні, хоч би як смиренно він поводився, вона бачила в його очах вираз інтелектуальної вищості над усіма її відвідувачами. Але тільки то вона залишалась з ним на самоті, в ту ж мить він виявляв збентеження. Це непокоїло її, бо її жіночий інстинкт підказував їй, що це збентеження зовсім не було викликане ніжним почуттям.

З оповідань про світське товариство, таке, як його бачив старий штаб-лікар, у Жюльєна склалась уява, що мовчати в товаристві, де є жінка, — річ надзвичайно ганебна, і йому здавалось, що це мовчання — його провина. Це почуття ставало в сто раз болісніше, коли він залишався з жінкою на самоті. Його уява, сповнена найдивовижніших чудернацьких понять про те, що повинен казати чоловік, коли він віч-на-віч з дамою, навіювала йому в його збентеженні тільки цілком неприпустимі ідеї. Душа його зносилась в небеса, а проте він не міг порушити найганебнішої мовчанки. Отже, суворість його виразу під час довгих прогулянок з пані де-Реналь і з дітьми ще збільшувалась від найжорстокіших мук. Він страшенно зневажав себе. Якщо, на лихо, він силував себе говорити, то казав щось дуже незграбне. На довершення лиха, він сам бачив, та ще і з перебільшенням, свою дурість; але чого він не бачив — це виразу своїх очей. Вони були такі гарні, і в них відбивалась така палка душа, що вони, немов добрі актори, надавали подеколи чарівного змісту навіть тим словам, які цього змісту не мали. Пані де-Реналь помітила, що, залишаючись з нею сам, він казав щось дотепне тільки тоді, коли яканебудь несподівана подія відтягала його увагу, і він не думав про те, щоб якнайкраще висловитись. Не часто чуючи від друзів дому

нові й блискучі ідеї, вона з насолодою милувалась виблисками розуму Жюльєна.

З провінціальних звичаїв після падіння Наполеона вигнана будьяка тінь галантності. Всі побоюються втратити посаду. Негідники шукають підтримки конгрегації, і лицемірство розвинулось навіть серед лібералів. Нудьга зростає. Читання та сільське господарство — ось єдині розваги.

Пані де-Реналь, багата спадкоємиця побожної тітки, одружена в шістнадцять років з чесним дворянином, за все своє життя не переживала нічого, що хоч би трохи нагадувало кохання. Тільки її духівник, добрий кюре Шелан, казав їй про кохання з приводу залицянь пана Вально, і в неї створилось про це найогидніше уявлення: під цим словом вона розуміла наймерзеннішу розпусту. На те кохання, яке вона знайшла в дуже невеликому числі випадково прочитаних романів, вона дивилась як на виняток, або навіть як на щось проти-природне. Завдяки цьому незнанню, пані де-Реналь, цілком щаслива, завжди зацікавлена Жюльєном, була далека від того, щоб себе за щонебудь картати.

Розділ VIII

ДРІБНІ ПОДІЇ

Then there were sighs, the deeper for suppression
And stolen glances, sweeter for the theft
And burning blushes though for no transgression.

Don - Juan I, 74.*

Ангельська лагідність, якою пані де-Реналь завдячувала своїй вдачі і своєму щастю, трохи порушувалась тільки тоді, коли вона думала про свою покоївку

* Зітхання, тим глибші, чим прихованіші потайні погляди, солодкі для злодія, і паленіючі щоки, — хоч не було гріха. Дон - Жуан Байрона.

Елізу. Ця дівчина дістала спадщину, пішла на сповідь до кюре Шелана і призналась йому, що хоче одружитись з Жюльєном. Кюре щиро зрадів щастю свого друга; але він надзвичайно здивувався, коли Жюльєн сказав йому з рішучою міною, що пропозиція мадам-муазель Елізи йому не підходить.

— Бережіться, сину мій, того, що діється у вашому серці,— сказав кюре, насупивши брови;— я вітаю вас з вашим покликом, якщо ви нехтуєте більш ніж достатнім майном тільки заради нього. Ось уже рівно п'ятдесят шість років, як я священствую у Вер'єрі, а проте, очевидно, мене усунуть. Це мені прикро, хоч я маю вісімсот ліврів ренти. Я кажу вам про це, щоб ви не робили собі ілюзій про достатки священницького звання. Якщо ви будете плазувати перед сильними, ваша вічна загибель неминуча. Ви зможете добитись багатства, але для цього треба буде шкодити знедоленим, підлещуватись до супрефекта, мера, до всіх знатних, і потурати їх пристрастям: така поведінка, яку називають в світі умінням жити, може для мирянина й не зовсім несумісна з спасінням; але в нашому званні треба вибрати одне з двох: добиватись щастя в тому світі або в цьому, середини нема. Ідіть, мій любий, подумайте і повертайтеся через три дні з остаточним вирішенням. Я з сумом бачу в глибині вашої вдачі якийсь похмурий пал, що не віщує поміркованості й цілковитого зречення земних благ, а це необхідно для священника. Розум ваш обіцяє багато, але дозвольте мені сказати,— додав добрий священник з слізьми на очах,— я трепетав би за ваше спасіння, якби ви зробились священником.

Жюльєн соромився свого хвилювання; вперше в житті він бачив, що його хтось любить; він солодко плакав і пішов сховати свої сльози у великому лісі над Вер'єром.

„Чому я в такому стані?— сказав він нарешті сам до себе,— я почуваю, що сто раз віддав би життя за

доброго кюре Шелана, а проте він мені тількищо до-
вів, який я дурень. Найважливіше для мене обдурити
саме його, а він мене розгадав. Прихований пал, про
який він каже,—це мій намір висунутись. Він вважає
мене за негідного бути священиком, і саме тоді, коли
я думав, що, пожертвувавши п'ятдесятма луідорами
ренти, я дам йому найпрекраснішу уяву про свою
високу побожність і поклик“.

„В майбутньому,—провадив далі Жюльєн,—я буду
покладатись тільки на ті сторони моєї вдачі, які я пере-
вірив. Хто б сказав мені раніше, що проливати сльози
буде мені приємно! і що я любитиму людину, яка до-
вела мені, який я дурень!“

Через три дні Жюльєн знайшов привід, до якого
повинен був удатися спочатку: цей привід полягав у
наклепі, та що з того! Він сказав кюре, дуже вагаю-
чись, що на перешкоді гаданому шлюбові стоїть при-
чина, якої він не може йому назвати, бо це пошкодило б
третій особі. Це означило кинути обвинувачення пове-
дінці Елізи. Пан Шелан відчув у його манерах якийсь
зовсім світський запал, цілком відмінний від того, що
мав би одушевляти юного левіта.

— Друже мій,—сказав він йому знов,—краще будьте
чесним сільським міщанином, поважним і освіченим,
ніж священиком без поклику.

Жюльєн відповідав на ці нові напучування дуже
добре — щодо слів; він знаходив слова, яких ужив би мо-
лодий запопадливий семінарист; але тон, яким він їх ка-
зав, і погано прихований вогонь, що виблискував в його
очах,—видались панові Шелану дуже небезлечними.

Не треба дуже суворо судити здібності Жюльєна:
він добре вигадував слова, пройняті хитрим і обереж-
ним лицемірством. Це не погано для його віку. Щождо
жестів і тону, то він жив досі серед сільських меш-
канців, не бачив великих зразків. Згодом, тільки но
він дістав змогу наблизитись до таких панів, жести
його, так само, як слова, стали бездоганні.

Пані де-Реналь дивувалась, що спадщина не ошасливила її покоївку. Вона бачила, що дівчина вчащає до кюре і повертається від нього в сльозах. Нарешті Еліза заговорила з нею про своє одруження.

Пані де-Реналь здалося, що вона захворює; якась гарячка не давала їй спати; вона жила тільки тоді, коли мала перед очима свою покоївку або Жюльєна. Вона думала тільки про них і про їх майбутнє щастя. Вона уявляла собі в найчарівніших фарбах той злидений будиночок, де вони мали жити на п'ятдесят луїдорів ренти; Жюльєн зможе зробитись адвокатом в супрефектурі Бре, за два льє від Вер'єра, в такому разі вона іноді бачитиме його.

Пані де-Реналь щиро боялась збожеволіти. Вона сказала про це чоловікові і, нарешті, справді захворіла. Того ж вечора, коли її покоївка прислуговувала їй, вона помітила, що дівчина плаче. В цю хвилину Еліза була їй огидна, і вона повелася з нею різко; вона попросила пробачення. Еліза ще дужче заплакала і сказала, що коли пані дозволить, вона розповість їй про своє горе.

— Кажіть, — відповіла пані де-Реналь.

— Ну, так ось, пані, він не хоче одружитися зо мною; якісь лихі люди напевне наклепали щось на мене.

— Хто не хоче? — сказала пані де-Реналь, ледве дихаючи.

— Та хто ж, пані, як не цей самий пан Жюльєн! — відповіла покоївка, схлипуючи. — Пан кюре не міг зломити його впертості, а пан кюре тієї думки, що він не повинен відмовляти чесній дівчині під тим приводом, що вона була покоївкою. Зрештою, батько пана Жюльєна простий тесляр, та й сам він чим заробляв на життя, перше ніж прийшов до пані?

Пані де-Реналь не слухала далі. Вона трохи не збожеволіла від надмірного щастя. Кілька разів примусила вона Елізу повторити, що Жюльєн відмовився категорично і вже не можна чекати від нього розважливого вирішення.

— Я спробую поговорити з паном Жюльєном,— сказала вона своїй покоївці.

На другий день, після сніданку, пані де-Реналь віддалася чарівній насолоді — захищати справу своєї суперниці і бачити, як протягом години Жюльєн відмовляється від серця і багатства Елізи.

Помалу Жюльєн вийшов з рамок своїх наперед обміркованих відповідей і став відповідати дотепно на чеснотливі аргументи пані де-Реналь. Вона не в силах була знести ту повінь щастя, яка залила її душу після стількох днів розпачу. Їй стало зовсім млосно. Коли вона опритомніла і її перенесли в спальню, вона вислала всіх. Вона сама була глибоко здивована.

„Що ж це, мабуть, я люблю Жюльєна!“ — сказала вона собі нарешті.

Це відкриття, що в усяку іншу хвилину завдало б їй гризот сумління й глибоко збурило б її, тепер було для неї тільки якимсь видовищем, дивним, але по суті байдужим. Душа її, до краю виснажена тількищо пережитим, була нечутлива до пристрасних хвилювань.

Пані де-Реналь збиралась працювати, але поринула в глибокий сон; прокинувшись, вона не злякалась так, як повинна була б злякатися. Вона була занадто щаслива для того, щоб бачити будьщо в поганому світлі. Наївна і проста, ця добра провінціалка ніколи не вимувала з своєї душі трошечки чутливості до нових відтінків кохання або горя. Цілком поринувши в клопіт і працю, які припадають на долю всякої матері і хазяйки в провінції, пані де-Реналь думала про пристрасні так само, як ми думаємо про лотерею: суцільне обдурювання, щастя, якого шукають тільки божевільні.

Пролунав дзвінок на обід; пані де-Реналь дуже почервоніла, почувши голос Жюльєна, що йшов з дітьми. Трохи навчившись хитрувати з того часу, як покохала, вона послалась на жахливий головний біль, щоб пояснити свій рум'янець.

— Отакі всі жінки, — відповів пан де-Реналь з гру- бим реготом, — завжди треба щось лагодити в цих машинках.

Хоч як пані де-Реналь звикла до таких дотепів, але тон чоловіка уразив її. Щоб розважитись, вона глянула на Жюльєна. Хоч би він був найбридкішою людиною, в цю хвилину він їй сподобався б.

Старанно наслідуючи всі звичаї придворних, пан де-Реналь переїхав першими днями весни у Вержі — село, що уславилось трагічною історією Габріелі. За кілька сот кроків від мальовничих руїн старої готичної церкви стояв старий замок з чотирма баштами, що належав панові де-Реналю; біля нього — сад, розпланований так само, як Тюільрійський, з багатьма буксовими бордюрами і каштановими алеями, що їх підстригали двічі на рік. Суміжне поле, засаджене яблунями, служило для прогулянок. На краю саду росло вісім чи десять розкішних горіхових дерев; їх широчезні зелені корони здіймались, мабуть, на вісімдесят футів над землею.

— Кожне з цих проклятих горіхових дерев, — казав пан де-Реналь, коли його дружина милувалась ними, — коштує мені врожаю з піварпана землі, бо хліб не родить в їх тіні.

Пані де-Реналь бачила сільські краєвиди в новому світлі; вона захоплювалась ними до нестями. Кохання, що проймало її, надавало їй розуму і рішучості. Пан де-Реналь повернувся до міста через два дні після переїзду у Вержі; пані де-Реналь найняла на власні кошти робітників. Жюльєн подав їй думку провести доріжку, посипану піском, що йшла б по всьому плодovому саду аж до великих горіхів і дозволяла б дітям гуляти зранку, не замочуючи черевичків у росі. Не минуло й доби, як ця думка була висловлена, а її вже здійснювали. Пані де-Реналь весело провела весь день з Жюльєном, розпоряджаючись робітниками.

Повернувшись з міста, вер'єрський мер був дуже зди-

вований, побачивши готову доріжку. Пані де-Реналь була також здивована його приїздом: вона забула про його існування. Після цього протягом ще двох місяців він буркотів з того приводу, що наважились, не спитавши його, зробити такий важливий „ремонт“. Але пані де-Реналь зробила його на власні гроші, і це його трохи втішало.

Вона цілими днями бігала з дітьми в плодовому саду і полювала на метеликів. Були зроблені великі сітки з світлого серпанку, і ловили ними нещасних *Peridoretes**. Цієї варварської назви навчив пані де-Реналь Жюльєн. Вона наказала привезти з Безансона чудовий твір Годара, і Жюльєн їй розповідав про дивні звичаї цих бідолашних комашок.

Їх безжально нашпилювали на велику картонну раму, яку теж спорудив Жюльєн.

Нарешті знайшлась тема для розмов між пані де-Реналь і Жюльєном, і він уже не зазнавав страшних мук у хвилини мовчання.

Вони розмовляли весь час з палкою цікавістю, хоч завжди про зовсім невинні речі. Це веселе життя, сповнене діяльності, подобалось усім, крім мадмуазель Елізи, якій доводилось надмірно працювати. Ніколи, казала вона, навіть під час карнавалу, коли в Вер'єрі бували бали, пані не дбала так про свої туалети: вона тепер міняла плаття двічі або тричі на день.

Ми не маємо наміру лестити будькому, а тому не будемо заперечувати, що пані де-Реналь, в якої була чудова шкіра, замовляла собі такі плаття, щоб руки і груди були дуже оголені. Вона була прекрасно збудована і таке вбрання було їй дуже до лиця.

— Ви ніколи не були такі молоді, пані,— казали їй її вер'єрські друзі, що приїздили обідати в Вержі.

Дивна річ, якій трудно повірити, але пані де-Реналь дбала про свій туалет без будьякої певної цілі. Це

* Лускокрилих.

було їй приємно, і, не замислюючись, вона працювала з Елізою над своїми туалетами весь час, коли тільки не полювала за метеликами з дітьми і з Жюльєном. Тільки один раз їздила вона у Вер'єр, щоб купити собі нові літні плаття, тількищо привезені з Мюлуза.

Вона привезла з собою у Вержі одну свою молоду родичку. Одружившись, пані де-Реналь непомітно здружилась з пані Дервіль, яка була колись її подругою в монастирі.

Пані Дервіль дуже сміялась з того, що вона звала шаленими вигадками своєї кузини: „Мені ніколи таке не спало б на думку“,—казала вона. Цих несподіваних думок, які в Парижі були б названі дотепними експромтами, пані де-Реналь соромилась перед своїм чоловіком, немов то була якась дурість; але присутність пані Дервіль підбадьорювала її. Спочатку вона дуже несміливо висловлювала їй свої думки; але коли жінки довго залишались на самоті, розум пані де-Реналь загорявся, і довгий ранок минав як мить, залишаючи обох подруг дуже веселими. На цей раз розважлива пані Дервіль знайшла свою кузину не такою веселою, але значно щасливішою.

Жюльєн, з свого боку, жив на дачі зовсім як дитина, і так само тішився, полюючи на метеликів, як і його учні. Після стількох внутрішніх зусиль і хитрих політичних заходів, на самоті, далеко від людських поглядів, інстинктивно не боячись пані де-Реналь, він віддавався радощам існування, таким інтенсивним у цих літах, до того ж—жив він серед найкрасивіших у світі гір.

З самого приїзду пані Дервіль йому здалося, що вона є його подругою; він поспішив показати їй краєвид, що відкривається з крайньої точки нової доріжки під великими горами. І справді, він не гірший, якщо навіть не кращий, ніж найчарівніші краєвиди Швейцарії або Італійських озер. Коли піднятись стрімчастим косогором, що починається за кілька кроків звідти, скоро добираєшся до великих урвищ, обведених дубовим

лісом, що спускаються майже до самої річки. На ці гостроверхі скелі Жюльєн — щасливий, вільний, і навіть більше того — хазяїн дому — водив обох подруг, втішаючись з їх захоплення цими божественними краєвидами.

— Для мене це те саме, що музика Моцарта, — казала пані Дервіль.

Заздрощі братів, присутність деспотичного й буркотливого батька спотворили в очах Жюльєна природу в околицях Вер'єра. У Вержі в нього не було таких гірких спогадів; вперше в житті він не бачив ворогів. Коли пан де-Реналь був у місті — а це траплялось часто — він насмілювався читати. Тепер він міг вночі спати, замість читати, ховаючи лампу під перевернутим вазоном. Вдень, під час перерви між уроками, він приходив сюди на скелі з книгою, яка була єдиним законодавцем його поведінки й предметом його захоплення. В ній він знаходив щастя, екстаз і розраду в хвилини зневіри.

Деякі речі, сказані Наполеоном про жінок, деякі міркування про вартості модних романів того часу подали йому тоді вперше думку про те, про що всякий інший юнак його віку вже давно подумав би.

Настала велика спека. Зробилося звичкою перебувати вечори під величезною липою за кілька кроків від дому. Була глибока темрява. Одного разу увечері Жюльєн захоплено щось розповідав, відчуваючи насолоду від того, що гарно говорить в присутності молодих жінок. Жестикулюючи, він торкнувся руки пані де-Реналь, що сперлась на спинку одного з дерев'яних пофарбованих стільців, які звичайно ставлять у саду.

Вона швидко відхопила руку; але Жюльєн вирішив, що його обов'язок — добитися, щоб руки не відхоплювали, коли він її торкається. Думка про потребу виконати обов'язок і про комічне, або, певніше, принижене становище, в якому він опинився б, якби це йому не вдалося, негайно вигнала з його серця насолоду.

Розділ ІХ

ВЕЧІР НА ДАЧІ

La Didon de m. Guérin — esquisse charmante.

Strombeck *.

На другий день він дивився на пані де - Реналь якось чудно. Він приглядався до неї, наче до ворога, з яким доведеться битись. Його вираз, такий відмінний від учорашнього, зовсім збентежив пані де - Реналь: вона була до нього доброю, а він неначе гнівався. Вона не могла одвести від нього очей.

Присутність пані Дервіль дозволяла Жюльєнові менше говорити й вільніше віддаватись своїм думкам. Цілий день він тільки те й робив, що читав натхнену книгу, яка зміцнювала його душу.

Він дуже скоротив уроки з дітьми; коли присутність пані де - Реналь знов нагадала йому про майбутню славу, він вирішив, що неодмінно треба добитися сьогодні, щоб вона залишила свою руку в його руці.

Серце Жюльєна дивно забилося, коли сонце зайшло і рішучий момент наблизився. Настала ніч. Він з радістю помітив, що ніч буде дуже темна, і це зняло з його грудей величезний тягар. Теплий вітер гнав по небу густі хмари, віщуючи грозу. Подруги довго гуляли. Все, що вони робили цього вечора, здавалось дивним Жюльєнові. Вони тішились погодою, що, для деяких чутливих душ, немов збільшує радість кохання.

Нарешті всі сіли — пані де - Реналь біля Жюльєна, а пані Дервіль коло своєї подруги. Заклопотаний виконанням свого задуму, Жюльєн не знаходив, що сказати. Розмова не в'язалась.

„Чи буду я таким самим нещасним боягузом на пер-

* Дідона Герена — чудовий ескіз. Стромбек.

шій дуелі, яка мені трапиться?" — казав собі Жюльєн; він був недовірливий і до себе, і до інших і добре бачив стан своєї душі.

Тривога його була така болісна, що він волів би які завгодно небезпеки. Скільки раз він бажав, щоб якась справа примусила пані де-Реналь вернутись додому. Він робив над собою таке зусилля, що голос його глибоко змінився; скоро й голос пані де-Реналь почав тремтіти, але Жюльєн цього не помітив. Жахлива боротьба між обов'язком і несміливістю була така болісна, що він нічого не помічав поза самим собою. На замковому годиннику вже пробило без чверті десяту, а він і досі ні на що не зважився. Обурений своїм боягузством, він казав сам собі: „Саме коли битиме десята година, я виконаю те, що цілий день обіцяв собі зробити ввечері, або піду до себе й застрелюсь“.

Після останньої хвилини чекання і тривоги, коли Жюльєн вже не тямив себе від хвилювання, на годиннику, що був над його головою, пробило десяту. Кожен удар дзвону лунав у його грудях, викликаючи майже фізичне почуття.

Нарешті, коли ще не затих останній удар дзвону, він простяг руку і взяв руку пані де-Реналь, і вона її покvapливо випручала. Жюльєн, сам не знаючи, що він робить, знов її схопив. Не зважаючи на власну свою схвильованість, він був вражений льодовим холодом руки, яку він держав. Він стиснув її з конвульсивною силою; було зроблено останнє зусилля її випручати, але нарешті ця рука залишилась у його руці.

Душа його сповнилась щастя; не тому, щоб він любив пані де-Реналь, а тому, що кінчилась його жахлива мука. Щоб пані Дервіль нічого не помітила, він вважав за потрібне говорити; голос його зазвучав гучно й ясно. Голос пані де-Реналь, навпаки, був дуже схвильований, і її подруга запропонувала їй іти додому, думаючи, що вона нездужає. Жюльєн відчув небезпеку:

„Якщо пані де-Реналь повернеться у вітальню, повториться те жахливе становище, в якому я був цілий день. Я тримав цю руку дуже недовго, щоб це можна було вважати за остаточно завойовану перевагу“.

В ту хвилину, коли пані Дервіль повторила свою пропозицію повернутись у вітальню, Жюльєн міцно стиснув руку, яку йому залишили.

Пані де-Реналь, що вже була підвелась, знов сіла, кажучи ледве чутно:

— Я, правда, погано себе почуваю, але на вільному повітрі мені краще.

Ці слова завершили щастя Жюльєна; воно було в цю хвилину величезне; він говорив щиро, забувши своє прикидання, і здавався двом подругам найприємнішою людиною. Проте в цьому раптовому приступі красномовства було трохи боягузтва. Він до смерті боявся, що пані Дервіль, стомившись від вітру, який здійнявся перед грозою, схоче повернутись додому сама. Тоді йому доведеться лишатись віч-на-віч з пані де-Реналь. Він майже випадково наслідився діяти, але почував, що не зможе сказати найпростішого слова пані де-Реналь. Хоч би як лагідно вона дорікала йому, він однаково буде побитий, і перевага, якої він тільки-що набув, буде знищена.

На його щастя, цього вечора його зворушливі й пишні промови були ласкаво прийняті пані Дервіль; він часто здавався їй незграбним, як дитина, і мало цікавим. Пані де-Реналь, поклавши свою руку в руку Жюльєна, не думала ні про що. Вона віддавалась насолоді жити. Години, проведені під цією великою липою, посадженою, як казали в окрузі, ще Карлом Сміливим, були для неї найщасливішим часом життя. Вона з насолодою прислухалась до стогону вітру в густому листі липи і до шуму дощових капель, що вже починали падати на найнижче листя. Жюльєн навіть не помітив однієї речі, яка могла його зовсім заспокоїти: пані де-Реналь, буди змушена витягти руку, щоб під-

вестись і допомогти кузині підняти вазон з квітами, перекинутий вітром їм до ніг, знов віддала йому руку, як тільки сіла, наче це було наперед умовлено між ними.

Давно вже пробило північ; час було, нарешті, йти з саду; вони розійшлись. Пані де-Реналь палко віддавалась щастю кохати, через своє незнання вона ні в чому не докоряла собі. Раювання відібрало в неї сон. Жюльєн, стомлений до смерті боротьбою, що точилася весь день у його серці між боязкістю і завзятістю, — заснув міцним сном.

На другий день його збудили о п'ятій годині. Пані де-Реналь жахнулася б, якби знала, що він ледве згадав про неї. Він виконав свій обов'язок, героїчний обов'язок. Сповнений щастя від цього почуття, він замкнувся на ключ в своїй кімнаті і з новою насолодою поринув у читання подвигів свого героя.

Коли пролунав дзвінок на сніданок, він забув, читаючи бюлетені великої армії, про всі свої вчорашні перемоги. Ідучи у вітальню, він недбало сказав собі: „Треба сказати цій жінці, що я її кохаю“.

Замість поглядів, сповнених любовної знемоги, що їх він сподівався побачити, він зустрів суворе обличчя пана де-Реналья; приїхавши з Вер'єра дві години тому, він був дуже незадоволений, що Жюльєн цілий ранок не приділяв уваги дітям; не можна собі уявити нічого брідкішого, ніж ця значна особа в гніві, зокрема, коли вона вважала за припустиме не ховати свого незадоволення.

Кожне уїдливе слово чоловіка краяло серце пані де-Реналь. Жюльєн поринув в екстаз від тих великих подій, які протягом кількох годин точились перед його уявою, і ледве міг знизити свою увагу до того, щоб прислухатись до грубих слів пана де-Реналья. Нарешті він сказав йому досить різко:

— Я був хворий.

Тон цієї відповіді міг би образити й не такого вразливого чоловіка, як вер'єрський мер. Йому хотілось

негайно вигнати Жюльєна, але він утримався від цього, бо взяв собі за правило ніколи не поспішати в справах.

„Цей дурний юнак, — сказав він сам собі незабаром, — створив собі певну репутацію в моєму домі. Вально його може взяти до себе, або він одружиться з Елізою, і в обох випадках буде в глибині душі сміятись з мене“.

Не зважаючи на всі ці мудрі міркування, невдоволення пана де-Реналья все ж таки вибухнуло, і його грубі зауваження помалу роздратовали Жюльєна. Пані де-Реналь трохи не плакала. Зараз після сніданку вона попросила Жюльєна провести її на прогулянку і по-дружньому сперлась на його руку. На все, що йому казала пані де-Реналь, він відповідав півголосно:

— Отакі ці багатії!

Пан де-Реналь ішов поруч з ними; його присутність збільшувала гнів Жюльєна. Він раптом помітив, що пані де-Реналь підкреслено сперлась на його руку. Цей рух був йому такий гидкий, що він різко відштовхнув її від себе і визволив руку.

На щастя, пан де-Реналь не помітив цього нового зухвальства, його помітила тільки пані Дервіль; її подруга плакала. В цю хвилину пан де-Реналь почав кидати камінням на селянську дівчишку, що йшла не дозволеною стежкою через яловий сад.

— Пане Жюльєн, благаю вас, стримайтесь, подумайте, що в усіх нас буває погані даястрії, — поквалливо сказала йому пані Дервіль.

Жюльєн байдуже глянув на неї, і в очах його відбилась найвеличніша зневага.

Цей погляд зливував пані Дервіль; він вразив би її ще більше, якби вона вгадала його справжнє значення: вона прочитала у ньому явусь невиразну надію на помсту. Мабуть, саме такі хвилини приниження створюють Робесп'єрів.

— Ваш Жюльєн якийсь несамопитий, він лякає мене, — тихенько сказала пані Дервіль своїй подрузі.

— Він має відстави гніватись, — відповіла пані де-

Реналь.— Адже діти зробили через нього такі дивовижні успіхи, і яке це має значення, коли він перебуде один ранок, не займаючись з ними? Треба визнати, що чоловіки дуже жорстокі.

Вперше в житті пані де-Реналь відчула бажання помститись своєму чоловікові. Буйна зненависть Жюльєна до багатих готова була вибухнути. На щастя, пан де-Реналь покликав садівника і заходився разом з ним загороджувати недозволену стежку терновим гіллям. Як тільки пан де-Реналь відійшов, обидві подружки послались на втому і взяли Жюльєна під руки.

Дивний контраст являв Жюльєн своєю погордливою міною, блідим обличчям, похмурим і рішучим виразом, коли йшов між двома жінками, червоними від хвилювання й збентеження. Він зневажав цих жінок і всі ніжні почуття.

„Ось, — казав він сам собі, — в мене немає навіть п'ятисот франків ренти, щоб закінчити навчання. А то б я їм показав!“

Поринувши в свої похмурі думки, він ледве чув ласкаві слова двох подруг; те, що доходило до його свідомості, здавалось йому безглуздим, дурним, слабким, одне слово — „жіночим“.

Пані де-Реналь, аби щось казати, щоб підтримати розмову, між іншим сказала, що її чоловік приїхав з Вер'єра, бо сторгував у одного фермера маїсову соломку (в цій країні ліжкові матраци набивають маїсовою соломкою).

— Мій муж не піде з нами, — додала пані де-Реналь. — Він з садівником і камердинером візьметься перебивати матраци в усьому домі. Вранці він уже понабивав матраци в усіх ліжках першого поверху, тепер він на другому.

Жюльєн змінився на обличчі; він значливо глянув на пані де-Реналь і, прискоривши ходу, пішов з нею трохи вперед; пані Дєрвіль залишилась позаду.

— Врятуйте мені життя, — сказав Жюльєн до пані

де-Реналь, — тільки ви можете це зробити, бо ви знаєте, що лакей мене до смерті ненавидить. Я мушу сказати вам, пані, що в мене є один портрет, я його сховав у матраці мого ліжка.

При цих словах пані де-Реналь теж зблідла.

— Тільки ви, пані, можете зараз зайти в мою кімнату. Пошукайте так, щоб ніхто не помітив; у тому кутку матраца, що ближче до вікна, ви знайдете маленьку картонну коробочку, чорну і гладеньку.

— В ній портрет! — сказала пані де-Реналь, ледве тримаючись на ногах.

Жюльєн помітив її збентеження і негайно скористався з нього.

— Я хочу просити в вас ще одної ласки: благаю вас, пані, не дивіться на цей портрет: це моя таємниця.

— Це таємниця! — повторила ледве чути пані де-Реналь.

Хоч вона й була вихована серед ~~людей, гордих~~ своїм багатством і чутливих тільки до грошових інтересів, кохання вже збудило в її душі великодушність. Вона була глибоко ображена, але з виразом найщирішої відданості зробила Жюльєнові кілька запитань, потрібних для того, щоб як слід виконати його доручення.

— Значить, — повторила вона, ідучи, — кругленька коробочка з чорного картону, гладенька.

— Так, пані, — відповів Жюльєн тим різким тоном, який з'являється в чоловіків в хвилини небезпеки.

Вона зійшла на другий поверх замку, бліда, немов ідучи на смерть. На довершення нещастя вона відчула, що ось-ось знепритомніє; але потреба зробити послугу Жюльєнові повернула їй сили.

— Треба дістати цю коробочку, — казала вона собі, прискорюючи ходу.

Вона почула, як її муж розмовляє з лакеєм саме в кімнаті Жюльєна. На щастя, вони перейшли в дитячу кімнату. Вона підняла перинку і занурила руку в матрац з такою силою, що подряпала собі пальці. Але,

хоч звичайно вона була дуже чутлива, зараз вона не помітила болю, бо майже в ту саму хвилину відчула гладку поверхню картонної коробочки. Вона схопила її і втекла.

Ледве позбулась вона страху, що її побачить муж, як почула, що ось-ось знепритомніє з жаху перед цією коробочкою.

„Значить, Жюльєн закоханий, і я держу отут портрет жінки, яку він кохає“.

Опустившись на стілець в передпокої цього приміщення, пані де-Реналь поринула в муки ревнощів. Її крайнє незнання і тут стало їй в пригоді, бо здивування зменшувало муки. Прийшов Жюльєн, схопив коробочку, нічого не сказавши і не подякувавши, побіг до себе в кімнату, розпалив огонь і спалив її в одну мить. Він був блідий, знесилений; він перебільшував розміри небезпеки, якої тількищо уникнув.

„Портрет Наполеона,— казав він сам собі, похитуючи головою,— якби його знайшли в людини, що висловлює палку зненависть до узурпатора! якби його знайшов пан де-Реналь, такий ультра-консерватор і такий розлючений зараз! І на довершення необережності, на звороті портрета на білому картоні — рядки, написані моєю рукою, рядки, що не залишали ніякого сумніву про моє захоплення Наполеоном! І кожне з цих любовних признань позначене датою. Останнє — позавчорашнім числом. В одну мить пропала б уся моя репутація! — казав собі Жюльєн, дивлячись, як горить коробочка,— а моя репутація — це все, що я маю, я живу тільки нею... та й яке те життя, боже великий!“

Через годину втомі і жаль до самого себе викликали в ньому розчуленість. Він зустрівся з пані де-Реналь, взяв її руку і поцілував з більшою щирістю, ніж будь-коли. Вона почервоніла від щастя, і майже в ту ж мить відштовхнула Жюльєна в приступі ревнощів. Гордощі Жюльєна, щойно ображені, знов пробудились.

Він знов бачив в пані де-Реналь тільки багату даму; він зневажливо випустив її руку і пішов у сад, замислившись, і скоро на губах його з'явилась гірка посмішка.

„Оце я так спокійнісінько гуляю, наче людина, що вільно порядкує своїм часом! я не займаюсь дітьми! наражаюсь на ганебні зауваження пана де-Реналья, і він матиме рацію“.

Він побіг у дитячу кімнату.

Пестощі меншого хлопчика, якого він дуже любив, трохи заспокоїли його жагуче горе.

„Цей іще не зневажає мене,— подумав Жюльєн. Але незабаром він став докоряти собі за це заспокоєння, як за нову слабкість.— Ці діти пестять мене, як отого молодого мисливського собаку, що вчора купили“.

Розділ X

ВЕЛИКЕ СЕРЦЕ І МАЛА ДОЛЯ

But passion most dissembles, yet betrays,
Even by its darkness; as the blackest sky
Foretels the haviest tempest.

Don - Juan *.

Пан де-Реналь, обійшовши всі кімнати замку, повернувся в дитячу кімнату з слугами, що несли матраци. Раптова поява цього чоловіка була для Жюльєна краплею, що переповнила чашу.

Блідіший і похмуріший ніж звичайно, він кинувся до пана де-Реналья. Той спинився і глянув на служників.

— Пане,— сказав йому Жюльєн,— чи, на вашу думку, ваші діти з будьяким іншим учителем зробили б такі успіхи, як зо мною? Якщо ви відповісте, що ні,— провадив Жюльєн, не даючи панові де-Реналю щось ска-

* Пристрасть, хоч би як вона була прихована, зраджує себе своєю темнотою. Так найчорніше небо віщує найсильнішу грозу.
Б а й р о н. Дон - Жуан, розд. I, вірш 73.

зати,— як насмілилися ви закидати мені, що я нехтую ними?

Пан де-Реналь, ледве отямившись від переляку, почувши незвичайний тон, якого прибрав цей мужичок, вирішив, що в нього в кишені чиясь вигідна пропозиція і що він збирається покинути дім. Гнів Жюльєна зростав у міру того, як він говорив.

— Я проживу і без вас, пане,— додав він.

— Мені дуже прикро, що ви такі схвильовані,— відповів пан де-Реналь, трохи запинаючись. За десять кроків від них слуги впоряджували ліжка.

— Це зовсім не те, чого мені треба, пане,— провадив Жюльєн у нестямі,— подумайте, які ганебні речі ви казали мені, та ще й у присутності жінок.

Пан де-Реналь прекрасно знав, чого хоче Жюльєн, і болісна боротьба точилась у його душі. Жюльєн, оскаженівши від люті, крикнув:

— Я знаю, куди йти, пане, покинувши ваш дім!

При цих словах пан де-Реналь уже побачив, як Жюльєн улаштувався в пана Вально.

— Ну що ж, пане,— відповів він нарешті, зітхаючи, таким тоном, яким кличуть хірурга, щоб зробити найбільш болісну операцію,— я згоден виконати вашу вимогу. Починаючи з післязавтра — бо це буде перше число місяця — я вам платитиму по п'ятдесят франків на місяць.

Жюльєн трохи не розсміявся; він остовпів, і весь гнів його зник.

„Я ще не досить зневажав цю тварину! — казав він собі. — Отаке, мабуть, найбільше перепрошення, що його може зробити підла душа“.

Діти, що слухали цю сцену, пороззявлявши роти, побігли в сад сказати матері, що пан Жюльєн дуже гнівається, але що він діставатиме по п'ятдесят франків.

Жюльєн, за звичкою, пішов за ними, навіть не глянувши на пана де-Реналья, який залишився дуже розгніваний.

„Вально вже коштує мені сто шістдесят вісім франків,— казав він сам собі.— Треба буде неодмінно сказати йому слова два про його постачання для притулку підкидьків“.

Через одну хвилину Жюльєн повернувся до пана де-Реналья:

— Мені треба поговорити про своє сумління з паном Шеланом; маю честь попередити вас, що я буду відсутнім кілька годин.

— Е, любий Жюльєн!— сказав пан де-Реналь з найфальшивішим сміхом,— ідіть хоч на цілий день, і на завтрашній теж, якщо хочете, друже мій! Беріть у садівника коня, їдьте у Вер'єр.

„Це він їде дати відповідь панові Вально,— сказав сам до себе пан де-Реналь,— він мені нічого не обіцяв, але треба, щоб ця юнацька голова охолонула“.

Жюльєн швиденько зібрався і пішов на гору великим лісом, яким можна було пройти з Вержі у Вер'єр. Він не хотів негайно йти до пана Шелана. Йому дуже не хотілось силувати себе знов до розігрування лицемірної сцени; йому треба було здати собі справу з того, що робилося в його душі, і розглянути всю безліч почуттів, що хвилювали його.

„Я виграв бій,— сказав він сам собі, як тільки опинився в лісі далеко від людських поглядів.— Я таки виграв бій“.

Ці слова змалювали йому його становище в гарному світлі і повернули його душі деякий спокій.

„Ось у мене п'ятдесят франків місячної платні; мабуть, пан де-Реналь дуже перелякався. Але чого саме?“

Міркування про те, що саме могло налякати щасливу і могутню людину, проти якої годину тому він кипів гнівом, остаточно заспокоїли душу Жюльєна. Він навіть на хвилину відчув чарівну красу лісу, серед якого йшов. Величезні уламки скель колись поспадали сюди з ближньої гори; великі ясени майже досягали своїми

верхівками до вершин цих скель; тінь їх давала чудову прохолоду за три кроки від місць, де сонячне проміння не давало подорожньому спинитись.

Жюльєн спинявся на хвилину в тіні цих скель і потім ішов далі вгору. Скоро вузенька, ледве помітна стежечка, якою ходили тільки пастухи, що пасли кіз, привела його на вершину величезної скелі; тут він був певен, що відокремлений від усіх людей. Ця висока у фізичному розумінні позиція викликала його усмішку: вона змальовувала йому позицію, яку він палко прагнув посісти в моральному розумінні. Чисте гірське повітря сповнило його душу ясним спокоєм і навіть радістю. Вер'єрський мер і тепер був в його очах уособленням всіх зухвалих багатіїв світу; але Жюльєн відчував, що ненависть, яка тількищо його так збурила, не зважаючи на всю свою буйну силу, не мала в собі нічого особистого. Якби він більше не бачив пана де-Реналья, він за тиждень забув би його, його замок, його собак, його дітей і всю його сім'ю. „Я змусив його, сам не знаю як, зробити величезну жертву. Як? більше п'ятдесяти екю на рік! Хвилину тому я unikнув величезної небезпеки. Ось дві перемоги за один день. Друга не має ціни, бо я не знаю її причини. Та в дкладу на завтра тяжкі міркування“.

Жюльєн стояв на великій скелі і дивився на небо, осяяне серпневим сонцем. Цикади співали в полі під скелею; коли вони замовкали, навколо панувала цілковита тиша. Він бачив під своїми ногами простір на двадцять лье. Час від часу яструб злітав з великих скель над його головою і мовчазно описував в небі величезні круги. Жюльєн машинально стежив очима за хижим птахом. Його вражали ці спокійні й могутні рухи, він заздрив цій силі, заздрив цій самотності.

Така була доля Наполеона; чи не судилася вона колись і йому?

Розділ XI

ВЕЧІР

Yet Julia's very coldness still was kind,
And tremulously gentle her small hand
Withdrew itself from his, but left behind
A little pressure, thrilling, and so bland
And slight, so very slight that to the mind
 'twas but a doubt.

Don - Juan *.

Треба все ж було показатись в Вер'єрі. Виходячи з дому священника, Жюльєн мав щасливу нагоду зустріти пана Вально, якому він поспішив розповісти про збільшення своєї платні.

Повернувшись у Вержі, Жюльєн вийшов у сад тільки пізно ввечері. Душа його стомилась від сильних і різноманітних почуттів, що хвилювали його протягом цього дня. „Що я їм скажу?“ — думав він тривожно, згадуючи дам. Він ніяк не міг собі уявити, що душа його була саме на рівні тих дрібниць, які звичайно цікавлять жінок. Часто Жюльєн був незрозумілим для пані Дєрвіль і навіть для її подруги, і, в свою чергу, він розумів тільки наполовину те, що вони йому казали. Така була дія бурхливих і якщо можна так сказати — величких пристрастей, що хвилювали душу цього юного честолюбця. В цієї дивовижної істоти майже щодня траплялись бурі.

Входячи цього вечора в сад, Жюльєн вирішив приділити увагу гарним кузинам. Вони чекали його нетерпляче. Він сів, як і звичайно, поруч з пані де-Реналь. Незабаром стало зовсім темно. Він взяв біленьку ручку, яку давно вже бачив біля себе на спинці стільця.

* Байдушність Юлії все ж була лагідна, її тремтяча люба ручка вислизнула з його руки, але залишила стискання, таке трепетне, ніжне, легке, таке легке, що для нього це була тільки догадка.
Д о н - Ж у а н.

Після деякого гагання її випручали з ясно виявленим незадоволенням. Жюльєн готовий уже був примиритись на цьому і весело провадити розмову, коли почув, що підходить пан де-Реналь.

В Жюльєна ще бриніли у вухах грубості, сказані йому вранці. „Чи не буде це гарним знущанням з цієї істоти, обдарованої всіма перевагами багатства, коли я заволодію рукою його дружини саме в його присутності? Так, я це зроблю! я, до кого він виявив стільки зневаги!“

В ту ж мить спокій, так мало властивий вдачі Жюльєна, покинув його. Він став тривожно бажати, щоб пані де-Реналь віддала йому руку, і більше ні про що не міг думати.

Пан де-Реналь роздратовано говорив про політику: двоє чи троє вер'єрських фабрикантів рішуче ставали багатішими, ніж він, і збирались допікати йому на виборах. Пані Дервіль слухала його. Жюльєн, якого ці розмови дратували, присунув свій стілець до пані де-Реналь. Темрява ховала всі рухи. Він насмілився покласти руку дуже близько до її гарної оголеної ручки. В збентеженні, не знаючи сам, що робить, він приник щокою до цієї гарної руки і наважився торкнутись до неї губами.

Пані де-Реналь затрепетала. Чоловік її був за чотири кроки; вона поквапливо дала Жюльєнові руку і в той же час злегка його відштовхнула. Поки пан де-Реналь вирікав свої прокляття на негідників і якобінців, що збагачуються, Жюльєн вкривав віддану йому ручку пристрасними поцілунками,—принаймні, такими вони здавались пані де-Реналь. А проте бідолашна жінка цього ж самого зловісного дня мала доказ, що юнак, якого вона несвідомо кохала, любив іншу. Весь час, коли Жюльєн був відсутній, вона відчувала себе дуже нещасною, і це змусило її поміркувати.

„Як! невже я кохаю його? — казала вона собі.— Невже я, заміжня жінка, закохалась? Але ніколи я не по-

чунала до свого чоловіка такого похмурого божевілля: воно не дає мені відірвати думок від Жюльєна. Це ж, зрештою, тільки хлопчик, сповнений до мене поваги. Це божевілля, мабуть, минеться. Яке діло моему чоловікові до моїх почуттів, до цього юнака? Панові де-Реналю було б нудно говорити про те, про що ми говоримо з Жюльєном, про різні фантастичні речі. Він думає про свої справи. Я нічого в нього не відбираю заради Жюльєна“.

Ніяке лицемірство не порушувало чистоти цієї наївної душі, яку обдурювала її перша пристрасть. Вона була обманута несвідомо для себе, і інстинкт чесноти в ній був потривожений. Така боротьба точилась у ній, коли Жюльєн вийшов у сад. Вона почула його голос майже в ту мить, коли побачила, що він сідає поруч із нею. Душа її немов полинула на крилах прекрасного щастя, яке протягом останніх двох тижнів більше дивувало її, ніж чарувало. Все було для неї несподіване. Проте, через кілька хвилин вона подумала: „Що ж це, хіба самої присутності Жюльєна досить, щоб загладити всю його провину?“ Вона злякалась; саме тоді вона вихопила руку.

Сповнені пристрасті поцілунки, яких вона ніколи в житті не відчувала, змусили її зовсім забути, що він, мабуть, кохає іншу жінку. Скоро в її очах він уже не був винний. Жагуча мука, породжена підозрою, змінилась щастям, про яке вона ніколи й не мріяла, і вона не тямала себе від кохання і шалених веселощів. Вечір був чарівний для всіх, крім вер'єрського мера, що не міг забути отих збагатілих фабрикантів. Жюльєн уже не думав про своє похмуре честолюбство і про свої важкі для здійснення плани. Вперше в житті він був захоплений силою краси. Поринувши в невиразні й солодкі мрії, такі незвичні для його вдачі, він тихенько стискав ручку, що подобалася йому своєю довершеною красою, і прислухався до шелесту легкого нічного вітерця в липовому листі і до далекого гавкання собак коло млина на річці Ду:

Проте почуття його були приємні, а не пристрасні. Повернувшись у свою кімнату, він думав тільки про одне щастя — знов розгорнути свою улюблену книгу. В двадцять років думка про панування над світом переважає все інше.

Але невдовзі він відклав книгу. Думаючи про перемоги Наполеона, він помітив щось нове і в своїй перемозі. „Так, я виграв бій, — думав він, — але треба з цього скористатись, треба розчавити гордощі цього зарозумілого дворянина, поки він відступив. Ось метод Наполеона. Треба зажадати відпустки на три дні, щоб відвідати мого друга Фуке. Якщо він відмовить мені, я знов буду з ним торгуватись, та він поступиться“.

Пані де-Реналь не могла склепити очей. Їй здавалося, що вона досі не жила. Вона не могла думати ні про що, крім щастя відчувати, як Жюльєн вкриває її руку жагучими поцілунками.

Раптом жахливе слово „адюльтер“ спало їй на думку. Перед нею стало все те бридке, що найогидніша розпуста може надати уявленню про сласне кохання. Ці думки потьмарювали ніжний і божественний образ Жюльєна і щастя любити його. Майбутнє з'явилося перед нею в грізному світлі. Вона бачила себе гідною зневаги.

Це була жахлива хвилина; душа її блукала в невідомих краях. Напередодні їй випало несподіване щастя; тепер вона поринула в жорстоке горе. Вона не мала ніякої уяви про такі муки, думки її плутались. На одну мить в неї майнула думка признатись чоловікові в тому, що вона боїться закохатися в Жюльєна. Це означало б говорити про нього. На щастя, вона пригадала пораду, яку чула від своєї тітки напередодні весілля. Йшлося про небезпечність признань чоловікові, який, зрештою, є владарем. В нестерпних муках вона ламала руки.

Її болісно хвилювали різноманітні і найсуперечніші

образи. То вона боялась, що її не кохають, то жахлива ідея злочину мучила її так, ніби її завтра мали виставити біля ганебного стовпа на міській площі в Вер'єрі з написом, що оповіщує всю людність про її перелюбство.

Пані де-Реналь не мала ніякого життєвого досвіду; навіть коли б вона була при повній свідомості, їй здавалося б, що, завинивши перед богом, вона негайно стане жертвою явної загальної зневаги і знущання.

Коли жахлива ідея адюльтеру і всієї тієї ганьби, яку, на її думку, цей злочин тягне за собою, покидала її, і коли вона замріяувалась про насолоду жити з Жюльєном невинно, як жила досі, її жахала нова нестерпна думка, що Жюльєн кохає іншу жінку. Вона пригадувала, як він зблід, коли боявся втратити її портрет або скомпрометувати її, показавши його комусь. Вперше вона бачила страх на цьому благородному і спокійному обличчі. Ніколи він не виявляв такого хвилювання ради неї чи ради її дітей. Ця нова мука довела її горе до такої міри, якої не може знести людська душа. Мимоволі пані де-Реналь скрикувала, і її зойки збудили покоївку. Раптом вона побачила біля свого ліжка світло і пізнала Елізу.

— Це вас він кохає! — скрикнула вона в нестямі.

Покоївка, здивована жахливим збудженням своєї пані, на щастя, не звернула ніякої уваги на ці дивні слова. Пані де-Реналь усвідомила свою необережність.

— В мене гарячка, — сказала вона їй, — і, мабуть, я трохи марю. Залишіться біля мене.

Зусилля, які вона робила, щоб стримуватись, зовсім її збудили, і вона відчула себе не такою нещасною; розум її прояснився. Щоб уникнути пильного погляду покоївки, вона наказала їй читати газету. Під монотонний голос дівчини, що читала довгу статтю „Quotidienne“, пані де-Реналь доброчесно вирішила поводитись із Жюльєном, коли вона його знов побачить, в цілковитою байдужістю.

Розділ XII

ПОДОРОЖ

On trouve á Paris des gens élégants, il peut
y avoir en province des gens á caractère*.

Sieyès.

На другий день, о п'ятій годині, перше ніж пані де-Реналь вийшла, Жюльєн дістав від її чоловіка відпустку на три дні. Несподівано для себе Жюльєн відчував бажання побачити пані де-Реналь, він згадував її гарненьку ручку. Він вийшов в сад; вона довго не йшла. Але якби Жюльєн кохав її, він би помітив її за напівспущеними завісами першого поверху; приклавши лоб до щибки вікна, вона дивилась на нього. Нарешті, не зважаючи на всі свої вирішення, вона наважилась вийти в сад. Її звичайна блідість змінилась жагучим рум'янцем. Ця наївна жінка очевидно хвилювалась. Збентеження й навіть гнів порушували на її обличчі вираз глибокої ясності, яка немов здіймала її високо над звичайними життєвими інтересами і надавала їй небесному образу стільки чар.

Жюльєн жваво підійшов до неї. Він милувався її гарними голими руками, які видно було спід шалі, накинутої поспіхом. Свіже ранкове повітря ще збільшувало яскравість рум'янцю на її щічках, що після безсонної ночі були ще чутливіші до всіх хвилювань. Ця скромна й зворушлива краса, сповнена думки, яка не зустрічається в нижчих класах, немов відкрила Жюльєнові таку сторону її душі, про яку він не знав. Поринувши в захоплене милування її чарами, які він ловив жадібним оком, він зовсім не думав про дружню зустріч, якої чекав від неї. Тим більше вразила його її льодова холодність, в якій він побачив бажання поставити його на своє місце.

* В Парижі можна побачити елегантних людей, а в провінції трапляються сильні характери. С і й є с.

Щаслива посмішка завмерла на його устах; він знозгадав, яке місце посідає в суспільстві, особливо — в очах благородної і багатой спадкоємиці. В ту ж мить на обличчі його позначилась гордовитість і гнів на самого себе. Він відчув пекучу досаду, що затримався більше, ніж на годину, щоб дістати такий зневажливий прийом.

„Тільки дурень може гніватись на інших, — казав він собі: — камінь падає в наслідок своєї ваги. Чи я завжди буду дитиною? Коли ж я, нарешті, навчуся давати цим людям саме стільки душі, скільки треба за їх гроші! Якщо я хочу заслужити їх повагу і свою власну, треба показати їм, що тільки моя бідність має справи з їх багатством, але моє серце перебуває за тисячу верст від їх зухвалості, в такій високій сфері, що його не можуть торкнутись дрібні вияви їх зневаги або ласки“.

В той час, як ці почуття сповнювали душу юного вихователя, його рухливе обличчя набирало виразу враженої гордості і жорстокості. Пані де-Реналь була зовсім збентежена. Доброчесна холодність, якої вона хотіла надати зустрічі, змінилась виразом співчуття, пройнятого здивуванням перед такою раптовою зміною. Незначущі слова, якими звичайно обмінюються вранці, — про здоров'я, про гарну погоду, — були вичерпані в обох. Розум Жюльєна не був затьмарений ніякою пристрастю, а тому він зумів показати пані де-Реналь, що не вважає їх стосунків за приятельські; він нічого не сказав їй про свою маленьку подорож, вклонився і пішов.

Вона стежила за ним очима, пригнічена похмурою гордовитістю його погляду, ще вчора такого привітного. Раптом до неї підбіг старший хлопчик і сказав, цілуючи її:

— Ми вільні, пан Жюльєн кудись їде на кілька днів.

При цих словах в пані де-Реналь захололо серце. Вона була нещасна через свою чеснотливість і ще нещасніша через малодушність.

Ця нова подія захопила всю її уяву; вона вже по-

линуло далеко за межі мудрих вирішень цієї жахливої ночі. Тепер ішлося не про те, щоб опиратись коханому, а про загрозу втратити його навіки.

Проте треба було вийти до сніданку. На довершення нещастя, пан де-Реналь і пані Дервіль тільки й розмовляли, що про подорож Жюльєна. Вер'єрський мер помітив якусь зухвалість в твердому тоні, яким той попросив відпустки.

— Наш мужичок певно має в кишені пропозицію від когось. Але цей хтось, хоч би це був пан Вально, буде трохи спантеличений сумою в 600 франків на рік, яку доведеться витратити. Вчора у Вер'єрі, мабуть, просили три дні відстрочки, щоб подумати, а сьогодні цей добродій вирушає в гори, щоб не давати мені відповіді. Бути змушеним зважати на якогось мізерного й зухвалою ремісника, ось до чого ми дійшли!

„Навіть мій чоловік, не уявляючи собі, як глибоко він вразив Жюльєна, думає, що він нас покине; що ж мені думати?— сказала собі пані де-Реналь.— Ах, усьому кінець!“

Щоб мати змогу плакати без свідків і не відповідати на запитання пані Дервіль, вона послалась на жахливий головний біль і лягла в ліжку.

— Отакі жінки,— повторив пан де-Реналь,— завжди щось розладнується в цих хитрих машинках!— і він вийшов, сміючись з власного жарту.

В той час, як пані де-Реналь переживала найжорстокіші муки пристрасті, що так несподівано її охопила, Жюльєн весело прямував стежкою серед найчудовіших в світі гірських краєвидів. Треба було перейти велике гірське пасмо на північ від Вержі. Стежка помалу йшла вгору між великими буковими лісами, утворюючи безліч зигзагів на схилі високої гори, що замикає з півночі долину Ду. Незабаром перед очима подорожнього, що йшов нижчими пагорбами, які стримують течію Ду з південного боку, відкрились родючі рівнини Бургундії і Божоле. Хоч душа цього юного честолюбця була нечутлива до такого роду краси, але він

мимоволі час від часу спинявся, щоб глянути на цей широкий і величний краєвид.

Нарешті він дістався вершини великої гори, мимо якої можна було пройти навпростець у самотню долину, де жив його друг Фуке, молодий торговець лісом. Жюльєн не квапився побачити ні його, ні будького з людей. Сховавшись, мов хижий птах, серед голих скель на вершині великої гори, він міг здаля побачити всякого, хто б наблизився до нього. Посередині майже прямовисного схилу одної з скель він побачив невеличкий грот. Він здерся на скелю і скоро був у гроті. „Тут,— сказав він, і очі його радісно заблищали,— люди не зможуть заподіяти мені лиха“. Йому схотілось записати тут свої думки, такі небезпечні для нього в усякому іншому місці. Квадратний камінь служив йому столом. Перо його літало; він не бачив нічого навколо себе. Кінець-кінцем, він помітив, що сонце сідає за далекі гори Божоле.

„Чому мені тут не перебути ніч? — сказав він сам до себе.— В мене є хліб, і я вільний“. При цьому величному слові його душа запалала. Через своє лицемірство він не міг бути вільним навіть у Фуке. Спершись головою на руки, Жюльєн сидів у гроті; поринаючи в мрії і в почуття волі, він був щасливий, як іще ніколи в житті. Він не помітив, як помалу згасло проміння присмерку. В безмежній темряві душа його блукала серед образів того, що він мріяв колись побачити в Парижі. Насамперед жінку, красивішу і з вищою душею, ніж можна було знайти в провінції. Він палко кохав і його кохали. Він розлучався з нею тільки для того, щоб вкрити себе ще більшою славою і заслужити ще більше її кохання.

Всякого юнака, вихованого серед сумних істин паризького суспільства, навіть якби він володів уявою Жюльєна, на цьому місці пробудила б від мрій холодна іронія. З його фантазії зникли б великі подвиги і надія їх вчинити, і натомість пригадалося б відоме правило:

коли покидаєш коханку, завжди ризикуєш, що вона тебе зрадить два чи три рази на день. Проте селянський юнак не бачив інших перешкод до героїчних подвигів, крім відсутності сприятливої нагоди.

Тим часом глуха ніч замінила денне світло, а до хижки Фуке треба було йти вниз іще два льє. Перше ніж вийти з маленького грота, Жюльєн запалив огонь і старанно спалив усе написане.

Він дуже здивував свого друга, коли постукав до нього о першій годині ночі. Фуке саме писав рахунки. Це був високий на зріст юнак, досить незграбний, з великими різкими рисами обличчя і довжелезним носом; під цією негарною зовнішністю ховалось предобре серце.

— Чи не посварився ти з своїм паном де-Реналем, що прийшов так несподівано?

Жюльєн розповів йому, але у відповідному світлі, про вчорашні події.

— Лишайся в мене, — сказав йому Фуке, — я бачу, що ти добре знаєш пана де-Реналья, пана Вально, супрефекта Можірона, кюре Шелана. Ти зрозумів усі тонкощі вдачі таких панів; тепер ти можеш брати участь в торгах. Ти краще за мене знаєш арифметику, ти вестимеш мої рахунки. Я багато заробляю на своїй торгівлі. Але я сам не можу з усім упоратись і боюся взяти компаньйона, щоб не натрапити на шахрая, а тому щодня пропускаю прибуткові справи. Місяць тому я дав заробити шість тисяч франків Мішо де-Сент-Аману, якого я вже шість років не бачив; я випадково зустрів його на переторгу в Понтарльє. Чому б тобі не заробити цих шести тисяч франків, або принаймні хоч трьох тисяч? адже якби ти був зо мною того дня, я б дав більше за цей ліс і він залишився б за мною. Будь моїм компаньйоном.

Ця пропозиція була Жюльєнові неприємна, вона порушувала його божевільні мрії. Під час вечері, яку вони зварили самі, як герої Гомера, бо Фуке жив сам, він показав Жюльєнові свої рахунки і довів, яка прибут-

кова його торгівля. Фуке мав найвище уявлення про освіту і про вдачу свого друга.

Нарешті Жюльєн залишився сам у маленькій кімнаті з ялинового дерева. „Правда,— казав він сам до себе,— я можу тут заробити кілька тисяч франків, а потім піти в солдати чи в священники, відповідно до моди, яка тоді пануватиме в Франції. Зароблені гроші усунуть усі дрібні труднощі. Живучи тут на самоті, я трохи розвію своє жахливе неуцтво щодо речей, які цікавлять світських людей. Але Фуке не хоче одружуватись, він каже, що самотність робить його нещасним. Очевидно, що, беручи компаньйона без капіталу, він сподівається мати товариша, який його не покине. Що ж, хіба я обдурю свого друга?“— болісно скрикнув Жюльєн. Цей юнак, що вважав лицемірство і відсутність всякого співчуття за звичайний спосіб порятунку, не міг стерпіти думки про найменшу неделікатність щодо людини, яка його любила.

Але раптом Жюльєн зрадив, він знайшов підставу відмовитись. „Як, хіба я можу марно прогаяти так сім чи вісім років! Мені буде двадцять вісім років; але в цих літах Бонапарт уже зробив свої найкращі подвиги. Коли я потроху зіб'ю собі копійку, бігаючи по лісних торгах і запобігаючи ласки кількох другорядних негідників, чи збережеться ще тоді в моєму серці священний вогонь для боротьби за славу?“

Добрий Фуке гадав, що справа про товариство вже вирішена. Але Жюльєн на другий день вранці спокійно відповів йому, що його поклик до священства не дозволяє йому прийняти цю пропозицію. Фуке не міг отямитись.

— Та подумай же,— повторював він,— я беру тебе в компанію, або, якщо хочеш, даю тобі чотири тисячі франків на рік. А ти хочеш вернутись до свого пана де-Реналя, що зневажає тебе, як грязь на своїх чоботях. Коли в тебе буде двісті луідорів, хто тобі заважатиме вступити до семінарії? Скажу більше, я беру

на себе дістати тобі найкращу парафію в нашому краї. Бо,— додав Фуке, приглушуючи голос,— я постачаю дрова панові ***, панові ***, панові ***. За найкращий дуб вони мені платять, як за дрова м'якої породи; адже не можна вигідніше вмістити свій капітал.

Але ніщо не могло перемогти покликū Жюльєна, і Фуке, кінець - кінцем, подумав, що він трохи збожеволів. На третій день рано - вранці Жюльєн покинув свого друга, щоб пробути день серед скель великої гори. Він знов знайшов маленький грот, але тепер його душевний спокій був порушений, пропозиції його друга бентежили його. Як Геркулес, він був на роздоріжжі, але не між пороком і чеснотою, а між посередністю забезпеченого добробуту і героїчними мріями свого юнацтва. „Виходить, мені бракує справжньої твердості,— казав він сам собі; і цей сумнів мучив його найбільше.— Я не з того дерева, з якого робляться великі люди, бо я боюся, що вісім років, витрачені на заробіток, відберуть у мене ту велику енергію, яка змушує робити незвичайні речі“.

Розділ XIII

АЖУРНІ ПАНЧОХИ

Un roman : c'est un miroir qu'on promène
le long d'un chemin.

Saint - Real *.

Помітивши мальовничі руїни старої церкви у Вержі, Жюльєн згадав, що вже три дні жодного разу не подумав про пані де - Реналь. „Коли я йшов з дому, ця жінка нагадала мені про відстань між нами, вона повелась зо мною, як з сином ремісника. Звичайно ж, вона хотіла показати мені своє каяття в тому, що напередодні дала мені руку... А проте ручка гарнень-

* Роман — це дзеркало, яке відбиває весь шлях. Сен - Реаль.

ка! яка чарівна жінка, скільки благородства в її погляді!”

Можливість збагатити через Фуке надавала якоїсь легкості міркуванням Жюльєна; їх уже не так часто отруювало роздратування і пекуче почуття власної злиденності й нищчості в очах людей. Він неначе стояв на вершині, з якої міг оглядати й вимірювати оком. крайнє злиденство і добробут, який він іще називав багатством. Він був далекий від того, щоб обміркувати своє становище як філософ, але мав досить проникливості, щоб відчувти, що після цієї маленької подорожі в гори він став іншим.

Його вразило надзвичайне збентеження, з яким пані де-Реналь вислухала коротке оповідання про його подорож, про яку вона спитала в нього.

Фуке кілька разів збирався одружитись, в нього траплялись любовні невдачі; його докладні признання з цього приводу становили тему розмов двох приятелів. Знайшовши щастя дуже рано, Фуке помітив, що кохана любить не тільки його. Всі ці оповідання здивували Жюльєна, він узнав багато нового. Його самотнє життя, сповнене фантазії і недовіри, віддаляло його від усього, що могло його просвітити.

Під час відсутності Жюльєна життя для пані де-Реналь складалося з ряду різних, але однаково нестерпних мук. Вона справді була хвора.

— Особливо, — сказала їй пані Дервіль, помітивши, що вернувся Жюльєн, — ти не повинна сьогодні ввечері лишатись в саду, бо ти нездужаєш, і вогке повітря тобі зашкодить.

Пані Дервіль з подивом помітила, що її подруга, яку пан де-Реналь завжди сварив за надмірну простоту вбрання, тількищо наділа ажурні панчохи і чудові туфельки, привезені з Парижа. Протягом трьох днів єдиною розвагою пані де-Реналь було краяти плаття з гарненької літньої, дуже модної тканини; Еліза поквалливо шила його. Плаття було закінчене саме через кіль-

ка хвилин після приходу Жюльєна, і пані де-Реналь його негайно надягла. Подруга її більше не мала сумніву: „Вона його кохає, сердешна!“ — сказала сама собі пані Дервіль і зрозуміла всі дивовижні ознаки її хвороби.

Вона дивилась, як пані де-Реналь розмовляла з Жюльєном. Щоки її вкривались то блідістю, то яскравим рум'янцем. Тривога позначалась в її очах, прикутих до юного вихователя. Пані де-Реналь щохвилини чекала, що він дасть пояснення і сповістить, покидає він дім, чи залишається. Але Жюльєн і не думав нічого казати про це. Після болісної боротьби пані де-Реналь нарешті наважилась йому сказати тремтячим голосом, в якому відбилось усе її кохання:

— Чи маєте ви намір покинути ваших учнів і влаштуватись десь інде?

Жюльєна вразив непевний голос і погляд пані де-Реналь. „Ця жінка кохає мене, — сказав він сам собі, — але після цієї хвилини слабкодухості і коли вона більш не боятиметься, що я її покину, її гордощі знов переможуть“. — Ця оцінка їх взаємин майнула в голові Жюльєна мов блискавка, і він відповів, вагаючись:

— Мені було б дуже прикро покинути дітей — таких милих і такого доброго роду, але можливо, що треба буде це зробити. Адже існують обов'язки до самого себе.

Промовляючи слова „такого доброго роду“ (це був один з аристократичних виразів, недавно вивчений Жюльєном), він пройнявся почуттям глибокої антипатії. „В очах цієї жінки, — сказав він сам собі, — я не доброго роду“.

Пані де-Реналь слухала його, захоплено милуючись з його розуму, краси, і серце їй заходило від думки про його можливий від'їзд, про який він натякав; як навмисно, всі її вер'єрські друзі, що приїздили під час відсутності Жюльєна, говорили їй компліменти на адресу незвичайного вихователя, якого пощастило викопати її чоловікові. Це не значить, що вони могли

будьщо зрозуміти в успіхах дітей. Те, що він знав напам'ять біблію, та ще й по-латині, так вразило вер'єрських жителів, що захоплення і подив триватимуть, мабуть, ціле століття.

Жюльєн ні з ким не розмовляв, а тому нічого цього не знав. Якби пані де-Реналь хоч трохи опанувала себе, вона сказала б йому компліменти щодо набутої репутації; це заспокоїло б гордощі Жюльєна, і він був би з нею лагідний і милий, тим більше, що її нове плаття здавалось йому чарівним. Пані де-Реналь, теж задоволена гарненьким платтям і тим, що їй казав Жюльєн, захотіла пройтись по саду; скоро вона призналась, що не може йти далі. Вона сперлась на руку Жюльєна, але дотик цієї руки, замість підтримати, її зовсім знесилив.

Була ніч; як тільки вони сіли, Жюльєн, користаючись своїм давнім привілеєм, наслідився наблизити уста до ліктя своєї гарненької сусідки і взяти її за ручку. Він думав про сміливість, з якою Фуке поводився з своїми коханками, а не про пані де-Реналь; слова „з доброго роду“ ще тяжили йому на серці. Йому потиснули руку, але це не було йому приємно. Він не тільки не був гордий, абож хоч принаймні вдячний за почуття, яке пані де-Реналь виявляла цього вечора дуже одверто, але її краса, елегантність і свіжість лишали його майже байдужим. Чистота душі, відсутність всяких злостивих почуттів, безперечно, продовжують юність. У більшості гарних жінок обличчя старіється перш за все.

Жюльєн був непривітний цілий вечір — до цього часу він гнівався тільки на випадок і на суспільство. З того часу, як Фуке пропонував йому низький спосіб добитись добробуту, він гнівався й на самого себе. Поринувши в свої думки, Жюльєн, хоч подеколи і казав кілька слів дамам, та нарешті, сам не помітивши цього, випустив руку пані де-Реналь. Цей вчинок розкраяв її душу: вона побачила в ньому вирок долі.

Якби вона була певна кохання Жюльєна, в своїй чесноті, можливо, вона знайшла б сили боротись проти нього. Але боячись втратити його назавжди, вона до того забулась, що сама взяла руку Жюльєна, яку він неуважливо поклав на спинку стільця. Цей вчинок збудив у ньому честолюбство: він хотів би, щоб свідками його були всі ті зарозумілі аристократи, які дивились на нього з такою протекторською насмішкою, коли він сидів на кінці стола з дітьми. „Ця жінка вже не може мене зневажати; в такому разі,— сказав він сам собі,— я мушу піддатись чарам її краси; я зобов'язаний перед самим собою стати її коханцем“.— Це не спало б йому на думку до того, як він почув наївні признання свого друга.

Це раптове вирішення дало йому приємну розвагу. Він казав собі: „мені треба оволодіти однією з цих двох жінок“. Він помітив, що йому було б значно приємніше упадати за пані Дервіль — не тому, що вона йому більше подобалась, а тому, що вона завжди бачила його вихователем, якого поважають за вченість, а не теслярем з ратиноюю курточкою під пахвою, яким він з'явився перед пані де - Реналь.

А в очах пані де - Реналь він був найчарівнішим саме в образі молодого робітника, що, почервонівши по саме волосся, стояв біля дверей дому, не наважуючись подзвонити.

Обмірковуючи далі своє становище, Жюльєн зрозумів, що не треба думати про оволодіння серцем пані Дервіль, яка, мабуть, помітила прихильність до нього пані де - Реналь. Змушений вернутись до неї, він сказав собі: „Що я знаю про характер цієї жінки? тільки оце: перед моєю подорожжю я брав її руку, вона її в мене вихоплювала, сьогодні я відбираю свою руку, вона бере її й стискає. Ось прекрасна нагода повернути їй всю ту зневагу, яку вона до мене виявила. Хто знає, скільки в неї було коханців? може, вона схиляється до мене тільки через легкість побачень“.

Отакі, на жаль, наслідки надмірної цивілізації. В двадцять років душа юнака, якщо він трохи освічений, вже далека від тієї невимушеності, без якої кохання часто є тільки найнуднішим обов'язком.

„Я мушу неодмінно добитись кохання цієї жінки,— говорила в Жюльєні дрібна пиха,— бо в тому разі, коли я зроблю кар'єру і мені закидатимуть колишню низьку посаду вихователя, я зможу натякнути, що на це місце привело мене кохання“.

Жюльєн знов покинув руку пані де-Реналь, потім оволодів нею і потиснув. Десь опівночі, повертаючись у вітальню, пані де-Реналь спитала його півголосно:

— Ви покинете нас, поїдете звідси?

Жюльєн відповів, зітхаючи:

— Треба покинути вас, бо я вас палко кохаю; це гріх... та ще який гріх для молодого священика!

Пані де-Реналь сперлась на його руку з такою невимушеністю, що своєю щокою відчула близькість гарячої щоки Жюльєна.

Ці дві істоти перебули ніч зовсім по-різному. Пані де-Реналь поринула в екстаз найвищої духовної закоханості. Молода кокетлива дівчина, що рано закохується, звикає до любовних хвилювань; коли настає час справжньої пристрасті, тоді вже немає принадності новизни. Пані де-Реналь ніколи не читала романів, а тому всі відтінки щастя були для неї нові. Її запалу не охолоджувала ніяка сумна істина, навіть примара майбутнього. Вона бачила себе такою ж щасливою через десять років, якою була тепер. Думка про чесноту і про вірність, в якій вона присягалась панові де-Реналю, думка, що хвилювала її кілька днів тому, тепер марно з'являлась, вона гнала її, як надокучливого гостя. „Ніколи я нічого не дозволю Жюльєнові,— сказала собі пані де-Реналь,— ми будемо й далі жити так, як живемо вже місяць. Він буде другом“.

Розділ XIV
АНГЛІЙСЬКІ НОЖИЦІ

Une jeune fille de seize ans avait un teint de rose et elle mettait du rouge.

Polidori *.

Пропозиція Фуке відібрала в Жюльєна все щастя; він не міг спинитись на будьякому вирішенні.

„Який жаль! мабуть, у мене немає характеру, я був би поганим наполеонівським солдатом! Принаймні,— додав він,— моя інтрижка з хазяйкою хоч трохи мене розважить“.

На щастя для нього, навіть у цьому випадку другого-рядного значення, стан його душі мало відповідав його розв'язній мові. Він побоювався пані де-Реналь через її гарне плаття. В його очах це був авангард Парижа. Його гордощі не дозволяли йому нічого залишити на волю випадку і хвилинного натхнення. Він склав собі дуже докладний план кампанії на підставі того, що чув від Фуке і що читав про кохання в своїй біблії. Він був дуже збентежений, хоч і не признавався собі в цьому, а тому накреслив собі цей план на папері.

На другий ранок пані де-Реналь на хвилину опинилась у вітальні віч-на-віч з Жюльєном.

— Чи нема у вас іншого імени, крім Жюльєн? — спитала вона.

На це миле запитання наш герой не знав, що відповісти. Така річ не була передбачена в його плані. Якби не цей дурний план, жвавий розум Жюльєна прислужився б йому прекрасно, несподіваність тільки додала б йому дотепності.

Він повівся незграбно і сам перебільшив у своїй уяві цю незграбність. Пані де-Реналь легко її дарувала йому: вона побачила в цьому наслідок чарівної про-

* Дівчина в шістнадцять років мала рожеві щічки, а проте накладала рум'яна. Полідорі.

стосердності, а на її думку, коли чого й бракувало талановитому юнакові, так це саме простосердності.

— Твій маленький вихователь викликає в мене велику недовіру,— казала їй часом пані Дервіль.— Він має такий вигляд, неначе завжди щось думає, але діє тільки з політичних міркувань. Він хитрий і потайний.

Жюльєн був глибоко принижений тим, що не вмів відповісти пані де-Реналь.

„Такий чоловік, як я, зобов'язаний перед самим собою виправити цю незграбність!“— подумав він і, користуючись з моменту, коли вони переходили з одної кімнати в другу, він взяв за свій обов'язок поцілувати пані де-Реналь.

Не можна було вигадати нічого недоречнішого, нічого необережнішого, нічого менш приємного і для нього і для неї. Їх трохи не помітили; пані де-Реналь подумала, що він збожеволів. Вона злякалась і була неприємно вражена. Ця дурість нагадала їй пана Вально.

„Що ж було б зо мною, якби я зосталась з ним на самоті!“ Чеснотливість поверталась до неї, бо кохання затьмарилось.

Вона влаштувалась так, щоб один з її хлопчиків цілий день був біля неї.

День був нудний для Жюльєна, він невпинно і незграбно здійснював свій план заблєння. Кожен погляд, який він кидав на пані де-Реналь, мав якесь глибоке значення. Проте, він був досить розумний, щоб помітити, що йому не вдається бути не тільки забливним, але й приємним.

Пані де-Реналь не могла отямитись від подиву, бачивши його таким незграбним і водночас таким сміливим.

„Це боязкість кохання розумної людини!— сказала вона нарешті сама собі з невимовною радістю.— Чи можливо, щоб його ніколи не кохала моя суперниця!“

Після сніданку пані де-Реналь повернулась до вітальні, щоб прийняти відвідувача— пана Шарко де-

Можірона, супрефекта Бре. Вона щось вишивала у дуже високих п'яльцях. Пані Дервіль сіла біля неї. Саме в такому становищі, при яскравому світлі, нашому героєві здалося доречним висунути свій чобіт і потиснути гарненьку ніжку пані де-Реналь, що її ажурні панчішки і гарненькі паризькі туфельки очевидно притягали до себе увагу галантного супрефекта.

Пані де-Реналь страшенно злякалась, вона навмисно впустила ножиці, клубок шерсті, голки; таким чином рух Жюльєна можна було вважати за незграбну спробу підхопити ножиці, які падали. На щастя, ці маленькі англійські сталеві ножиці зламались, і пані де-Реналь почала висловлювати жаль, що Жюльєн був так далеко від неї.

— Ви раніше за мене помітили, що вони падають, ви б могли їх підхопити; замість того ваше поривання зробило тільки те, що ви мені забили ногу.

Все це обдурило супрефекта, але не пані Дервіль. „В цього гарненького хлопця зовсім дурнячі манери!“ — подумала вона; в провінціальному місті таких прогріхів не прощають. Пані де-Реналь знайшла зручний момент, щоб сказати Жюльєнові:

— Будьте обережні, я вам наказую.

Жюльєн бачив, що був незграбний, і це було йому дуже прикро. Він довго обмірковував, чи слід йому розгніватись на слова „я вам наказую“. Йому вистачило дурості подумати: „Вона могла б мені „наказувати“, якби йшлося про те, що стосується виховання дітей, але, відповідаючи на моє кохання, вона припускає рівність. Без рівності не можна кохати...“ і він витрачав свій розум на те, щоб вигадувати загальні місця про рівність. Він розлючено повторював вірш Корнеля, що його почув від пані Дервіль кілька днів тому: „Кохання рівність створює, а не шукає...“

Уперто граючи роль Дон-Жуана, Жюльєн, що ніколи в житті ще не мав коханки, поведився весь день як несосвітений дурень. Йому спала на думку тільки

одна розумна річ: і він сам і пані де-Реналь так набридли йому, що він з жахом чекав наближення вечора, коли доведеться сидіти поруч із нею в темряві; отже він сказав панові де-Реналю, що йде у Вер'єр до кюре, пішов після обіду й повернувся тільки вночі.

У Вер'єрі Жюльєн побачив, що пан Шелан перебирається; його вже усунули з посади, на його місці був вікарій Маслон. Жюльєн допоміг доброму кюре перебиратись, і йому спало на думку написати Фуке, що непереборенний поклик до священства спочатку не дозволив йому прийняти його ласкаву пропозицію, але він тепер побачив приклад несправедливості, і тому, мабуть, буде краще для його спасіння не приймати священства.

Жюльєн був дуже задоволений з себе: він зумів скористатись з усунення вер'єрського кюре для того, щоб залишити собі вихід і вдатись до комерції в тому разі, коли сумна обережність переможе в ньому героїзм.

Розділ XV

КРИК ПІВНЯ

Amour en latin faiet amor
Ordonc provient d'amour la mort,
Et, par avant, soulcy qui mord,
Deuil, plours, pleges, forfaitz, remords.

Blason d'amour.*

Якби Жюльєн мав хоч трохи спритності, яку так щедро собі приписував, він міг би пишатись з того

* Поезія написана старофранцузькою мовою; її зміст побудований на фонетичному і змістовому зближенні латинського слова „любов“ (amor) і французького слова „смерть“ (mort). Буквальний переклад її такий:

Кохання по-латині — „амор“,
Отже з кохання походить смерть,
А перед тим — турбота, що гризе серце,
Горе, сльози, пакти, хитрощі і гризоти.

(Прим. перекл.)

ефекту, що справила його подорож у Вер'єр. Його відсутність примусила забути всі його хиби. Але й цей день він був дуже похмурий; увечері йому спала в голову безглузда думка, і він сповістив її пані де-Реналь з надзвичайною сміливістю.

Як тільки всі сіли в саду, Жюльєн, не чекаючи, щоб остаточно стемніло, наблизив губи до вуха пані де-Реналь і, ризкуючи дуже скомпрометувати її, сказав їй:

— Пані, цієї ночі, о другій годині, я прийду до вас у кімнату, мені треба вам щось сказати.

Жюльєн тремтів, що на його просьбу зважать. Його роль звабника до того обтяжувала його, що якби він міг робити те, чого йому хотілось, він замкнувся б у своїй кімнаті на кілька днів, щоб не бачити цих дам. Він розумів, що вчора своєю занадто мудрою поведінкою зіпсував усе, набуте раніше, і вже й сам не знав, що робити.

Пані де-Реналь відповіла на зухвалу заяву Жюльєна з щирим обуренням, ні трохи не перебільшеним. Йому здалося, що її коротка відповідь виявляла зневагу. Звичайно, він чув, що в цій дуже тихо промовленій відповіді були слова „як ви смієте“. Пославшись на те, що йому треба щось сказати дітям, Жюльєн пішов у їх кімнату, і, повернувшись, сів поруч із пані Дервіль, дуже далеко від пані де-Реналь. Таким чином він позбавив себе всякої можливості взяти її ручку. Розмова була серйозна, і Жюльєн загалом підтримував її з честю для себе, за винятком кількох хвилин мовчання, коли він морочив собі голову: „Як це я не вмію вигадати якогось способу, щоб примусити пані де-Реналь знову дати мені ті недвозначні докази свого кохання, які три дні тому доводили мені, що вона моя“.

Жюльєн був зовсім спантеличений тим майже безнадійним станом, до якого він призвів свої справи. А проте ніщо б його так не обтяжило, як успіх.

Коли опівночі вони розійшлись, його песимізм примусив його думати, що пані Дервіль його зневажає,

і що, мабуть, не краще ставиться до нього і пані де - Реналь.

Почуття досади і приниженості не давало Жюльєнові спати. Йому й на думку не спадало відмовитись, від прикидання та всіляких планів і жити, як живеться з пані де - Реналь, по - дитячому задовольняючись тим щастям, яке йому приносить кожен день.

Він морочив собі голову, вигадуючи різні хитромудрі викрути, а через хвилину вони здавались йому абсурдними. Одне слово, він був глибоко нещасливий, коли на замковому годиннику пробило дві години.

Цей звук збудив його так само, як спів півня збудив святого Петра. Він відчув, що настав найтяжчий момент. З тієї хвилини, як він зробив свою зухвалу пропозицію, він про неї не згадував — адже її так погано прийняли.

„Я сказав їй, що прийду до неї о другій годині, — думав він, підводячись, — нехай я недосвідчений і грубий, як це й личить селянському хлопцеві; пані Дєрвіль мені це добре дала зрозуміти, але принаймні я не буду „малодушним“.

Жюльєн мав підстави пишатись зі своєї сміливості: ніколи в житті він не силував себе до прикрішого вчинку. Відчиняючи свої двері, він так тремтів, що коліна його підгинались, і він змушений був спертись на стіну.

Без чобіт він прокрався до дверей пана де - Реналья, і, прислухавшись, почув його хропіння. Це остаточно привело його в розпач. Значить, не було ніякого приводу не йти до неї. Але, боже великий, що ж він там робитиме? В нього не було ніякого плану, а коли б і був, то жахливе збентеження не дало б йому змоги виконати його.

Кінець - кінцем, страждаючи в тисячу раз більше, ніж якби ішов на смерть, він увійшов у коридорчик, що вів до спальні пані де - Реналь. Він відчинив двері тремтячою рукою і наробив жахливого шуму.

В кімнаті було світло: на каміні горіла нічна лампочка; він не чекав цього нового нещастя. Побачивши його, пані де-Реналь прожогом скочила з ліжка.

— Нещасний! — скрикнула вона.

Зчинився переполох. Жюльєн забув усі свої плани і повернувся до природної ролі; найбільшим нещастям йому здалось не сподобатись такій чарівній жінці. У відповідь на її докори, він кинувся до її ніг і охопив її коліна. Її жорстокі слова примусили його розридатись.

Через кілька годин, коли Жюльєн вийшов з кімнати пані де-Реналь, про нього можна було б сказати мовою роману, що йому не лишалось більше нічого бажати. Дійсно, кохання, яке він до себе викликав, і несподіване враження, яке на нього справили принади жіночої краси, дали йому перемогу, що її не могла дати його незграбна спритність.

Але навіть у найсолодші хвилини цей дивак, жертва своїх гордощів, знов почав грати роль чоловіка, що звик до перемог над жінками: він робив неймовірні зусилля волі, щоб зіпсувати все, що було в ньому милого. Замість того, щоб уважно прислухатись до поривів захоплення, які він збуджував, і до докорів сумління, які ще підкреслювали їх силу, він ні на хвилину не спускав з уваги думки про „обов'язок“. Він боявся, що вічно буде собі докоряти і навіки зробиться смішним, якщо відступить від ідеалу, взятого за зразок. Одне слово, те, що робило Жюльєна вищою людиною, саме й заважало йому втішатись своїм щастям. Він був як та шістнадцятирічна дівчина, що має чудовий колір обличчя, а проте, ідучи на бал, накладає рум'яна.

Пані де-Реналь, смертельно злякавшись, коли-прийшов Жюльєн, незабаром найжорстокіше стривожилась. Сльози і розпач Жюльєна її дуже збентежили.

Навіть тоді, коли їй вже не залишалось нічого, в чому вона могла б відмовити йому, вона відштовхувала Жюльєна з щирим обуренням, а потім кидалась у його обійми. Все це робила вона без будьякого на-

перед обміркованого наміру. Вона думала, що загинула навіки, і, щоб уникнути видовища пекла, засипала Жюльєна найпалкішими пестощами. Одне слово, щастя нашого героя було б повне,—тим більше, що він знайшов у коханій жінці палку чутливість,—якби він умів ним утішатись. Коли Жюльєн пішов до себе, це не припинило її мимовільних поривань і боротьби з докорами сумління, що краяли їй серце.

„Боже мій! так оце й значить бути щасливим, коханим?“—така була перша думка Жюльєна, коли він повернувся до себе в кімнату. Він був у тому стані здивування й тривоги, що опановує душу людини, яка тількищо одержала те, чого давно бажала. Вона звикла бажати, а їй уже нічого бажати, і вона ще не має спогадів. Немов солдат, що повернувся з параду, Жюльєн уважно пригадував усі деталі своєї поведінки. „Чи не схибив я в чомусь проти самого себе? Чи добре грав я свою роль?“

Яку роль?—роль чоловіка, що звик бути блискучим з жінками.

Розділ XVI НА ДРУГИЙ ДЕНЬ

He turn'd his lips to hers, and with his hand
Call'd back the tangles of her wandering
hair.

Don - Juan, C. I, st. 170.*

На щастя для доброї слави Жюльєна, пані де - Реналь була занадто схвильована і вражена, щоб помітити дурість того чоловіка, який за одну мить став для неї всім.

Коли почало розвиднятись, вона просила Жюльєна покинути її.

* Він наблизив уста до її уст і рукою відкинув її кучері. Байрон. Дон - Жуан.

— О, боже мій,— казала вона,— якщо мій чоловік щось чув, я пропала!

Жюльєн, що й тут не минав нагоди сказати гарну фразу, пригадав таку:

— Хіба вам було б жаль втратити життя?

— Ах, дуже — в цю хвилину. Але я не пожалкувала б, що взнала вас.

Жюльєн гадав, що для його гідності треба вернутись до себе завидна і навмисно без заходів обережності.

Невпинна уважність, з якою він вивчав свої найдрібніші вчинки, виходячи з безумної ідеї здаватись досвідченою людиною, стала йому в пригоді: коли він побачився з пані де-Реналь за сніданком, його поведінка була шедевром обережності.

Але вона не могла на нього дивитись, не червоніючи по саме волосся, і в той самий час не могла жити й хвилини не дивлячись на нього. Вона сама помічала своє збентеження, і її зусилля приховати його тільки збільшували його. Жюльєн лише один раз глянув на неї. Спочатку пані де-Реналь милувалась його обережністю. Але, побачивши, що він більше не дивиться на неї, вона стурбувалась: „Може він більше не кохає мене,— казала вона собі,— я дуже стара для нього; я на десять років старша“.

Переходячи з їдальні в сад, вона потиснула руку Жюльєна. Здивований таким незвичайним доказом кохання, він пристрасно глянув на неї, бо за сніданком вона здавалась йому дуже гарною, і хоч він опускав очі, але думав про всі її принади. Цей погляд утішив пані де-Реналь. Він не усунув усіх її турбот, але ці турботи майже зовсім заглушили її гризоти щодо чоловіка.

За сніданком чоловік нічого не помітив; зате помітила пані Дервіль. Вона думала, що пані де-Реналь готова піддатись. Протягом цілого дня ця настирлива й рішуча приятелька не шкодувала натяків, щоб зма-

мовати в найогидніших фарбах небезпеку, на яку пані де-Реналь наражалась.

Пані де-Реналь палко бажала залишитись на самоті з Жюльєном; вона хотіла спитати його, чи кохає він її ще. Не зважаючи на всю незмінну лагідність своєї вдачі, вона кілька разів трохи не натякнула своїй подрузі, що та їй надокучає.

Увечері, в саду, пані Дєрвіль зуміла сісти між пані де-Реналь і Жюльєном. Пані де-Реналь, яка наперед уявляла собі чарівну насолоду — потиснути руку Жюльєна і піднести її до уст, не могла навіть сказати йому ані слова.

Ця невдача збільшила її хвилювання. Каяття мучило її. Минулої ночі вона сварилась на Жюльєна за те, що він так несбережно прийшов до неї, а тепер вона тремтіла, що він не прийде. Вона рано пішла з саду і зачинилась у своїй кімнаті; але, не витримавши, вийшла й приклала вухо до дверей Жюльєна. Не зважаючи на непевність і жагуче кохання, вона не наважилась увійти. Це здавалось їй найостаннішою низькістю, бо на цю тему вона колись чула проповідь.

Ще не всі слуги спали. З обережності вона змушена була нарешті повернутись до себе. Дві години чекання були для неї двома століттями мук.

Але Жюльєн був вірний тому, що він називав своїм обов'язком, і через те пунктуально виконував свій план.

Коли пробила перша година ночі, він тихенько виврався з кімнати, переконався, що хазяїн міцно спить, і прийшов до пані де-Реналь. На цей раз він відчув себе більш щасливим біля своєї коханки, бо менше думав про свою роль. В нього були очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути. Він відчув деяку впевненість у самому собі, коли пані де-Реналь заговорила з ним про свої літа.

— На жаль, мені на десять років більше, ніж вам! як ви зможете мене кохати? — повторювала вона без будьякого наміру, просто тому, що ця думка її гнітила.

Жюльєн не розумів цього горя, але він бачив, що

воно реальне, і майже зовсім забув своє побоювання бути смішним.

Зникла також і його дурна думка, ніби на нього дивляться, як на нижчу істоту через його темне походження. В міру того, як поривання Жюльєна заспокоювали його несміливу коханку, вона помалу починала знов відчувати щастя і діставала змогу оцінювати свого коханця. На щастя, в цей день він майже втратив той вимушений вигляд, який зробив з учорашнього побачення перемогу, а не насолоду. Якби вона помітила його намагання грати якусь роль, це сумне відкриття назавжди відібрало б у неї щастя. Вона побачила б у цьому тільки сумний результат диспропорції їх літ.

Хоч пані де-Реналь ніколи не думала про теорії кохання, але різниця віку у любовних справах, після різниці статків, є найголовнішим загальним місцем провінціальних жартів.

Через кілька днів Жюльєн, віддавшись природній палкості свого віку, шалено закохався.

„Треба визнати,— казав він сам собі,— що вона добра, як ангел, і не можна бути красивішою за неї“.

Він майже зовсім забув про те, що треба грати якусь роль. Якось, у хвилину щирості, він навіть признався їй у своїх побоюваннях. Це признання довершило пристрасне кохання, яке він викликав. „В мене, значить, не було щасливої суперниці!“— казала собі пані де-Реналь, не тямлячись від щастя. Вона наважилась спитати його про портрет, який його так турбував; Жюльєн поклявся їй, що це був портрет чоловіка.

В ті хвилини, коли пані де-Реналь бувала досить спокійна, щоб міркувати, вона не могла отямитись від подиву, що таке щастя існує в світі, а вона ніколи й не гадала про це.

„Ах!— казала вона сама собі,— якби я знала Жюльєна десять років тому, коли мене ще могли вважати за красуню“.

Жюльєн був далекий від таких думок. Кохання його

було й досі честолюбним. Це була насолода від того, що він, бідолашне створіння, нещасне і зневажене, володіє такою благородною і гарною жінкою. Його вияви обожнювання, його захоплення красою й принадністю його коханки нарешті трохи заспокоїли її щодо різниці їх літ. Якби в неї було хоч трохи того життєвого досвіду, яким давно володіє тридцятилітня жінка в більш цивілізованих краях, вона б трепетала за тривалість кохання, що очевидно живилося тільки подивом і підлещеним самолюбством.

В ті хвилини, коли Жюльєн забував своє честолюбство, він захоплено милувався навіть капелюшками і вбранням пані де-Реналь. З насолодою вдихав він їх пахощі. Він відчиняв її дзеркальну шафу і цілими годинами милувався красою й порядком усього, що там було. Його коханка, схилившись йому на плече, дивилась на нього, а він розглядав коштовності, прикраси, які звичайно напередодні весілля сповнюють весільний кошик.

„Я могла б одружитись з таким чоловіком! — іноді думала пані де-Реналь; — яка палка душа! яке було б чарівне життя з ним!“

Жюльєн ще ніколи так не наближався до цих жахливих знарядь жіночої артилерії. „Напевне, — казав він собі, — і в Парижі не знайдеться нічого красивішого“. Тоді він не бачив уже ніяких заперечень проти свого щастя. Часто щире захоплення і поривання його коханки примушували його зовсім забувати суетну теорію, що робила його таким вимушеним і майже смішним у перші моменти їх зв'язку. Були хвилини, коли, не зважаючи на всі свої звички до лицемірства, він тішився саме тим, що признавався цій знатній дамі, яка його обожнювала, у своєму незнанні безлічі дрібних звичаїв. Становище його коханки, здавалося, підносило вище і його. А пані де-Реналь почувала безмежну моральну насолоду в тому, щоб навчати безлічі дрібниць цього талановитого юнака, який, на думку всіх, колись мав висунутись. Адже навіть пан Вально і супрефект

не могли не захоплюватись ним, — вони здавались їй через це не такими дурними.

Тим часом пані Дервіль зовсім не виявляла подібних почуттів. Те, про що вона догадувалась, вкидало її в розпач; бачачи, що її мудрі поради стають огидними цій жінці, яка буквально втратила розум, вона покинула Вержі, не давши ніяких пояснень, — та їх у неї і не питали. Пані де-Реналь зронила з цього приводу кілька сльозинок, але незабаром відчула, що її раювання подвоїлось. Тепер вона майже цілими днями була вічна-віч з коханцем.

Жюльєн з тим більшою охотою бував у милому товаристві своєї подруги, що завжди, коли він довго залишався сам, його починала мучити думка про фатальну пропозицію Фуке. В перші дні цього нового життя були такі хвилини, коли він, що ніколи не кохав і не був нічим коханим, з насолодою віддавався щирості, і трохи не розповів пані де-Реналь про честолюбство, яке до цього часу становило саму суть його існування. Йому хотілося порадитись із нею про дивну спокусу, що її збуджувала в ньому пропозиція Фуке, але одна незначна подія унеможливила будьяку щирість.

Розділ XVII

ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК МЕРА

O, how this spring of love ressembleth
The uncertain glory of an April day;
Which now shows all the beauty of the sun
And by and by a cloud takes all away!

Two gentlemen of Verona *.

Якось увечері, при заході сонця, він глибоко замріявся, сидячи поруч з своєю подругою в глибині пло-

* О, як ця весна кохання нагадує непевний блиск квітневого дня; ось сонце сяє у всій красі, але помалу хмара затьмарює все. Шекспір. Два веронці.

дового саду, далеко від надокучливих людей. „Чи триватимуть завжди такі солодкі хвилини?“ — думав він. Душа його була заклопотана труднощами вибрати собі шлях; він тужив над великими турботами, що завершують дитинство і псують перші роки незабезпеченої юності.

— Ах! — скрикнув він, — Наполеон був саме людиною, посланою богом для французьких юнаків. Хто його замінить? що робитимуть без нього нещасні, навіть багатіші, ніж я, в яких є кілька екую, потрібних на добру освіту, і неvistачає грошей, щоб купити людину в двадцять років і розпочати кар'єру. Зрештою, — додав він з глибоким зітханням, — цей фатальний спогад завжди заважатиме нам бути щасливими.

Раптом він помітив, що пані де-Реналь насупила брови і прибрала холодного, як крига, і зневажливого виразу; такі міркування, на її думку, пасували тільки слугам. Вона зросла в переконанні, що дуже багата, і їй здавалося, що Жюльєн теж багатий. Вона любила його в тисячу раз більше, ніж саме життя, і не надавала грошам ніякої ціни.

Жюльєн зовсім не догадувався про ці думки. Ці насуплені брови повернули його на землю. Йому вистачило спритності, щоб округлити фразу і пояснити благородній дамі, яка сиділа біля нього на дерновій лаві, що він чув сказані слова під час своєї подорожі, від свого друга, торговця лісом. Це, мовляв, міркування нечестивців.

— Ну, то покиньте всіх цих людей, — сказала пані де-Реналь, зберігаючи ще трохи холодний вираз, який тільки що замінив на її обличчі вираз найпалкішої ніжності.

Ці насуплені брови, або, краще, каяття в своїй необережності, — були першим ударом, якого зазнали ілюзії Жюльєна. Він сказав собі: „Вона добра й ніжна, і далко мене кохає, але вона була вихована у ворожому таборі. Вони особливо мусять побоюватися сміливих людей, які, діставши гарну освіту, не мають досить

грошей, щоб почати кар'єру. Що сталося б із цими дворянами, якби ми мали змогу боротись із ними рівною зброєю? Наприклад, я, коли б був мером у Вер'єрі, з добрими намірами, чесний, яким по суті є і пан де-Реналь. Як би я викрив вікарія, пана Вально та всі їх шахрайства! Як би тріумфувала справедливість у Вер'єрі. Вже ж не їх таланти перешкодили б мені. Вони ходять помацки“.

Щастя Жюльєна в цей день було близьке до того, щоб зробитись тривалим. Нашому героєві не вистачило сміливості бути щирим. Йому треба було наважитись дати бій, але — негайно; пані де-Реналь була вражена словами Жюльєна, бо в її оточенні всі повторювали, що поворот Робесп'єра можливий саме через отих занадто добре освічених юнаків з нижчих класів. Холодний, як лід, вираз пані де-Реналь тривав досить довго і здавався Жюльєнові підкресленим. Насправді ж прикре враження від його слів у неї змінилось побоюванням, чи не сказала вона йому мимоволі чогось неприємного. Ця турбота виразно позначилась на її рисах — таких чистих і наївних, коли вона була щаслива і вдалині від надокучливих осіб.

Тепер Жюльєн більше не наважувався щиро висловлювати свої мрії. Ставши спокійнішим і не таким закоханим, він подумав, що необережно ходити в кімнату пані де-Реналь. Краще було їй приходити до нього. Якби хтось із слуг побачив її в коридорі, цьому можна було б знайти безліч різних задовільних пояснень.

Але це мало й свої незручності. Жюльєн дістав від Фуке книги, що їх він, як богослов, ніколи не міг взяти з бібліотеки. Він наважувався розгортати їх тільки вночі. Часто йому хотілося б, щоб побачення не заважали йому, а проте до сцени в плодовому саду вже саме чекання їх не давало йому прочитати жодного рядка.

Він завдячував пані де-Реналь тим, що розумів тепер книги зовсім по-новому. Він насмілився розпитувати її про безліч дрібниць, що їх незнання паралізує розум

юнака, народженого поза світським товариством, хоч який би він був природно обдарований.

Це любовне виховання, одержане від жінки, зовсім неосвіченої, було для нього щастям. Жюльєн безпосередньо побачив суспільство таким, як воно тепер є, і розум його не затьмарювався оповіданнями про те, чим воно було колись — дві тисячі років тому, або шістдесят років тому, в часи Вольтера і Людовіка XV. Яка це була для нього невимовна радість, коли з очей його впа-ла завіса, і він зрозумів те, що відбувалось у Вер'єрі.

На перший план виступали дуже складні інтриги, що підготовлялися вже протягом двох років у безансонського префекта. Вони спирались на листи найзнатніших осіб з Парижа. Йшлося про те, щоб зробити пана де - Муаро — це була найпобожніша людина в цілій окрузі — першим, а не другим помічником вер'єрського мера.

Його конкурентом був дуже багатий фабрикант, але того неодмінно треба було пересунути на друге місце.

Тепер, нарешті, Жюльєн зрозумів натяки, що робились на парадних обідах у пана де - Реналья, коли в нього збиралось вище товариство. Це привілейоване товариство було дуже збентежене вибором старшого помічника; решта городян, зокрема ліберали, навіть не мали гадки про таку можливість. Це питання набувало тим більшої ваги, що, як відомо, східний бік головної вулиці у Вер'єрі мав бути відсунутий більш ніж на дев'ять футів, бо ця вулиця стала державним шляхом.

Проте пан де - Муаро мав три будинки, що підлягали перенесенню, а тому, якби йому пощастило стати першим помічником, а згодом і мером (в тому разі, коли пан де - Реналь був би обраний депутатом), — він закривав би очі на те, що будинки, які виходять фасадом на державний шлях, були б злегка підремонтвані і таким чином простояли б іще сто років. Всі були певні, що, не зважаючи на свою високу побожність і визнану чесність, пан де - Муаро буде „згодливий“, бо в нього багато дітей. Серед тих домів, що

підлягали перенесенню, дев'ять належали найзнатнішим особам у Вер'єрі.

В очах Жюльєна ця інтрига важила значно більше, ніж бій при Фонтенуа,—цю назву він вперше побачив в одній з книг, надісланих йому Фуке. Чимало було такого, що дивувало Жюльєна за ті п'ять років, коли він ходив до кюре, але скромність і „смиреномудр'сть“ є найпершими чеснотами юнака, що студіює теологію, а тому він не мав змоги ні про що розпитати.

Якось пані де-Реналь наказала камердинерові свого чоловіка, ворогові Жюльєна, щось зробити.

— Але, пані, сьогодні остання п'ятниця місяця,— відповів лакей з якимсь значним виразом.

— Тоді йдіть,— сказала пані де-Реналь.

— Значить,— сказав Жюльєн,— він піде в отой склад сіна, в колишній церкві, що її недавно повернули духівництву, але для чого? я ніколи не міг зрозуміти цієї таємниці.

— Це дуже корисний, але дивний заклад,— сказала пані де-Реналь,— туди не допускають жінок. Я тільки знаю, що там усі кажуть один одному „ти“. Наприклад, якщо наш лакей там зустрінет'ся з паном Вально, то цей зарозумілий дурень зовсім не розгнівається, коли Сен-Жан буде йому казати „ти“, і сам відповідатиме йому тим самим тоном. Коли хочете знати, що саме там робиться, я розпитаю про подробиці в пана де-Можірона і пана Вально. Ми вносимо туди по двадцять франків за кожного слугу, щоб вони нас колинебудь не зарізали.

Час минав швидко. Думки про принади коханої відвертали увагу Жюльєна від його похмурого честолюбства. Потреба ховати від неї свої сумні міркування—бо вони належали до протилежних таборів—ще збільшувала (хоч він цього не усвідомлював) його щастя і її владу над ним.

В ті хвилини, коли присутність занадто розумних дітей змушувала їх розмовляти мовою холодної роз-

важливості, Жюльєн, покірливо дивлячись на неї очима, в яких світилось кохання, слухав її пояснення про те, що робиться в світі. Часто, розповідаючи про яке-небудь хитре шахрайство з нагоди проведення дороги або постачання, пані де-Реналь раптом втрачала самовладання і поводитись необачно. Жюльєнові доводилось сваритися на неї, бо вона дозволяла собі з ним такі самі інтимні жести, як з дітьми. Це траплялось тому, що іноді вона любила його як свою дитину. Хіба не доводилось їй безперестанку відповідати на його наївні запитання про тисячу найпростіших речей, відомих хлопцеві доброго роду в п'ятнадцять років? Але через одну мить вона вже захоплено милувалась ним, як своїм учителем. Його геніальність навіть лякала її: щодалі ясніше бачила вона в цьому юному абаті майбутню велику людину. Вона уявляла собі, що він буде папою або першим міністром, як Рішельє. „Чи проживу я стільки, щоб бачити тебе уславленим? — казала вона Жюльєнові. — Тебе чекає місце великої людини; монархія і релігія потребують її. Адже ці пани весь час говорять, що коли якийсь новий Рішельє не спинить потоку „вільних думок“ — все загине“.

Розділ XVIII

КОРОЛЬ У ВЕР'ЄРІ

N'êtes - vous bons qu'a jeter là comme un cadavre de peuple, sans âme, et dont les veines n'ont plus de sang?

Disc. de l'Evêque à la chap. de St.-Clément.*

Третього вересня, о десятій годині вечора, жандарм побудив усіх вер'єрців, проскакавши галопом по го-

* Чи ви й справді варті лише того, щоб викинути вас геть, як бездушний і безкровний труп народу? Казання єпископа в каплиці св. Клімента.

ловній вулиці. Він сповістив, що його величність *** король приїде наступної неділі, а це було у вівторок. Префект дозволяв, себто наказував, утворити почесну гвардію; треба було влаштувати зустріч з найбільшою помпою. У Вержі надіслали естафету. Пан де-Реналь приїхав вночі; ціле місто було схвильоване. В кожного були свої домагання. Найменш зайняті люди наймали балкони, щоб подивитись на в'їзд короля.

Хто буде командувати почесною гвардією? Пан де-Реналь негайно зрозумів, як багато важить — з огляду на будинки, що підлягають перенесенню, — щоб командування дістав пан де-Муаро; це могло б надати йому право на місце першого помічника. Не можна було заперечувати проти благочестя пана де-Муаро, воно було поза всякими порівняннями, але він ніколи в житті не їздив верхи. Це була людина тридцяти шести років, дуже несмілива, що однаково боялась впасти з коня і бути смішною.

Мер наказав покликати його о п'ятій годині ранку.

— Ви бачите, пане, я звертаюсь до вас по пораду так, начебто ви вже посідали посаду, на яку вас призначають чесні люди. В нашому нещасному місті промисловість квітне, ліберали стають мільйонерами, вони мріють про владу й зуміють з усього зробити собі зброю. Подбаймо про інтереси короля, монархії і — в першу чергу — нашої святої віри. Як на вашу думку, пане, кому можна доручити командування почесною гвардією?

Пан де-Муаро, не зважаючи на свій невимовний жах перед конем, нарешті згодився взяти на себе цей почесний обов'язок, як мучеництво.

— Я зумію взяти відповідний тон, — сказав він мерові.

Ледве вистачало часу, щоб полагодити мундири, які служили сім років тому, коли проїздив якийсь принц крові.

О сьомій годині приїхала з Вержі пані де-Реналь з дітьми і з Жюльєном. В її вітальні вже було повно

ліберальних дам, що проповідували єднання партій і благали її умовити свого чоловіка дати їхнім чоловікам місця в почесній гвардії. Одна з цих дам запевняла, що коли її чоловіка не виберуть, він з горя збанкрутує. Пані де-Реналь швиденько випроводила їх. Вона здавалась дуже заклопотаною.

Жюльєн був здивований і навіть роздратований тим, що вона ховала від нього причину свого збентеження. „Так я і думав, — казав він сам собі гірко, — її кохання зникає перед щастям приймати в своєму домі короля. Вся ця метушня її засліплює. Вона кохатиме мене знов, коли її кастові ідеї не затьмарюватимуть її мозку“.

Дивна річ, але через це він покохав її ще більше.

В будинку було повно шпалерників, довгий час він марно шукав нагоди сказати їй кілька слів. Нарешті він побачив, що вона виходить з його, Жюльєна, кімнати і несе один з його костюмів. Вони були самі. Він хотів з нею поговорити. Вона втекла, не бажаючи нічого слухати. „Який я дурень, що люблю цю жінку: честолюбство робить її такою ж божевільною, як і її чоловіка“.

Вона була ще більш божевільна, бо їй дуже хотілось, — вона ніколи не признавалась у цьому Жюльєнові, боючись його образити, — щоб він хоч на один день скинув свій безрадінний чорний костюм. З дивною для такої щирої жінки спритністю, вона добилась у пана де-Муаро і в супрефекта де-Можірона, щоб Жюльєна призначили до почесної гвардії, при чому йому віддали перевагу перед п'ятьма чи шістьма юнаками з родин багатих фабрикантів, при чому принаймні двоє з них були зразково побожні. Пан Вально, який розраховував був позичити свій екіпаж найвродливішим жінкам міста, щоб попишатись своїми гарними норманськими кінями, погодився віддати одного з своїх коней ненависному Жюльєнові. Але в усіх почесних гвардійців був свій або позичений одяг небесно-блакитного кольору з полковницькими срібними еполетами, що були блискучі сім років тому. Пані де-Реналь хотіла мати для

Жюльєна новий мундир, а їй лишалось тільки чотири дні, щоб послати в Безансон по форму, зброю, кашкет і т. ін., себто по все потрібне для почесного гвардійця.

Цікаво, що вона вважала необережним замовляти форму для Жюльєна в Вер'єрі. Вона хотіла вразити і його, і ціле місто.

Покінчивши справу з почесною гвардією і з громадськими настроями, мер взявся до великої релігійної церемонії, бо *** король неодмінно хотів відвідати уславлені мощі св. Клімента, що зберігаються в Бре-ле-О, за одну милю від Вер'єра. Бажано було мати якомога більше духівництва, але це було дуже важко влаштувати. Новий вікарій, Маслон, за всяку ціну хотів уникнути присутності пана Шелана. Пан де-Реналь марно доводив йому, що це буде необачно: короля мав супроводити маркіз де-ла-Моль, предки якого довгий час були губернаторами цієї провінції. Він був знайомий з абатом Шеланом уже тридцять років. Напевне, приїхавши у Вер'єр, він спитає про нього і якщо узнає, що той у неласці, то здатний буде піти до нього в його будиночок в супроводі величезного кортежа. Оце був би ляпас!

— Я буду зганьблений і тут і в Безансоні,— відповідав абат Маслон,— якщо він з'явиться разом зо мною в церкві. Це ж янсеніст¹⁹, боже милосердний!

— Що б ви не казали, любий абат,— відказував пан де-Реналь,— я не буду ризкувати, щоб вер'єрська адміністрація дістала від пана де-ла-Моля образу. Ви його не знаєте— при дворі він добромисний, але тут, в провінції, це злоріка, сатирик і насмішник, що шукає нагоди комунебудь допекти. Він може, виключно для власної розваги, зганьбити нас в очах лібералів.

Тільки вночі з суботи на неділю, після триденних переговорів, гордощі абата Маслона нарешті скорились перед боязкістю мера, що перетворилась на сміливість. Довелося написати медоточивого листа абатові Шелану, просячи його бути присутнім на церемонії

біля мощей у Бре-ле-О, якщо дозволять йому літа і немощі. Пан Шелан попросив і одержав запрошення для Жюльєна, що мав супроводити його як іподіакон.

З раннього ранку в неділю вулиці Вер'єра вкрились тисячами селян, що поприходили з навколишніх гір. Сонце яскраво світило. Нарешті, десь о третій годині, юрба захвилювалась, побачивши на скелі за два льє від Вер'єра великий вогонь. Цей сигнал сповіщав, що король уже вступив на територію департаменту. Негайно зазвонили всі дзвони і пролунали часті вибухи старої іспанської гармати, що належала місту,—це був вияв загальної радості з приводу події. Половина населення вилізла на дахи. Всі жінки були на балконах. Почесна гвардія вирушила. Публіка милувалась блискучими мундирами, кожен пізнавав серед гвардійців родича або приятеля. Глузували з боязкого пана де-Муаро, що його обережна рука була готова щохвилини захопитись за луку сідла. Але одне спостереження примусило забути все інше: перший вершник у дев'ятій лаві був гарний юнак, дуже тоненький; його спочатку не впізнали. Незабаром обурені вигуки деяких і здивована мовчанка інших виявили загальне враження: в цьому юнакові, що їхав на одному з норманських коней пана Вально, пізнали молодшого Сореля, сина тесляра. Знявся загальний крик обурення проти мера, зокрема з боку лібералів. Як, тільки тому, що цей нещасний ремісник, перевдягнений абатом, був вихователем його хлоп'ят, він наважився призначити його в почесну гвардію замість таких і таких багатих фабрикантів! „Ці пани,—казала одна банкірша,—повинні добре провчити нахабу, що народився в багні“.—„Він хитрий і при шпазі,—відповідав їй сусід,—може штрикнути нею в обличчя“.

Зауваження дворянського товариства були небезпечніші. Дами говорили, що, мабуть, такий кричущо-непристойний вчинок походить не від самого мера. Взагалі всі визнавали, що він зневажає людей низького походження.

Бувши предметом стількох розмов, Жюльєн почував себе найщасливішою людиною. Сміливий від природи, він тримався на коні краще, ніж більшість юнаків цього гірського містечка. В очах жінок він читав, що вони розмовляли про нього.

Еполети його блищали більш, ніж в інших, бо вони були нові. Кінь його на кожному кроці ставав дибки; він не тямив себе з радощів.

Раювання його стало безмежним, коли, їдучи мимо старої фортеці, його кінь кинувся з лав, злякавшись пострілу маленької гармати. Випадково він не впав, і після цього почував себе героєм. Він уявляв себе ординарцем Наполеона, що заряджає гармати.

Одна особа була ще щасливіша: спочатку вона з вікна ратуші бачила, як він їхав; потім сіла в екіпаж, зробила великий об'їзд і встигла саме побачити з жахом, як його кінь кинувся з лав. Далі її екіпаж галопом промчав крізь другу міську браму; вона опинилась на шляху, яким мав їхати король, і поїхала за двадцять кроків позаду почесної гвардії серед її благородної куряви. Десять тисяч селян кричали „Хай живе король“, коли мер мав честь виголошувати привітання його величності. Через годину, коли, вислухавши всі промови, король в'їздив у місто, маленька гармата знов почала часто стріляти. Але тут трапився інцидент — не з канонами, випробуваними при Лейпцігу і при Монмірайлі, — а з майбутнім старшим помічником, паном де-Муаро. Кінь тихесенько скинув його в єдину калюжу, яка була на шляху; вчинився переполох, бо треба було його витягти звідти, щоб королівський екіпаж міг проїхати.

Його величність зайшов у гарну нову церкву, яка на цей день була пишно прикрашена яскравочервоним драпуванням. Король мав пообідати і негайно після цього їхати поклонитись мощам святого Клімента. Як тільки король увійшов у церкву, Жюльєн помчав до дому пана де-Реналя. Там він, зітхаючи, скинув свою

гарну небесно-блакитну уніформу, шаблю, еполети, і знов надягнув старенький чорний костюм. Він знов сів на коня і через кілька хвилин був у Бре-ле-О, розташованого на вершині чудового горба. „Ці селяни мнѳжються з ентузіазму,— подумав Жюльєн.— У Вер'єрі така юрба, що не можна рухатись, але й тут, навколо цього старого абатства,— не менше десяти тисяч“. Напівзруйноване революційним вандалізмом, абатство було розкішно відбудоване під час реставрації, і починали вже говорити про чудеса. Жюльєн з'явився до абата Шелана, що дуже його покартав, дав йому сутану і стихар. Він швиденько вдягся і разом з паном Шеланом пішов до молодого агдського єпископа. Це був недавно призначений племінник пана де-ла-Моля; на нього був покладений обов'язок показати королю мощі. Але цього єпископа ніде не могли знайти.

Духовенство непокоїлось. Воно чекало свого шефа в похмурій готичній галереї старого абатства. Тут зібралися двадцять чотири священники, щоб репрезентувати колишній капітул Бре-ле-О, що до 1789 року складався з двадцяти чотирьох каноніків. Поремствувавши щось із три чверті години з приводу молодості єпископа, священники вирішили, що їхньому старшині слід піти попередити монсеньйора про те, що король зараз приїде і що вже час іти на хори. Похилий вік пана Шелана робив його старшиною. Хоч він і гнівався на Жюльєна, та все ж зробив йому знак іти за собою. Жюльєн прекрасно носив свій стихар. Не знаю, яким саме способом еклезіастичного туалету він зробив своє гарне кучеряве волосся зовсім плоским; але через неуважність, яка ще збільшила гнів пана Шелана, слід довгих згорток його сутани видно було шпори почесного гвардійця.

Коли вони прийшли в приміщення єпископа, лакеї в лівреях з галунами згорда відповіли старому священникові, що монсеньйора не можна бачити. На пана Шелана не звернули уваги й тоді, коли він пояснив, що, як стар-

шина благородного капітулу Бре - ле - О, він мав привілей входити в усякий час до єпископа, що священнодіє.

Жюльєн, з його гордовитою вдачею, був ображений зухвалістю лакеїв. Він поквапливо пішов по дортуарах старовинного абатства, штовхаючи всі двері, на які натрапляв. Одні з них, зовсім маленькі, подались, і він опинився в кельї серед камердинерів монсеньйора; вони були в чорних лівреях, з ланцюгом на шиях. Побачивши, як поквапливо він іде, вони вирішили, що по нього послав єпископ, і пропустили його. Він зробив кілька кроків і опинився у величезній готичній залі з чорними дубовими панелями, дуже темній: всі стрілочасті вікна, за винятком одного, були позакладені цеглою. Це грубе, нічим не прикрите мурування становило сумний контраст з старовинними розкішними панелями. Дві довгі стіни цієї добре відомої бургундським антикваріям зали, побудованої герцогом Карлом Сміливим в 1470 році на спокуту якогось гріха, були оздоблені дерев'яними сидіннями з розкішною різьбою. На них були зображені з різнобарвного дерева всі апокаліптичні видіння.

Жюльєн був зворушений видовищем цієї меланхолійної пишноти, зіпсованої голою цеглою і білою вапною. Він мовчки спинився. На другому кінці зали, біля єдиного вікна, куди проходило світло, він побачив переносне дзеркало в рамі з червоного дерева. Якийсь юнак у фіолетовій сутані і мереживному стихарі, але з неокритою головою, стояв за три кроки від дзеркала. Ця річ здавалася дуже дивною у такому оточенні; дзеркало, мабуть, привезли сюди з міста. Жюльєнові здалося, що юнак мав розгніваний вигляд. Правою рукою він поважно благословляв у бік дзеркала.

„Що ж це означає? — подумав він. — Може цей молодий священник виконує якусь підготовчу церемонію? Мабуть, це секретар єпископа... він напевне такий саме зухвалий, як і лакеї... та дарма, спробуймо“.

Він повільно пішов через залу, весь час дивлячись

на єдине вікно і на юнака, що невпинно благословляв, роблячи рухи повільно, але в безмежній кількості й безперестанку.

Наближаючись, Жюльєн краще міг розглянути його розеніване обличчя. Побачивши розкішний стихар, обшитий мереживом, Жюльєн мимоволі спинився за кілька кроків від дзеркала.

„Я мушу говорити“, — сказав він сам собі нарешті. Але краса зали його зворушила, і він наперед відчував образу від різких слів, які йому зараз скажуть.

Юнак побачив його в дзеркалі, обернувся, і, раптом втративши гнівний вираз, сказав йому найлагіднішим тоном:

— Ну, що ж, пане, вона нарешті полагоджена?

Жюльєн остовпів. Коли юнак обернувся до нього, Жюльєн побачив наперсний хрест на його грудях: це був агдський єпископ. „Такий молодий, — подумав Жюльєн, — щонайбільше на шість чи вісім років старший за мене“.

І він засоромився своїх шпор.

— Монсеньйор, — відповів він несміливо, — мене послав старшина капітулу пан Шелан.

— О! мені дуже рекомендували його, — чемно сказав єпископ і захоплення Жюльєна ще більше зросло. — Будь ласка, пробачте мені, пане, я думав, що ви та особа, яка має принести мені митру. Її погано запакували в Парижі — срібна парча зверху дуже попсувалась. Це справить найприкріше враження. Та ще й чекати мене змушують, — додав молодий єпископ сумно.

— Монсеньйор, я піду по митру, якщо ваше преосвященство дозволите.

Гарні очі Жюльєна справили враження на єпископа.

— Ідіть, пане, — відповів він з чарівною ласкавістю; — вона мені потрібна негайно. Я в розпачі, що змушую чекати панів членів капітулу.

Дійшовши до середини зали, Жюльєн обернувся і побачив, що єпископ знов почав благословляти. „Що б

це могло означати? — спитав себе Жюльєн. — Мабуть, це таке церковне готування до майбутньої церемонії“.

Він увійшов у келію, де були камердинери, і побачив в їх руках митру. Мимоволі скорившись перед владним поглядом Жюльєна, ці пани передали йому єпископську митру.

Він почував себе гордим, що несе її: ішов через залу повільно і держав її з повагою. Єпископ тепер сидів перед дзеркалом, але час від часу його права рука, хоч і стомлена, знов благословляла. Жюльєн допоміг йому накласти митру. Єпископ похитав головою.

— Е, вона триматиметься, — сказав він Жюльєнові з задоволеним виразом. — Можна вас попросити трохи відійти?

Єпископ покvapливо вийшов на середину кімнати, потім, наближаючись повільними кроками до дзеркала, знов прибрав сердитого виразу і почав поважно благословляти.

Жюльєн остовпів, він хотів зрозуміти, але не наважувався. Єпископ спинився і, дивлячись на нього зовсім не сердито, спитав:

— Що ви скажете про мою митру, пане, чи вона личить мені?

— Дуже, монсеньйор.

— Вона не занадто назад надягнута? це надало б мені дещо дурнуватою вигляду; але не слід також насувати її на брови, мов офіцерський ківер.

— Мені здається, що вона сидить якнайкраще.

— *** король звик до статечного і напевне дуже суворого духівництва. Мені не хотілося б, особливо через мою молодість, мати занадто легковажний вигляд.

І єпископ знов став походжати, благословляючи.

Через кілька хвилин він сказав:

— Я готовий. Підіть, пане, попередьте пана старшину і панів членів капітулу.

Незабаром пан Шелан у супроводі двох найстаріших священників увійшов через величезні двері з чудовою

різьбою, яких Жюльєн раніше не помітив. Але тепер він був, відповідно до свого звання,—позад усіх і міг бачити єпископа тільки через плечі священників, що товпились біля дверей.

Єпископ повільно йшов через залу; коли він наблизився до порогу, священники вишикувались у процесію. Після хвилинного замішання процесія вирушила, заспівуючи псалом. Єпископ ішов останнім між панами Шеланом і другим дуже старим священником. Жюльєн, як приставлений до абата Шелана, прослизнув зовсім близько до монсеньйора. Процесія прямувала довгими коридорами абатства Бре-ле-О; не зважаючи на яскравий сонячний день, вони були темні й вогкі. Нарешті прийшли під портик галереї. Жюльєн не тямив себе від захоплення такою гарною церемонією. В серці його боролось честолюбство, збуджене молодістю єпископа, і захоплення його надзвичайною делікатністю й чемністю. Вона була зовсім відмінна від чемності пана де-Реналья навіть у його найкращі хвилини. „Коли підносишся до найвищих щаблів суспільства,—казав собі Жюльєн,—зустрічаєш отакі чарівні манери“.

Процесія саме входила в церкву маленькими боковими дверима, коли раптом пролунав жахливий вибух, що струснув церковне склепіння; Жюльєнові здалося, що воно розпадається. Це знов таки гримнула маленька гармата; її тількищо привезли вісьмома кіньми, що скакали галопом; ледве встановивши її, лейпцізькі каноніри почали стріляти по п'ять раз на хвилину, немов прусаки вже були тут.

Але ці чарівні звуки тепер не справляли враження на Жюльєна, він не думав більше про Наполеона і про воєнну славу. „Такий молодий,—думав він,—і вже агдський єпископ! але де ж цей Агд? і скільки він має з цього? мабуть, двісті чи триста тисяч франків на рік...“

Лакеї монсеньйора внесли розкішний балдахін, пан Шелан взявся за один з держаків, але по суті ніс його Жюльєн. Єпископ вмістився під балдахіном. Йому

справді вдалося прибрати старечого вигляду; захоплення нашого героя не мало меж. „Чого тільки не можна досягти при певній спритності!“ — думав він.

Увійшов король. Жюльєн мав щасливу нагоду бачити його зовсім зблизька. Єпископ звернувся до короля з привітанням; він говорив зворушено і не забував надати своїй промові деякого відтінку збентеженості, дуже приємної для його величності. Не будемо тут повторювати опису церемонії в Бре-ле-О: він заповнював собою шпальти місцевих газет протягом двох тижнів. Жюльєн дізнався з промови єпископа, що король походив з роду Карла Сміливого.

Пізніше Жюльєнові довелося перевіряти рахунки витрат на цю церемонію. Пан де-ла-Моль, що дав своєму племінникові єпископство, з чемності взяв на себе всі витрати. Сама лише церемонія в Бре-ле-О коштувала три тисячі вісімсот франків.

Після промови єпископа і відповіді короля його величність став під балдахін; потім він дуже побожно опустився на коліна на подушку біля віттаря. Хор на височині двох східців був оточений кріслами. Жюльєн сидів на нижчому з цих східців біля ніг пана Шелана, наче шлейфносець біля кардинала в Сікстинській капелі в Римі. Співали *te deum*, курилися хмари ладану, лунали нескінченні постріли з мушкетів і гармат. Селяни сп'яніли від насолоди й благочестя. Такий день знищує всю роботу сотні номерів якобінських газет.

Жюльєн був за шість кроків від короля, що молився справді щиро. Тут він вперше помітив невеличкого на зріст чоловіка з розумними очима, в мундирі майже без гаптування. Але на цьому простому мундирі в нього була блакитна орденська лента. Він стояв ближче до короля, ніж багато інших вельмож, на яких мундири були погаптовані так, що — як казав Жюльєн — не видно було сукна. Через кілька хвилин він дізнався, що це був пан де-ла-Моль. Жюльєнові здалося, що в нього погордливий і навіть зарозумілий вигляд.

„Цей маркіз, мабуть, не був би таким чемним, як мій гарненький єпископ,— подумав він.— О, духовне звання робить лагідним і мудрим. А втім, король приїхав поклонитись мощам, а я їх і не бачу. Де ж це святий Клімент?“

Якийсь причетник, його сусід, сказав йому, що святі мощі нагорі, в „палаючій каплиці“.

„Що то за палаюча каплиця?“— подумав Жюльєн.

Але йому не хотілось питати, що означає ця назва. Увага його подвоїлась.

За етикетом, каноніки не супроводять єпископа, коли церкву відвідує король. Але, вирушаючи до „палаючої каплиці“, агдський єпископ покликав абата Шелана, і Жюльєн наважився йти за ним.

Зійшовши довгими сходами нагору, вони дістались малесеньких дверцят, з розкішно позолоченим готичним наличником. Ця прикраса мала такий вигляд, немов була зроблена вчора.

Біля дверей стояли навколішки двадцять чотири дівчини з найзнатніших родин Вер'єра. Перше ніж відчинились двері, єпископ опустився навколішки серед цих гарних дівчат. В той час, як він голосно молився, вони в захопленні милувались його чудовим мереживом, його лагідністю, його юним і ніжним обличчям. Від цього видовища Жюльєн остаточно втратив розум. В цю хвилину він би з щирим серцем пішов у бій за інквізицію. Раптом двері розчинились. Маленька каплиця немов палала в яскравому сяйві. На вівтарі було понад тисячу свічок, розставлених у вісім рядів, між якими стояли квіти. З дверей святині линули солодкі пахощі найчистішого ладану. Каплиця, наново позолочена, була маленька, але дуже висока. Жюльєн помітив, що деякі свічки на вівтарі були понад п'ятнадцять футів заввишки. Дівчата не могли стримати вигуку захоплення. До маленького передпокою при каплиці впустили тільки двадцять чотири дівчини, двох священиків і Жюльєна.

Незабаром прибув і король в супроводі пана де-

ла-Моля і свого оберкамергера. Навіть гвардія не була допущена, вона залишилась зовні, назколішки, з рушницями на караул.

Його величність скоріше упав, ніж опустився на налой. Тільки тепер Жюльєн, приліпившись до золочених дверей, помітив споза голої руки одної дівчини чарівну воскову фігуру св. Клімента. Він лежав під віттарем, в убранні римського воїна. На шиї його була широка рана, з якої немов збігала кров. Художник перевершив самого себе: вмираючі, але сповнені лагідності очі святого були напівзаплющені. Вуса, що ледве пробивалися, обрамляли напівстулені чарівні губи, які, здавалося, проказували молитву. Побачивши святого, дівчина, що стояла біля Жюльєна, заплакала, і одна її сльозинка впала на його руку.

Після хвилинної молитви серед цілковитої тиші, яка порушувалася тільки віддаленими звуками дзвонів з усіх сіл на десять льє навкруги, агдський єпіскоп попросив у короля дозволу сказати кілька слів. Свою коротеньку, дуже зворушливу промову він закінчив простими словами, що справили найбільше враження.

— Не забувайте ніколи, юні християнки, що ви бачили одного з найбільших королів світу на колінах перед слугою всемогутнього й грізного бога. Ці слуги немічні, гнані, вбивані на землі, як ви це бачите з кровотечної рани святого Клімента, але вони тріумфують на небі. Правда ж, ви навіки пам'ятатимете, юні християнки, цей день, ви будете ненавидіти нечестивих? Ви будете навіки віддані великому, грізному, але такому доброму богові?

При цих словах єпіскоп підвівся з владним виглядом.

— Ви обіцяєте мені це?— сказав він, натхнено простягнувши руку.

— Обіцяємо,— сказали дівчата, вмиваючись слізьми.

— Я приймаю вашу обіцянку в ім'я господа караючого,— додав єпіскоп громовим голосом. Церемонія була закінчена.

Навіть король плакав. Тільки через довгий час Жюльєн набрався розважливості, щоб спитати, де ж були кістки святого, прислані з Рима Філіппові Доброму, герцогу Бургундському. Йому сказали, що вони були сховані в чарівній восковій фігурі.

Його величність був ласкавий дозволити дівчатам, що супроводили його в каплицю, носити червону стрічку з вишитими словами: „Ненависть до нечестя, вічне обожнювання“.

Пан де-ла-Моль наказав роздати селянам десять тисяч пляшок вина. Ліберали знайшли якісь підстави, щоб улаштувати ввечері у Вер'єрі в сто раз кращу ілюмінацію, ніж роялісти. Перед від'їздом король побував у пана де-Муаро.

Розділ ХІХ

ДУМКА ДАЄ СТРАЖДАННЯ

Le grotesque des événements de tous les jours vous cache le vrai malheur des passions.

Barnave *.

Впорядковуючи меблі в кімнаті, в якій гостював пан де-ла-Моль, Жюльєн знайшов аркушик дуже товстого паперу, згорнутий вчетверо. Він прочитав внизу на першій сторінці:

„Його ясновельможності маркізові де-ла-Моль, перу Франції, кавалеру королівських орденів і т. д. і т. д.“

Це було прохання, написане грубим почерком і стилем кухарки.

„Пане маркіз!“

Я все своє життя додержую релігійних принципів. В Ліоні я був під ядрами гармат під час облоги 93-го року, хай буде проклята його пам'ять. Моя кухарка,— до революції в мене були

* Суєтна метушня щоденних подій ховає від вас справжнє страждання глибоких пристрастей. Барнаве.

слуги,— моя кухарка у п'ятницю їсть пісне. Я користуюсь у Вер'єрі загальною повагою — наслідуюсь сказати — цілком заслуженою. В процесіях ходжу під балдахном поруч з паном кюре і паном мером. В урочисті свята несую велику свічку, куплену на мої власні гроші. І про що посвідки є в Парижі в міністерстві фінансів. Я прошу в пана маркіза вер'єрську лотерейну контору; це місце так чи інакше буде незабаром вільне, бо особа, що її тримає, дуже хвора і до того ж погано голосує на виборах і т. ін.

Де - Шолен*.

На берегах цього прохання була написана — за підписом „де - Муаро“ — рекомендація, що починалась таким рядком: „Я мав честь згадувати в розмові про хорошого суб'єкта, який звертається з цим проханням“ і т. д.

„Отже, навіть цей йолоп Шолен показує мені, яким шляхом треба йти“, — подумав Жюльєн.

Через тиждень після проїзду *** короля через Вер'єр потроху вщухла нескінченна брехня, дурне криво-суддя, смішні плітки, об'єктами яких по черзі були король, агдський єпископ, маркіз де - ла - Моль, десять тисяч пляшок вина, нещасний Муаро, що впав з коня (він, чекаючи хреста, вийшов з дому тільки через місяць після падіння); але й досі говорили про крайню непристойність такого „пхання“ в почесну гвардію якогось Жюльєна Сореля, сина тесляра. Треба було послухати, як про це розводились багаті фабриканти вибійних тканин, що зранку допізна до хрипоті проповідували в кафе ідеї рівності. Ця погордлива жінка, пані де - Реналь, була призвідницею цього жахливого вчинку. Які ж тому причини? — гарні очі й свіжі щоки маленького абата Сореля промовляли досить красномовно про них.

Невдовзі після того, як сім'я мера повернулася до Вержі, найменший хлопчик захворів на гарячку; пані де - Реналь раптом відчула жахливі докори сумління. Вперше за весь час вона з певною послідовністю докоряла собі за кохання, немов якимсь чудом зрозуміла, в яку безодню дала себе затягти. Хоч вона й була глибоко віруюча, але до цієї хвилини не подумала про свій тяжкий гріх перед богом.

Колись, у монастирі Сакре-Кер, вона палко любила бога; тепер вона його боялась. Болісна внутрішня боротьба була тим жахливіша, що її страх був зовсім ірраціональний. Жюльєн бачив, що найменше міркування її не заспокоювало, а дратувало; вона бачила в ньому пекельну мову. Проте, вона спокійніше слухала Жюльєна, коли він говорив з нею про хворобу маленького Станіслава, бо він сам його дуже любив. Дитині незабаром погіршало. Тоді пані де-Реналь від докорів сумління зовсім перестала спати; вона весь час похмуро мовчала: якби вона розтулила уста, то призналася б людям і богові в своєму злочині.

— Благаю вас,— казав їй Жюльєн, як тільки вони залишались самі,— не говоріть ні з ким; хай я буду єдиним довіреним ваших ремствувань. Коли ви мене ще любите, не кажіть нічого: ваші зізнання не можуть вилікувати Станіслава.

Але його умовляння не впливали на неї; пані де-Реналь забрала собі в голову, що для заспокоєння ревнивого бога треба або зненавидіти Жюльєна, або допустити смерть сина. Вона була така нещасна саме тому, що не могла ненавидіти свого коханця.

— Тікайте від мене,— сказала вона якось Жюльєнові,— ради бога, покиньте цей дім: ваша присутність убиває мого сина. Бог карає мене,— додала вона тихо,— він справедливий; я схиляюсь перед його правосуддям; мій злочин жахливий, я жила, не знаючи докорів. Це перший знак того, що бог мене покинув; я повинна бути покарана вдвоє.

Жюльєн був глибоко зворушений. Він не міг бачити в цьому ні лицемірства, ні перебільшення. „Вона думає, що, кохаючи мене, вбиває свого сина, а проте нещасна любить мене більше, ніж сина. Не може бути сумніву, що каяття вбиває її. Які величні почуття! І як я міг збудити таке кохання, я, такий бідний, неосвічений, іноді такий грубий?“

Одної ночі дитині було зовсім погано. Щось о дру-

гій годині після півночі пан де-Реналь прийшов відвідати хворого. Дитина в гарячці, вся червона, не впізнала батька. Раптом пані де-Реналь впала до ніг свого чоловіка. Жюльєн бачив, що вона ось-ось скаже все і занапастить себе навіки.

На щастя, цей дивний рух роздратував пана де-Реналья.

— Прощайте, прощайте,— сказав він і пішов.

— Ні, вислухай мене,— скрикнула його дружина, впавши навколішки перед ним, утримуючи його.— Узнай всю правду! Це я вбиваю свого сина. Я дала йому життя, я й відбираю його. Небо мене карає, в очах бога я завинила в убивстві. Я мушу згубити й принизити себе, може ця жертва змилює господу.

Якби пан де-Реналь мав хоч трохи фантазії, він усе зрозумів би.

— Романтичні ідеї,— скрикнув він, відштовхуючи жінку, яка хотіла обійняти його коліна.— Все це романтичні ідеї! Жюльєн, пошліть по лікаря як тільки розвидниться.— І він повернувся до своєї спальні. Пані де-Реналь впала на коліна півнепритомна, конвульсивним рухом відштовхнувши Жюльєна, що хотів їй допомогти.

Жюльєн залишився, приголомшений.

„Так ось що таке адюльтер,— сказав він сам собі.— Чи можливо, щоб ці хитрі попи... мали рацію? Невже ці гріховоди мають привілей знати справжню теорію гріха? Як це дивовижно!“

Минуло хвилин з двадцять, як вийшов пан де-Реналь, а Жюльєн бачив, що кохана жінка, нерухома й майже непритомна, схилилась головою на ліжечко дитини.

„Ось жінка з видатним розумом, доведена до найглибшого нещастя, тому що зв'язалась зо мною,— казав він собі.— Години линуць швидко. Що я можу для неї зробити? Треба вирішити. Тепер йдеться вже не про мене. Що мені до людей та до їх огидних викривлень? Але що я можу зробити для неї?.. Покинути її? та це

значить залишити її саму в найжахливіших муках. Цей автомат-чоловік більше шкодить їй, ніж допомагає. Він скаже їй щось жорстоке, бо він грубий; вона може збожеволіти, кинутись у вікно“.

„Якщо я покину її, не буду наглядати за нею, вона признається в усьому. І хто знає, може, не зважаючи на спадщину, яку вона має йому принести, він зчинить скандал. Вона може все сказати, боже милосердй!— отій наволочі абатові Маслону, що під приводом хвороби шестирічної дитини не виходить з цього дому, звичайно, не без причини. Горе і страх перед богом примушують її забувати все, що вона знає про нього, як про людину— вона бачить тільки священника“.

— Іди звідси!— сказала раптом пані де-Реналь, розплющуючи очі.

— Я віддав би тисячу раз своє життя, аби тільки знати, що буде тобі найкраще, — відповів Жюльєн: — ніколи я тебе так не кохав, ангел мій любий, або, певніше, — тільки тепер я починаю тебе обожнювати так, як ти гідна цього; що буде зо мною, коли я розлучуся з тобою, знаючи, що ти через мене нещасна? Та не будемо говорити про мої страждання. Я піду звідси, так, моя люба. Але якщо я тебе покину, не оберігатиму тебе, не буду весь час між тобою і твоїм чоловіком, ти йому скажеш усе, ти себе згубиш. Подумай, що він вижене тебе з дому, вкривши ганьбою, всі в Вер'єрі і в Безансоні говоритимуть про цей скандал. На тебе звертатимуть усі гріхи; ніколи ти не позбудешся цієї ганьби...

— Цього я й хочу, — скрикнула вона, підводячись. — Я страждатиму, — тим краще!

— Але цим жахливим скандалом ти і його зробиш нещасним.

— Я принижую себе, я кидаюсь у багно, і може це врятує мого сина. Може те, що всім здаватиметься ганьбою, буде прилюдною карою. Наскільки я розумію своїм слабким розумом, це буде, мабуть, найбільша

жертва, яку я можу принести богові. Може він зми-
лосердиться і прийме мою ганьбу й залишить мені
сина. Скажи мені про якусь важчу жертву, і я поспішу
її принести.

— Дозволь мені покарати себе. Я теж завинив. Хо-
чеш, я вступлю до трапістів? Таке суворе життя
може змилоствити твого бога... Ах, боже ж мій, чому
я не можу взяти на себе хвороби Станіслава.

— Ах, ти теж любиш його!— сказала пані де-Реналь
і кинулась йому в обійми.

В ту ж хвилину вона з жахом відштовхнула його.

— Я тобі вірю, я тобі вірю,— повторила вона, знов
опустившись навколішки,— о, мій єдиний друже! чому
ти не батько Станіслава! Тоді не було б гріхом любити
тебе більше, ніж свого сина.

— Дозволь мені залишитись, і обіцяю тобі, що лю-
битиму тебе тільки як брат. Це єдина розумна спокута,
вона може заспокоїти гнів всевишнього.

— Та хіба я,— скрикнула вона, підводячись і взявши
голову Жюльєна обома руками і тримаючи її перед
очима на відстані,— хіба я любитиму тебе, як брата?
Хіба є на те моя воля, щоб любити тебе, як брата?

Жюльєн розридався.

— Я виконаю все,— сказав він, падаючи їй до ніг,—
я виконаю все, що ти мені накажеш; це все, що мені
лишається робити. Мій розум вражений сліпотою, я не
бачу, що мені робити. Якщо я покину тебе, ти все
скажеш чоловікові, занасташи і себе і його. Його ні-
коли не виберуть депутатом після цього скандалу. Якщо
я залишуся, ти будеш мене вважати за причину смерті
твого сина і помреш з горя. Хочеш, спробуємо, як на
тебе вплине мій від'їзд? Якщо хочеш, я покараю себе
за наш гріх, розлучившись з тобою на тиждень. Я пере-
буду цей час там, де ти скажеш, наприклад, в абатстві
Бре-ле-О; але поклянись мені, що в мою відсутність
нічого не скажеш чоловікові. Подумай, що коли ти
признаєшся, я не зможу повернутись.

Вона обіцяла, він поїхав, але через два дні по нього прислали.

— Я не можу без тебе додержати своєї обіцянки. Я все розповім чоловікові, якщо ти завжди не будеш тут і поглядом не наказуватимеш мені мовчати. Кожна година цього жахливого життя мені здається довгим днем.

Нарешті небо змилося з цієї бідоласної матері. Помалу небезпека, що загрожувала Станіславові, минула. Але лід було розбито, вона зрозуміла всю вагу свого гріха і не могла заспокоїтись. Докори тривали і стали тим, чим мусили бути в щирому серці — життя її стало раєм і пеклом: пеклом, коли вона не бачила Жюльєна, раєм, коли вона була біля ніг його.

— В мене вже нема ніяких ілюзій, — казала вона йому навіть в ті хвилини, коли наважувалась цілком віддаватись коханню, — я проклята, навіки проклята. Ти молодий, я тебе спокусила, небо може тебе простити, але я — проклята. Я знаю це з безперечної ознаки: я боюся; та й хто б не злякався, бачивши пекло? Але в глибині душі я не каюсь. Я б знов вчинила цей гріх, якби він іще не був зроблений. Якби небо не карало мене в цьому світі, в моїх дітях, я б мала більше ніж заслужила. Але ти, мій Жюльєн, — скрикувала вона в інші хвилини, — чи ти щасливий? чи бачиш ти, як я тебе люблю?

Жюльєн потребував перш за все любовної самопожертви, а тому його недовіра і болісні гордощі не встояли перед такою великою і безперечною жертвою, поновлюваною щохвилини. Він обожнював пані де-Реналь. „Дарма що вона дворянка, а я — син ремісника, вона кохає мене ... я для неї не лакей, що виконує обов'язки коханця“. Коли ці побоювання зникли, Жюльєн віддався всім шаленствам кохання з його жахливими тривогами.

— Хай принаймні, — скрикнула вона, бачивши його сумніви в її коханні, — я зроблю тебе справді щасливим протягом того короткого часу, що ми маємо з тобою прожити. Поспішімо! Може завтра вже я не буду твоєю. Якщо небо покарає мене в моїх дітях, марні

будуть мої зусилля жити тільки для того, щоб тебе кохати, і не бачити, що мій гріх їх убиває. Я не переживу цього удару; хоч би я хотіла цього, я не зможу; я збожеволю. Ах! якби я могла взяти на себе й твій гріх, так само, як ти великодушно пропонував мені взяти на себе гарячку Станіслава.

Ця глибока моральна криза змінила характер почуття, що з'єднувало Жюльєна з коханкою. Любов його стала чимсь більшим, ніж захопленням її красою, гордістю від володіння нею.

Їх щастя відтепер набуло вищого характеру, полум'я, що жерло їх, стало сильнішим. Їх пориви доходили до несамовитості. Стороннім могло здаватись, що вони тепер щасливіші. Але вони вже не знаходили чарівної ясності, безхмарного раювання, легкого щастя перших днів кохання, коли пані де-Реналь боялась тільки одного,— що Жюльєн її не досить кохає. Тепер їх щастя іноді було схоже на злочин.

В найщасливіші і, здавалося б, найспокійніші хвилини пані де-Реналь раптом скрикувала, конвульсивно стискаючи руку Жюльєна:

— Боже великий! я бачу пекло! Які жахливі муки! я їх заслужила!— і вона стискала його в обіймах, пригортаючись до нього, як плющ до стіни.

Марно намагався Жюльєн заспокоїти її збурену душу. Вона брала його руку і вкривала її поцілунками. Потім, знов поринувши в похмурі мрії, казала:

— Пекло було б для мене ласкою; я ще могла б перебути з тобою на землі кілька днів, але пекло в цьому світі, смерть моїх дітей!.. А проте, може саме такою ціною мені було б дароване прощення... Ох! боже великий! мені не треба прощення такою ціною! Мої бідолашні діти нічим не завинили; я, тільки я винна: я кохаю чоловіка, що не є моїм мужем.

Іноді після цього Жюльєн бачив, що пані де-Реналь заспокоювалась. Вона намагалась опанувати себе, не хотіла отруювати життя коханого.

Серед цього чергування насолоди, каяття і кохання дні минали для них з блискавичною швидкістю. Жюльєн втратив звичку міркувати.

Мадмуазель Еліза якось пішла у Вер'єр на свій процес, що там провадився. Вона знайшла пана Вально дуже роздратованим на Жюльєна. Вона ненавиділа вихователя і часто про це говорила з Вально.

— Ви мене згубите, пане, якщо я вам скажу всю правду, — казала вона панові Вально. — Пани всі між собою в згоді у важливих справах... Бідолашним слугам ніколи не прощають деяких признань...

Після цих традиційних фраз, що їх нетерпляча цікавість пана Вально зуміла скоротити, він узнав речі, найвразливіші для свого самолюбства.

Ця жінка, найвиборніша в краї, яку він протягом шести років оточував такою увагою, і — собі на горе — так, що всі це бачили й знали; ця горда жінка, що часто примушувала його червоніти, — тільки но взяла в коханці нікчемного ремісника, переодягненого вихователем. На довершення досади пана директора при-тулку, пані де-Реналь обожнювала цього коханця. І, — додавала покоївка, зітхаючи, — пан Жюльєн без усяких зусиль добився цього успіху, він навіть не покидав для пані своєї звичайної холодності.

Еліза впевнилась у цьому тільки на дачі, але вона думала, що інтрига почалась значно раніше.

— Мабуть, через це він відмовився одружитись зо мною, — додала вона прикро. — А я, дурна, просила поради в пані де-Реналь! я благала її поговорити з вихователем!

Того ж вечора пан де-Реналь одержав з міста разом з газетою довгого анонімного листа, в якому його найдокладніше словіщали про те, що відбувалося в його домі. Жюльєн побачив, як він зблід, читаючи цього листа, написаного на синюватому папері, і люто скинув на нього очима. Цілий вечір мер не міг отямитись від збен-теження, і Жюльєн марно догоджав йому, просячи в нього пояснень щодо генеалогії знатних родин Бургундії.

Розділ XX

АНОНІМНІ ЛИСТИ

Do not give dalliance
Too much the rein; the strongest oaths are
straw
To the fire i'the blood.

Tempest *.

Коли опівночі всі виходили з вітальні, Жюльєн до-
брав хвилинку, щоб сказати своїй подрузі:

— Сьогодні нам не треба бачитись, ваш чоловік
щось підозрює; я б заприсягався, що отой великий
лист, якого він читав, зітхаючи, анонімний.

На щастя, Жюльєн замкнувся на ключ в своїй кім-
наті. В пані де-Реналь з'явилась безумна думка, що
це попередження було тільки приводом відмовити їй
в побаченні. Вона зовсім втратила розум і в звичайну
годину прийшла до його дверей. Жюльєн, почувши
шум в коридорі, ту ж мить загасив лампу. Хтось нама-
гався відчинити двері — чи була це пані де-Реналь, чи
реєнний муж?

На другий день рано-вранці кухарка, що добре ста-
вила до Жюльєна, принесла йому книгу; на обкла-
динці її італійською мовою було написано: „Дивіться
130 сторінку“.

Жюльєн здригнувся від такої необережності; він
знайшов сто тридцять сторінку і побачив там приспи-
лений лист, покvapливо написаний, змочений слізьми
і повний орфографічних помилок. Звичайно пані де-
Реналь їх не робила; ця дрібниця його розчулила, і він
трохи забув про її жахливу необережність.

„Ти не хотів мене прийняти цієї ночі. Бувають хви-
лини, коли мені здається, що я ніколи не заглядала
в глибину твоєї душі. Твої очі мене лякають. Я боюсь

* Не попускайте віжок любощам; найміцніші клятви — солома
на вогні, що палає в крові. Шекспір. Буря.

тебе. Боже мій! невже ти мене ніколи не кохав? В такому разі хай мій чоловік дізнається про наше кохання, хай він замкне мене навіки десь у селі, далеко від моїх дітей. Може така воля божа. Я скоро помру. Але невже ти такий жорстокий!

„Може ти не любиш мене більше, може ти стомився від моїх безумств, докорів сумління, ти — безбожник? Чи хочеш ти мене згубити? я даю тобі найзручніший спосіб. Піди, покажи цей лист всім у Вер'єрі, або краще покажи його тільки Вально. Скажи йому, що я тебе люблю, ні, не кажи такого блюзнірства, скажи, що я тебе обожаю, що життя почалося для мене тільки з того дня, коли я тебе побачила, що навіть в найшаленіші хвилини юності я не мріяла про таке щастя, яке ти мені дав; що я пожертвувала тобі життям, що я жертвую тобі душею. Ти знаєш, що я жертвую тобі далеко більшим.

„Та чи розуміє ця людина, що таке жертва? Скажи йому, скажи, — це його розлютить, — що мені байдуже до всіх злих людей, і що на світі є для мене тільки одне нещастя — бачити зміну в єдиній людині, яка мене зв'язує з життям. Яке щастя було б для мене втратити життя, пожертвувати ним і більше не боятись за моїх дітей!

„Не сумнівайся, любий друже; якщо анонімний лист є, то він від цієї огидної істоти, що переслідувала мене шість років своїм грубим голосом, оповіданнями про свою майстерну верхову їзду, своїм фатовством і нескінченним перелічуванням своїх прекрасних властивостей.

„Та чи був анонімний лист? Злий, ось що я хотіла б обміркувати разом з тобою. Та ні, ти зробив добре. Стискаючи тебе в обіймах, може востаннє, я ніколи не могла б міркувати спокійно, як я це роблю на самоті. Відтепер ми не зможемо так легко віддаватись своєму щастю. Чи це буде вам неприємно? Так, в ті дні, коли ви не будете одержувати від Фуке якоїсь

цікавої книжки. Жертву принесено. Завтра, — хоч є, хоч нема анонімного листа, — я теж скажу чоловікові, що одержала анонімний лист, і що треба негайно щедро тобі заплатити і відрядити тебе до батьків під яким-небудь приводом.

„На жаль, любий друже, ми розлучимось на два тижні, а може й на місяць. Що ж, я визнаю за тобою справедливість — ти страждатимеш так само, як і я. Та, зрештою, це єдиний спосіб відбити удар цього анонімного листа. Мій чоловік одержує такий лист не вперше, і все на мій рахунок. Як я колись сміялася з них!

„Моя мета — переконати мужа, що лист написаний паном Вально; я не маю сумніву, що він його автор. Якщо ти покинеш наш дім, неодмінно оселись у Вер'єрі. Я зумію добитись, щоб мій чоловік захотів переїхати туди на два тижні; це доведе дурням, що наші відносини не погіршали. У Вер'єрі постарайся приятелювати з усіма, навіть з лібералами. Я знаю, що всі наші дами за тобою бігатимуть.

„Не сварись з паном Вально і не здумай відрізати йому вуха, як ти колись казав; навпаки, упадай за ним. Треба пустити чутку у Вер'єрі, що ти збираєшся вступити вихователем до Вально або до когось іншого.

„Цього ніколи не допустить мій чоловік. Та навіть якби він на це пішов, — що ж, принаймні ти житимеш у Вер'єрі, і я тебе іноді бачитиму. Мої діти, що так тебе люблять, будуть до тебе ходити. Боже великий! я чую, що й дітей своїх люблю більше тому, що вони тебе люблять. Які докори сумління! як це все скінчиться? Я не тямлю себе... Зрештою, ти зрозумів, що робити; будь лагідний, чемний, не виявляй зневаги до цих грубіянів, благаю тебе на колінах: в їх руках наша доля. Будь певен, що мій чоловік поставиться до тебе так, як звелить „громадська думка“.

„Ти повинен мені скласти анонімного листа: оз-

бройся для цього терпінням і ножицями. Повирізуї з книги потрібні слова, наліпи їх на аркушик синюватого паперу, який я тобі посилаю — він у мене від Вально. Будь готовий до того, що в тебе зроблять трус. Спали зіпсовані сторінки книги. Якщо не знайдеш цілих слів, не лінуйся скласти їх по буквах. Щоб тобі полегшити працю, я склала дуже коротенького анонімного листа. Ах, якщо мої побоювання справедливі, і ти вже мене не любиш, яким довгим повинен здаватись тобі мій лист!“

Анонімний лист.

„Пані!

Всі ваші штуки відомі; але особи, що зацікавлені в тому, щоб покласти їм край, попереджені. Колишня приязнь до вас змушує мене просити вас остаточно розв'язатися з мужичком. Якщо вам вистачить розсудливості це зробити, ваш чоловік подумає, що одержане ним попередження облудне, і його залишать при цій думці. Подумайте про те, що я знаю вашу таємницю; бійтесь, нещасна жінко; відтепер ви змушені слухатись мене в усьому“.

„Як тільки ти наліпиш букви, щоб скласти цей лист (чи ти пізнав у ньому стиль директора?), вийди з дому, я тебе зустріну.

„Я піду в село і повернусь із збентеженим виразом; я й справді буду дуже стурбована. Боже правий! що я наважуюсь зробити! і все це тільки тому, що тобі здалось, ніби ти бачив анонімний лист. І от, змінившись на обличчі, я передам чоловікові цей лист, що його мені, мовляв, передав якийсь незнайомий. Ти йди з дітьми на прогулянку по дорозі в великий ліс і не повертайся до обіду.

„З гори ти можеш бачити голубник. Якщо наші справи посуватимуться добре, я повішу там білу хустину. В іншому разі не буде нічого.

„Чи не підкаже тобі, невдячний, твоє серце якогось способу, щоб сказати мені ще перед прогулянкою, що ти мене любиш? Так чи так, будь певен, що я не переживу й дня, якщо нам доведеться розлучитись назавжди. Ах, яка я погана матір! Та це порожні слова, любий Жюльєн. Я їх не відчуваю; в цю хвилину я можу думати тільки про тебе, і написала я їх тільки для того, щоб ти мене не гудив. Навіщо критись в цю хвилину, коли я бачу, що можу втратити тебе. Так, хай моя душа здасться тобі жорстокою, та я не брехатиму обожнюваній людині. Я вже й так занадто багато обманювала за своє життя. Що ж, коли ти мене більше не любиш, я прощаю тобі. Мені ніколи перечитати листа. Мені небагато важить заплатити життям за щасливі дні, перебуті в твоїх обіймах. Ти знаєш, що вони коштуватимуть мені дорожче“.

Розділ ХХІ

РОЗМОВА З ВЛАДАРЕМ

Alas, our frailty is the cause, not we.
For such as we are made of, *such* we be.
Twelfth Night.*

Цілу годину Жюльєн наліплював слова, втішаючись цим, як дитина. Виходячи з кімнати, він зустрів своїх учнів з матір'ю; вона взяла лист з такою простотою і сміливістю, що він злякався.

— Чи досить висох клей? — спитала вона.

„Невже це та сама жінка, що збожеволіла від каяття? — подумав він. — Що вона зараз думає робити?“ — він був занадто гордий, щоб спитати її, але, мабуть, ніколи вона йому так не подобалась.

— Якщо справа обернеться погано, — додала вона так само спокійно, — в мене все відберуть. Захуйте

* Проте, не ми причина, наша слабкість, бо якими ми створені, такими й є. Шекспір. Дванадцята ніч.

цю скриньку десь на горі. Може, колись це буде все, що мені лишиться.

Вона передала йому червоний сап'яновий футляр з дзеркальною кришкою, наповнений золотом і брильями.

— Тепер ідіть, — сказала вона йому.

Вона поцілувала дітей, меншенького двічі. Жюльєн стояв нерухомо. Вона пішла швидко і не оглядаючись.

З тієї хвилини, коли пан де-Реналь розгорнув анонімний лист, життя його було жахливе. Він не турбувався так з того часу, як збирався битись на дуелі в 1816 році, і, треба визнати за ним справедливість, тоді перспектива дістати кулю робила його не таким нещасним. Він обмірковував лист з усіх боків: „Чи це не жіночий почерк? — питав він себе. — В такому разі, яка жінка його написала?“ Він перебирав усіх знайомих жінок у Вер'єрі, але не міг спинитись ні на кому. Але може якийсь чоловік диктував цей лист? що ж це за чоловік? І тут та ж сама непевність; йому заздрала й ненавиділа його більшість його знайомих. „Треба порадитись з жінкою!“ — сказав він собі за звичкою, підводячись з крісла.

Але тільки він піднявся, як ударив себе по лобі. „Господи боже! саме їй я повинен не довіряти; вона тепер мій ворог!“ — І з досади сльози зросили його очі.

У справедливу відплату за сухість серця, що становить собою життєву мудрість провінціалів, пан де-Реналь у цю хвилину найбільше боявся тих двох людей, які були його найближчими друзями.

„Крім них, в мене, мабуть, набереться ще з десяток друзів“, — і він перебрав їх, оцінюючи, наскільки вони зможуть його розрадити. „Е, всі, всі вони, — скрикнув він несамовито, — радітимуть з мого жахливого горя!“ На щастя, він думав — і не без підстав, — що йому дуже заздрять. Крім його розкішного міського будинку, вшанованого навіки тим, що *** король переночував у ньому, — він прекрасно опорядив свій замок у Вержі.

фасад його був побілений, вікна оздоблені чудовими зеленими ставнями. На одну мить думка про ці розкоші втішила його. І справді, його замок було видно за три або чотири льє, на шкоду всім сусіднім дачам, чи так званим замкам, що лишались сіренькими, якими їх зробив час.

Пан де-Реналь міг розраховувати на співчуття і сльози одного з своїх друзів — парафіяльного церковного старости; та це був йолоп, що плакав з усякого приводу. Але крім цього чоловіка в нього не було нікого.

„Яке нещастя може зрівнятись з моїм! — скрикнув він з люттю, — яка самотність!“

„Невже, — думав цей справді жалюгідний чоловік, — невже в мене немає жодного друга, до якого я міг би в такому горі звернутись за порадою? В мене голова туманіє, я чую це. Ах, Фалькос, ах, Дюкро!“ — скрикнув він гірко. Це були двоє його друзів дитинства, яких він відштовхнув від себе своєю гордовитістю в 1814 році. Вони були не з дворян, і він захотів покласти край тому тонові рівності, який встановився між ними з дитинства.

Один з них, Фалькос, людина щиросерда й розумна, торговець папером у Вер'єрі, купив друкарню в головному місті департаменту і почав видавати газету. Конгрегація вирішила його розорити: газету заборонили, патент на друкарню відібрали. В таких сумних обставинах він спробував — вперше за десять років — написати панові де-Реналю. Вер'єрський мер вважав за свій обов'язок відповісти в тоні стародавнього римлянина: „Якби міністр зробив мені честь спитати моєї поради, я сказав би йому: руйнуйте безжально всіх провінціальних друкарів і запровадьте монополію на друкарні, так само, як на тютюн“. — З жахом згадував тепер пан де-Реналь вислови цього листа до близького друга, яким захоплювався колись цілий Вер'єр. „Чи міг я думати, що при моєму становищі, моєму багатстві, моїх орденах я колись пожалкую про це!“ —

В таких вибухах гніву, то проти самого себе, то проти всього оточення, минула жахлива ніч. Та, на щастя, йому не спало на думку стежити за дружиною.

„Я звик до Луізи,—казав він собі,—вона знає всі мої справи; якби мені вільно було завтра одружитись, я не знайшов би, ким замінити її“. Тоді він став утішати себе думкою, що жінка його невинна; думаючи так, він не був зобов'язаний виявляти твердість характеру, і це було для нього зручно; справді, хіба мало обмовлених жінок?

„Та як же це?—раптом скрикував він, судорожно бігаючи по кімнаті,—невже я терпітиму, немов якась нікчема, немов той бродяга, щоб вона сміялася з мене зі своїм коханцем! Невже цілий Вер'єр реготатиметься з моєї добродушності! Чого тільки не казали про Шармьє (це був всім відомий обдурений муж). Чи не з'являється у всіх на устах усмішка, як тільки почують його ім'я! Він гарний адвокат, але чи хтонебудь згадує про його ораторські здібності? А! Шармьє!—кажуть усі,—це Бернарів Шармьє!—його так і називають ім'ям чоловіка, що ганьбить його“.

„Богу дякувати,—казав пан де-Реналь в інші хвилини,—в мене нема дочки, і хоч би як я покарав матір, це не пошкодить дальшій кар'єрі моїх дітей. Я можу застукати цього мужичка з моєю жінкою і вбити їх обох; в такому разі трагічність може зняти з мене все смішне“.—Ця думка сподобалась йому. Він почав обмірковувати її в усіх подробицях. „Карний кодекс за мене, і, хоч би що трапилось, наша конгрегація і мої друзі присяжні врятують мене“.—Він оглянув свій мисливський ніж, що був дуже гострий; але думка про кров злякала його.

„Я можу побити цього нахабу вихователя і вигнати його; та що то буде за скандал на весь Вер'єр, навіть на весь департамент! Після заборони газети Фалькоса, коли його головний редактор вийшов з тюрми, я сприяв тому, щоб він утратив посаду в шістсот фран-

ків. Кажуть, що цей писака насмілюється з'являтися у Безансоні, він може мене так спритно знеславити, що я не зможу його притягти до суду. Цей нахаба зуміє тисяччю способів переконати всіх, що сказав правду. Всі плебеї ненавидять людину доброго роду, яка так підтримує честь свого звання, як я. Я побачу своє ім'я в отих жахливих паризьких газетах: боже, яка безодня! бачити старовинне ім'я де-Реналей в багні глузування... Якщо я поїду подорожувати, доведеться змінити прізвище. Як! зректися імени, що становить мою славу і силу? Яке безмежне нещастя!

„Якщо я не вб'ю своєї жінки і вижену її з ганьбою, її безансонська тітка передасть їй з рук до рук все своє майно. Моя дружина переїде з Жюльеном на життя в Париж, це буде відомо у Вер'єрі, і мене знов таки вважатимуть за обдуреного мужа“.

Тут цей нещасний чоловік помітив, що вже розвидняється, бо світло його лампи зблідло. Він вийшов у сад трохи подихати свіжим повітрям. Тепер він майже остаточно вирішив не зчиняти скандалу, особливо тому, що скандал звеселить його добрих друзів у Вер'єрі.

Прогулянка по саду його трохи заспокоїла. „Ні,— скрикнув він,— я не позбавлю себе дружини, вона мені дуже потрібна!“— Він з жахом уявив собі, чим був би його дім без жінки; в нього була тільки одна єдина родичка, маркіза де Р..., стара, дурна й люта.

Ця думка була дуже розумна, але для того, щоб її здійснити, потрібна була значно більша сила характеру, ніж та, яку мав цей бідолаха. „Якщо я залишу дружину в себе,— думав він,— я знаю себе, колинебудь, в прикру хвилину, я не втримаюсь від дорікань. Вона горда, ми посваримось, і все це може трапитись раніше, ніж вона дістане спадщину від своєї тітки. Як тоді будуть сміятися з мене! Моя дружина любить дітей, і, кінець-кінцем, їм припаде все. Але я буду людським посміховищем у Вер'єрі. Казатимуть, що

я не зумів навіть помститись своїй жінці. Чи не краще буде лишатись при моїх підозріннях і нічого не перевіряти? Але тоді я зв'язую собі руки, і в дальшому не зможу їй ні в чому дорікати“.

Наступної хвилини пан де-Реналь, знову пройнявшись ураженою нищою, докладно пригадував всілякі способи дії, про які розповідали у Вер'єрі за біліардом в „Казино“ або в „Дворянському Клубі“, коли який-небудь балакун переривав партію, щоб потішитись, глузуючи з обдуреного мужа. Якими жорстокими здавались йому тепер ці жарти!

„Боже, чому моя жінка не вмерла! тоді я був би неприступний для насмішок. Чому я не вдівець! я поїхав би в Париж, прожив би там півроку в найкращому товаристві“. Після цієї хвилини щастя від думки про вдівство, уява його знов почала шукати способу дізнатись правди. Чи не розсипати йому опівночі, коли всі ляжуть спати, трохи висівок перед дверима Жюльєна; на другий день на світанку він побачить сліди ніг.

„Та цей спосіб нічого не вартий! — скрикнув він раптом оскаженіло, — ця шельма Еліза негайно все помітить, і всі в домі знатимуть, що я ревную“.

В одній з отих байок, вигаданих в „Казино“, якийсь муж переконався, що його зрадила жінка, прикріпивши грудочками воску волосинки на дверях жінки і її коханця.

Після стількох годин вагань цей спосіб з'ясувати свою долю видався йому рішуче найкращим, і він уже думав застосувати його, коли на повороті алеї раптом зустрів жінку, якій він бажав смерті.

Вона йшла з села, відстоявши обідню в церкві Вержі. За переказом, якому вона йняла віри, дуже непевним в очах байдужого філософа, маленька церква, що нею тепер користались, була колись замковою каплицею сеньйора Вержі. Ця думка не виходила з голови пані де-Реналь весь час, поки вона намагалася молитись

в церкві. Вона невідступно уявляла собі, що її муж убиває Жюльєна на полюванні, нібито випадково, і потім ввечері дає їй з'їсти його серце.

„Доля моя,— сказала вона собі,— залежить від того, що він подумає, слухаючи мене. Після цієї фатальної чверті години я, мабуть, не матиму нагоди з ним говорити. Це людина не розсудлива і не керована розумом. Якби це було так, я своїм слабким розумом могла б передбачити, що він зробить або скаже. Він вирішить нашу спільну долю, влада в його руках. Але наша доля—в моїй спритності, в умінні скеровувати думки цього навіженого, засліпленого гнівом, що все бачить тільки наполовину. Великий боже! мені треба мати розум, самоопанування, де їх взяти?“

Немов якимсь чудом, вона заспокоїлась, коли ввійшла в сад і здаля побачила свого чоловіка.

Вона подала йому лист, розліплений, але знов згорнутий. Він, не розгортаючи його, дивився на неї, як божевільний.

— Ось мерзота,— сказала вона,— яку мені передав, коли я проходила поза садом нотаріуса, якийсь підозрілий суб'єкт, що запевняв, ніби знає вас і завдячує вам чимсь. Вимагаю від вас одного, щоб ви негайно відіслали до батьків цього пана Жюльєна.

Пані де-Реналь покvapливо вимовила ці слова, може навіть занадто передчасно, аби тільки позбутися жакливої потреби їх говорити.

Вона пройнялась радістю, побачивши, як зрадив її чоловік. З того, як пильно глянув він на неї, вона зрозуміла, що Жюльєн вгадав правду. Замість того, щоб засмутитись цим реальним нещастям, вона подумала: „який розум, яке досконале чуття! і це в юнака, ще зовсім недосвідченого. До чого він дійде згодом? На жаль, тоді його успіхи примусять його забути мене“.

Віддавшись на хвилину захопленню своїм коханим, вона зовсім опанувала себе.

Вона була задоволена своєю хитрістю. „Я була гід-

ною Жюльєна, — сказала вона собі з солодкою прихованою радістю.

Не кажучи їй слова, щоб не брати на себе ніякого обов'язку, пан де-Реналь розглядав другого анонімного листа, складеного, якщо пригадує читач, з друківаних слів, наліплених на синюватий папір. „З мене знушаються різними способами“, — казав собі стомлений вкрай пан де-Реналь.

„Знов треба розбирати якісь обра́зи, і все це через мою жінку“. Він трохи не почав брутально лаяти її і тільки перспектива безансонської спадщини спинила його. З потреби зігнати на чомусь свою лють, він зібгав цей другий анонімний лист і став походжати широкими кроками. Йому треба було віддалитись від жінки. Через кілька хвилин він повернувся до неї, трохи заспокоївшись.

— Треба пристати на якесь вирішення і відіслати Жюльєна, — сказала вона йому, — зрештою, це ж тільки син робітника. Ви зможете дати йому кілька екю, та й крім того він людина вчена і легко знайде собі місце, хоч би в пана Вально, або в супрефекта де-Можірона, в яких є діти. Таким чином, ви йому не пошкодите...

— Ви говорите, як справжня дурепа! — скрикнув пан де-Реналь грізним голосом, — та хіба можна чекати від жінки здорового глузду? Ніколи ви не зважаєте на щось розумне, як ви можете будьщо розуміти? Ви, легкодухі й ліниві, кволі створіння, здатні тільки на те, щоб ганятись за метеликами, а ми, на лихо собі, тримаємо вас у своїй сім'ї.

Пані де-Реналь не перебивала його, і він говорив довго він, як кажуть, виливав гнів.

— Пане, — відповіла вона йому нарешті, — я з вами говорю як жінка, в якій вражено її честь, себто найдорожче для неї.

Пані де-Реналь зберігала непорушний спокій протягом усієї цієї прикрої розмови, від якої залежала можливість жити далі під одним дахом з Жюльєном. Вона.

вибирала такі думки, що могли, як їй здавалось, заспокоїти сліпий гнів її чоловіка. Вона залишалась нечутливою до всіх його образливих зауважень, вона навіть не слухала їх, думаючи про Жюльєна. „Чи буде він задоволений мною?“

— Цей мужичок, якого ми приголубили і обдарували, може й невинний,— сказала вона нарешті,— та все ж він є причиною першої образи, яку я дістала... Пане! коли я прочитала цей огидний папірець, я поклялася, що або він піде з вашого дому, або я.

— Ви що ж, хочете зчинити скандал, збезчестити себе і мене? Цим ви зробите велику приємність багатьом людям у Вер'єрі.

— Це правда, всі заздять добробутові, якого ви зуміли досягти мудрим своїм управлінням для себе, своєї сім'ї і цілого міста... Ну, добре! я скажу Жюльєнові, щоб він попросив у вас відпустки на місяць і погостював у торговця лісом, гідного приятеля цього робітника.

— Ні, ні, не робіть нічого,— провадив пан де-Реналь трохи спокійніше.— Я вимагаю насамперед, щоб ви з ним не говорили. Ви розгніваєтесь і посварите мене з ним, ви знаєте, який образливий цей добродій.

— Цей юнак зовсім безтактний,— казала пані де-Реналь,— може він і вчений, це вам краще знати, але по суті це просто мужик. Я ніколи не була доброї думки про нього, відколи він відмовився одружитися з Елізою; це ж його забезпечило б! і відмовився тільки під тим приводом, що вона іноді потайки відвідує пана Вально.

— Е,— сказав пан де-Реналь, надмірно піднявши брову,— Жюльєн вам так казав?

— Ні, не зовсім; він завжди казав мені про поклик до священства; та, повірте, найперший поклик для цих людців — мати кусень хліба. Він досить ясно натякав мені, що знає про ці потайні візити.

— А я, я нічого про них не знав!— скрикнув пан де-Реналь з наголосом, у новому випадку люті.—

В моєму домі коїться щось таке, чого я не знаю... Як? Між Елізою і Вально щось є?

— Е! це стара історія, любий друже,— сказала пані де-Реналь, сміючись,— а може там нічого поганого й нема. Це почалося тоді, коли пан Вально був не від того, щоб у Вер'єрі запідозрили між ним і мною певеличку любовну пригоду платонічного характеру.

— Я так колись і подумав!— скрикнув пан де-Реналь несамовито, переходячи від одного відкриття до другого.— А ви мені нічого не сказали!

— Чи варто було сварити між собою двох друзів заради якогось випадку чванливості в нашого любого директора! Хіба є така світська дама, якій би він не писав надзвичайно дотепних і навіть дещо галантних листів.

— Він писав вам?

— Він пише багато.

— Покажіть мені ці листи, негайно, я наказую!— і пан де-Реналь випростався на весь зріст.

— Ні в якому разі,— відповіли йому лагідно, майже безтурботно,— я покажу їх вам згодом, коли ви будете спокійніші.

— В цю ж мить, чорт забери!— скрикнув пан де-Реналь, сп'янілий від люті, і в той же час— щасливіший, ніж був за останні дванадцять годин.

— Чи обіцяєте ви мені,— сказала дуже поважно пані де-Реналь,— що ніколи не будете сваритись з директором притулку з приводу цих листів?

— Буду чи не буду, а можу в нього відібрати підкидьків; але дайте ж мені,— провадив він розлючено,— ці листи негайно; де вони?

— В шухляді мого письмового стола, але я, звичайно, не дам вам ключа від нього.

— Я зумію зламати його,— скрикнув він і побіг в кімнату своєї жінки.

І справді, він розбив залізним ломом коштовний письмовий стіл з червоного дерева, привезений з Па-

рижа; той самий, що його він часто старанно обтирав полою свого сюртука, коли бачив на ньому якунебудь пляму.

Пані де-Реналь збігла на сто двадцять східців голубника і прив'язала за краєчок білу хустку до залізних ґрат на віконці. Вона була найщасливішою жінкою. Крізь радісні сльози дивилась вона на великий ліс на горі. „Спід одного з отих густоверхих буків,— казала вона собі,— Жюльєн, мабуть, стежить за цим щасливим сигналом“. Вона довго прислухалась, проклинаючи монотонне цвірчання цикад і пташине щебетання. Якби не цей набридливий шум, вона б почувала радісний вигук, що пролунав у скелях. Її жадібні очі пильно придивлялись до зеленого схилу гори, вкритої густолистими деревами, мов луг травною. „Як це він не догадується,— казала вона собі зворушено,— придумати якийсь знак, щоб сповістити мене, що він так само щасливий, як і я“. Тільки побоювання, щоб чоловік не прийшов по неї на голубник, примусили її зійти вниз.

Вона знайшла його у великому гніві. Він перебігав очима прісні фрази пана Вально, зовсім не пристосовані до того, щоб їх читали так схвильовано.

Пані де-Реналь вибрала момент, коли вигуки чоловіка дали їй змогу висловитись, і сказала:

— Я знов таки повторюю: краще буде, щоб Жюльєн на якийсь час виїхав. Хоч би які були його таланти в латинській мові, але, зрештою, це ж просто мужик, що часто буває грубим і безтактним. Щодня, думаючи, що він дуже чемний, він звертається до мене з перебільшеними компліментами поганого тону, що їх він, мабуть, вивчає напам'ять з якихнебудь романів.

— Він ніколи не читав романів,— скрикнув пан де-Реналь.— Я в цьому переконався. Що ж, ви думаєте, що я сліпий хазяїн, і не знаю, що в моєму домі робиться?

— Ну, що ж, якщо він ніде не вичитує цих смішних компліментів, значить, він їх вигадує, а це ще

гірше. Мабуть, він в такому тоні говорить про мене у Вер'єрі... та ось вам, щоб не шукати далеко,— сказала пані де-Реналь з таким виглядом, наче це їй тількищо вдало на думку,— він, мабуть, говорив про мене при Елізі, а це однаково, що при Вально.

— А! — скрикнув пан де-Реналь і так стукнув кулаком по столу, що все в кімнаті затрусилося,— друкований анонімний лист і листи Вально написані на тому ж самому папері!

„Нарешті!..“ — подумала пані де-Реналь. Вона вдала, що приголомшена цим відкриттям, і, не наважуючись додати ані слова, пішла і сіла на диван у куточку кімнати.

Бій був виграний. Але їй треба було докласти чимало зусиль, щоб не дати панові де-Реналю негайно йти говорити з гаданим автором анонімного листа.

— Хіба ви не почуваете, що робити сцену панові Вально без достатніх доказів — це найнеможливіша безтактність. Вам задрять, пане, і хто ж у цьому винен? ваші таланти, ваше мудре управління, ваші чудові будинки, посаг, принесений мною, і особливо — значна спадщина, якої ми можемо сподіватись від моєї тітоньки, спадщина, що її значення безмежно перебільшується,— все це зробило вас першою особою у Вер'єрі.

— Ви забуваєте походження,— сказав пан де-Реналь, злегка усміхаючись.

— Ви один з найблагородніших дворян нашої провінції, — покvapливо додала пані де-Реналь. — Якби король мав волю на те, щоб визнавати справедливість за людьми благородного походження, ви, безперечно, були б у палаті перів і т. ін. І в такому блискучому становищі ви хочете подати заздрісним людяцям привід для пересудів! Говорити з паном Вально про його анонімний лист — це значить оголосити на цілий Вер'єр,— та що я кажу — на цілий Безансон, на цілу провінцію,— що цей міщанин, допущений, мабуть, не-

обережно, до близькості з одним із Реналів, зумів його образити. Якби ці листи, що їх ви тількищо взяли в мене, доводили, що я відповідала на кохання пана Вально,—ви мусили б мене вбити, я заслужила б цього сто раз,—а не виявляти перед ним свого гніву. Подумайте, що всі ваші сусіди чекають тільки приводу, щоб помститись за вашу вищість; подумайте, що в 1816 році ви сприяли деяким арештам. Цей чоловік, що хоґався на даху свого дому...

— Я думаю, що ви не маєте до мене ні жалю, ні приязні,—скрикнув пан де-Реналь з усією гіркістю, яку збуджував у ньому цей спогад,—і я не став пером...

— Мені здається, друже мій,—провадила пані де-Реналь, усміхаючись,—що я буду багатіша за вас, що я ваша подруга вже дванадцять років і що це дає мені право голосу, особливо в цій справі. Якщо ви віддаєте перевагу передо мною якомусь панові Жюльєну,—додала вона з неприхованою досадою,—я готува поїхати на зиму до тітки.

Ці слова були сказані дуже вдало. В них звучала твердість, що її намагаються прикрити чемністю. Це переконало пана де-Реналья. Але, за звичкою всіх провінціалів, він ще довго говорив, повторюючи різні аргументи; жінка не перепиняла його, в його тоні ще звучала лють. Кінець-кінцем, двогодинна балаканина виснажила цю людину, що витримала за ніч жорстокий випадок гніву. Пан де-Реналь визначив лінію поведінки, якої збирався додержуватись щодо пана Вально, Жюльєна і навіть Елізи.

Один чи два рази під час цієї сцени пані де-Реналь майже відчула співчуття до цілком реального нещастя цього чоловіка, що був її другом протягом дванадцяти років. Але справжня пристрасть егоїстична. Крім того, вона чекала кожної хвилини, що він згадає про анонімний лист, одержаний вчора, але він нічого не сказав. Пані де-Реналь була не зовсім певна, бо не знала, які думки навіяні цій людині, що від неї залежала її

доля. Адже в провінції чоловіки — владарі громадської думки. Чоловік, ремствуючи, викликає насмішки, але це річ, що стає дедалі менше страшною у Франції. Тим часом жінка, коли чоловік не дає їй грошей, стає робітницею, що працює поденно по п'ятнадцять су; та ще й не всяка добродісна людина візьме її.

Одаліска з сераля може всіма силами любити султана; він всевладний, вона не має ніякої надії визволитись спід його влади своїми хитрими викрутами. Помста владаря жахлива, кривава, але войовнича, великодушна; удар кинджала розв'язує все. Але в ХІХ столітті чоловік убиває жінку ударами громадської зневаги, закриваючи перед нею двері всіх домів.

Повернувшись до себе в кімнату, пані де-Реналь знов відчула небезпеку; її вразило безладдя, що панувало в кімнаті. Замки всіх її гарненьких скриньок були позламувані; кілька планок паркета було піднято. „Він був би безжальний до мене, — сказала вона собі. — Як він попсував цей гарний мозаїчний паркет, — такий дорогий для нього: адже коли хтось із дітей ступає на нього у вогких черевиках, він червоніє від гніву. А ось він зовсім попсований“. Видовище цього насильства вмить знищило останні докори, які вона робила собі за дуже швидку перемогу.

Невдовзі перед дзвінком на обід повернувся Жюльєн з дітьми. За десертом, коли слуги вийшли, пані де-Реналь сказала йому дуже сухо:

— Ви висловлювали бажання перебути два тижні у Вер'єрі, пан де-Реналь згодився дати вам відпустку. Ви можете їхати, коли схочете. Проте, щоб діти не втрачали часу, вам щодня посилатимуть їх зошити, і ви їх виправлятимете.

— Але звичайно, — додав пан де-Реналь дуже уїдлигим тоном, — я не дам вам більше тижня відпустки.

Жюльєн побачив на його обличчі ознаки глибоких і болісних турбот.

— Він іще нічого остаточно не вирішив, — сказав він

своїй подрузі, коли вони на хвилинку залишились самі у вітальні.

Пані де-Реналь поквапливо розповіла йому все, що зробила за цей день.

— Подробиці — вночі! — додала вона, сміючись.

„Жіноча розбещеність, — подумав Жюльєн. — Яка втіха, який інстинкт штовхає їх нас обдурювати?“

— Кохання, здається, одночасно і просвітлює і засліплює вас, — сказав він їй трохи холоднувато; — ваша сьогоднішня поведінка чудова, але чи буде обережно нам бачитись цієї ночі? Дім повний ворогів; подумайте, як палко ненавидить мене Еліза.

— Майже так само, як ви палко до мене байдужі.

— Навіть коли б я був байдужий, я мушу врятувати вас від небезпеки, яка вам загрожує через мене. Коли трапиться, що пан де-Реналь заговорить з Елізою, вона може одним словом викрити йому все. Чому б йому не сховатись біля моєї кімнати, добре озброївшись?

— Як? навіть хоробрості в вас нема? — сказала пані де-Реналь з гордовитістю дворянки.

— Я ніколи не принижуюсь до того, щоб говорити про свою хоробрість, — холодно сказав Жюльєн, — це низько. Хай мене судять по вчинках. Але, — додав він, беручи її руку, — ви не уявляєте собі моєї ніжності до вас і моєї радості, що я маю змогу попроситись з вами перед цією жорстокою розлукою.

Розділ XXII

СПОСІБ ДІЯТИ В 1830 РОЦІ

La parole a été donnée à l'homme pour
cacher sa pensée.

R. P. Malagrida.*

Як тільки Жюльєн приїхав у Вер'єр, він почав докоряти собі за несправедливість до пані де-Реналь.

* Слово дане людині для того, щоб ховати свої думки. Малаґріда.

„Я зневажав би її, як найнікчемнішу жінку, якби їй не вдалася сцена з паном де-Реналем. Вона провела її з майстерністю дипломата, а я співчуваю переможеному, хоч він мій ворог. В цьому я виявив низьке міщанство: моє суєтне самолюбство вражено, бо пан де-Реналь мужчина, себто належить до славної й великої корпорації, до якої маю честь належати і я. Я просто дурень“.

Пан Шелан відмовився від усіх квартир, що їх навперебій пропонували йому найповажніші ліберали, коли після відставки він змушений був покинути парафіяльний дім. Найняті ним дві кімнати були завалені книгами. Жюльєн, бажаючи показати перед цілим Вер'єром, що таке священник, пішов до батька, взяв у нього з десяток соснових дощок і проніс їх на своїй спині по всій головній вулиці. Він позичив потрібні інструменти в колишнього тозариша і зробив полиці, на яких розмістив бібліотеку пана Шелана.

— А я думав, що ти зіпсований світською пихою, — казав йому старий, вмиваючись радісними слізьми; — цим ти спокутував оту дитячу вихватку — мундир почесної гвардії, що наробив тобі стільки ворогів.

Пан де-Реналь наказав Жюльєнові жити в його домі. Ніхто в місті не мав гадки про те, що трапилось. На третій день після приїзду до Жюльєна в кімнату ввійшов не більш не менш, як сам пан супрефект де-Можірон. Тільки після двогодинної безглуздої балаканини і нарікань на людську злобу, на нечесність людей, що розпоряджаються громадськими коштами, на небезпеки, що загрожують нашій любій батьківщині, і т. ін., і т. ін., — Жюльєн, кінець-кінцем, почав розуміти мету його приходу. Вони вже були на площадці сходів, і бідолашний вихователь у неласці проводив з належною пошаною майбутнього префекта якогось щасливого департаменту, коли цей останній зволив зайнятись кар'єрою Жюльєна, похвалити його поміркованість в грошових справах і т. д. і т. д. Нарешті пан де-Можірон, по-батьківському стискаючи його

в обіймах, запропонував йому покинути пана де-Реналю і вступити до одного урядовця, що мав дітей, яких треба „вести“; він, мовляв, буде дякувати богові, як король Філіпп, не за те, що він дав йому дітей, а за те, що вони народились в сусідстві з Жюльєном. Їх вихователь діставатиме вісімсот франків, і їх платитимуть не щомісячно — бо це ж не по-благородному, — сказав пан де-Можірон, — а по кварталах, і завжди наперед.

Тепер була черга Жюльєна; він уже півтори години тоскно чекав нагоди заговорити. Відповідь його була бездоганна, і, зокрема, довга, як пастирське послання. В ньому була й повага до пана де-Реналю, і пошана до вер'єрської публіки, і вдячність до знаменитого супрефекта. Супрефект, вражений тим, що натрапив на більшого єзуїта, ніж він сам, марно добивався чогось певнішого. Жюльєн, в захопленні від нагоди повправлятися у красномовстві, знов почав свою відповідь, тільки в інших словах. Жодний балакучий міністр, бажаючи використати кінець засідання, коли палата ось-ось прокинеться, не сказав менше в більшій кількості слів. Як тільки пан де-Можірон вийшов, Жюльєн почав реготати, мов навіжений. Щоб використати своє єзуїтське натхнення, він написав на дев'ятох сторінках листа панові де-Реналю, даючи йому звіт з усього сказаного і смиренно питаючи поради. „А все ж таки цей негідник не сказав мені імени особи, що робить пропозицію. Це, мабуть, пан Вально, який бачить у моєму вигнанні результат свого анонімного листа“.

Відіславши свою депешу, Жюльєн пішов порадитись з паном Шеланом, почувваючи таку саму насолоду, яку відчуває мисливець, що виходить о шостій годині ранку гарного осіннього дня в долину, повну дичини. Проте, не встиг він дійти до дому доброго священика, як небо, немов бажаючи засипати його втіхами, послало йому назустріч пана Вально. Жюльєн признався йому, що серце його розривається; такий бідний хлопець, як він,

повинен, мовляв, цілком віддатись покликові, що його вклав бог у його серце, але в цьому світі поклик — іще не все. Щоб гідно працювати в господньому винограднику і не бути зовсім недостойним своїх учених співробітників, потрібна освіта; треба пробути в безансонській семінарії два роки, що дуже дорого коштує; отже, необхідно робити заощадження, а це значно легше, коли одержуєш вісімсот франків, сплачених по кварталах, ніж з шістьма сотнями франків, які витрачаються щомісяця. З другого боку, чи не хотіло небо, примістивши його до дітей пана де-Реналья і, зокрема, надихнувши йому ніжну приязнь до них, показати йому, що не годиться кидати цих дітей для інших...

Жюльєн досяг такої досконалості в цьому роді красномовства, яке замінило собою швидкість і натиск при імперії, що йому, кінець-кінцем, самому стало нудно від цієї балаканини.

Повернувшись додому, він знайшов ліврейного лакея пана Вально, що шукав його по всьому місту з запрошенням на обід того ж самого дня.

Жюльєн ніколи не бував у цього чоловіка; всього кілька днів тому він думав про те, як би його відлупцювати, не потрапивши до поправної поліції. Хоч обід був призначений на першу годину, Жюльєн вважав, що буде шанобливіше з'явитись о пів на першу до кабінету пана директора притулку. Він знайшов цю значну особу серед купи папок. Ні його густі чорні бакенбарди, ні величезна купа волосся, ні грецький ковпак, надягнутий набакир, ні його величезна люлька, ні вишивані туфлі, ні товсті золоті ланцюжки, що в усіх напрямках перехрещувались на грудях, ні весь вигляд провінціального фінансиста, що вважає себе за серцеїда, не imponував Жюльєнові, і йому ще більше захотілось його відлупцювати.

Він попросив честі відрекомендуватись пані Вально, але вона була зайнята туалетом і не могла його прийняти. Зате він мав приємність бути присутнім при

туалеті пана директора притулку. Потім перейшли до пані Вально, яка з слізьми на очах відрекомендувала йому своїх дітей. В цієї дами, одної з найзнатніших у Вер'єрі, було товсте чоловіче обличчя, яке вона нарум'янила заради урочистого випадку. Вона виявила найпалкіший материнський пафос.

Жюльєн думав про пані де-Реналь. Недовіра робила його нечутливим до всього, крім спогадів, викликаних контрастом, і вони проймали його до глибини душі. Особливо вразив його вигляд директорського будинку, який його повели оглянути. Все тут було розкішне й нове, і йому називали ціну кожної речі: Але Жюльєн відчував в усьому, цьому щось мерзотне, від чого тхнуло краденими грішми. Навіть слуги—й ті мали такий вигляд, немов намагались оберегти себе від зневаги.

Збирач податків, акцизний службовець, жандармський офіцер і ще двоє чи троє урядовців приїхали з дружинами. Прибуло також кілька багатих лібералів. Попросили до стола.

Поганий настрій Жюльєна ще погіршав, коли він подумав, що за стіною їдальні сидять нещасні ув'язнені, і що всі ці розкоші поганого смаку, якими його хотіли вразити, були, мабуть, куплені на гроші від махінацій з їх порціями м'яса.

„Мабуть, вони зараз голодні“,—подумав він; горло йому стиснуло, і він не міг їсти й навіть майже не міг говорити. Через чверть години стало ще гірше: подеколи було чути звуки народної пісні,—щоправда, досить непристойної,—якої співав один з ув'язнених. Пан Вально глянув на одного з своїх ліврейних лакеїв; той зник, і скоро спів припинився. Саме в цю хвилину лакей підносив Жюльєнові рейнське вино в зеленому бокалі, і пані Вально не проминула нагоди зазначити, що це вино коштувало по дев'ять франків за пляшку на місці. Жюльєн, тримаючи в руці зелений бокал, сказав панові Вально:

— Вже не співають цієї бридкої пісні.

— Авжеж! — відповів директор тріумфуючи, — я наказав, щоб цих бродяг змусили замовчати.

Для Жюльєна цього було занадто: він засвоїв манери свого звання, але серця він змінити не міг. Не зважаючи на все своє лицемірство, в якому він так часто вправлявся, він відчув, що велика сльоза скотилася по його щоці.

Він постарався сховати її за зеленим бокалом, але зовсім не міг віддати честь рейнському вину. „Не давати співати, — казав він сам собі. — Боже справедливий, як ти терпиш таке!“

На щастя, ніхто не помітив його розчуленості поганого тону. Збирач податків заспівав роялістську пісню. Під час галасливого приспіву, що його підхоплювали хором, сумління казало Жюльєнові: „Ось та брудна доля, якої ти доб'єшся, і будеш нею тішитись в таких умовах і в такому товаристві. Може в тебе буде посада в двадцять тисяч франків, але тобі доведеться, обжираючись м'ясом, не давати співати бідному в'язневі. Ти даватимеш обіди на гроші, вкрадені з його вбогої їжі, і під час твого обіду він буде ще нещасливіший. О, Наполеон! як прекрасно було в часи твого панування добиватись долі в небезпечних боях; як підло збільшувати страждання знедолених!“

Признаюся, що слабкодухість, яку виявив Жюльєн у цьому монолозі, змушує мене дуже низько його оцінити. Він був би гідним товаришем тих змовників у жовтих рукавичках, що претендують змінити устрій великої країни і не хочуть мати на своєму сумлінні найменшої дряпинки.

Жюльєна грубо повернули до його ролі. Адже його запросили на обід в такому виборному товаристві не для того, щоб він мріяв і мовчав.

Колишній фабрикант вибійки, нині член - кореспондент безансонської і юзеської академії, звернувся до нього з другого кінця стола з запитанням, чи справед-

ливо те, що всі казали про його дивовижні знаання нового заповіту.

Раптом запанувала мертва тиша; якимсь чудом в руках ученого члена двох академій опинився латинський новий заповіт. Після відповіді Жюльєна був прочитаний початок якоїсь латинської фрази. Він почав проказувати далі: пам'ять не зрадила його, і це чудо викликало захоплення тим галасливіше, що обід уже наближався до кінця. Жюльєн глянув на нарум'янені обличчя дам; деякі були непогані з себе. Він звернув увагу на жінку збирача податків, того, що завзято співав.

— Мені, справді, незручно так довго говорити латинською мовою в присутності дам,— сказав він, дивлячись на жінку збирача, — якщо пан Рюбін'йо,— так звали члена двох академій,— буде ласкавий прочитати якунебудь латинську фразу, я спробую замість проказувати латинський текст експромтом перекладати його.

Цей другий іспит довершив його славу.

Тут було кілька багатих лібералів, які, будши щасливими батьками дітей, що могли дістати стипендію, раптом перетворились на роялістів. Не зважаючи на цю тонку політику, пан де-Реналь не приймав їх у себе. Ці молодці, що знали Жюльєна тільки з чуток і бачили його на коні в день прибуття *** короля, найголосніше виявляли своє захоплення. „Коли ж нарешті цим йолопам набридне слухати біблейний стиль, в якому вони нічого не розуміють?“ — подумав він. — Але насправді цей стиль здавався їм цікавим через свою незвичність; вони сміялися з нього. Нарешті Жюльєн стомився.

Коли пробило шосту годину, він поважно підвівся і сказав, що має простудіювати розділ з нової теології Лігоріо, щоб завтра проказати його панові Шелану.

— Бо моє ремесло полягає в тому, щоб слухати, як

мені проказують уроки, а також і самому проказувати,— додав він, приємно усміхнувшись.

Ці слова дуже сподобались і викликали багато сміху: такі дотепи саме пасують для Вер'єра. Жюльєн уже підвівся, за ним повставали й усі, всупереч правилам етикету: така вже сила геніальності. Пані Вально затримала його ще на чверть години: він мусив послухати, як її діти проказують катехизиса. Вони нарobili дуже смішних помилок, але це помітив тільки він. „Яке незнання найперших принципів віри!“ — подумав він. Нарешті він відкланявся й думав, що може йти, але довелося ще вислухати байку Лафонтена.

— Це дуже неморальний автор,— сказав Жюльєн, звертаючись до пані Вально.— В одній байці, про мессіра Жана Шуара він наважується висміювати все, що є найбільш гідного поваги. Найкращі коментатори його рішуче засуджують.

Виходячи, Жюльєн дістав чотири чи п'ять запрошень на обід.

— Цей юнак робить честь нашому департаментові,— весело скрикнули всі гості; заговорили навіть про стипендію з комунальних фондів, щоб він міг продовжувати навчання в Парижі.

В той час як ця ризкована думка обговорювалась у їдальні, Жюльєн покvapливо вийшов з воріт. „От негідники! от негідники!“ — тихенько повторив він кілька разів, з насолодою вдихаючи свіже повітря.

В цю хвилину він почував себе аристократом — і це він, якого так довго ображала зневажлива посмішка погордливої вищості, що відчувалась споза всіх чемностей в домі пана де-Реналю. Він мимоволі відчув величезну різницю. „Забудьмо навіть,— казав він, ідучи додому,— що тут ідеться про гроші, вкрадені в нещасних в'язнів, яким до того ж не дають співати. Але чи спадало будьколи на думку панові де-Реналю говорити своїм гостям про ціну кожної пляшки вина, яким їх частують. А цей пан Вально, постійно пере-

лічуючи свої багатства, не може не казати в присутності дружини інакше як твій дім, твій маєток.

„Ця дама, очевидно, дуже чутлива до втрат власності; тількищо, під час обіду, вона зробила жахливу сцену лакеєві за те, що він розбив бокал і „розрізнув дюжину“; слуга відповідав їй якнайзухваліше.

„От компанія! — сказав собі Жюльєн, — хай би вони дали мені половину того, що крадуть, але я не схотів би з ними жити. Я колинебудь зрадив би себе, мимоволі виявив би презирство, яке вони в мене викликають“.

Проте, з наказу пані де-Реналь, доводилось відвідати не один подібний обід. Жюльєн став модним; йому простили його мундир почесного гвардійця, або, певніше, ця необережність саме й була справжньою причиною його успіху. Незабаром у Вер'єрі тільки й говорили про те, хто ж нарешті переможе й перетягне до себе ученого юнака — пан де-Реналь чи директор иритулку. Ці панове разом з паном Маслоном утворювали тріумвірат, що вже кілька років тиранив місто. Багато хто заздрив мерові, ліберали мали підстави скаржитись; але, зрештою, він все ж таки був дворянин, народжений, щоб панувати, тим часом, як пан Вально дістав від батька не більше шестисот ліврів ренти. Всі бачили на ньому в молоді роки поганенький світлозелений сюртучок, а тепер доводилось заздрити його норманським коням, золотим ланцюжкам, паризьким фракам і всьому його добробутові.

Серед юрби цих нових для нього людей Жюльєн знайшов чесну людину: це був геометр, на ім'я Гро, якого вважали за якобінця. Жюльєн, що обіцяв сам собі висловлювати тільки те, що йому самому здавалось неправдивим, змушений був і з паном Гро поводитись обережно.

З Вержі йому прислали товсті пакети дитячих зошитів. Йому радили частіше відвідувати батька, і він корився цій сумній необхідності. Одне слово, він пре-

красно виправляв свою репутацію. Одного ранку його раптом збудили дві руки, що закрили йому очі.

Це була пані де-Реналь; вона приїхала до міста, і в той час, як діти її бавились улюбленим кроликом, що його привезли з собою, вона щодуху збігла на гору і була в кімнаті Жюльєна на хвилину раніше, ніж вони. Ця хвилинка була безмежно щаслива, хоч і коротка: пані де-Реналь зникла, коли ввійшли діти з кроликом, якого вони хотіли показати своєму другу. Жюльєн радо прийняв усіх, навіть кролика. Йому здавалося, що він повернувся в рідну сім'ю; він відчув, що любить цих дітей, що йому приємно з ними розмовляти. Його дивувала ніжність їх голосів, простота й благородство поведінки; він відчував потребу очистити свою уяву від вульгарних манер і неприємних думок, серед яких він дихав у Вер'єрі. Це був безперервний страх схибити, це була безперервна боротьба розкошів і злиднів. Люди, в яких він обідав, робили з приводу смаженого признання, принизливі для них і огидні для тих, хто їх слухав.

— Ви, дворяни, маєте право пишатися,— казав він пані де-Реналь, розповідаючи їй про всі обіди, на яких йому довелося бути.

— Значить, ви модні,— і вона сміялась від щирого серця з приводу того, що пані Вально вважала за свій обов'язок рум'янитись кожен раз, коли чекала Жюльєна. — Напевне, вона має претензії на ваше серце,— додала вона.

Сніданок минав чудово. Присутність дітей хоч нібито й заважала їм, але насправді збільшувала загальні веселощі. Любі діти не знали вже, як і виявити свою радість, що знов побачили Жюльєна. Слуги не проминули розказати їм, що Жюльєнові пропонували на двісті франків більше, щоб „виховувати“ маленьких Вально.

Під час сніданку Станіслав-Ксав'є, ще блідий після своєї тяжкої хвороби, раптом спитав у матері, скільки

коштує його срібний столовий прибор і кухлик, з якого він пив.

— Навіщо це тобі?

— Я хочу продати його і дати гроші панові Жюльєну, щоб він не „пошився в дурні“, залишившись у нас.

Жюльєн розцілював його з слізьми на очах. Мати зовсім розплакалась, коли Жюльєн, взявши Станіслава собі на коліна, почав пояснювати йому, що не треба казати „пошився в дурні“, бо в такому розумінні цей вислів вживають тільки лакеї. Побачивши, що це розважає пані де-Реналь, він почав ілюструвати вираз „пошився в дурні“ мальовничими прикладами, що зацікавили дітей.

— Я розумію,— сказав Станіслав,— це як дурна ворона, що випустила сир, а його схопила лисиця-підлесниця.

Пані де-Реналь, не тямлячи себе з радощів, вкривала дітей поцілунками, а цього не можна було зробити інакше, як трошки спираючись на Жюльєна.

Раптом двері розчинились; увійшов пан де-Реналь. Його суворе й незадоволене обличчя становило дивний контраст з тихими радощами, що завмерли з його появою. Пані де-Реналь зблідла; вона не відчувала в собі сили будьщо заперечувати. Жюльєн почав дуже голосно розповідати панові меру, як Станіслав хотів продати срібний кухлик. Він був певен, що ця історія дуже не сподобається панові де-Реналю. І справді, мер спочатку насупився лише за звичкою, почувши слово срібло*. „Згадка про цей метал є завжди передмовою до якогось замаху на мій гаманець“.

Але тут йшлося про щось більше, ніж грошові інтереси: підозра його зростала. Щасливий і веселий вигляд його сім'ї під час його відсутності аж ніяк не міг заспокоїти людину з таким чутливим гонором.

* Французькою мовою „срібло“ і „гроші“ називаються тим самим словом „argent“. (Прим. перекл.)

Коли його жінка почала вихваляти цікавий і дотепний спосіб, яким Жюльєн давав дітям пояснення про нові явища, він сказав :

— Так, так, я знаю, він робить мене гидким перед моїми дітьми, йому легко бути у сто разів милішим до них, ніж я, хоч по суті—я голова сім'ї. В наші часи все прагне до того, щоб змалювати в поганому світлі законну владу. Нещасна Франція!

Пані де-Реналь не стала спинятись на відтінках настрою чоловіка. Вона тількищо придумала, як зробити, щоб перебути цей день з Жюльєном. Їй треба було багато чого купити в місті, і вона заявила, що неодмінно хоче обідати в „кабаре“; чоловік міг казати їй робити що хоче, але вона не відступалася від своєї думки. Діти були в захопленні вже від самого слова „кабаре“, що його з такою приємністю вимовляють сучасні скромники.

Пан де-Реналь покинув свою дружину в першій модній крамниці, в яку вона зайшла, а сам пішов зробити кілька візитів. Він повернувся в ще похмурішому настрої: він був упевнений, що ціле місто тільки їй цікавиться ним і Жюльєном. Насправді йому ніхто навіть не натякав про образливий бік міських пліток. Пана мера тільки запитували, чи залишиться Жюльєн в його домі за ш стсот франків, чи погодиться на вісімсот, запропоновані паном директором притулку.

Цей самий директор, зустрівшись з паном де-Реналем в якомусь салоні, привітав його надзвичайно холодно. Така поведінка була досить спритна; в провінції небагато легковажності—там так мало вражень, що їх вичерпують до дна.

Пан Вально був, як кажуть в провінції, „ферт“, себто суб'єкт зухвалий і грубий. Його переможне існування після 1815 року дало йому змогу широко розгорнути свої природні здібності. Він, так би мовити, царював у Вер'єрі під владою пана де-Реналья, але, будиши активнішим, ніколи не червоніючи, у все

втручаючись, невпинно рухаючись, пишучи, говорячи, забуваючи образи, не маючи ніяких особистих претензій, він нарешті похитнув кредит свого начальника в очах церковної влади. Пан Вально немов сказав місцевим бакалійникам: дайте мені двох найдурніших з вас; судовикам: покажіть мені двох найбільших невігласів; лікарям: подайте двох найгірших дури-світ.в. Вибравши таким чином найнахабніших осіб з усіх професій, він сказав їм: будемо царювати разом.

Вчинки й манери цих людей вражали пана де-Реналю. Груба натура Вально зносила все, не ображаючись, навіть коли абат Маслон викривав його прилюдно.

Але серед цього благополуччя, панові Вально доводилось обороняти себе дрібними вихватками проти суворой правди, яку — він це почував — кожен мав право йому кинути в обличчя. Активність його подвоїлась після приїзду пана Аппера, що так його стурбував. Він двічі їздив у Безансон, писав з кожним кур'єром багато листів, посилав інші з якимись невідомими особами, що з'являлись до нього вночі. Мабуть, він схибив, змістивши старого кюре Шелана, бо ця вихватка змусила багатьох побожних людей доброго роду дивитись на нього як на людину, дуже лиху. Крім того, така послуга поставила його в цілковиту залежність від старшого вікарія Фрілера і той давав йому досить дивні доручення. В такому стані були його справи, коли він не встояв перед спокусою написати анонімного листа. На довершення труднощів його дружина заявила йому, що хоче мати Жюльєна в себе, — ця чванлива жінка забрала це собі в голову.

При такому стані справ пан Вально передбачав рішучу розмову з своїм колишнім співучасником, паном де-Реналем. Останній може його вилаяти — це йому байдуже; але він може написати в Безансон і навіть у Париж. Може трапитися, що у Вер'єрі раптом з'явиться якийнебудь кузен міністра і відбере в нього

притулок для жебраків. Пан Вально подумував зблизитися з лібералами: саме тому кілька з них були запрошені на обід, де Жюльєн проказував біблію. Вони могли добре підтримати його проти мера. А проте у випадку виборів, очевидно, не можна буде зберегти в своїх руках притулок, подавши голос за лібералів. Добре розгадавши всю цю політику, пані де-Реналь розповіла про неї Жюльєнові, ходячи з ним під руку з крамниці до крамниці. Помалу вони зайшли на „Променад Вірності“ і пробули там кілька годин, майже так само спокійно, як у Вержі.

Тим часом пан Вально намагався відтягти рішучу розмову з колишнім патроном, і для цього сам прибрав з ним зухвало тону. На цей раз його система вдалася, але це збільшило роздратованість мера.

Ніколи гонор в боротьбі з скнарністю й черствою дріб'язковістю не призводили людину до того жалюгідного стану, в якому був пан де-Реналь, коли входив у „кабаре“. Навпаки, діти його ніколи не були такі радісні й веселі. Цей контраст остаточно допік йому.

— Я, мабуть, зайвий у своїй сім'ї,— сказав він, увіходячи, тоном, якому хотів надати імпозантності.

Замість відповіді, жінка відвела його набік і сказала, що треба кудинебудь відіслати Жюльєна. Щасливі години, тількищо проведені з ним, повернули їй впевненість і спокій, потрібні для здійснення плану, який вона обмірковувала вже два тижні. Бідолашний вер'єрський мер був остаточно збентежений, бо він знав, що всі в місті прилюдно глузують з його прихильності до „монети“. Пан Вально був щедрий, як злодій, а мер поводився скоріше обережно, ніж блискуче при п'яти чи шести останніх зборах на братство св. Іосифа, на конгрегацію св. Діви, на конгрегацію св. Причастя і т. д. і т. д.

У списках дворян Вер'єра та його околиць, хитро впорядкованих братами-збирачами за розмірами вне-

сків, не раз доводилось бачити ім'я пана де-Реналья на останньому місці. Даремно він виправдувався тим, що „не мав прибутків“. Духовенство не любить жартів з цього приводу.

Розділ XXIII

ТУРБОТИ ЧИНОВНИКА

Il piacere di alzar la testa tutto l'anno è ben pagato da certi quarti d'ora che bisogna passar. *

Casti *.

Але облишмо цю маленьку людину і її дріб'язкові побоювання. Навіщо пан мер взяв до себе в дім людину з благородним серцем, коли йому була потрібна лакейська душа? Чому він не вміє вибирати людей? В ХІХ столітті повелося, що коли людина знатна й могутня зустрічає людину з благородною душею, вона її вбиває, засилає, ув'язнює або принижує так, що нещасна жертва має дурість умерти від страждань. Лише випадково благородна людина тут не страждає. Велике нещастя маленьких міст Франції і виборних урядів, як в Нью-Йорку, полягає в тому, що тут не можна забути, що на світі існують такі створіння, як пан де-Реналь. У містах з двадцятитисячним населенням такі люди створюють громадську думку, а громадська думка річ грізна в країнах, що мають хартію. Людина щиросерда й великодушна, яка могла б бути вашим другом, оцінює вас на підставі громадської думки вашого рідного міста, а ця думка створюється дурнями, що їх випадок зробив знатними, багатими й поміркованими. Горе тому, хто виділяється над загальним рівнем.

* За насолоду ходити весь рік з високо піднесеною головою до-рого заплачено якоюнебудь чвертю години, що про неї краще мовчати. К а с т і.

Негайно після обіду вони поїхали до Вержі, але через день Жюльєн знов побачив усю сім'ю в Вер'єрі.

Не минуло й години, як він з великим подивом помітив, що пані де-Реналь щось від нього ховає. Вона переривала розмову з чоловіком, як тільки він з'являвся, і здавалось, їй навіть хотілося, щоб він вийшов. Жюльєнові не треба було двічі це повторювати. Він зробився холодним і стриманим. Пані де-Реналь помітила це, але не шукала нагоди порозумітися. „Невже вона збирається мене замінити кимось іншим?— подумав Жюльєн.— Ще позавчора вона була така близька зо мною. А втім, як кажуть, ці знатні дами саме так і поводяться. Так само, як королі: ні до кого вони не виявляють стільки ласки, як до міністра, що, повернувшись додому, знайде свою відставку“.

Жюльєн помітив, що в розмовах, які раптом переривались при його наближенні, часто йшлося про великий дім, що належав вер'єрській громаді; він був старий, але просторий і зручний, і стояв проти церкви, в центрі торговельної частини міста. „Що ж може бути спільного між цим домом і новим коханцем?“ — запитував себе Жюльєн. В своєму горі він повторював гарні рядки Франціска І, що здавались йому новими, бо пані де-Реналь навчила його цієї пісеньки місяць тому. Якими клятвами, якими ласками спростовувала вона тоді кожен з цих рядків!

Souvent femme varie
Bien fol est qui s'y fie*.

Пан де-Реналь виїхав поштовими кіньми до Безансона. Їхати вирішив за якихось дві години і здавався дуже стурбованим. Повернувшись, він кинув на стіл якийсь товстий пакунок, загорнутий в сірий папір.

— Ось ця дурняча штука,— сказав він своїй дружині.

Через годину Жюльєн побачив, що пакунок забрав наліплювач об'яв; зацікавлений, він пішов за ним слідом.

* Жінка мінлива, безумний той, хто їй вірить.

„Я визнаю цю таємницю на першому ж розі!“ — подумав він.

Нетерпляче чекав він, стоячи за спиною наліплювача, що намазував великим квачем зворотний бік афіші. Як тільки вона була наліплена, Жюльєн з цікавістю побачив, що це була об'ява про всі подробиці здавання в оренду з прилюдних торгів того самого великого старого будинку, про який так часто згадував пан де-Реналь в розмовах з жінкою. Торги на оренду призначені були на завтра о другій годині, в комунальній залі, і закінчувались з загасанням третьої свічки. Жюльєн був дуже здивований. На його думку, строк був занадто короткий: як же дізнаються про це всі конкуренти? А втім, ця датована двома тижнями раніш афіша, яку він прочитав з початку до кінця в трьох різних місцях, нічого не могла йому пояснити.

Він пішов глянути на дім, що віддавався в оренду. Придверник, не помітивши його, таємниче казав одному з сусідів:

— Е,— марна праця! пан Маслон ручився, що матиме його за триста франків, а коли мер почав протестувати, єпископ викликав його через старшого вікарія Фрілера.

Поява Жюльєна, очевидно, дуже збентежила двох друзів, і вони замовкли.

Жюльєн пішов на торги. В погано освітленій залі була юрба, але всі якось дивно поглядали один на одного. Всі дивились на стіл, де Жюльєн помітив на олов'яному блюді три свічки. Пристав вигукував: „Триста франків, панове!“

— Триста франків! Це вже занадто,— сказав тихенько якийсь чоловік своєму сусідові. Жюльєн стояв між ними.— Він коштує більше восьмисот; я хочу додати.

— Це однаково, що плювати в повітря. Що ти виграєш, коли посваришся з паном Маслоном, паном Вально, єпископом, його грізним старшим вікарієм Фрілером і з усією зграєю?

— Триста двадцять, — вигукнув другий.

— От дурень! — відказав сусід. — Та ось і шпигун мера, — додав він, показуючи на Жюльєна. Жюльєн хутко обернувся, щоб покарати за ці слова; але обидва співбесідники вже не звертали на нього ніякої уваги. Їх спокій заспокоїв і його. В цю хвилину останній недогарок згас, і протяжний голос пристава залишив будинок на дев'ять років за паном де-Сен-Жіро, начальником канцелярії *** префектури, за триста тридцять франків.

Як тільки мер вийшов з зали, знялись розмови і зауваження. — Необачність Грожо дала громаді заробити тридцять франків, — казав хтось. — Але пан де-Сен-Жіро помститься на Грожо, це ще дасться йому взнаки.

— Яка підлота! — казав якийсь товстун ліворуч від Жюльєна: — за цей будинок я дав би вісімсот франків, і це було б дешево.

— Е! — відповів йому молодий фабрикант-ліберал, — хіба пан де-Сен-Жіро не з конгрегації! хіба його четверо дітей не дістали стипендії? Бідолаха! треба ж, щоб вер'єрська громада дала йому додаткове утримання в п'ятсот франків, та й усе.

— І подумати, що мер не міг цьому перешкодити! — зазначив третій. — Бо хоч він і рояліст, — бог з ним, — та все ж він не краде.

— Не краде! — заперечив хтось; — ні, сорока-зłodійка краде за нього. Все це складається у спільний гаманець і в кінці року ділиться. Та ось молодий Сорель, ходімо звідси.

Жюльєн повернувся в дуже поганому настрої. Він знайшов пані де-Реналь дуже засмученою.

— Ви були на торгах? — спитала вона.

— Так, пані, і мав честь уславитись за шпигуна пана мера.

— Якби він послухав мене, він би на час кудись виїхав.

В цю хвилину ввійшов пан де-Реналь; він був дуже похмурий. Обід минув у мовчанні. Пан де-Реналь наказав Жюльєнові їхати з дітьми у Вержі. Подорож була сумна. Пані де-Реналь намагалась розрадити чоловіка.

— Вам слід було б звикнути до цього, друже мій.

Увечері всі мовчазно сиділи біля хатнього вогнища; тишу порушувало тільки тріскотіння палаючого бука. Такі сумні хвилини трапляються в найдружніших сім'ях. Раптом один з хлопчиків скрикнув:

— Дзвонять! дзвонять!

— Чорт забери! якщо це пан де-Сен-Жіро прийшов мені набридати під приводом вдячності,— скрикнув мер,— я вже скажу йому пару слів. Це вже занадто! Він усім завдячує Вально, а компрометованийий тут я. Що, як клятві якобінські журнали скористаються з цієї нагоди, щоб зробити з мене посміховище!

В цю хвилину слуга ввів у кімнату гарного юнака з чорними бакенбардами.

— Пане мер, я—сеньйор Джеронімо. Кавалер де-Бовезі, аташе при неаполітанському посольстві, доручив мені передати вам цей лист, коли я виїздив з Неаполя; це було тільки дев'ять днів тому,— додав сеньйор Джеронімо весело, глянувши на пані де-Реналь.— Сеньйор Бовезі, ваш кузен, а мій щирий друг, пані, казав мені, що ви знаєте італійську мову.

Гарний настрій неаполітанця зробив цей сумний вечір дуже веселим. Пані де-Реналь захотіла неодмінно почастувати його вечерею. Вона привела в рух весь дім, їй за всяку ціну хотілось, щоб Жюльєн забув кваліфікацію шпигуна, яка вразила його слух сьогодні два рази. Сеньйор Джеронімо був славетний співак і людина з вищого товариства, а проте веселун; у Франції цих властивостей тепер не поєднують. Після вечері він проспівав з пані де-Реналь невеличкий дует. Потім зачарував усіх оповіданнями. О першій годині

після опівночі діти повставали, коли Жюльєн наказав їм іти спати.

— Ще оцю історію, — сказав старший.

— Це моя власна, сеньйоріно, — провадив сеньйор Джеронімо. — Вісім років тому я був таким, як ви, юним учнем консерваторії в Неаполі, себто я був у ваших літах, але не мав честі бути сином знаменитого мера гарненького міста Вер'єра. — Почувши ці слова, пан де-Реналь глибоко зітхнув і глянув на жінку.

— Сеньйор Цінгареллі, — провадив молодий співак з трошки утрированим акцентом, від якого діти заходилися сміхом, — сеньйор Цінгареллі був надзвичайно суворим учителем. Його не люблять в консерваторії; але він хоче, щоб усі поводитись так, ніби люблять його. Я виходив так часто, як міг: бував у театрику Сан-Карліно, слухав там божественну музику. Та, боже ж мій! як набрати вісім су на вхідний квиток? Сума величезна! — сказав він, дивлячись на дітей, а діти давай сміятись! — Сеньйор Джіованноне, директор театру Сан-Карліно, чув, як я співаю. Мені тоді було шістнадцять років. „Оця дитина, це ж просто скарб“, — сказав він. „Хочеш, друже мій, я тебе візьму до театру?“ — спитав він мене.

„— А скільки ви мені платитимете?“

„— Сорок дукатів на місяць. — Панове, це сто шістдесят франків. Я був щасливий, наче потрапив на небо.

— Але як добитись, — спитав я в Джіованноне, — щоб суворий Цінгареллі випустив мене?“

— *Lascia fare a me*“.

„— Покладіть це на мене! — підказав старший хлопчик.

„— Правда, юний мій сеньйор. Отже, сеньйор Джіованноне каже мені: „Саго*, перш за все — маленька угода“. — Я підписую, він мені дає три дукати. Я ще ніколи не бачив стільки грошей. Потім він розпочав мені, що я мушу робити,

* Любий.

„На другий день я прошу аудієнції в грізного Цінгареллі. Його старий камердинер мене впускає.

„— Чого тобі треба, шельмо?“ — питає Цінгареллі.

„— Маестро, — кажу я йому, — я каюсь у своїх помилках; я більше не тікатиму з консерваторії, перелазячи через залізні ґрати. Я буду вчитись дуже старанно“.

„— Якби я не боявся зіпсувати найкращий бас, що я чув за своє життя, я б тебе посадив у карцер на два тижні на хліб і на воду“.

„— Маестро, — провадив я, — я буду зразком для цілої школи, *credete a me**. Але я прошу вас, будьте ласкаві, якщо хтонебудь проситиме, щоб ви мене відпустили співати в місті, відмовте. Благаю вас, скажіть, що не можете“.

„— Та якому чортові здасться такий шибеник, як ти? Хіба я дозволю, щоб ти покинув консерваторію? Чи ти смієшся з мене? Ану, забирайся геть, — сказав він, намагаючись дати мені ногою в зад, — забирайся, або я тебе відпроваджу до карцеру на сухий хліб“.

„Через годину до директора з'являється сеньйор Джіованноне.

„— Я хочу просити вас допомогти мені забагатіти, — каже він, — відпустіть до мене Джеронімо. Якщо він співатиме в моєму театрі, цієї ж зими я зможу видати заміж дочку“.

„— Навіщо тобі цей гультяй? — питає його Цінгареллі. — Ні, я не згоден, не відпущу його; та, зрештою, коли б я навіть згодився, він ніколи в світі не схоче кинути консерваторії. Він тількищо клявся мені в цьому“.

„— Ну, якщо справа полягає лише в його згоді, — поважно каже Джіованноне, витягаючи з кишені мій контракт — *carta canto*, — ось його підпис.

„Розлючений Цінгареллі кидається до дзвінка. — Виженіть Джеронімо з консерваторії, — кричить він, скипівши від люті. Отже, мене вигнали, а я реготався

* Вірте мені.

на все горло. Того ж вечора я співав арію del Moltiplico. Полішінель хоче одружитись і рахує на пальцях речі, потрібні йому в господарстві, весь час заплутуючись у рахунку.

— Ах, пане, заспівайте нам, будь ласка, цю арію,— сказала пані де-Реналь. ¶

Джеронімо заспівав, і всі сміялись до сліз. Сеньйор Джеронімо пішов спати тільки о другій годині, зачарувавши всіх своїми манерами, люб'язністю й веселістю.

На другий день пан і пані де-Реналь дали листи, потрібні йому, щоб бути рекомендованим до двору.

„Отже, скрізь фальш,— подумав Жюльєн.— Тепер сеньйор Джеронімо їде в Лондон на шістдесят тисяч франків платні. А проте, коли б не спритність директора Сан-Карліно, про його божественний голос узнали б, мабуть, років через десять... Слово честі, я волів би краще бути цим Джеронімо, ніж паном де-Реналем. Хоч він не користується в суспільстві такою пошаною, але йому не доводиться брати участь у таких торгах, як сьогоднішні, і живеться йому весело“.

Одна річ дуже дивувала Жюльєна; тижні, які він перебув на самоті в Вер'єрі, в домі пана де-Реналья, були для нього сповнені щастя. Огида й нудьга проймали його тільки під час обідів, які він мусив відвідувати; хіба він не міг без перешкоди читати, писати, міркувати в пустому домі? Жорстока потреба вивчати рухи низької душі, щоб обманювати її лицемірними вчинками і словами, не відривала його щохвилини від блискучих мрій.

„Невже щастя таке близьке?.. Таке життя не потребує великих витрат. Я можу або одружитись з мадмуазель Елізою, або стати компаньйоном Фуке... Проте, хоч подорожній, діставшись вершини крутої гори, з насолодою сідає відпочивати, але чи був би він щасливий, коли б його примусили сидіти вічно?“

Пані де-Реналь вдалася до лиховісних думок. Поручивши своє тверде вирішення, вона розповіла Жю-

льєнові всю історію з торгами. „Невже він примусить мене забути всі мої клятви?“ — думала вона.

Вона, не вагаючись, пожертувала б своїм життям, щоб урятувати життя чоловіка, якби він був у небезпеці. Це була одна з тих великодушних натур, для яких мати нагоду зробити добрий вчинок і не зробити його є джерелом таких докорів сумління, наче вони вчинили злочин. А проте, траплялись такі жахливі дні, коли вона не могла позбутись думки про те, яке б це було надмірне щастя, якби, раптом овдовівши, вона могла одружитися з Жюльєном.

Він любив її дітей далеко більше, ніж їх батько; не зважаючи на його сувору справедливість, вони його обожнювали. Вона добре усвідомлювала, що, одружившись з Жюльєном, вона змушена була б покинути Вержі з його милими для неї садами. Вона уявляла собі, як жила б у Парижі, даючи дітям виховання, що викликало б загальне захоплення. Діти, вона, Жюльєн,— всі були б зовсім щасливі.

Дивний наслідок шлюбу, яким його зробило ХІХ століття! Нудне шлюбне життя знищує кохання, навіть коли воно було перед весіллям. І разом з тим, як сказав філософ, шлюб скоро викликає в чоловіків, досить багатих, щоб не працювати, глибоку байдужість до всіх спокійних утіх. А тільки сухих серцем жінок він не схиляє до кохання.

Це міркування філософа примушує мене простити пані де-Реналь, але в Вер'єрі їй не прощали; вона не знала, що в місті точились розмови про її скандальне кохання. Ця видатна подія зробила осінній сезон не таким нудним, як звичайно.

Скоро минула осінь і частина зими. Довелося покинути ліси Вержі. Порядне товариство Вер'єра вже починало обурюватись, що його лихослів'я так мало зачіпало пана де-Реналья. Не минуло й тижня, як поважні особи, що відшкодовують себе за звичайну серйозність, беручи на себе таку приємну місію, збудили

в ньому найжахливіші підозріння, хоч і користаючись дуже поміркованими висловами.

Пан Вально, провадячи свою потайну гру, примістив Елізу до одної знатної родини, що користалася загальною пошаною, де було п'ять жінок. Еліза казала, що боїться не знайти місця взимку, і зажадала від цієї сім'ї приблизно дві третини платні, яку діставала в пана мера. З власної ініціативи ця дівчина пішла на сповідь до колишнього кюре Шелана, а також і до нового, і обом докладно розповіла про кохання Жюльєна.

На другий день після того, як Жюльєн приїхав у Вер'єр, абат Шелан о шостій годині ранку викликав його до себе.

— Не питаю у вас нічого, — сказав він, — прошу вас — а в разі потреби й наказую вам — нічого не говорити мені; я вимагаю, щоб через три дні ви вирушили до безансонської семінарії або до вашого друга Фуке, який завжди готовий забезпечити ваше майбутнє. Я все передбачив, все влаштував; вам треба виїхати й не повертатись до Вер'єра цілий рік.

Жюльєн не відповідав, він обмірковував, чи повинен вважати, що його честь ображена тими піклуваннями, які взяв на себе пан Шелан, що, зрештою, не був його батьком.

— Завтра в цей самий час матиму честь з'явитись до вас, — сказав він нарешті священникові.

Пан Шелан передбачав, що буде не легко переконати цього юнака; він говорив багато. Прибравши смиренного виразу, Жюльєн не казав ані слова.

Нарешті він пішов і поспішив попередити пані де Реналь. Він знайшов її в розпачі: чоловік тількищо говорив з нею досить щиро. Його слабкодухість, підтримана перспективою безансонської спадщини, примусила його дивитись на неї як на зовсім невинну. Він тільки що повідомив її, що громадська думка у Вер'єрі в якомусь дивному настрої. Всі, безперечно

помилляються, їх збили з пантелику заздрісні люди; але що, зрештою, робити?

Пані де-Реналь на мить здалося, що Жюльєн міг би пристати на пропозицію пана Вально і залишитись у Вер'єрі. Але це вже була не простосерда й боязка жінка, як минулого року; її фатальна пристрасть, її каяття просвітило її. З болем довела вона сама собі, слухаючи чоловіка, що розлука, хоча б тимчасова, тепер необхідна: „Далеко від мене Жюльєн знов порине в свої честолюбні мрії, такі природні для людини, що не має нічого. А я, боже великий! яка я багата! І яке це багатство непотрібне для мого щастя! Він забуде мене. Він гарний, його кохатимуть, він закохається. О, я нещасна!.. Та чого мені нарікати? Небо справедливе, я не наважилась покласти край злочиніві, він відібрав у мене розум. Від мене залежало купити Елізу, нічого не було легше, як дати їй грошей. Я не завдала собі праці поміркувати хвилинку, я весь час поринала в свої безумні любовні мрії. Тепер кінець усьому“.

Жюльєна вразила одна річ: коли він повідомив пані де-Реналь жахливу звістку про свій від'їзд, вона не зробила жодного егоїстичного заперечення, хоч, видно було, ледве стримувала сльози.

— Нам потрібна витриманість, друже мій. — Вона відрізала пасмо волосся. — Не знаю, що я робитиму, але, в разі моєї смерті, обіцяй мені ніколи не забувати моїх дітей. Здалека чи зблизька, постарайся зробити з них чесних людей. Якщо буде нова революція, всіх дворян повирізують, їх батько, мабуть, емігрує через того селянина, вбитого на даху. Подбай про дітей... Дай руку. Прощай, друже мій. Це останні хвилини. Після цієї великої жертви я сподіваюся, що мені вистачить мужності прилюдно подбати про свою репутацію.

Жюльєн чекав одчаю. Простота цього прощання його розчулила.

— Ні, я так не хочу з вами прощатись. Я цюкину Вер'єр — вони так хочуть, і ви самі цього хочете. Але через три дні я повернуся й прийду до вас вночі.

Все змінилося для пані де-Реналь. Значить, Жюльєн дуже кохає її, коли сам схотів її ще побачити. Жахливе її страждання перетворилося на таку буйну радість, яку вона рідко почувала в житті. Все тепер було їй легким. Певність, що вона побачить знов свого коханця, позбавляла ці останні хвилини пекучої нестерпності. Тепер поводження пані де-Реналь сповнилось благородства, витриманості й статечності.

Скоро повернувся пан де-Реналь. Він не тямив себе. Нарешті він заговорив з жінкою про анонімний лист, одержаний два місяці тому.

— Я понесу його в Казіно, покажу всім, хай всі бачать, що він від цього підлого Вально, якого я витяг із злиднів і зробив одним з найбагатіших буржуа у Вер'єрі. Я присоромлю його прилюдно, а потім битимусь з ним. Це вже занадто.

„Я можу овдовіти, боже великий!“ — подумала пані де-Реналь. Але майже в ту ж мить вона сказала собі: „Якщо я не вживу всіх заходів, щоб не дати відбутися дуелі, я буду вбивцею свого чоловіка“.

Ніколи вона так уміло не лестила його чванливості. Не минуло й двох годин, як він переконався — на підставі власних своїх міркувань — що треба виявляти до Вально підкреслену приязнь і навіть знов узяти в дім Елізу. Пані де-Реналь треба було багато мужності, щоб наважитись знов бачити цю дівчину, причину всіх її нещасть. Але така була думка Жюльєна.

Нарешті, після трьох або чотирьох відповідних натяків пан де-Реналь сам прийшов до думки, дуже неприємної з фінансового боку, що найгірше для нього буде, коли серед цього збудження й завзятих пересудів у Вер'єрі Жюльєн залишиться вихователем дітей пана Вально. Очевидно, що в інтересах Жюльєна було прийняти пропозицію директора притулку

для жебраків. Навпаки, для слави пана де-Реналья багато важить, щоб Жюльєн покинув Вер'єр і вступив до безансонської або до діжонської семінарії. Але як його умовити на це, і далі — на які кошти він там житиме? Неминучість грошової жертви привела пана де-Реналья в більший розпач, ніж той, в якому була пані де-Реналь. Вона після цієї розмови була в такому стані, як благородна людина, що, стомившись від життя, прийняла дозу stramonium*: вона діє механічно, і ніщо вже її не цікавить. Так Людовік XIV, умираючи, сказав: „Коли я був королем...“ Дивні слова!

На другий день рано-вранці пан де-Реналь одержав анонімного листа. Він був написаний у найобразливіших словах. В кожному рядку траплялись найгрубіші слова, що стосувались його становища. Це був твір якогось дрібного заздрісника. Після цього листа йому знов захотілося битись із паном Вально. Його сміливість дійшла до бажання негайно здійснити цей намір. Він вийшов з дому сам, пішов до зброяра по пістолети й наказав їх негайно зарядити.

„Дійсно, — казав він сам до себе, — якби навіть повернулось знов суворе управління імператора Наполеона, мені не можна закинути ні одного шахрайства. Я щонайбільше закривав очі; але в моєму столі знайдуться прекрасні листи, які мене на це уповноважують“.

Пані де-Реналь злякалась, побачивши холодну лють чоловіка; вона нагадала їй знов фатальну думку про вдівство, яку їй так важко було відштовхнути. Вона замкнулась віч-на-віч з чоловіком. Марно умовляла вона його протягом кількох годин — новий анонімний лист зміцнив його вирішення. Кінець-кінцем, їй пощастило перетворити відважне вирішення — дати ляпаса панові Вально — на вирішення запропонувати Жюльєнові шістьсот франків, щоб сплатити за річний пансіон в семінарії. Тепер пан де-Реналь, забувши про ано-

* Дурману.

німний лист, тисячу разів проклинав той день, коли йому спало на думку взяти до себе цього вихователя.

Його трохи втішала думка, яку він приховав від жінки: спритно використовуючи романтичні ідеї юнака, він сподівався намовити його за меншу суму відхилити пропозицію Вально.

Значно важче було пані де-Реналь довести Жюльєнові, що, жертвуючи заради становища її чоловіка місцем у вісімсот франків, яке йому прилюдно пропонував директор притулку, він, не соромлячись, може прийняти це відшкодування.

— Та я ж ні на хвилину не мав на думці пристати на цю пропозицію, — повторював Жюльєн. — Ви мене настільки привчили до витонченості, що грубість цих людей мене вбила б.

Нарешті жорстока потреба своєю залізною рукою зломилася волю Жюльєна. Його гордощі примушували його розглядати ці гроші тільки як позику у вер'єрського мера; він навіть написав зобов'язання на п'ять років на цю суму з процентами.

В пані де-Реналь і досі зберігалось кілька тисяч франків, сховані в горах у печері.

Вона запропонувала їх йому, хоч і знала, що він відмовиться і розгнівається.

— Хіба ви хочете, — сказав Жюльєн, — щоб спогади про наше кохання зробились огидні?

Нарешті Жюльєн покинув Вер'єр. Пан де-Реналь був дуже щасливий: в ту фатальну хвилину, коли Жюльєн мав одержати від нього гроші, така жертва виявилась для нього надмірною, і він категорично відмовився. Пан де-Реналь кинувся йому на шию з слізьми на очах. Він був у такому захопленні, що коли Жюльєн попросив у нього посвідку про добру поведінку, він не міг знайти досить пишних слів, щоб вихвалити його. В нашого героя було тільки п'ять луідорів заощажень, і він гадав попросити стільки ж у Фуке.

Він дуже хвилювався. Але відійшовши за лєє ві

Вер'єра, він весь поринув у щасливі думки, готуючись побачити таке велике військове місто, яким був Бевансон.

Протягом короткої триденної відсутності Жюльєна пані де-Реналь була жертвою одної з найжорстокіших ілюзій кохання. Життя здавалось їй стерпним, бо між нею і крайнім нещастям було ще останнє побачення з Жюльєном, якого вона чекала. Вона рахувала години, хвилини, які ще залишались. Нарешті на третю ніч вона здалека почула умовний сигнал. Минувши тисячу небезпек, Жюльєн був перед нею.

З цієї самої хвилини вона думала тільки про одне: „я бачу його востаннє“. Не відповідаючи на пестоші свого друга, вона здавалась майже трупом. Коли вона силувала себе казати йому, що кохає його, її вимушений вигляд доводив майже протилежне. Ніщо не могло відтягти її уваги від жорстокої думки про вічну розлуку. Недовірливому Жюльєнові здалося на мить, що його вже забули. У відповідь на його ображені слова по щоках її покотились великі сльози, і вона мовчазно й конвульсивно стиснула його руку.

— Та, боже ж мій, як же я можу вам вірити,— казав Жюльєн на холодні запевнення своєї подруги,— ви, мабуть, виявили б у сто раз більше щирої приязні до якоїнебудь пані Дервіль, до простої знайомої.

Закам'яніла пані де-Реналь не знала, що відповісти.

— Не можна бути нещаснішою... надіюсь, що я помру... серце моє леденіє...

Такі були найдовші відповіді, яких він міг добитись.

Коли почало розвиднятись і треба було розлучатись, сльози пані де-Реналь зовсім висохли. Вона мовчазно дивилась, як він прив'язує до вікна мотузку, і не відповідала на його поцілунки. Марно казав їй Жюльєн:

— Ось ми й дійшли того стану, якого ви бажали. Тепер ви житимете з спокійним сумлінням. Ви не будете при найменшому захворюванні дитини уявляти собі, що вона вмирає.

— Дуже жалко, що ви не можете поцілувати Станіслава, — сказала вона йому холодно.

Кінець - кінцем, Жюльєна глибоко збентежили холодні поцілунки цього живого трупа: він не міг думати ні про що інше на протязі кількох льє путі. Душа його була збурена, і до перевалу, поки було видно дзвіницю Вер'єрської церкви, він часто оглядався.

Розділ XXIV

ВЕЛИКЕ МІСТО

Que de bruit, que de gens affairés ! que d'idées pour l'avenir dans une tête de vingt ans ! quelle distraction pour l'amour !

Barnave *

Нарешті він помітив далеко на горі чорні стіни: це була безансонська цитадель. „Яка б величезна різниця була для мене, — сказав він собі, зітхаючи, — якби я йшов у це благородне військове місто з наміром вступити лейтенантом до полку, що захищатиме його“.

Безансон не тільки одне з найкрасивіших міст Франції, в ньому багато благородних і розумних людей. Але Жюльєн був усього тільки мужичком і не мав ніякої змоги наблизитись до видатних людей.

Він взяв у Фуке цивільний одяг і в такому костюмі перейшов через підймальні мости. Повний спогадів про історію облоги 1674 року, він схотів оглянути укріплення і цитадель, перше ніж замкнутись у семінарії. Два чи три рази його трохи не арештували вартові; він ходив у такі місця, куди військове управління не дозволяє ходити публіці, щоб мати змогу продавати щорічно на дванадцять чи п'ятнадцять франків сіна.

* Яка метушня! скільки заклопотаних людей! скільки думок про майбутнє в двадцятилітній голові! як це відтягає від кохання!
Барнав.

Протягом кількох годин він захоплено оглядав високі стіни, глибокі рівчаки, грізні гармати; нарешті він опинився біля якогось кафе на бульварі. Він спинився в захопленні: хоч слово „кафе“ було написане над широчезними дверима великими літерами, він не вірив своїм очам. Подолавши свою боязкість, він наважився зайти і опинився в залі, що мала тридцять чи сорок кроків завдовжки; стеля в ній була на височині принаймні футів на двадцять. Все здавалось йому сьогодні чарівним.

На двох більярдах ішла гра. Гарсони вигукували очка; грачі бігали навколо більярдів, оточених глядачами. Цілі хвили тютюнового диму, здіймаючись з усіх ротів, обгортали їх синюватою хмарою. Високий зріст цих людей, їх округлі плечі, важка хода, величезні бакенбарди, довгі рединготи,—все притягало увагу Жюльєна. Ці благородні нащадки колишнього Бізонціума розмовляли тільки голосно і прибирали пози грізних вояків. Жюльєн милувався, не рухаючись із місця. Він думав про величезну й розкішну столицю, якою був Безансон. Він ніяк не наважувався замовити чашку кофе одному з молодців з погордливим поглядом, які викрикували більярдні очка.

Але дівчина біля прилавка помітила чарівне обличчя молодого сільського буржуа, що, стоячи за три кроки від лінки і тримаючи під пахвою клуночок, розглядав бюст короля з чудового білого гіпсу. Ця дівчина, висока, дуже ставна і в такому вбранні, що робило честь кафе, вже двічі кликала тихенько, щоб її не почув ніхто, крім Жюльєна: „Пане! пане!“ Жюльєн зустрівся поглядом з великими синіми, дуже ніжними очима і побачив, що звертались саме до нього.

Він покwapно попрямував до прилавка, де стояла гарна дівчина, так само, як пішов би на ворога. При цьому до нього русі його пакунок упав.

Яким жалюгідним здався б наш провінціал юним паризьким школярам, що з п'ятнадцяти років так гра-

ціозно вміють увійти в кафе! Проте, ці хлопці, так добре вимуштровані в п'ятнадцять років, стають вульгарними у вісімнадцять. Надзвичайна боязкість, що зустрічається в провінції, іноді буває подолана, і тоді вона змушує дерзати. Підходячи до цієї гарної дівчини, що була ласкава звернутись до нього, Жюльєн подумав: „Скажу їй щиру правду“, — бо, подолавши несміливість, він став відважним.

— Пані, я вперше в житті в Безансоні, я хотів би за гроші одержати булочку і чашку кофе.

Дівчина злегка всміхнулась і потім почервоніла, вона боялась, що грачі на більярді помітять цього гарного юнака і почнуть з нього глузувати. Він тоді злякається й не прийде більше в кафе.

— Сідайте сюди, біля мене, — сказала вона, показавши йому мармуровий столик, що майже зовсім ховався за величезним прилавком з чорного дерева, який виступав у залу.

Дівчина схилилась через прилавок і принагідно показала свої принадні форми. Жюльєн помітив це, і настрої його зовсім змінився. Красуня тількищо поставила перед ним чашку, цукор і булочку. Вона вагалась, чи покликати гарсона, щоб той приніс кофе, бо розуміла, що тоді не буде вже віч - на - віч з Жюльєном.

Жюльєн, замріявшись, порівнював цю веселу біляву красуню з іншою, спогади про яку часто його хвилювали. Згадка про те, як його кохали, майже зовсім позбавила його боязкості. Красуні досить було глянути в очі Жюльєна, щоб зрозуміти його.

— Ви кашляєте від цього тютюнового диму, приходьте снідати завтра до восьмої години ранку, я тоді майже сама.

— Як вас звуть? — спитав Жюльєн з ніжною усмішкою щасливої боязкості.

— Аманда Біне.

— Дозвольте мені прислати вам через годину пакунок, такий завбільшки, як оцей.

Вродлива Аманда трохи поміркувала.

— За мною стежать; те, що ви мене просите, може мене скомпрометувати; а проте я зараз запишу свою адресу на карті, ви її покладете на пакунок. Сміливо присилайте його мені.

— Моє ім'я — Жюльєн Сорель, — сказав юнак; — в мене нема ні родичів, ні знайомих у Безансоні.

— А, розумію, — радісно сказала вона, — ви вступаєте до юридичної школи.

— На жаль, ні, — відповів Жюльєн, — мене відраджають у семінарію.

Обличчя Аманди затьмарилося і на ньому позначилось глибоке розчарування; вона покликала гарсона; тепер вона легко на це наважилась. Гарсон налив кофе Жюльєнові, не дивлячись на нього.

Аманда одержувала за прилавком гроші; Жюльєн був гордий, що наважився говорити; біля одного з більярдів учинилася сварка. Крики й вигуки грачів лунали в цій величезній залі так голосно, що вражали Жюльєна. Аманда замислилась, опустивши очі.

— Якщо хочете, мадмуазель, — сказав він раптом упевнено, — я скажу, що я ваш кузен.

Такий авторитетний тон сподобався Аманді. „Це не абиякий юнак“, — подумала вона і промовила дуже покvapливо, стежачи оком, чи не наближається хто до прилавка:

— Я з Жанліса, біля Діжона; кажіть, що й ви з Жанліса, кузен моєї матері.

— Скажу неодмінно.

— Кожний четвер о п'ятій годині, влітку, семінаристи проходять повз кафе.

— Якщо ви згадаєте мене, коли я проходитиму, держіть в руці букетик фіалок.

Аманда здивовано глянула на нього. Цей погляд подвоїв сміливість Жюльєна; проте, він дуже почервонів, кажучи їй:

— Я почуваю, що кохаю вас шалено.

— Та не говоріть так голосно, — сказала вона з страхом.

Жюльєн старався пригадати фрази з пошарпаного томика „Нової Елоізи“, який він знайшов у Вержі. Пам'ять його стала йому в пригоді. Протягом десяти хвилин він проказував зачарованій мадмуазель Аманді „Нову Елоізу“ і був щасливий від власної відважності; раптом красуня прибрала крижаного виразу. В дверях кафе з'явився один з її коханців.

Він підійшов до прилавка, насвистуючи й знизуючи плечима, і глянув на Жюльєна. В ту ж мить уява цього юнака, що завжди перебирала міру, сповнилась думок про дуель. Він страшенно зблід, відсунув свою чашку, прибрав рішучого виразу і став дуже уважно дивитись на суперника. Коли останній нахилився, фамільярним жестом наливаючи собі біля прилавка склянку горілки, Аманда поглядом наказала Жюльєнові опустити очі. Він послухався і протягом двох хвилин нерухомо сидів блідий, рішучий, думаючи тільки про те, що могло тепер трапитись; він був справді гарний в цю хвилину. Суперника здивували очі Жюльєна; вихиливши одразу склянку горілки, він щось сказав Аманді, заклав руки в бокові кишені свого грубого редингота і пішов до одного з більярдів, віддихуючись і поглядаючи на Жюльєна. Останній скочив, не тямлячи себе від люті, але не знав, як почати сварку. Він поклав свій пакуночок і, прибравши по змозі найзухвалішого вигляду, попрямував до більярда.

Марно підказувала йому обережність, що встряти в дуель, тількищо прибувши в Безансон, це значить погубити свою церковну кар'єру.

„Та дарма, принаймні ніхто не скаже, що я потураю нахабі!“ — думав він.

Аманда побачила його відвагу, що так гарно контрастувала з його наївним поведженням; за одну мить він став їй любішим, ніж той високий юнак в рединготі.

Вона підвелась і, вдаючи, що стежить очима за кимось на вулиці, поквапно стала між ним і більярдом:

— Боронь вас боже скоса поглядати на цього пана, це мій зять.

— Що ж таке! він сам на мене дивився.

— Хіба ви хочете мене зробити нещасною? Звичайно ж він на вас дивився, може навіть він і заговорить до вас. Я казала йому, що ви родич моєї матері і що ви приїхали з Жанліса. Він сам з Франшконте і ніколи не бував по той бік Доля по бургундській дорозі. Отже, кажіть що хочете, не бійтеся нічого.

Жюльєн все ще вагався; тоді вона додала поквапливо, бо уява цієї буфетниці з кафе була щедрa на вигадки:

— Звичайно, він дивився на вас, але саме тоді він питав мене, хто ви; цей молодець до всіх такий „мурмур“, вас він не хотів образити.

Жюльєн не спускав з очей удаваного зятя. Він побачив, як той купив квиток на гру на дальшому з двох більярдів і загрозово вигукував своїм грубим голосом: „Берусь зробити!“ Жюльєн поквапливо пройшов за спиною мадмуазель Аманди і ступив крок у напрямку більярда. Аманда схопила його за лікоть:

— Наперед ходімо, заплатіть мені,— сказала вона.

„Правда,— подумав Жюльєн,— вона боїться, щоб я не пішов, не заплативши“. Аманда була така ж схвильована, як і він, і дуже червона. Вона давала йому здачі якомога повільніше, тихенько повторюючи:

— Негайно йдіть з кафе, інакше я вас розлюблю, а я ж вас дуже люблю.

Жюльєн нарешті пішов, хоч і дуже поволі. „Чи не слід мені теж піти подивитись, віддихуючись, на цього грубіяна?“ Ця нерішучість протримала його цілу годину на бульварі перед кафе; він чекав, чи не вийде той молодець; але він не показувався, і Жюльєн пішов.

Він був у Безансоні всього кілька годин, а вже йому було за що докоряти собі. Старий полковий лікар, не зважаючи на свою подагру, дав йому колись

кілька уроків фехтування — оце й уся наука, що була до послуг Жюльєна на випадок сварки. Та він не зважив би на це, коли б тільки знав, як можна почати сварку, не давши ляпаса; а якби справа дійшла до бійки, його супротивник, справжній велетень, добре б його побив та й кинув.

„Для такого бідака, як я, — думав Жюльєн, — без протекції і без грошей, немає великої різниці між семінарією і тюрмою. Треба залишити мій цивільний одяг десь в готелі, і надягнути свій чорний костюм. Якщо мені колись пощастить вийти з семінарії на кілька годин, я прекрасно зможу відвідати мадмуазель Аманду в цивільному костюмі“.

Жюльєн міркував прекрасно, але, проходячи повз готелі, він не наважувався зайти в жоден з них.

Нарешті, коли він проходив знов біля „Посольського готелю“, його стурбовані очі зустрілись з очима товстої, ще досить молодсі жінки; в неї було багрове обличчя і щасливий, веселий вираз. Він підійшов до неї і розповів про свою справу.

— З охотою, любенький абатику, — сказала хазяйка „Посольського готелю“, — я візьму на збереження ваш цивільний одяг і навіть накажу його частенько провітрювати. Адже в цей час року не можна залишати суконний одяг, не чистивши його.

Вона взяла ключ і сама провела його в кімнату, порадивши йому записати все, що він залишає.

— Боже мій! який ви гарний в цьому вбранні, пане абат Сорель, — сказала товстуха, коли він зайшов у кухню. — Зараз скажу, щоб вам подали добрий обід, і, — додала вона тихенько, — він коштуватиме вам тільки двадцять су замість п'ятдесяти, як платять усі; треба ж пошкодувати вашого гаманчика.

— В мене є десять луідорів, — відповів Жюльєн не без гордощів.

— Ой, божечку, — відказала добра хазяйка з тривогою, — не кажіть про це так голосно; в Безансоні чия

мало злодіїв, вони вас вмиють обікрадуть. Особливо, ніколи не заходьте до кафе, там повно негідників.

— Справді? — сказав Жюльєн, якого ці слова примусили замислитись.

— Приходьте тільки до мене, я вас буду частувати кофе. Пам'ятайте, ще тут ви знайдете жінку, яка почувує до вас приязнь, і гарний обід за двадцять су; сподіваюсь, це ясна річ. Тепер сідайте до стола, я сама вам подам.

— Я не можу їсти, — сказав Жюльєн, — я занадто хвилююсь, прямо звідси я піду до семінарії.

Добра жінка випустила його тільки тоді, як понаби-вала йому кишені іжею. Нарешті Жюльєн попрямував до грізного закладу; хазяйка, стоячи на порозі, показувала йому дорогу.

Розділ XXV

СЕМІНАРІЯ

Trois sent trente-six dîners à 83 centimes, trois sent trente-six soupers à 38 centimes; du chocolat à qui de droit; combien y a-t-il à gagner sur la soumission?

Le Valenod de Besançon *.

Ще здаля він побачив на дверях залізний золочений хрест. Він повільно наблизився, коліна вгинались під ним. „Так ось це земне пекло, з якого я не зможу вирватись!“ Кінець-кінцем він наважився подзвонити. Дзвінок пролунав немов у порожньому місці. Хвилини через десять бліда, одягнена в чорне людина відчинила двері. Жюльєн глянув на неї і в ту ж мить опустив очі. Обличчя в цього швейцара було незвичайне. Його зелені опуклі очі були круглі, немов у кішки;

* Триста тридцять шість обідів по 83 сантима, триста тридцять шість вечер по 38 сантимів, шоколад для тих, хто має на це дозвіл; скільки можна заробити на постачанні? Безансонський Вальнод.

застиглі контури повік свідчили про неможливість будь-якої симпатії; тонкі губи півколом оточували зуби, що випиналися вперед. Проте в цьому обличчі не було нічого злочинного, скоріше воно було позначене тією цілковитою нечутливістю, яка викликає в молоді ще більший жах. Єдине почуття, яке Жюльєн міг прочитати з першого погляду на цьому довгастому побожному обличчі, було цілковите презирство до всього, про що б йому не казали, коли це не торкалось справ віри.

Жюльєн зробив зусилля, щоб підвести очі, і голо-сом, що тремтів від биття серця, пояснив, що хоче говорити з паном Пірардом, директором семінарії. Нічого не відповівши, людина в чорному зробила йому знак іти за нею. Вони зійшли на другий поверх широкими сходами з дерев'яним поруччям; криві східці зовсім похилились у бік, протилежний до стіни, і, здавалося, ось-ось заваляться. Маленькі двері, над якими стирчав великий могильний дерев'яний хрест, пофарбований чорною фарбою, насилу відчинились, і швейцар завів його до темної низької кімнати; її поштукатурені стіни були прикрашені двома почорнілими від часу картинами. Жюльєна залишили тут самого. Він був пригнічений, серце його шалено билось; він з насолодою заплакав би, якби насмілився. Мертва тиша панувала в домі.

Через чверть години, що здалася йому цілим днем, воротар з страховинним обличчям знов з'явився в дверях в другому кінці кімнати і, не сказавши й слова, зробив йому знак наблизитись. Він увійшов до кімнати, ще більшої, ніж перша, і дуже погано освітленої. Стіни були теж побілені; але тут не було ніяких меблів. Тільки в куточку біля дверей Жюльєн, проходячи, побачив лжко з нефарбованого дерева, два солом'яні стільці і маленьке крісло з соснових дощок, без подушок. На другому кінці кімнати, біля віконця з пожовклими шибками й брудними вазонами з квіт-

ками, він помітив чоловіка в подертій сутані, що сидів біля стола. Вигляд у нього був розгніваний. З купи маленьких квадратних папірців він брав по одному, і, написавши на кожному кілька слів, складав їх на столі. Він не помічав присутності Жюльєна. Останній стояв нерухомо серед кімнати, там, де його залишив воротар, що пішов, зачинивши за собою двері.

Так минуло хвилин з десять; погано вдягнена людина все ще писала. Жюльєн так хвилювався і так був наляканий, що трохи не падав. Філософ сказав би — і, мабуть, помилився б: таке жахливе враження справляє бридота на душу, створену, щоб любити прекрасне.

Людина, що писала, підвела голову; Жюльєн не відразу помітив це і, навіть побачивши, все ще залишався нерухомим, немов його на смерть вразив цей грізний погляд. Наче крізь серпанок, Жюльєн бачив довге обличчя, вкрите червоними плямами, і мертво-но блідий лоб. Між червоними щоками й білим лобом виблискували чорненькі оченята, що примусили б здригнутися і найхоробрішого. Контур великого лоба обведений був густим прямим волоссям, чорним як смола.

— Ну, що ж, ви підійдете, чи ні? — нетерпляче сказала нарешті ця людина.

Жюльєн наблизився непевною ходою; трохи не падаючи, збліднувши так, як ще ніколи не бліднув у житті, він спинився за три кроки від столика з нефарбованого дерева, вкритого квадратними папірцями.

— Ближче, — сказала людина.

Жюльєн зробив ще крок, простягнувши руку, наче шукаючи підтримки.

— Ваше ім'я?

— Жюльєн Сорель.

— Ви дуже спізнались, — сказав той, знову уп'явшись у нього грізними очима.

Жюльєн не міг витримати цього погляду: простягнувши руку, немов прагнучи за щось ухопитись, він раптом упав на підлогу.

Людина подзвонила. Жюльєн втратив тільки здатність бачити й рухатись; він чув, як до нього хтось наблизився. Його підняли й посадовили на дерев'яне крісло. Він почув, як страшна людина казала до ворогтаря:

— Мабуть, це приступ падучої. Тільки цього й бракувало.

Коли Жюльєн спромігся розплющити очі, людина з червоним обличчям знов писала; швейцар зник. „Треба підбадьоритись! — сказав сам собі наш герой, — і, особливо, не виявляти того, що я почуваю (його страшенно нудило). Якщо зо мною щось трапиться, хто зна що про мене подумують“. Нарешті людина перестала писати і, скося глянувши на Жюльєна, спитала:

— Ви можете мені відповідати?

— Так, пане, — сказав Жюльєн слабким голосом.

— А, це добре.

Людина в чорному підвелась і, відсунувши скрипучу шухляду свого соснового стола, почала нетерпляче шукати в ній якогось листа. Знайшовши його, вона неквапливо сіла і, знов глянувши на Жюльєна так, що тої трохи не випустив останнього подиху, сказала:

— Мені рекомендує вас пан Шелан; це був найкращий кюре в епархії, добродісна людина, яких мало, і мій друг уже тридцять років.

— А, значить я маю честь говорити з паном Піраром, — сказав Жюльєн завмираючим голосом.

— Очевидно, — відказав директор семінарії, сердито на нього глянувши.

Оченята його заблищали ще дужче і куточки рота мимоволі сіпнулись. Це була фізіономія тигра, що наперед смакує насолоду пожертви своєю добич.

— Лист пана Шелана короткий, — сказав він, начебто розмовляючи сам з собою. — *Intelligenti pauca**. В наші часи чим коротше писати, тим краше!

* Тому, хто розуміє, досить двох слів (лат.).

Він прочитав уголос:

„Я посилаю до вас Жюльєна Сореля з нашої парафії, якого я хрестив трохи не двадцять років тому. Він син заможного тесляра, але той нічого йому не дає. З Жюльєна буде видатний працівник в господньому винограднику. В нього багата пам'ять і розум, є й вміння міркувати. Чи тривалий його поклик? чи щирий він?“

— Щирий? — здивовано повторив абат Пірар, глянувши на Жюльєна; а втім, погляд його вже не був такий абсолютно позбавлений усякої людяності.

— Щирий? — повторив він тихше і став читати далі.

„Я прошу у вас для Жюльєна Сореля стипендії; він її заслужить, здавши потрібні іспити. Я його трохи навчив теології, старої доброї теології Боссює, Арно, Флері. Якщо хлопець вам не підходить, пошліть його до мене: директор притулку для жебраків, якого ви добре знаєте, пролонує йому вісімсот франків, як вихователеві своїх дітей.— Життя моє спокійне, дякувати богові; я звикаю до жахливого удару. Vale et me ama *“.

Абат Пірар, розтягуючи останні слова, з зітханням вимовив підпис — „Шелан“.

— Він спокійний,— сказав він,— і, справді, його добродієність заслужила такої нагороди; дай її і мені, боже, в разі потреби!

Він підвів очі й перехрестився. Побачивши цей святий знак, Жюльєн відчув, що глибокий жах, який леденив його з того часу, як він увійшов у цей дім, трохи поменшав.

— В мене тут триста двадцять один кандидат на найсвятенніший сан,— нарешті сказав абат Пірар суворо, але не люто;— з них тільки сім чи вісім були

* Будь здоров і не забувай мене — латинська формула закінчення листа (Прим. перекл.).

мені рекомендовані такими людьми, як абат Шелан; отже, серед трьохсот двадцяти одного ви будете дев'ятим. Але моя протекція не є ні ласкою, ні послабленням, вона полягає в подвоєній пильності і суворості щодо гріхів. Підіть, замкніть оті двері на ключ.

Ідучи, Жюльєн робив зусилля, щоб не впасти. Він помітив, що віконце біля вхідних дверей виходило в поле; він глянув на дерева, і це його підбадьорило, наче він побачив старих друзів.

— *Loquerisne linguam latinam* (чи розмовляєте ви латинською мовою)?— спитав його абат Пірар, коли він повернувся.

— *Ita, pater optime* (так, отче добрий),— відповів Жюльєн, трохи отямлюючись, хоч, безперечно, жодна в світі людина не здавалась йому за останні півгодини менш доброю, ніж абат Пірар.

Розмова провадилась далі по-латині. Очі абата пом'якшали, Жюльєн потроху заспокоювався. „Який же я кволий,— думав він,— що на мене так вплинула ця видимість доброчесності. Це, мабуть, такий саме негідник, як і пан Маслон“,— і Жюльєн з задоволенням згадав, що сховав майже всі свої гроші в чоботи.

Абат Пірар зробив Жюльєнові іспит з теології і був вражений його великими знаннями. Подив його ще збільшився, коли він почав запитувати його про святе письмо. Проте, коли питання торкнулося учення отців церкви, він помітив, що Жюльєн не знає нічого, навіть імен св. Ієроніма, св. Августина, св. Бонавентури, св. Василя і т. ін., і т. ін.

„Справді,— подумав абат Пірар,— ось та сама фатальна протестантська тенденція, яку я завжди закидав Шеланові. Глибоке, і навіть надміру глибоке знання святого письма!“ (Жюльєн казав йому, хоч про це його не питали, про справжній час, коли написані були „Книги буття“, „П'ятикнижжя“ і т. ін.).

„До чого призводять такі нескінченні міркування про святе письмо,— подумав абат Пірар,— як не до

вільної критики, себто до найжахливішого протестантизму. І поруч з цією небезпечною наукою про отців церкви — нічого такого, що могло б урівноважити цю тенденцію“.

Але подив директора семінарії не мав меж, коли на запитання про папський авторитет Жюльєн, замість положень старої галліканської церкви, проказав йому всю книгу де-Местра.

„Дивак цей Шелан,— подумав абат Пірар,— невже він дав йому цю книгу, щоб навчити його сміятися з неї“.

Марно ставив він запитання, щоб дізнатись, чи справді Жюльєн вірить в доктрину де-Местра. Юнак відповідав тільки за допомогою пам'яті. Тепер Жюльєн зовсім опанував себе. Після дуже довгого іспиту йому здавалось, що суворість паня Пірара до нього була вже тільки удавана. І справді, якби не принципи суворості поважності, яких Пірар додержував уже п'ятнадцять років щодо своїх учнів з теології, директор семінарії розцілював би Жюльєна в ім'я логіки, настільки його відповіді були чіткі і ясні.

„Ось сміливий і здоровий розум,— казав він сам собі,— але *corpis debile*“ (тіло кволе).

— Часто ви так падаєте?— спитав він Жюльєна по-французьки, показавши пальцем на підлогу.

— Це зо мною вперше в житті, мене налякало обличчя воротаря, — додав Жюльєн, почервонівши, як дитина.

Абат Пірар ледве всміхнувся.

— Ось наслідки суєтної світської пишноти; ви, мабуть, звикли до усмішливих облич, до цього справжнього театру брехні й облуди. Істина сувора, пане. Та хіба не суворий і наш обов'язок на землі? Треба подбати, щоб ваше сумління не піддавалось цій пристрасті: „надмірній чутливості до суєтних зовнішніх принад“.

— Якби вас не рекомендував мені,— провадив абат Пірар, знов переходячи з очевидною приємністю до

латинської мови, — якби вас не рекомендував мені абат Шелан, я розмовляв би з вами суєтною світською мовою, до якої ви, здається, дуже звикли. Повна стипендія, про яку ви просите, це річ, скажу я вам, що її надзвичайно важко одержати. Але абат Шелан дуже мало заслужив би своїми п'ятдесятирічними апостольськими трудами, якби не мав у своєму розпорядженні стипендії в семінарії.

Після цих слів абат Пірар порадив Жюльєнові не вступати без його згоди до жодного таємного товариства або конгрегації.

— Даю вам слово честі, — сказав Жюльєн з палкістю чесною людини.

Директор семінарії вперше усміхнувся.

— Це слово тут не годиться, — сказав він йому, — воно занадто нагадує суєтну честь світських людей, яка часто призводить їх до помилок і навіть до злочинів. Ви мусите слухатись мене в силу 17 параграфа булли *Unanimesselesiam* св. Пія V — я ваш духовний начальник. В цьому домі, любий сину, чути — значить слухатись. Скільки у вас грошей?

„Оце воно й є, — подумав Жюльєн, — ось тому я й став „любим сином“.

— Тридцять шість франків, отче.

— Записуйте докладно, на що витратите ці гроші. Ви звітуватимете передо мною.

Ця тяжка розмова тривала три години. Жюльєн покликав воротаря.

— Проведіть Жюльєна Сореля в келію № 103, — сказав йому абат Пірар.

На знак особливої ласки він дав Жюльєнові окреме приміщення.

— Віднесіть туди його чемодан! — додав він.

Жюльєн опустив очі і побачив прямо перед собою свою скриньку; він дивився на неї протягом трьох годин, але не пізнав її.

№ 103, як виявилось, був маленькою кімнаткою на

вісім квадратних футів на верхньому поверсі будинку; Жюльєн помітив, що вікно виходить на вал, за яким видно було гарну рівнину, відокремлену від міста річкою Ду.

— Який чарівний краєвид! — скрикнув Жюльєн. Але, кажучи так, він не почував змісту цих слів. Сильні переживання, яких він зазнав протягом того короткого часу, як був у Безансоні, остаточно виснажили його сили. Він сів біля вікна на єдиний стілець, що був у кімнаті, і відразу поринув у глибокий сон. Він не чув ні дзвону на вечерю, ні дзвону на вечірню молитву; про нього забули.

Коли наступного ранку перші промені сонця збудили його, він лежав на підлозі.

Розділ XXVI

СВІТ, АБО ТЕ, ЧОГО БРАКУЄ БАГАТІЮ

Je suis seul sur la terre, personne ne daigne penser à moi. Tous ceux que je vois faire fortune ont une effronterie et une dureté de coeur que je ne me sens point. Ils me haïssent à cause de ma bonté facile. Ah! bientôt je mourrai, soit de faim, soit du malheur de voir les hommes si durs.

Joung.*

Жюльєн поспішив почистити свій костюм і зійти вниз. Він спізнився. Молодший учитель зробив йому сувору догану; не пробуючи виправдатись, Жюльєн схрестив руки на грудях і сказав з сумним виразом:

— Pessavi, pater optime. (Согрішив, отче добрий).

Такий початок мав великий успіх. Найспритніші

* Я один на землі, ніхто не зласкавиться подумати про мене. Всі ті, хто добивається долі, люди безсоромні і черстві, я не можу бути таким. Вони мене ненавидять за мою м'якосердість. Ах, я скоро помру чи то з голоду, чи то з горя, бачивши таку жорстокість людей. Юнг.

з семінаристів побачили, що вони мають справу з людиною, яка не є новаком у правилах семінарської поведінки. Під час рекреації Жюльєн побачив, що він становить предмет загальної цікавості. Але він був стриманий і мовчазний. Відповідно до правил, що він сам собі уклав, він розглядав цих триста двадцять одного товариша як ворогів. Найнебезпечнішим з усіх був на його думку абат Пірар.

Через кілька днів Жюльєн мусив вибрати собі духівника, йому запропонували список.

„Е, боже ж мій, за кого вони мене мають,— подумав він,— невже вони думають, що я азбуки не розумію“, — і він вибрав абата Пірара.

Він і гадки не мав про те, як багато важило це вирішення. Один зовсім молоденький семінаристик з Вер'єра, який з першого дня виявив до нього приязнь, сказав йому, що було б, мабуть, обережніше вибрати пана Кастанеда, помічника директора семінарії.

— Абат Кастанед — ворог пана Пірара, на якого є підозра в янсенізмі,— додав семінаристик, нахилившись до вуха Жюльєна.

Всі перші кроки нашого героя, що вважав себе за такого обережного, були такі ж легковажні, як вибір духівника. Спонтелічений самовпевненістю, властивою людям з палкою уявою, він вважав свої наміри за факти, а себе за викінченого лицеміра. Його безумство доходило до того, що він докоряв собі за успіхи в цьому мистецтві слабкості.

„На жаль, це єдина моя зброя,— казав він собі.— В іншу епоху я заробляв би свій хліб подвигами, що промовляли б самі за себе перед лицем ворога“.

Задоволений власною поведінкою, Жюльєн оглядався навколо себе і скрізь бачив видимість найчистішої чесноти.

Вісім чи десять семінаристів жили як праведники і мали видіння, як свята Тереза та святий Франціск, в якого з'явилися стигмати на горі Вернія в Аппенінах.

Але це була велика таємниця, їх друзі приховували це, і бідолашні духовидці майже завжди були в лазареті. Сотня інших учнів поєднували непохитну віру з невтомною старанністю. Вони вчилися стільки, що трохи не захворювали, але навчались небагато чого. Двоє чи троє були дійсно талановиті, між іншим, один на ім'я Шазель. Але ні Жюльєн до них, ні вони до нього не почували приязні.

Решта з трьохсот двадцяти одного семінариста складалась з грубих істот, що не дуже розуміли зміст латинських слів, які повторювали цілими днями. Майже всі були діти селян і вважали, що краще заробляти хліб проказуванням латинських слів, ніж копанням у землі. Спостерігши це, Жюльєн з перших днів пройнявся певністю, що матиме тут великий успіх. „В кожній справі потрібні розумні люди,— казав він собі,— бо, зрештою, треба ж комусь працювати. При Наполсоні я був би сержантом, серед цих майбутніх кюре я буду старшим вікарієм“.

„Всі ці бідолахи,— додав він,— чорнороби з дитинства, досі живились кислим молоком і чорним хлібом. Живучи в своїх халупах, вони їли м'ясо не більше як п'ять чи шість разів на рік. Так само, як римські солдати вважали час війни за відпочинок, ці грубі селяни зачаровані принадами семінарського життя“.

В похмурих очах їх Жюльєн не бачив інших почуттів, крім фізичного задоволення після обіду і чекання фізичної насолоди перед їдою. Такі були люди, серед яких він мав відзначитись. Але чого Жюльєн не знав, бо ніхто йому цього не казав, це те, що бути першим з різних предметів, з догматики, з історії церкви та інших, що їх студіюють в семінарії,— в їх очах тільки блискучий гріх. З часів Вольтера, з часів двопалатної системи, яка по суті є недовірою і критикою, що надає народові погані звички не довіряти, французька церква, здається, зрозуміла, що книги її справжні вороги. Душевне смиренство — це все в її

очах. Успіхи в навчанні навіть священних предметів здаються їй підозрілими — і не без підстав. Хто перешкодить видатній людині перейти до другого табору, як це зробили Сійєс або Грегуар?² Перелякана церква чіпляється за папу, як за єдиний засіб порятунку. Тільки папа може спробувати паралізувати вільну критику і вплинути на розчарований і хворий розум світських людей благочестивою пишнотою своїх придворних церемоній.

Коли ці істини, які проте спростовуються всім, що тільки кажуть в семінарії, почали відкриватись для Жюльєна, він поринув у глибоку меланхолію. Він багато працював, швидко вивчаючи безліч речей, дуже корисних для священника, дуже невірних, на його думку, і зовсім для нього не цікавих. Він думав, що це все, що він мусить робити.

„Невже мене забув цілий світ?“ — думав він. Він не знав, що пан Пірар одержав і кинув у вогонь кілька листів з штемпелем Діжона, в яких крізь найпристойніші форми висловів видно було найпалкішу пристрасть. Кохання, очевидно, боролось із каяттям. „Тим краще, — подумав абат Пірар, — принаймні цей юнак кохав не нечестиву жінку“.

Якось абат Пірар розпечатав лист, який був напівзмитий слізьми, — це було останнє прощання. „Нарешті, — сказано було в листі, — небо змилосердилось надо мною і я ненавиджу, — не винуватця мого гріха, він завжди буде для мене найдорожчим в світі, — але самий гріх. Жертва принесена, друже мій: не без сліз, як ви це бачите. Спасіння тих, кому я зобов'язана віддати своє життя і кого ви так любили, — переважає. Справедливий, але грізний господь не зможе вже помститись на них за злочини їх матері. Прощайте, Жюльєн, будьте справедливим до людей“.

Ці останні фрази були майже нерозбірливі. Була зазначена адреса на Діжон, хоч тут же висловлювалася надія, що ніколи Жюльєн не відповість, або що, при-

наймні, він вживатиме таких слів, від яких не довелось б червоніти жінці, що повернулась на шлях чесноти.

Меланхолія Жюльєна разом з поганою їжею, яку семінаристи одержували від постачальника обідів по 83 сантима, вже почала шкідливо впливати на його здоров'я, коли раптом якось уранці в його кімнаті з'явився Фуке.

— Нарешті мене пропустили. П'ять разів я був у Безансоні, — скажу, не ображаючи тебе, — щоб з тобою побачитись. Завжди це дерев'яне обличчя. Я поставив одну особу на варті біля воріт семінарії. Чому ти, чорт побери, ніколи не виходиш?

— Це іспит, який я на себе наклав.

— Ти дуже змінився. Нарешті я бачу тебе знов. Два гарненькі п'ятифранковики показали мені тільки-що, який я був дурень, що не запропонував їх, коли вперше приходив у Безансон.

Друзі розмовляли без кінця. Жюльєн змінився на обличчі, коли Фуке сказав йому.

— До речі, знаєш? — мати твоїх вихованців вдалася до крайнього благочестя.

І він почав розповідати розв'язним тоном, який так дивно вражає пристрасну душу, коли несвідомо торкаються того, що для неї найдорожче.

— Так, друже мій, до найпалкішої побожності. Кажуть, що вона їздить до святих місць. Але на великий сором абата Маслона, який так довго шпигував за бідолохою Шеланом, пані де-Реналь не схотіла взяти його за духівника. Вона їздить на сповідь у Безансон або в Діжон.

— Вона буває в Безансоні? — сказав Жюльєн, почервонівши.

— Частенько, — відповів Фуке і запитливо глянув на нього.

— Є в тебе „Constitutionnel“?

— Що ти кажеш? — відповів Фуке.

— Я питаю, чи є в тебе з собою газета „Constitutionnel“? — повторив Жюльєн найспокійнішим тоном. — Тут її продають по тридцять су за номер.

— Як! навіть у семінарії ліберали! — скрикнув Фуке. — Бідна Франція! — додав він з лицемірною і солоденькою інтонацією, наслідуючи абата Маслона.

Відвідування Фуке справило б на нашого героя глибоке враження, якби він не зробив на другий день важливого відкриття, завдяки кільком словам, сказаним йому отим семінаристиком з Вер'єра, що здавався йому малою дитиною. Виявилось, що з самого початку свого перебування в семінарії Жюльєн тільки й робив що хибні кроки. Він гірко поглузував сам з себе.

Щоправда, важливі вчинки в його житті були розумно обмислені, але він не думав про деталі, а спритні семінаристи тільки й зважають на дрібниці. Отже, товариші вже вважали його за „вільнодумця“. Він зрадив себе у безлічі дрібниць.

На їх думку, він був проїнятий жахливим гріхом: він мислив, міркував самотіно, замість сліпо коритись авторитетові. Абат Пірар йому ні в чому не допоміг. Він жодного разу не заговорив до нього поза межами сповідальні, та й там більше слухав, ніж говорив. Було б зовсім інакше, якби він обрав абата Кастанеда.

Відколи Жюльєн усвідомив нерозважливість своєї поведінки, йому вже не було нудно.

Він схотів виміряти всю глибину лиха, що він сам накоїв, і з цією метою трохи послабив свою погордливу й уперту мозчазність, якою відштовхував товаришів. Але тепер вони помстились на ньому. Його спроби зав'язати розмову були прийняті з презирством, що доходило до знущання. Він визнав, що з того самого часу, як він вступив до семінарії, не було такої години, зокрема під час рекреацій, яка б не мала для нього добрих чи поганих наслідків і яка б не збільшила кількості його ворогів або не притяг-

ла б на його бік приятель одного з кількох щирих і добродішних або не таких грубих семінаристів. Зло, яке треба було виправити, було незмірне, завдання дуже важке. Відтепер увага Жюльєна була завжди на сторожі. Треба було створити собі зовсім новий характер.

Руки очей, наприклад, завдали йому багато труднощів. Не без підстав тут усі опускають очі. „Який я був самовпевнений у Вер'єрі! — я думав, що живу, а це було тільки готування до життя. Ось тепер, нарешті, я серед людей, таких, які мене оточуватимуть до кінця моєї ролі, себто серед справжніх ворогів. Яке це безнастанне лицемірство безмежно важке, — додавав він; — перед ним бліднуть подвиги Геракла. Геракл наших часів — це Сікст П'ятий, що протягом п'ятнадцяти років обманював своїм смиренством сорок кардиналів, які бачили його палким і гордим протягом його молодих років“.

„Виходить, наука тут нічого не важить! — казав він собі з досадою; — тут тільки вдають, ніби зважають на успіхи в догматиці, в священній історії тощо. Все, що з цього приводу говориться, має на меті одне — спіймати в пастку отаких безумців, як я. На жаль, єдина моя заслуга була в швидких успіхах, в моєму вмінні засвоювати всі ці дурниці. Невже вони й самі розцінюють їх так, як і я? Невже вони розуміють їх справжню вартість? А я мав дурість пишатися своїми знаннями. Ця першість, якої я завжди успішно добиваюсь, тільки наробила мені запеклих ворогів. Шазель має кращі знання, ніж я, але він завжди припускається в своїх працях якоїнебудь нісенітничі і потрапляє на п'ятдесяте місце; на першому він іноді буває тільки через неуважність. Ах, як мені придалося б хоч би одне слово пана Пірара!“

З того часу, як очі Жюльєна розкрились, довгі вправи з аскетичного благочестя (чотки п'ять разів на тиждень, співи і т. д.), які раніше здавались йому до

смерті нудними, стали для нього найцікавішими. Суворо оцінюючи себе самого і, зокрема, намагаючись не перебільшувати своїх можливостей, Жюльєн не прагнув того, щоб відразу, як семінаристи, що правили за зразок іншим, робити щохвилини значні подвиги, себто такі, які свідчать про християнську досконалість. В семінарії навіть яйце можна їсти так, щоб виявити цим успіхи в благочесті.

Читач, що, мабуть, усміхається, хай буде ласкавий пригадати всі ті помилки, які зробив абат Деліль, коли їв яйце за сніданком у знатної дами при дворі Людовіка XVI. Жюльєн спочатку намагався дійти по п с и л а, себто такого стану молодого семінарста, коли в його ході, у рухах рук, очей і т. ін. немає справді нічого світського, але ще не видно, щоб юнак цілком поринув у думку про потойбічне життя і про цілковиту марність земного існування.

Жюльєн весь час бачив написані вуглем на стінах у коридорах такі фрази, як: „Що таке шістдесятирічний іспит порівняно з вічним раюванням або з вічністю в киплячому маслі в пеклі?“ Тепер він не сміявся з них; він зрозумів, що треба їх завжди мати перед очима. „Що я робитиму все своє життя? — питав він себе, — я продаватиму віруючим місця в небесах. Як це місце зробиться для них зрозумілим? — з різниці між моєю зовнішністю і зовнішністю світської людини“.

Після кількох місяців невпинних старань Жюльєн все ще мав вигляд людини, що думає. Його манера рухати очима й складати губи не свідчила про сліпу віру, про готовість усьому вірити й усе підтримувати навіть мучеництвом. З люттю бачив Жюльєн, що найгрубіші селяни його в цьому випереджають. В них таки були підстави не мати вигляду мислителів!

Якої праці завдав він собі, щоб набути вигляду, проїнятого палкою і сліпою вірою, готовістю вірити всьому і все витримати! подібні обличчя часто можна побачити в італійських монастирях; прекрасні зразки

їх залишив для нас, світських людей, Гверчіно в своїх церковних картинах*.

У великі свята семінаристам давали сосиски з квашеною капустою. Сусіди Жюльєна по столу помітили, що він байдужий до цього щастя; це був один з його перших злочинів. Товариші побачили в цьому вияв найбезглуздішого лицемірства; ніщо не наробило йому стільки ворогів. „Гляньте на цього буржуа, гляньте на цього гордуна,— казали вони,— він удає, ніби нехтує найкращими харчами,—сосисками з квашеною капустою! Ото падлюка! гордун! проклятий!“

„На жаль, неуцтво, цих мужичків, моїх товаришів, є для них величезною перевагою,— думав Жюльєн в хвилини зневіри.— Коли вони вступають до семінарії, учителям не доводиться позбавляти їх нескінченної кількості світських думок, які я приніс з собою і які вони читають на моєму обличчі, хоч би як я намагався приховати їх“.

Жюльєн придивлявся з увагою, що межувала з заздощами, до найгрубіших з мужичків, які вступали до семінарії. В ту хвилину, коли з них скидали ратинову куртку, щоб надягнути чорну рясу, їх виховання обмежувалось безмежною і незмірною пошаною до дзвінкої монети, як кажуть у Фр. нш-Конте. Під цією пишною назвою розуміється висока ідея готового капіталу.

Для цих семінаристів, як для героїв романів Вольтера, щастя полягає насамперед в тому, щоб добре пообідати. Майже в усіх Жюльєн бачив природжену повагу до всякого, хто носить одяг з тонкого сукна. Це почуття віддає належне правосуддю наших трибуналів, яке відплачує по заслугам. „Що можна виграти,— казали вони часто один до одного,— позиваючись з тузом!“

Так називають у горах Юри багатія. З цього видно,

* Див. у Луврському музеї картину № 1130: Франціск. герцог Аквітанський, скидає броню й вдягає чернецьку рясу. (Прим. автора).

яку глибоку повагу відчували вони до найбагатішої з істот — до уряду.

В очах селян з Франш-Конте не усміхнутись шанобливо при імені пана префекта — небережно, а небережний бідак буває негайно покараний тим, що сидить без хліба.

Спочатку Жюльєн трохи не задихався від зневаги, але нарешті йому стало жалко товаришів: батькам їх частенько траплялось повертатися ввечері взимку до своєї халупи, не знаходячи там ні хліба, ні каштанів, ні картоплі. „Що ж дивного, — казав собі Жюльєн, — коли на їх очі щаслива людина — це насамперед та, що добре пообідала і має гарний одяг? Мої товариші певні свого поклику, себто в церковному званні вони бачать отаке тривале щастя: добре обідати і мати взимку теплий одяг“.

Жюльєн одного разу почув, як один молодий семінарист з палкою уявою казав своєму товаришеві:

— Чому б мені не зробитись папою, як Сікст П'ятий, що колись пас свині?

— Папами призначають тільки італійців, — відповів його друг. — Але на місця старших вікаріїв, каноніків, може й єпископів, між нас кидатимуть жереб. Пан П**, єпископ Шалонський, син бочара; а мій батько теж бочар.

Якось серед лекції догматики абат Пірар звелів покликати Жюльєна. Бідолашний юнак був дуже радий вийти з фізичної і моральної атмосфери, в якій він задихався.

Директор прийняв його так само грізно, як і в день його вступу до семінарії.

— Поясніть мені, що написано на оцій гральній карті, — сказав він йому, дивлячись на нього так, що Жюльєн готовий був провалитись крізь землю.

Жюльєн прочитав:

„Аманда Біне, в кафе Жірар, до восьмої години. Сказати, що з Жанліса і родич моєї матері“.

Жюльєн зрозумів величезну небезпеку. Поліція абата Кастанеда викрала в нього цю адресу.

— В той день, коли я сюди вступав,— відповів він, дивлячись на лоб абата Пірара, бо не міг знести його грізних очей,— я дуже боявся: пан Шелан сказав мені, що тут самі тільки наклепи й усякі каверзи; до шпигунства й видає серед товаришів заохочують. Так воліє бог, щоб показати молодим священикам життя таким, яким воно є, і надихнути їх зненавистю до світу і його розкошів.

— І це ви кажете мені такі фрази! — сказав розлючений абат Пірар.— Негіднику!

— У Вер'єрі,— спокійно провадив Жюльєн,— мої брати били мене, коли була яканебудь підстава заздрити мені...

— До діла! до діла! — скрикнув пан Пірар, ледве стримуючи себе.

Ні трохи не злякавшись, Жюльєн провадив своє оповідання:

— В той день, як я прийшов у Безансон, щось опівдні, я схотів їсти й зайшов у кафе. Серце моє було проїняте огидою до такого нечестивого місця; але я думав, що поснідаю там дешевше, ніж в готелі. Якась дама, мабуть хазяйка крамниці, відчула до мене співчуття, побачивши мою недосвідченість. „В Безансоні повно всяких негідників, — сказала вона мені, — я за вас боюся, пане. Якщо з вами щось трапиться, зверніться до мене, пошліть до мене до восьмої години. Якщо семінарські воротарі відмовлятимуться викснати ваше доручення, скажіть, що ви мій кузен, з Жанліса“.

— Всі ці теревені будуть перевірені, — скрикнув абат Пірар; йому не сиділось на місці і він походжав по кімнаті.— Ідіть у келію.

Абат провів Жюльєна й замкнув його на ключ. Він негайно почав оглядати свою скриньку, де на дні була старанно схована карта. З скрині нічого не пропало,

але все було перерите. А проте ключ він завжди тримав при собі. „Яке щастя,—подумав Жюльєн,—що під час мого засліплення я ніколи не користався дозволом вийти; тепер я розумію, чому пан Кастанед так ласкаво й часто пропонував мені це. Можливо, що я необережно перевдягся б і пішов би до красуні Аманди—це мене згубило б. Тепер вони втратили надію спіймати мене, а тому, щоб марно не пропадав цей документ, зробили донос“.

Через дві години директор покликав його.

— Ви не збрехали,—сказав він йому вже не так суворо;—але зберігати цю адресу—така необережність, що ви навіть не уявляєте собі її ваги. Бідолашна дитино! може статись, що це пошкодить вам через десять років.

Розділ XXVII

ПЕРШИЙ ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Le temps présent, grand Dieu! c'est l'arche
du Seigneur. Malheur à qui y touche.

Diderot *.

Читач дозволить нам подати дуже мало ясних і точних фактів про цей період життя Жюльєна. Не тому, щоб їх бракувало, навпаки; але те, що він бачив у семінарії, мабуть, занадто похмуро для помірного колориту, якого ми намагались надати цим сторінкам. Сучасники, страждаючи від певних явищ, не можуть згадувати їх без жаху, що паралізує будьяку втіху, навіть втіху від читання казки.

Жюльєнові не щастило в його спробах лицемірства жестів; часом його проймала огида і цілковитий одчай. Він не мав успіху навіть в такій поганій кар'єрі. Найменша допомога зовні його підбадьорила б, труд-

* Наш час! боже праведний! це якийсь ковчег заповіту. Горе тому, хто його торкнеться. Д і д р о.

нощі були не такі великі; але він був сам, як човен, покинутий серед океану. „Навіть коли мені пощастить,—казав він собі,—доведеться провадити все життя в такому поганому товаристві. Ненажери, що думають тільки про яєшню з салом, яку їстимуть за обідом, або абати Кастанеди, для яких немає занадто брудного злочину. Вони доб'ються влади, але якою ціною, боже великий!“

„Воля людини могутня, я це скрізь читаю, та чи вона достатня для того, щоб подолати таку огиду? Завдання великих людей було легке: хоч би яка грізна була небезпека,—вона здавалась їм прекрасною; а хто, крім мене, може зрозуміти всю бридоту того, що мене оточує!“

Це був найтяжчий момент його життя. Так легко було б йому вступити до одного з гарних безансонських полків. Або він міг би стати вчителем латині; на життя йому треба було так мало. Але тоді вже не буде кар'єри, не буде для його уяви ніякого майбутнього: це смерть. Ось подробиці одного з його сумних днів.

„Моя самовпевненість часто примушувала мене радіти, що я не схожий на інших молодих селян. Ну, а тепер я бачу, що відзначатись — значить викликати зненависть“,—казав він собі якось уранці. Цю велику істину довела йому одна з його найприкріших невдач. Він цілий тиждень добивався того, щоб сподобатись одному з семінаристів — святеників. Він прогулювався з ним по двору, покійно слухаючи найнудніші й найбезглуздіші міркування. Раптом наблизилась гроза, загуркотів грім; святий юнак скрикнув, грубо відштовхуючи Жюльєна:

— Слухайте, кожен за себе в цьому світі, я не хочу, щоб мене грім спалив: адже бог може вразити вас, як нечестивця, як вольтеріанця.

Стиснувши зуби від люті й дивлячись широко розплющеними очима на небо, що його розтинали бли-

скавки, Жюльєн скрикнув: „Я по заслuzі буду втоплений, якщо засну під час бурі!—спробуймо завоювати приязнь якогонебудь іншого педанта“.

Пролунав дзвінок на урок священної історії абата Кастанеда.

Цим селянським хлопцям, яких так налякала важка праця і злидні їх батьків, абат Кастанед сьогодні розповідав, що ота грізна в їх очах істота — уряд — користується реальною і законною владою тільки в силу уповноважень божого намісника на землі.

— Заслужіть папської ласки святістю життя, покловою, будьте посохом в руках папи,—додав він,— і ви одержите прекрасну, незмінну посаду, де ви будете безконтрольними хазяями; уряд платитиме вам третину, а дві третини платитимуть віруючі, що їх ви напоумлятимете казаннями.

Закінчивши лекцію, пан Кастанед затримався у дворі.

— Справедливо кажуть: який піп, така й парафія,—казав він до учнів, що оточили його.—Я бачив на власні очі такі гірські парафії, що давали більше прибутку, ніж багато міських. Грошей стільки ж, не рахуючи годованих каплунів, яець, свіжого масла та безлічі приемних дрібниць. Священик там безперечно найперша особа, на кожен святковий обід його запрошують, йому догоджають і т. д.

Як тільки пан Кастанед пішов до себе, учні поділились на групи. Жюльєн не пристав ні до одної; його обминали, як паршиву віцю. Він бачив, як у кожній групі один з учнів підкидав монету, і коли угадував — орел чи решітка, товариші робили висновок, що він незабаром дістане одну з тих прибуткових парафій.

Потім почали розповідати анекдоти. Якийсь молодий священник всього через рік після висвячення подарував служниці старого кюре муштрованого кролика. Кюре запросив його до себе вікарієм і через кілька місяців, коли старий священник помер, молодий

посів його місце в гарній парафії. Другий добився призначення наступником в багату містечкову парафію, бо завжди був присутній під час їди старого паралітичного кюре і запобігливо розрізав йому курчат.

Семінаристи, як і юнаки інших спеціальностей, перебільшують значення подібних дрібниць, що своєю незвичайністю вражають уяву.

„Треба,— думав Жюльєн,— призвичаїтись до таких розмов“. Коли не говорили про сосиски та про гарні парафії, то розмовляли про світський бік церковних доктрин, про сутички між єпископами і префектами, мерами і кюре. Жюльєн бачив, як з'являлась ідея другого бога, але бога далеко могутнішого і страшнішого, ніж перший. Цей другий бог був папа. Кажали,— але тихенько, коли були певні, що пан Пірар не чує,— ніби папа тільки тому не завдає собі клопоту призначати всіх префектів і всіх мерів у Франції, що він поклав цей обов'язок на французького короля, назвавши його старшим сином церкви.

Саме тоді Жюльєн подумав, що може використати книгу де-Местра про папу, щоб викликати до себе повагу, але це знов призвело до біди. Їм не сподобалось, що він краще за них викладає їх власні думки. Пан Шелан був необережний щодо Жюльєна так само, як і щодо себе самого. Він призчив його правильно міркувати і не задовольнятись порожніми словами, але забув сказати йому, що в людини незначної така звичка дорівнюється злочинові, бо всяке правильне міркування ображає.

Отже, красномовство Жюльєна виявилось новим злочином. Товариші так багато думали про нього, що нарешті висловили одним словом той жах, який він викликав у них: вони назвали його Мартіном Лютером; особливо через оту пекельну логіку, якою він так пишався.

Серед молодих семінаристів було кілька таких, що мали кращий колір обличчя, і їх можна було влажати

за вродливіших, ніж Жюльєн, але в нього були білі руки і він не міг приховати деяких звичок витонченої охайності. Проте, це не було заслугою в цьому похмурому закладі, куди його кинула доля. Неохайні селяни, серед яких він жив, заявили, що в нього дуже розбещені звички. А втім, не будемо стомлювати читача, розповідаючи про безліч поневірянь нашого героя: наприклад, найдужчі з його товаришів почали його систематично лупцювати; він змушений був озброїтись залізним циркулем і показати жестом, що пустить його в хід. Річ у тому, що жести не можуть дати шпигунові такого матеріалу, як слова.

Розділ XXVIII

ПРОЦЕСІЯ

Tous les coeurs etaient émus. La présence de Dieu semblait descendre dans ces rues étroites et gothiques, tendues de toutes parts, et bien sablées par les soins des fidèles.

Joung *.

Хоч як намагався Жюльєн зробитись маленьким і дурним, він не міг нікому догодити, бо занадто відрізнявся від інших.

„Як же так,—казав він собі,—всі ці професори дуже розумні люди, обрані з тисячі; чому вони не цінують мого смиренства?“ Тільки один, здавалося, зловживав його готовістю всьому вірити й давати себе обдурювати. Це був абат Шас-Бернар, розпорядник церемоній в соборі, де йому вже п'ятнадцять років обіцяли місце каноніка. Покищо він викладав у семінарії церковну елоквенцію. Під час засліплення Жюльє-

* Всі серця були схвильовані. Здавалось, що бог зійшов з небес у ці вузькі готичні вулиці, поприкрашувані килимами і гарненько посипані піском завдяки старанням віруючих. Юнг.

на це був один з тих предметів, з яких він звичайно був першим; це викликало прихильність до нього абата Шаса; виходячи з лекції, він часто брав юнака під руку і походжав з ним по двору.

„Що в нього на думці?“—питав себе Жюльєн. Його дуже дивувало, що абат Шас цілими годинами розповідав йому про різні соборні прикраси. Там, мовляв, було сімнадцять риз з галунами, не рахуючи жалобних прикрас. Сподівались багато одержати від старої президентші де-Рюбампре. В цієї дев'яностолітньої старої зберігались уже сімдесят років її весільні вбрання з розкішних ліонських тканин, гаптовані золотом. „Уявіть собі, друже мій,—казав абат Шас, раптом спиняючись і витріщуючи очі,—що ці тканини стійма стоять, стільки на них золота! Всі в Безансоні певні того, що заповіт президентші збагатить скарби собору щонайменше на десять риз, не рахуючи чотирьох чи п'ятьох святкових мантий. Я навіть іду далі,—додав абат Шас тихенько,—я маю підстави гадати, що президентша залишить нам вісім розкішних срібних золочених свічників; кажуть, що їх купив в Італії Карл Сміливий, герцог Бургундський; його улюбленим міністром був один з її предків“.

„Куди це він хилить з усім отим дрантям?—думав Жюльєн.—Ці спритні підходи тривають уже цілу вічність, але досі ще нічого не видно. Мабуть, він мені дуже не довіряє! Він хитріший, ніж інші; в тих уже через два тижні можна вгадати таємну мету. Я розумію, честолюбство його страждає вже п'ятнадцять років!“

Якось увечері, під час урока геральдики, Жюльєна покликали до абата Пірара, що сказав йому:

— Завтра свято *corpus Domini* (тіла божого). Ви потрібні абатові Шас-Бернарові, щоб допомогти прикрашати собор, ідіть і слухайтеся його.

Потім він повернув його і з виразом співчуття додав:

— Ви самі маєте вирішити, чи слід вам скористатись з нагоди, щоб відлучитись у місто.

— *Incedo per ignes* (в мене є таємні вороги),— відповів Жюльєн.

На другий день рано-вранці Жюльєн, понуривши очі, попростував до собору. Йому приємно було бачити вулиці, на яких починався рух. Всі фасади будинків прикрашались для процесії. Йому здавалося, що в семінарії він прожив лише одну мить. Він думав про Вержі і про гарненьку Аманду Біне, яку він міг зустріти, бо кафе її було недалеко. Він здалека помітив абата Шас-Бернара біля дверей дорогого його серцю собору; це був товстун з веселим і щирим обличчям.

Цього дня він тріумфував.

— Я чекав вас, любий сину,— скрикнув він як тільки помітив Жюльєна,— прошу, прошу, заходьте. Сьогодні доведеться таки попрацювати, ходімо, підживімо першим сніданком; другий буде о десятій годині під час обідні.

— Я хочу, пане,— сказав йому серйозно Жюльєн,— ні на хвилину не лишатись сам. Занотуйте, будь ласка, що я прийшов о п'ятій годині без одної хвилини.

— А, вас лякають оті семінарські злючки! Не треба згадувати про них,— сказав абат Шас,— хіба дорога не така гарна, коли біля неї колючий живопліт? Подорожній іде собі, залишаючи колючки злоститись скільки їм завгодно на своїх місцях. А втім, до праці, любий, до праці!

Абат Шас мав рацію, кажучи, що праця буде важка. Напередодні в соборі відбувалась урочиста похоронна церемонія і не можна було нічого приготувати, отже треба було за один ранок вкрити на тридцять футів заввишки драпуванням з червоного адамашку всі готичні колони, які утворюють три нефи.

Пан єпіскоп виписав з Парижа з мальпостом чотирьох драпувальників, але вони не могли з усім справитись,

і замість того, щоб захопити своїх невмілих безансонських товаришів, знущалися з них.

Жюльєн побачив, що доведеться самому лізти на драбину; його спритність стала йому в пригоді. Він взявся керувати працею міських шпалерників. Абат Шас зачаровано дивився, як він перелітає з одної драбини на другу. Коли всі колони були задраповані адамашком, постало питання про те, щоб укріпити п'ять величезних китиць з пір'я на великому балдахіні над головним віттарем. Розкішний золочений дерев'яний вінець підтримувався вісьмома великими крученими колонами з італійського мармуру. Але щоб дістатись середини балдахіна над дарохранильніцею, треба було пройти на височині сорока футів по старому дерев'яному карнізу, можливо поточеному шашелем.

Вигляд цього небезпечного шляху загасив веселий запал паризьких шпалерників; вони поглядали знизу, довго сперечались, але не лізли наверх. Жюльєн схопив пір'яні китиці і швидко поліз по драбині. Він прекрасно укріпив їх на оздобі у формі корони в центрі балдахіна. Коли він зійшов униз по драбині, абат Шас-Бернар стиснув його в обіймах:

— *Optime!**— скрикнув добрий священник,— я розповім про це монсеньйорові.

Сніданок о десятій годині минув дуже весело. Абат Шас ніколи не бачив своєї церкви такою гарною.

— Любий учню,— сказав він Жюльєнові,— моя мати здавала в найми стільці в цій поважній соборній церкві, і я виріс у цій великій будівлі. Терор Робесп'єра нас розорив, але, хоч мені було тоді вісім років, я вже прислужував при домашніх відправах, і мене годували в дні відправ. Ніхто не вмів краще мене згортати ризи — галуни ніколи не псувались. З того часу, як Наполеон поновив культ, я маю щастя порядкувати всім у цій поважній парафіяльній церкві. П'ять разів

* Прекрасно! (Прим. перекл.).

на рік я бачу, як вона прикрашується цими чудовими оздобами. Але ще ніколи вона не була така блискуча, ніколи адамашок не був так добре задрапований, як сьогодні, ніколи він так гарно не обгортав колон.

„Нарешті він розповість мені свою таємницю,— подумав Жюльєн,— він щиро говорить про себе. Але цей щиро захоплений чоловік все ж не сказав нічого необережного. „А проте він багато попрацював; він в гарному настрої,— думав Жюльєн,— і не пошкодував доброго вина. Що за людина! Ось зразок для мене“.

Коли продзвонили Sanctus, Жюльєн хотів надягти стихар, щоб супроводити єпископа на процесію.

— А злодії, друже мій, а злодії!— скрикнув абат Шас,— ви про них не думаете! Процесія вирушить, церква залишиться порожня, ми з вами будемо вартувати. Добре, коли в нас не викрадуть більше як кілька ліктів чудових галунів, якими обведено колони знизу. Це теж подарунок пані де-Рюбампре, вони колись належали графові, її славетному предкові; це чисте золото, мій любенький,— додав абат йому на вухо в захопленні,— ніякого фальшу! Я доручаю вам наглядати за північним крилом, не покидати його. Собі я залишаю південне крило і головний неф. Пильнуйте сповідальні: шпигунки злочинців підглядають звідти, коли ми одвернемось.

Тільки він закінчив говорити, як пробило три чверті на дванадцятку, і раптом пролунав великий дзвін. Він дзвонив гучно; ці повні, урочисті звуки схвилювали Жюльєна. Його уява полинула далеко від землі.

Пахощі ладану і трояндових пелюстків, що їх розкидали перед святими дарами діти, одягнуті як малий Іоанн хреститель, довершили його захоплення.

Ці урочисті дзвони повинні були викликати в Жюльєна тільки думку про працю двадцяти чоловіка, яким платять по п'ятдесят сантимів і яким допомагають, мабуть, півтора чи два десятки віруючих. Жюльєн повинен був би подумати про те, як зношуються мотузки

та дерев'яна балка, на якій висить дзвін, про небезпеку, яка загрожує самому дзвоніві, бо він падає через кожні двісті років; йому слід було б поміркувати, чи не можна зменшити платню дзвонарям, або платити їм якоюсь індульгенцією чи іншою милостю з скарбів церкви так, щоб гаманець її не ставав тоншим.

Замість таких мудрих міркувань, дух Жюльєна, захоплений цими мужніми і повними звуками, блукав у фантастичних просторах. Ніколи з нього не буде ні гарного священика, ні великого адміністратора. Душі, що так проймаються хвилюванням, можуть породити щонайбільше художника. Ось де найяскравіше виявилась вся самонадійність Жюльєна. Мабуть, не менш як п'ятдесят з його товаришів семінаристів, що навчилися уважно ставитись до реального життя через загальну зненависть і страх перед якобінцями (що підстерігають їх, як їх запевняють, за кожним живоплотом), почувши звуки великого соборного дзвону, не подумали б ні про що, крім платні дзвонарям. З точністю Барема вони б обмірковували, чи варто зворушення народних мас тих грошей, які заплачені дзвонарям. А Жюльєн, навіть якби він схотів подумати про матеріальні інтереси собору, в своїй уяві, що завжди перебирає міру, шукав би способів заощадити для церковних фондів сорок франків, і випустив би нагоду уникнути витрати в двадцять п'ять сантимів.

В той час, як в цей чудовий сонячний день процесія повільно просувалась вулицями Безансона, спиняючись перед вуличними віттарями, спорудженими представниками міської влади, — церква залишалась порожня й мовчазна. В ній панував присмерк і приємна свіжість; пахощі квітів і ладану ще не розвіялись.

Тиша й цілковита самотність, свіжість просторих нефів робили мрії Жюльєна ще солодшими. Він не боявся, що їх перепинить абат Шас, який був зайнятий в другій половині церкви. Душа його майже покинула смертне тіло, що повільно походжало в північному

нефі, довіреному під його догляд. Він був спокійний, бо пересвідчився, що в сповідальні не було нікого, крім кількох побожних жінок. Очі його дивились, але не бачили.

А проте його неуважність наполовину зникла, коли він побачив двох дуже добре вдягнених жінок, що стояли навколішки — одна в сповідальні, а друга близьенько до неї, біля аналою. Він дивився, але не бачив. А проте, чи то з невиразного почуття своєї відповідальності, чи то з захоплення благородним, хоч і простим вбранням цих дам, він звернув увагу на те, що в сповідальні не було священика.

„Дивна річ,— подумав він,— чому ці гарні жінки, якщо це прочанки, не стали навколішки перед яким-небудь вуличним віттарем, або чому вони не зайняли вигідних місць в першому ряду на одному з балконів, якщо це світські жінки. Які гарні плаття! Яка грація!“ — він пішов повільніше, щоб постаратись побачити їх.

Та, що стояла на колінах у сповідальні, трохи повернула голову, почувши серед цілковитої тиші кроки Жюльєна. Раптом вона тихенько скрикнула і знепритомніла.

Втрачаючи сили, ця дама, що стояла навколішки, похилилася назад; її подруга, що була коло неї, кинулася їй на допомогу. В ту ж мить Жюльєн побачив плечі дами, що падала назад. Кручене кільце з великих перлин, добре йому знайоме, вразило його зір. Що з ним зробилось, коли він побачив волосся пані де-Реналь! Бо це була вона. Дама, що намагалась підтримати їй голову й не дати їй зовсім упасти, була пані Дервіль. Жюльєн, не тямлячи себе, кинувся до них. Можливо, що в своєму падінні пані де-Реналь потягла б за собою і подругу, якби Жюльєн їх не підтримав. Він побачив на своєму плечі голову пані де-Реналь — бліду й зовсім непритомну. Він допоміг пані Дервіль покласти цю чарівну голівку на солом'яний стілець і став на коліна.

Пані Дервіль обернулась і пізнала його.

— Тікайте, пане, тікайте,— сказала вона з виразом надзвичайно розгніваним.— Ні в якому разі їй не слід бачити вас знов. Ваш вигляд справді мусить лякати її, вона була така щаслива до вас! Ваші вчинки жахливі. Тікайте геть, геть, якщо у вас є ще хоч трохи сорому.

Ці слова були сказані так авторитетно, а Жюльєн був у цю хвилину такий кволий, що послухався й пішов.

„Вона завжди ненавиділа мене“,— подумав він про пані Дервіль.

В ту ж мить пролунали в церкві гугняві співи перших священиків процесії, що поверталась. Абат Шас-Бернар кілька разів кликав Жюльєна, але той спочатку не чув; нарешті священик підійшов і взяв його за руку, знайшовши його за колоною, куди Жюльєн притулився, напівнепритсний. Священик хотів відрекомендувати його єпископу.

— Вам погано, сину мій,— сказав абат, побачивши, що він блідий і майже не стоїть на ногах,— ви надмірно працювали.

Абат підтримав його під руку.

— Ідіть, сідайте на оцей ослінчик біля свяченої води, позад мене, я вас закрию.— Вони були саме біля головних дверей.— Заспокойтесь, у нас є ще хвилини з двадцять, поки з'явиться монсеньйор. Постарайтесь опанувати себе; коли він проходитиме, я вас підведу — адже я сильний і дужий, не зважаючи на свої літа.

Проте, коли єпископ проходив, Жюльєн так тремтів, що абат Шас відмовився від думки рекомендувати його.

— Не сумуйте,— казав він йому,— я знайду іншу нагоду.

Увечері він послав у семінарію десять фунтів свічок, заощаджених, як він сказав, дбайливістю Жюльєна і швидкістю, з якою він наказав їх загасити. Але це зовсім не відповідало дійсності. Бідолашний хлопець сам згас і ні про що не думав з того часу, як побачив пані де-Реналь.

Розділ ХХІХ

ПЕРШЕ ПІДВИЩЕННЯ

Il a connu son siècle, il a connu son département et il est riche.

Le Précurseur *.

Жюльєн ще не вийшов з глибокої замріяності, в яку поринув після події в соборі, коли якось уранці його покликав до себе суворий абат Пірар.

— Пан абат Шас - Бернар дуже вихваляє вас у своєму листі до мене. Я загалом задоволений з вашої побєдінки. Щоправда, ви дуже необережні, навіть легкодухі, хоч цього й не видно; проте до цього часу серце у вас добре, навіть великодушне, розум не абиякий. Загалом я бачу у вас іскру, якою не слід нехтувати. Після п'ятнадцяти років праці я, мабуть, скоро буду усунений: мій злочин полягає в тому, що я залишав семінаристам їх добру волю, не сприяючи і не перешкоджаючи тому таємному товариству, про яке ви мені говорили на сповіді. Перше ніж покинути цей дім, я хочу щось для вас зробити; я це зробив би два місяці тому, — бо ви цього заслужили, — якби не донос, що базувався на знайденій у вас адресі Аманди Біне. Я призначаю вас репетитором з нового і старого заповіту.

Жюльєн у захопленні спочатку хотів упасти на коліна, щоб подякувати богові, але потім піддався щирішому почуттю. Він наблизився до абата Пірара, взяв його руку і підніс її до уст.

— Що це таке? — скрикнув директор розгнівано, але очі Жюльєна казали ще більше, ніж його вчинок.

Абат Пірар глянув на нього здивовано, як людина,

* Він знав свій час, знав свою округу і був багатий. Попередник.

що вже багато років не бачила проявів ніжних почуттів. Цей уважний погляд зрадив директора, голос його затремтів.

— Так, сину мій, я полюбив тебе. Господь знає, що це трапилось проти моєї волі. Я мушу бути справедливим і не почувати ні до кого ні ненависті, ні любові. Доля твоя буде важка. Я бачу в тобі щось таке, що не подобається юрбі. Тебе переслідуватимуть заздрощі і клевети. Куди б не поставило тебе провидіння, твої товариші завжди ненавидітимуть тебе. Вони удаватимуть, що люблять тебе, тільки з метою зрадити тебе ще певніше. Проти цього є один засіб: покладайся тільки на бога; він дав тобі, щоб покарати тебе за самонадійність, щось таке, за що тебе ненавидять. Хай твоя поведінка буде чистою; це єдиний порятунок, який я бачу для тебе. Якщо ти непереможно боротимешся за правду, рано чи пізно вороги твої будуть подолані.

Жюльєн так давно не чув дружніх слів, що треба пробачити йому його слабкодухість: він розридався. Абат Пірар розкрив перед ним свої обійми. Це була солодка хвилина для обох.

Жюльєн не тямив себе з радощів; це було його перше підвищення; переваги, зв'язані з ним, були безмежні. Для того, щоб зрозуміти їх вагу, треба прожити кілька місяців, не маючи ні хвилини самотності, в щільному контакті з товаришами—в кращому випадку нахабними, а в більшості нестерпними. Самі тільки їх крики могли до краю роздратувати делікатну натуру. Ці добре нагодовані й добре вдягнені селянські хлопці тільки тоді цілком відчували насолоду, коли виявляли свої радощі, галасуючи на все горло.

Тепер Жюльєн обідав сам, чи майже сам, через годину після інших семінаристів. Він мав ключ від саду і міг гуляти, коли там нікого не було.

Жюльєн був дуже здивований, побачивши, що ненависть до нього зменшилась; він чекав, що його нена-

видитимуть ще більше. Його душевне бажання, щоб до нього не звертались, яке було таке неприховане й наробило йому стільки ворогів, тепер нікому не здавалось виявом смішної зарозумілості. В очах грубих істот, що оточували його, це було законне почуття гідності. Ненависть помітно послабшала, зокрема серед молодших товаришів, які стали його учнями і з якими він поводився дуже чемно. Потроху він набув навіть прихильників; стало ознакою поганого тону називати його Мартіном Лютером.

Та навіщо розповідати про його друзів і ворогів? Все це гидке і буде тим гидкіше, чим правдивіший буде малюнок. А проте народ не має інших учителів моралі, і чим би він став без них? Чи зможе колинебудь газета замінити священика?

З того часу, як Жюльєн дістав нову посаду, директор семінарії підкреслено не розмовляв з ним без свідків. Така поведінка була обережністю як щодо учня, так і щодо учителя; але в ній був і певний іспит. Незмінне правило суворого янсеніста Пірара було таке: якщо на вашу думку людина чогось варта, намагайтесь перешкоджати їй в усьому, чого вона прагне. Якщо вартість її справжня, вона зуміє подолати чи обминути всі перешкоди.

Був сезон полювання. Фуке спало на думку послати в семінарію оленя й кабана від імени батьків Жюльєна. Вбитих тварин поклали на проході між кухнею і їдальнею. Всі семінаристи, ідучи обідати, бачили їх і дуже цікавились ними. Хоч і мертвий, дикий кабан лякав наймолодших хлопців. Вони мацали його ікли. Цілий тиждень тільки про це й розмовляли.

Цей подарунок завдав смертельного удару заздрошам, бо через нього сім'я Жюльєна ставала на поважне місце в суспільстві. Жюльєн був немов піднявся вище своїм багатством. Шазель і найвидатніші семінаристи стали догоджати йому і ледве не дорікали йому за те, що він приховав від них те, які багаті в нього

батьки, і через це не дав їм виявити належну повагу до грошей.

Саме тоді відбувався рекрутський набір; Жюльєн, як семінарист, був звільнений. Це глибоко його схвилювало. „Значить, навіки минула хвилина, в яку для мене могло початись героїчне життя, якби я народився на двадцять років раніше!“

Одного разу, прогулюючись на самоті в семінарському саду, він почув розмову мулярів, що лагодили зовнішню стіну.

— Ну, треба йти в солдати, ось і новий набір.

— Коли б той був, так чому б не піти: муляр ставав офіцером або й генералом — бувало таке.

— Глянь но, хто тепер іде — самі голодранці! всякий, в кого є гроші, лишається на місці.

— Хто знедоленим народився, той знедоленим і лишиться, ось тобі й усе.

— А чи правду кажуть, що той помер? — запитав третій муляр.

— Це багатії так кажуть; ось бачиш, як той їх налякав.

— Як добре при ньому йшла праця, не те що тепер! І подумати тільки, що його зрадили маршали! Ото ще мені зрадники клятї!

Жюльєна трохи втішила ця розмова. Він пішов, повторюючи з зітханням:

„Єдиний король, якого народ не забуде!“

Надійшли іспити. Жюльєн відповідав блискуче, він бачив, що сам Шазель хотів виявити всі свої знання.

Спочатку екзаменатори, призначені славетним старшим вікарієм де-Фрілером, з досадою мусили скрізь ставити на першому, або принаймні на другому місці Жюльєна Сореля, якого їм характеризували як улюбленичка абата Пірара. В семінарії закладались, що Жюльєн буде першим і в загальному екзаменаційному списку, а це дає почесне право обідати в монсеньйора єпископа. Але якось в кінці іспиту, коли йшлося про

отців церкви, один хитрий екзаменатор, спитавши Жюльєна про св. Ієроніма та його палку прихильність до Ціцерона, заговорив про Горація, Віргілія та інших світських авторів. Товариші Жюльєна не знали, що він вивчив напам'ять багато рядків з цих авторів. В захопленні від своїх успіхів він забув, де він, і на повторні запрошення екзаменатора проказав і перефразував кілька од Горація. Залишивши його шкодити собі хвилин з двадцять, екзаменатор раптом змінив вираз свого обличчя і почав гірко докоряти йому за те, що він витрачав час на світську науку і набрався таких марних і злочинних думок.

— Я дурний, пане, і ви маєте рацію,— сказав Жюльєн скромно, зрозумівши, що став жертвою підступу.

Навіть в семінарії всі визнали каверзу екзаменатора за підлу, але це не перешкодило абатові де-Фрілеру (ця спритна людина надзвичайно вміло організувала мережу безансонської конгрегації, а її депеші в Париж нагнали жах на суддів, префекта і навіть на старших офіцерів гарнізону) поставити 'своєю владною рукою № 198 біля імени Жюльєна. Де-Фрілер з насолодою робив цю неприємність своєму ворогові, янсеністові Пірару.

Вже десять років він докладав усіх зусиль для того, щоб усунути його з місця директора семінарії. Абат Пірар, що сам ішов тим шляхом, який він показав Жюльєнові, був щирий, благочестивий, не інтриган, відданий своїм обов'язкам. Але господь бог, розгнівавшись, дав йому жовчний темперамент, глибоко чутливий до образ і зненависті. Для його палкої душі не пропадала марно жодна образа. Він сто разів був би подався у відставку, але вважав, що повинен залишитись на посаді, призначеній йому провидінням. „Я перешкоджаю розвиткові езуїтизму і ідоловірства“,— казав він собі.

Перед тим як почались іспити, він, мабуть, місяців зо два не розмовляв з Жюльєном, а проте захворів на

цілий тиждень, коли в офіційному повідомленні про наслідки конкурсу побачив № 198 біля імени учня, якого вважав за славу й честь семінарії. Єдина втіха для цієї суворої людини була в тому, щоб якнайпильніше стежити за Жюльєном. Він з великою радістю побачив, що той не виявляє ні гніву, ні бажання помсти, ні зневіри.

Через кілька тижнів Жюльєн затрепетав, одержавши листа з печаткою Парижа. „Нарешті,— подумав він,— пані де-Реналь згадала свою обіцянку“. Лист був підписаний Полем Сорелем, який, назвавшись його родичем, посилав йому вексель на п'ятсот франків, додаючи, що коли Жюльєн буде успішно вивчати добрих латинських авторів, йому щороку посилатимуть таку суму.

„Це вона, це її добрість! — зворушено подумав Жюльєн.— Вона хоче розрадити мене; але чому немає жодного слова приязні?“

Він помилявся щодо цього листа. Пані де-Реналь, підкоряючись своїй подрузі, пані Дервіль, цілком поринула в глибоке каяття. Мимоволі думала вона часто про дивне створіння, яке збурило її життя, але писати не наважувалась.

Якби ми висловлювались мовою семінарії, ми б могли назвати чудом цю посилку п'ятисот франків і сказати, що небо скористалось саме з пана де-Фрілера для того, щоб зробити цей подарунок Жюльєнові.

Дванадцять років тому пан абат де-Фрілер прибув до Безансона з найжалюгіднішим чемоданчиком, в якому, кажуть люди, було все його майно. Тепер це був один з найбагатших власників округи. Поступово збагачуючись, він купив половину маєтку, другу половину якого дістав у спадщину пан де-ла-Моль. Звідси постав великий процес між цими особами.

Не зважаючи на своє блискуче існування в Парижі і становище при дворі, маркіз де-ла-Моль пересвідчився, як небезпечно боротись у Безансоні проти

старшого вікарія, про якого казали, що він призначає і усуває префектів. Але маркіз уперся і не схотів клопотатись про субсидію в п'ятдесят тисяч франків, замасковану назвою, передбаченою в бюджеті, покинувши абатові де-Фрілеру нещасний п'ятдесятитисячний процес. Він думав, що правда на його боці: нібито правда щось важить!

Адже, коли говорити одверто, хіба є такий суддя, що не бажав би просунути сина або принаймні кузена?

Щоб справа стала ясною навіть сліпому, скажімо, що через тиждень після першого судового вироку пан абат де-Фрілер сів у коляску монсеньйора єпископа, щоб власноручно передати своєму адвокатові орден Почесного легіону. Пан де-ла-Моль, трохи збентежений поведінкою ворожої сторони, і почувуючи, що його адвокати піддаються, попросив поради в абата Шелана, а той зв'язав його з паном Піраром.

В той час, коли відбувалася дія нашого оповідання, їх зв'язок тривав кілька років. Абат Пірар взявся до цієї справи з властивим йому запалом. Він постійно бачився з адвокатами маркіза, вивчив його справу, яка була, на його думку, справедлива, а тому став одверто захищати інтереси маркіза де-ла-Моля проти всемогутнього старшого вікарія. Останній був страшенно обурений такою зухвалістю, та ще й з боку якогось янсеністика!

„Гляньте, що таке являє собою ця придворна аристократія, що так занеситься!—казав своїм друзям абат де-Фрілер.—Пан де-ла-Моль навіть не послав найменшого хрестика своєму агентові в Безансоні і так таки допустить, що його виженуть. А проте мені пишуть, що цей благородний пер щотижня пишається своєю блакитною стрічкою в салоні міністра юстиції, хто б він не був“.

Не зважаючи на активну допомогу абата Пірара і на те, що пан де-ла-Моль був завжди в прекрасних стосунках з міністром юстиції і зокрема з його канцеля-

рією, все, чого він зумів добитись після шестирічного клопотання, обмежувалось тим, що він не програв остаточно свого процесу.

Постійне листування з абатом Піраром в такій справі, яка захоплювала їх обох, призвело до того, що маркіз оцінив розум абата. Поступово, не зважаючи на величезну різницю їх соціального становища, їх листування набуло дружнього тону. Абат Пірар писав маркізові, що його хочуть примусити подати у відставку шляхом різних переслідувань. Обурений підлою, на його думку, махінацією, вжитою проти Жюльєна, він розповів його історію маркізові.

Цей вельможа був хоч і дуже багатий, але не скупий. Він ніяк не міг умовити абата Пірара, щоб той щось прийняв від нього хоча б на поштові витрати, зв'язані з процесом. Отже, він ухопився за думку послати п'ятсот франків його улюбленому учневі.

Пан де-ла-Моль завдав собі клопоту власноручно написати листа Жюльєнові. Це примусило його подумати і про абата.

Незабаром останній одержав записку, в якій його просили негайно з'явитись у невідкладній справі до певного готелю на околиці Безансона. Він знайшов там управителя пана де-ла-Моля.

— Пан маркіз доручив мені передати у ваше розпорядження його екіпаж, — сказав йому управитель. — Він сподівається, що, прочитавши цього листа, ви бажаєте їхати в Париж через чотири чи п'ять днів. Час, який ви будете ласкаві мені призначити, я вживу на те, щоб оглянути землі пана маркіза в Франш-Конте. Після цього, коли ви побажаєте, ми виїдемо в Париж.

Лист був короткий:

„Покиньте, любий пане, усі провінціальні каверзи і приїздіть дихати спокійним повітрям Парижа. Посилаю вам свою карету, якій наказано чекати вашого вирішення чотири дні. Я чекатиму вас в Парижі до вівтірка. Мені треба тільки одного слова згоди від вас, пане,

щоб прийняти від вашого імени одну з найкращих парафій в околицях Парижа. Найбагатший з ваших майбутніх парафіян ніколи вас не бачив, але відданий вам більше, ніж ви можете собі уявити; це маркіз де-ла-Моль“.

Сам не знаючи цього, суворий абат Пірар любив семінарію, де було повно його ворогів, семінарію, якій він віддавав усі свої думки протягом п'ятнадцяти років. Лист пана де-ла-Моля був для нього немов поява хірурга, що має зробити болісну, хоч і неминучу операцію. Відставка його була безсумнівна. Він призначив управителеві побачення через три дні.

Протягом сорока восьми годин він перебував у гарячкової нерішучості. Нарешті він написав панові де-ла-Молю і склав для монсеньйора єпископа довгого листа—справжній шедевр церковного стилю. Важко було б знайти бездоганніші фрази, сповнені найщирішої поваги. А проте в цьому листі, що мав на меті поставити пана де-Фрілера в прикре становище перед його патроном, описувались усі причини серйозних скарг і навіть дрібні каверзи, що їх абат Пірар терпляче зносив протягом шести років, але які нарешті змушують його покинути єпархію.

В нього викрадали дрова, отруїли його собаку і т. ін. і т. ін.

Закінчивши цей лист, він наказав збудити Жюльєна, що о восьмій годині вже спав, як і всі семінаристи.

— Ви знаєте, де єпископський дім,—сказав він йому гарною латинською мовою,—віднесіть цей лист до монсеньйора. Не буду ховати від вас—я посилаю вас до вовків. Будьте обережні. Не брешіть, відповідаючи їм, але знайте, що той, хто вас запитує, був би, мабуть, невимовно радий пошкодити вам чимнебудь. Я задоволений, сину мій, що можу зробити вам такий іспит перед розлукою, бо не буду критися—в цьому листі, який ви понесете,—моя відставка.

Жюльєн стаяв нерухомо; він любив абата Пірара.

Обережність підказувала йому: „Після від'їзду цієї чесної людини партія Сакре - Кер буде мене принижувати, і, мабуть, вижене“.

Та він не міг думати про себе. Він хотів якнайввічливіше висловити свою думку, але не міг підшукати відповідних слів.

— Ну, чого ж, друже мій, ви не йдете?

— Річ у тому, пане, — несміливо сказав Жюльєн, — що ви нічого не заощадили протягом свого довгочасного управління. В мене є шістсот франків...

Сльози не дали йому говорити.

— Це буде теж відзначено, — холодно сказав екс-директор семінарії. — Ідіть до єпископа, вже пізно.

Волею випадку цього вечора пан абат де-Фрілер вартував у єпископській приймальні, бо монсеньйор саме обідав у префектурі. Отже Жюльєн передав листа самому де-Фрілеру; але він не знав його в обличчя.

Жюльєна вразило, що цей абат сміливо розпечатав лист, адресований єпископові. На гарному обличчі старшого вікарія незабаром відбився подив, змішаний з палкою радістю, але потім знов з'явилась сугуба поважність. Поки він читав, Жюльєн, вражений його вродливим обличчям, придивлявся до нього. В цьому обличчі було б більше гідності, якби його риси не були позначені надзвичайною хитрістю, що навіть надавала б йому фальшивого вигляду, якби власник цього гарного обличчя хоч на хвилину перестав стежити за собою. Великий ніс являв одну зовсім пряму лінію і, на жаль, надавав його профілеві — зрештою дуже витонченому — непоправної схожості з лисицею. Цей абат, що, здавалося, дуже цікавився відставкою пана Пірара, був одягнений з елегантністю, яка дуже сподобалась Жюльєнові; він не бачив нічого подібного в інших священників.

Жюльєн узнав пізніше, який був спеціальний талант абата де-Фрілера. Він умів розважати єпископа, люб'язного старого, створеного для паризького життя, що дивився на Безансон як на заслання.

Єпископ дуже погано бачив, але пристрасно любив рибу: абат де-Фрілер вибирав кісточки з риби, яку подавали монсеньйорові.

Жюльєн мовчки дивився на абата, що перечитував лист пана Пірара, коли раптом двері з шумом відчинились. Поквапливо пройшов лакей в розкішній лівреї. Тільки но Жюльєн устиг обернутись до дверей, як помітив маленького старичка з наперсним хрестом; він упав ниць; єпископ ласкаво усміхнувся йому і пройшов мимо. Вродливий абат пішов за ним, і Жюльєн залишився сам у вітальні; він міг на дозвіллі розглядати її благочестиву пишноту.

Безансонському єпископові, людині з блискучим розумом, випробованим, але не загаслим на протязі довгих злиденних років еміграції, було понад сімдесят п'ять років; він дуже мало турбувався про те, що буде через десять років.

— Що це за семінарист з розумним поглядом, якого я бачив, увіходячи?— спитав єпископ.— Хіба вони не мусять, за моїм регламентом, спати в ці години?

— Ну, цей не засне, запевняю вас, монсеньйор; він приніс велику новину — в дставку єдиного янсеніста, що лишався у вашому єпископстві. Нарешті цей жахливий абат Пірар зрозумів, чого від нього хочуть.

— Ну, що ж,— сказав єпископ, сміючись,— не думаю, щоб ви знайшли йому гідну заміну. А щоб довести вам його цінність, я запрошу його на завтра обідати.

Старший вікарій хотів щось сказати з приводу вибору наступника, але прелат, не схильний в цю хвилину до ділових розмов, сказав йому:

— Перше, ніж вводити другого, дізнаємось, як відходить цей. Покличте сюди семінарриста, адже істина в устах младенців.

Жюльєна, покликали. „Зараз мене допитуватимуть два інквізитори“,— подумав він. Ніколи не почував він в собі стільки відваги.

В ту хвилину, коли він увійшов, два високі камер-

лакеї, одягнуті краще, ніж сам пан Вальнод, роздягали монсенъюра. Перше, ніж перейти до абата Пірара, прелат схотів розпитати Жюльєна про його навчання. Поставивши кілька запитань з догматики, він був здивований. Потім він перейшов до письменства, до Віргілія, Горація, Ціцерона. „За ці ймена, — подумав Жюльєн, — я дістав свій 198 номер. Тепер мені нічого втрачати, спробуймо блиснути“. Йому пощастило; прелат, сам чудовий знавець літератури, був у захопленні.

На обіді в префектурі одна дівчина, що справедливо уславилась, тількищо прочитала поему про Магдаліну. Єпископ захопився літературною розмовою і скоро забув і абата Пірара і всі справи, обговорюючи з семінаристом питання про те, багатим чи бідним був Горацій. Прелат навів кілька од, але іноді його зраджувала пам'ять, і Жюльєн негайно проказував з скромним виразом всю оду. Єпископа особливо вразило те, що Жюльєн не виходив з тону звичайної розмови і проказував два чи три десятки латинських віршів так, ніби розповідав про події в семінарії. Довго розмовляли про Віргілія і Ціцерона. Нарешті прелат не міг утриматись від похвал на адресу молодого семінариста.

— Не можна вчитись краще, ніж ви.

— Монсенъюр, — сказав Жюльєн, — ваша семінарія може похвалитись сто дев'яносто сімома учнями, які значно більше гідні вашої високої похвали.

— Як це? — спитав прелат, здивований такою великою цифрою.

— Я можу офіційально довести справедливість того, що мав честь сказати монсенъюру. На річних іспитах в семінарії я дістав 198 номер саме за такі відповіді, якими зараз заслужив похвали монсенъюра.

— А, так це улюбленичок абата Пірара, — скрикнув єпископ, сміючись і дивлячись на пана де-Фрілера: — цього слід було чекати, але це справедлива війна; чи

не правда, друже мій,—додав він, звертаючись до Жюльєна,—вас збудили, щоб послати до мене?

— Так, монсеньйор. Я виходив з семінарії тільки один раз за весь час, щоб допомогти панові абату Шас-Бернару прикрашати собор в день свята тіла божого.

— Optime!— сказав єпіскоп;— так це ви виявили таку відвагу, укріпивши китиці з пір'я на балдахіні? Я щороку тремчу від думки, що через них може загинути людина. Друже мій, ви підете далеко; але я не хочу, заморивши вас голодом, переривати вашої кар'єри, що буде блискучою.

І єпіскоп звелів принести бісквітів і малаги; Жюльєн віддав їм честь, а абат де-Фрілер ще більшу, бо він знав, що єпіскоп любить дивитись, як їдять весело і з апетитом.

Прелат, дедалі більше задоволений закінченням вечора, зачепив деякі питання з історії церкви. Він помітив, що Жюльєн його не розуміє. Прелат перейшов до морального стану Римської імперії при імператорах епохи Константина. Кінець язичества супроводився таким саме неспокійним станом і ваганнями, які в XIX столітті терзають сумні й розчаровані душі. Але монсеньйор помітив, що Жюльєн не знає нічого про це, навіть не чув імени Таціта.

Жюльєн смиренно відповів на здивування прелата, що такого автора немає в семінарській бібліотеці.

— Я дуже радий,— сказав єпіскоп весело.— Ви мене позбавили клопоту; я вже десять хвилин шукаю способів віддячити вам за приємний вечір, який я зовсім несподівано провів з вами. Я ніяк не думав, що в одному з учнів моєї семінарії знайду вченого. Хоч це й не дуже канонічний подарунок, я хочу вам подарувати Таціта.

Прелат звелів принести йому вісім томів у чудових палітурках і захотів власноручно написати на титульній сторінці першого тому кілька слів Жюльєну Сорелеві

латинською мовою. Єпископ пишався гарним знанням латині.

Потім він сказав йому серйозно, тоном, зовсім відмінним від тону попередньої розмови:

— Юначе, якщо ви будете розважливі, ви матимете колись найкращу парафію в моєму єпископстві, і не за сто льє від мого єпископського палацу. Але треба бути розважливим.

Жюльєн, дуже здивований, вийшов з дому єпископа опівночі з вантажем книг.

Монсеньйор ані слова не сказав йому про абата Пірара. Жюльєн був особливо здивований безмежною ввічливістю єпископа. Він не уявляв собі такої чемності в сполученні з такою природною гідністю. Особливо вразив Жюльєна контраст, коли він побачив похмурого абата Пірара, що нетерпляче чекав його.

— *Quid tibi dixerunt* (що тобі сказали)?— гукнув він до нього голосно, помітивши його ще здаля.

Жюльєн почав, трохи плутаючись, перекладати слова єпископа на латинську мову.

— Кажіть французькою мовою і повторіть власні слова монсеньйора, нічого не додаючи і нічого не пропускаючи,— сказав екс-директор семінарії своїм грубуватим тоном і з далеко не витонченими манерами.

— Який дивовижний подарунок від єпископа молодому семінаристові!— казав він, перегортаючи сторінки розкішного Таціта; золоті береги його, здавалось, викликали в ньому жах.

Пробила друга година, коли, вислухавши докладний звіт, він нарешті дозволив своєму улюбленому учневі повернутись до своєї кімнати.

— Залиште мені перший том вашого Таціта, де написана присвята монсеньйора єпископа,— сказав він йому.— Цей латинський рядок буде після мого від'їзду вашим громовідводом у цьому домі. *Erit tibi, fili mi, successor meus tanquam leo quaerens quem devoret* (бо

для тебе, сину мій, наступник буде мов лев розлючений, готовий пожерти тебе).

Наступного ранку Жюльєн помітив якусь незвичайну зміну в манері, з якою до нього звертались товариші. Він зробився ще стриманішим. „Ось,—подумав він,—наслідок відставки пана Пірара; всі вже взнали про неї, а мене вважають за найулюбленішого його учня. Мабуть, вони мають на меті образити мене“,—але він не бачив нічого образливого в їх поводженні. Навпаки, в очах усіх, кого він зустрічав у дортуарах, він бачив відсутність зненависті. „Що б це значило? Мабуть, якась пастка, будемо на сторожі“. Нарешті маленький семінарист з Вер'єра сказав йому, сміючись: *Cornelii Taciti opera omnia* (повна збірка творів Корнелія Таціта).

Почувши це, всі наперебій почали вітати Жюльєна, не тільки з приводу розкішного подарунку монсеньйора, але й з приводу двогодинної розмови, якою він був ушанований. Найменші деталі були відомі. З цієї хвилини вже ніхто не заздрило йому, всі підло підлабузювались до нього. Абат Кастанед, який ще напередодні поводився з ним з крайнім нахабством, взяв його під руку і запросив до сніданку.

Така вже була вдача в Жюльєна, що нахабство цих грубіянів його болісно вражало, але їх приниженість викликала його огиду і не зробила йому ніякої приємності.

Щось опівдні абат Пірар покинув своїх учнів, виголосивши перед тим сувору промову. „Чого ви прагнете?—казав він,—хочете ви досягти переваги в суспільстві, втіхи владарювати, знущатись з законів і безкарно поводитись зухвало з усіма? чи ви хочете вічного спасіння? Найвідсталіші з вас повинні тільки розкрити очі, щоб побачити ці два шляхи“.

Тільки но він вийшов, як священники з конгрегації Сакре-Кер пішли в каплицю й заспівали „Te Deum“. Ніхто в семінарії не поставився серйозно до промови екс-директора. „Він розлючений, що його усунули“,—казали всі.

Серед семінаристів не знайшлося жодного простака, що повірив би, ніби абат добровільно покинув місце, яке давало йому стільки зв'язків з великими поставальниками.

Абат Пірар оселився в найкращому готелі в Безансоні і під приводом справ, яких у нього не було, хотів перебути там два дні.

Єпископ запросив його на обід і, бажаючи подразнити свого старшого вікарія де-Фрілера, старався, щоб абат Пірар виблискував. Коли вони були за десертом, з Парижа надійшла дивовижна звістка про призначення абата Пірара до розкішної N-ської парафії, за чотири льє від столиці. Добрий єпископ привітав його від щирого серця. В усьому цьому він вбачав добре розіграну штуку, і це значно підвищило в його очах таланти абата. Він дав йому чудове латинське свідоцтво і примусив замовкнути абата Фрілера, що дозволив собі якісь зауваження.

Увечері монсеньйор пішов поділитись своїм захопленням з маркізою де-Рюбампре. Для вищого безансонського товариства це була велика новина; всі не знали, що думати про причини такої незвичайної ласки. Абата Пірара вже бачили єпископом. Найхитріші гадали, що пан де-ла-Моль став міністром, і дозволили собі трохи посміятись з переможного вигляду, з яким абат де-Фрілер з'являвся в салонах.

На другий день за абатом Піраром трохи не ходили по вулицях; крамарі ставали на дверях своїх крамничок, коли він ішов до суддів маркіза. Вони вперше прийняли його ввічливо. Суворий янсеніст, обурений з усього баченого, довго працював з адвокатами, яких він обрав для маркіза де-ла-Моля; потім він виїхав до Парижа. Він мав слабкодухість сказати двом чи трьом шкільним товаришам, які провели його до карети і замилювались її гербами, що після п'ятнадцятилітнього управління семінарією він покидає Безансон з п'ятьмастами двадцятьма франками заощаджень. Друзі поцілували

його з слізьми, але потім сказали один одному, що добрячий абат міг би утриматись від цієї зайвої брехні, бо він і так уже занадто смішний.

Низькі люди, засліплені любов'ю до грошей, не могли зрозуміти того, що абатові Пірару щирість надавала сили боротись на самоті протягом шести років проти Марії Алякок, Сакре-Кер, єзуїтів і єпископа.

Розділ ХХХ

ЧЕСТОЛЮБЕЦЬ

Il n'y a plus qu'une seule noblesse, c'est le titre de duc, marquis est ridicule; au mot duc on tourne la tête.

*Edinburgh Review**

Маркіз де-ла-Моль прийняв абата Пірара без тієї вишуканої чемності вельмож, яка так надокучає тому, хто її розуміє. Це було б прогаянням часу, а в маркіза були такі важливі справи, що він не хотів витратити ні хвилини.

Вже півроку інтригував він, щоб примусити короля і народ прийняти від нього певну послугу, за яку він мав одержати герцогський титул.

Маркіз вже довгі роки марно жадав від свого адвоката в Безансоні ясного й точного звіту про справи в Франш-онте. Та як міг цей знаменитий адвокат пояснити йому цю справу, коли й сам її не розумів?

Клантик палеру, що йому подав абат, все роз'яснив.

— Любий абат, — сказав йому маркіз, менш ніж за п'ять хвилин покінчивши з усіма формулами ввічливості і запитаннями особистого характеру, — любий абат, не зважаючи на весь мій видимий добробут, мені не вистачає часу, щоб серйозно звернути увагу на

* Єдиний титул знатності — герцог; маркіз — це просто щось смішне, але при імені герцог всі мимоволі псвертають голови. „Едінбурзький Огляд“.

дві дрібниці, все ж дуже важливі — сім'ю і справи. Я дбаю про загальний добробут нашого дому і сподіваюсь його значно піднести. Я дбаю про свої втіхи, і це мусить стояти на першому місці, принаймні в моїх очах, — додав він, помітивши здивування в очах абата Пірара. Абат, хоч і був людиною з здоровим розумом, остовпів, почувши, як одверто цей старий говорить про свої втіхи.

— Безперечно, в Парижі є працівники, — провадив вельможа, — але вони живуть десь на п'ятому поверсі, а коли я наближаю до себе одного з них, він наймає квартиру на другому поверсі, а жінка його влаштовує журфікси. Отже, праці кінець, і в нього тільки й клопоту, щоб стати світською людиною або удавати таку; ні про що інше вони не думають, якщо в них є хліб. Для кожного з моїх процесів окремо і для всіх разом я маю спеціальних адвокатів, які вбивають себе на роботі; ще вчора один з них умер від сукот. Але взагалі для моїх справ, — чи повірите ви, пане, — от уже три роки як я втратив надію знайти людину, що воліла б серйозно подумати над тим, що вона робить, пишучи щось для мене. А втім, все це тільки передмова. Я поважаю вас і, наслідуюсь сказати, хоч і бачу вас вперше, я вас люблю. Хочете бути моїм секретарем за вісім тисяч франків платні або, коли хочете, вдвоє більше? Присягаюся вам, що я на цьому ще виграю; я беру на себе зберегти для вас вашу прекрасну парафію на той випадок, коли ми не задовольнятимемо один одного.

Абат відмовився; але в кінці розмови він щось надумав, щоб вивести з труднощів маркіза.

— Я залишив у семінарії бідолашного юнака; коли не помиляюсь, його будуть там жорстоко переслідувати. Якби він був простим монахом, він був би вже in расе*. На цей час юнак знає тільки латинь і святе

* Вмер би.

письмо; та можливо, що колись він виявить великі таланти проповідника або пастиря душ. Не знаю, що він робитиме, але в ньому є божа іскра, він, мабуть, піде далеко. Я гадав передати його нашому єпископові, якби в нас був такий, що ставився б до людей і до справ так, як ви.

— Яке походження вашого юнака? — спитав маркіз.

— Кажуть, що він син тесляра з наших гір, але я думаю, що це скоріше незаконний син якогось багатія. При мені він дістав анонімного чи псевдонімного листа з векселем на п'ятсот франків.

— А! Це Жюльєн Сорель, — сказав маркіз.

— Звідки ви знаєте його ім'я? — спитав здивований абат і почервонів від свого запитання.

— Ну, цього я вам не скажу, — відповів маркіз.

— Так ось, — провадив абат, — ви могли б спробувати зробити з нього секретаря; він енергійний, розумний, одно слово — варто зробити спробу.

— Чому ж ні, — сказав маркіз; — але чи можна бути певним, що його не підкупить префект поліції або хтось іще, щоб він шпигував за мною? Таке єдине заперечення.

Після сприятливих запевнень абата Пірара маркіз витяг тисячофранковий банкнот:

— Пешіть Жюльєнові Сорелю цю подорожну; хай він приїде.

— Видно, пане, — сказав абат Пірар, — що ви живете в Парижі. Ви не знаєте, яка тиранія тяжить над нами, бідними провінціалами, а особливо над священиками, яких не визнають ієзуїти. Жюльєна Сореля не схочуть відпустити, знайдуть для цього найхитріші приводи, скажуть, що він хворий, що листи загубились у дорозі і т. ін.

— Я попрошу цими днями міністра написати єпископові, — сказав маркіз.

— Я забув про одну обставину, — сказав абат: — цей юнак хоч і дуже низького походження, але гордий,

і він не буде ні до чого придатний, якщо зачепити його самолюбство; він тоді зробиться йолопом.

— Це мені подобається, — сказав маркіз, — я зроблю його товаришем мого сина; це задовольнить його?

Невдовзі Жюльєн дістав листа, написаного незнайомою рукою, із штемпелем з Шалона; в листі був переказ грошей на адресу одного з безансонських крамарів і наказ негайно вирушати до Парижа. Лист був підписаний вигаданим ім'ям, але, розгортаючи його, Жюльєн затремтів: зелений листочок упав йому до ніг. Це був умовний знак між ним і абатом Піраром.

Менше ніж через годину Жюльєна покликали до єпископа, де він був прийнятий з батьківською ласкавістю. Цитуючи Горація, монсеньйор говорив йому вишукані компліменти щодо високої долі, яка його чекає в Парижі, гадаючи, що він віддячить за це поясненнями. Але Жюльєн нічого не міг сказати, хоч би тому, що й сам нічого не знав. Один з дрібних священників при єпископстві написав до мера, і той поспішив власноручно принести підписану подорожню, в якій ще не вписане було ім'я подорожувача.

Ввечері, ще до опівночі, Жюльєн був у Фуке; цей розважливий хлопець був більше здивований, ніж зачарований майбутнім свого друга.

— Все це кінчиться тим, — казав цей ліберальний виборець, — що ти посядеш якесь урядове місце, і газети цькуватимуть тебе за твої вчинки; я почую про тебе через твою ганьбу. Пам'ятай, що навіть з фінансового погляду краще заробляти сто луідорів на чесній торгівлі деревом, ніж діставати чотири тисячі франків від уряду, хоч би це був сам цар Соломон.

Жюльєн побачив у цьому тільки доказ обмеженості сільського буржуа. Він нарешті мав виступити на сцені великих подій. Щастя — їхати в Париж, населений, як йому здавалось, дотепними й лицемірними інтриганами, але такими ж чемними, як безансонський і агдський єпископи, — це щастя затьмарювало все в його очах.

Він сказав своєму другові, що лист абата Пірара по-збавляє його власної волі.

На другий день щось опівдні він прибув у Вер'єр, відчуваючи себе найщасливішою людиною в світі: він гадав, що побачить знов пані де-Реналь. Насамперед він пішов до свого покровителя, доброго абата Шелана. Його прийняли суворо.

— Ви визнаєте, що дечим завдячуєте мені? — сказав йому пан Шелан, не відповівши на привітання. — Ви поснідаєте зо мною, а тим часом вам наймуть коня, і ви виїдете з Вер'єра, не бачившись ні з ким.

— Чути — значить коритись, — відповів Жюльєн з міною семінариста. І вони почали розмовляти про теологію і латинь.

Він сів на коня, проїхав льє і, побачивши в безлюдному місці ліс, заглибився туди. Коли зайшло сонце, він пустив коня; пізніше зайшов до якогось селянина; той згодився продати йому драбину і донести її до лісочка над „Променадом Вірності“ в Вер'єрі.

— Я нещасний дезертир... — сказав він, прощаючись.

— Або контрабандист, — сказав селянин, — але дарма! за драбину добре заплачено, та й сам я бував у бувальцях!

Ніч була темна. О першій годині Жюльєн з своєю драбиною увійшов у Вер'єр. Він зійшов якомога швидше у русло потоку, що тече через розкішні сади пана де-Реналья на глибині десяти футів між двох стін. Жюльєн легко вибрався звідти по драбині. „Як мене зустрінуть сторожові собаки? — подумав він. — Від цього залежить усе“. — Собаки загавкали й кинулись до нього. Але він тихенько свиснув, і вони почали до нього лащитись.

Сходячи наверх по терасах, хоч усі ґрати були зачинені, він легко дістався місця під вікном спальні пані де-Реналь, яке з боку саду підвищувалось не більше як на вісім або десять футів над землею.

У віконницях був невеличкий отвір у вигляді серця,

добре знайомий Жюльєнові. На превеликий жаль, у цьому отворі не світилось світло нічної лампочки.

„Боже милосердний! — подумав він, — цієї ночі пані де-Реналь нема в кімнаті. Де ж вона спить? Сім'я у Вер'єрі, бо собаки тут; але в цій кімнаті без світла я можу натрапити на самого пана де-Реналья або на когось чужого, — який це буде скандал!“

Найобережніше було відступити, але цей шлях жахав Жюльєна. „Якщо там є хтось чужий, я втечу щодуху, але якщо там вона, який прийом чекає мене? Вона, безперечно, вдалася до каяття й до найглибшої побожності, але все ж вона згадує мене, бо недавно писала мені“. Це міркування примусило його наважитись.

З трепетом в серці, але з твердим вирішенням загинути або побачити її, він кинув у віконниці кілька маленьких камінчиків; ніякої відповіді. Він приставив драбину поруч з вікном і сам постукав у віконницю, спочатку тихенько, потім дужче. „Хоч і дуже темно, а в мене можуть вистрілити з пістолета“, — подумав Жюльєн. Ця думка зробила з шаленої витівки питання відваги.

„Або в кімнаті сьогодні нікого нема, — подумав він, — або, якщо там хтось є, він уже не спить. Отже, нема чого церемонитись. Треба тільки, щоб не почули особи, які сплять в інших кімнатах“.

Він зійшов униз, притулив драбину до одної половинки віконниць, зліз на драбину і, просунувши руку в отвір в формі серця, скоро намацав дріт, прив'язаний до гачка, що замикав віконниці. Він потяг за дріт; з невимовною радістю відчув він, що ніщо не держить віконниць і вони відчиняються. „Треба відчиняти по-малу і подати голос, щоб мене пізнали“. Він відчинив віконницю настільки, щоб просунути голову, тихенько повторюючи: „Це друг“.

Прислухавшись, він переконався, що ніщо не порушувало глибокої тиші в кімнаті. Справді, там не було нічної лампочки. Це була дуже погана ознака.

„Бережись пострілу!“ Він трохи подумав, потім наважився стукнути пальцем в шибку: ніякої відповіді; він постукав дужче. „Хоч би довелось розбити шибку, треба покінчити з цим“. Коли він застукав дуже сильно, йому здалося, що серед повної темряви в кімнаті рухається якась біла тінь. Нарешті він уже не мав сумніву, він бачив тінь, що надзвичайно повільно наближалась до вікна. Раптом він побачив, що до того місця шибки, де було його око, притулилась щока.

Він здригнувся і трохи відсунувся. Але ніч була така темна, що навіть зблизька він не міг розібрати, чи то пані де-Реналь. Він боявся першого крику тривоги; він чув, як собаки блукали й приглушено гарчали під його драбиною. „Це я,—повторив він досить голосно,—ваш друг“. Ніякої відповіді; біла примара зникла. „Згляньтесь, відчиніть мені, я мушу говорити з вами, я дуже нещасний!“—і він застукотів так, що трохи не розбив шибки.

Почувся сухий стукіт; віконна засувка відсунулась; він штовхнув вікно і легко стрибнув у кімнату.

Біла тінь відходила; він узяв її за руку—це була жінка. Вся відвага його зникла. „Якщо це вона, то що вона скаже?“ Що з ним зробилося, коли з легкого вигуку він впізнав пані де-Реналь!

Він стиснув її в обіймах; вона тремтіла і мляво відштовхнула його.

— Нещасний, що ви робите!

Вона ледве могла вимовити ці слова; Жюльєн почув у них найщиріше обурення.

— Я прийшов до вас після чотирнадцяти місяців жорстокої розлуки.

— Ідіть геть, облиште мене негайно. Ах, пане Шелан, чому ви не дозволили мені написати йому? Я б запобігла цьому лихові!—Вона відштовхнула його з надзвичайною силою.—Я каюсь у своєму злочині; небо змилосердилось і просвітило мене,—повторювала вона переривчастим голосом.—Ідіть! Тікайте!

— Після чотирнадцяти місяців розлуки я, звичайно, не покину вас, не поговоривши з вами. Я хочу знати про все, що ви робили. Ах! хіба не любив я вас досить глибоко, щоб заслужити вашої довіри... я хочу знати все.

Пані де-Реналь мимоволі підкорилась його авторитетному тонові. Жюльєн, що пристрасно стискав її, не даючи їй визволитись, послабив силу своїх обіймів. Це трохи заспокоїло пані де-Реналь.

— Я втягну драбину,— сказав він,— щоб вона не викрила нас, бо, може, хтонебудь із слуг, збуджений шумом, обходить дім.

— О, йдіть, ідіть зовсім,— сказала вона йому, щиро розгнівавшись.— Що мені до людей? Бог бачить жахливу сцену, яку ви мені робите, бог мене покарає за це. Ви підло зловживаєте почуттям, яке в мене було до вас, але якого вже нема. Чуєте, пане Жюльєн?

Він дуже повільно, щоб не робити шуму, втягав драбину.

— Твій чоловік у місті?— спитав він не для того, щоб її подразнити, а за старою звичкою.

— Не говоріть до мене так, благаю вас, або я покличу чоловіка. Я вже й так тяжко завинила, не вигнавши вас, не зважаючи ні на які наслідки. Мені жалко вас,— сказала вона, гадаючи вразити цим його чутливі гордощі.

Ця заборона казати „ти“, цей різкий спосіб розривати ніжний зв'язок, на який Жюльєн ще розраховував, довели до нестями його любовний порив.

— Як! невже це можливо, ви не любите мене!— сказав він з таким щирим горем, яке важко слухати байдуже.

Вона не відповідала. Він гірко плакав. Справді йому не вистачало сили говорити.

— Значить, мене навіки забуло єдине створіння, що любило мене в житті! Навіщо ж жити?

Мужність його покинула з того часу, відколи йому

не доводилось боятися зустрічі з людиною; все зникло з його серця, крім кохання.

Він довго мовчки плакав. Він узяв її руку, вона хотіла її випрочати, але після кількох майже конвульсивних рухів залишила йому. Було зовсім темно; вони обоє сиділи на ліжку пані де-Реналь.

„Як це не схоже на те, що було чотирнадцять місяців тому,— подумав Жюльєн; і сльози його полилися з подвоєною силою.— Виходить, що розлука знищує всі людські почуття!“

— Скажіть мені, будь ласка, що з вами було,— сказав нарешті Жюльєн, відчуваючи ніяковість від свого мовчання; голос його переривався від сліз.

— Звичайно,— відповіла пані де-Реналь різко, з відтінком сухості і докору в голосі,— моя помилка була відома в місті, коли ви виїхали. Ви були такі необережні! Через деякий час,— я тоді була в розпачі,— шановний пан Шелан відвідав мене. Довгий час він марно домагався мого признання. Якось йому спало на думку повезти мене в ту саму церкву в Діжоні, де я дістала перше причастя. Там він наважився першим заговорити зо мною...— Сльози перервали мову пані де-Реналь.— Який сором! Я призналась у всьому. Цей добрий священник був милосердний, він не виявив свого обурення, він журився зо мною. Саме тоді я писала вам щодня, але не наважувалась посилати вам цих листів; я їх старанно ховала, і коли була дуже нещасна, зачинялась у себе і перечитувала їх. Зрештою, пан Шелан добився моєї обіцянки, що я їх віддам йому. Кілька з них, написані трішки обережніше, були вам відіслані. Ви не відповіли мені.

— Клянусь тобі, я не одержав від тебе в семінарії жодного листа.

— Боже великий! хто ж їх перехопив?

— Уяви собі моє горе, я не знав, чи ти ще жива, поки не побачив тебе в соборі.

— Бог змилосердився й допоміг мені зрозуміти, як

я грішила проти нього, проти моїх дітей, проти мого мужа,— провадила пані де - Реналь.— Він ніколи не любив мене так, як я думала тоді, ви мене любили...

Жюльєн кинувся в її обійми, сам не знаючи навіщо і не тямлячи себе. Але пані де - Реналь відштовхнула його і провадила твердо:

— Мій шановний друг, пан Шелан, пояснив мені, що, одружившись з паном де - Реналем, я зобов'язалась віддати йому всі свої почуття, навіть ті, яких я ще тоді не знала і яких ніколи не переживала до цієї фатальної зустрічі... Після того, як я пожертвувала листами, що були такі дорогі для мене, життя моє точилося хоч не щасливо, але, принаймні, спокійно. Не збурюйте ж його; будьте мені другом... кращим моїм другом.

Жюльєн вкривав її руки поцілунками; вона почула, що він плаче.

— Не плачте, ви робите мені так боляче... Розкажіть тепер ви, що ви робили.— Жюльєн не міг говорити.— Я хочу знати, як саме ви жили в семінарії,— повторила вона,— потім ви підете.

Не думаючи про те, що розповідає, Жюльєн говорив про безконечні інтриги і заздрощі, на які спочатку натрапив, потім про своє спокійне життя, коли його призначили репетитором.

— Саме тоді,— додав він,— після довгої мовчанки, якою ви, звичайно, хотіли показати мені те, що я тепер дуже добре бачу, тобто що ви мене не любите і що я для вас ніщо...— пані де - Реналь потиснула його руки,— саме тоді ви прислали мені п'ятсот франків.

— Ніколи цього не було,— сказала пані де - Реналь.

— Це був лист із штемпелем Парижа, підписаний „Поль Сорель“, щоб відхилити всяку підозру.

Вони почали сперечатись щодо можливого походження цього листа. Моральний стан їх змінився. Пані де - Реналь і Жюльєн непомітно покинули урочистий тон, вони розмовляли тепер в тоні ніжної приязні.

В темряві вони не бачили одно одного, але голос виявляв усе. Жюльєн охопив рукою талію своєї подруги; це був небезпечний рух. Вона хотіла відштовхнути руку Жюльєна, але в цю хвилину він захопив її увагу якимось цікавим моментом свого оповідання. Рука, ніби забута, залишилась на талії пані де-Реналь.

Після багатьох припущень про походження листа з п'ятьмастами франків Жюльєн продовжував своє оповідання. Він потроху опановував себе, говорячи про минуле життя, яке так мало цікавило його після того, що з ним трапилось зараз. Він думав тільки про те, як закінчиться це побачення. „Ви підете“,—повторювали йому час від часу категоричним тоном.

„Який буде сором для мене, якщо мене виженуть! Спогад про це отруїть все моє життя,—казав він собі,—ніколи вона мені не писатиме. Бог знає, чи повернусь я будьколи сюди“.

Починаючи з цієї хвилини, все високе раптом зникло з його серця. Сидячи поруч з коханою жінкою, майже стискаючи її в обіймах в тій самій кімнаті, де він колись був такий щасливий, в глибокій темряві, прекрасно чуючи, що вона почала плакати, відчуваючи з руху її грудей, що її душать ридання, він мав нещастя зробитись політиком, холодним і обачним, майже таким саме, яким він був у семінарському дворі, коли бачив, що сильніші товариші збираються зробити йому якусь каверзу. Жюльєн розтягав своє оповідання, говорив про нещасливе життя, яке провадив після від'їзду з Вер'єра. „Значить,—думала пані де-Реналь,—в той час, як я забувала його і нічим не показувала йому, що згадую його, він за рік розлуки тільки й думав про щасливі дні у Вержі“.

Ридання її підсилились. Жюльєн помітив, що оповідання його справило враження, і зрозумів, що треба вдатись до останнього заходу: він швидко перейшов до листа, одержаного з Парижа.

— Я попрощався з паном єпископом.

— Як! ви не повернетесь у Безансон? ви покидаєте нас назавжди?

— Так,— відповів Жюльєн рішуче;— так, я покидаю цю країну, де мене забула та, що її я кохав найбільше в житті. Я покидаю її, щоб ніколи не побачити знов. Я їду в Париж.

— Ти їдеш в Париж!— скрикнула вона досить голосно.

Сльози майже заглушували її голос, що виявляв крайнє хвилювання. Жюльєн потребував такого захоплення: він збирався спробувати останній засіб, який міг обернутись йому на шкоду, і поки вона не сказала цього, він, не бачивши її обличчя, зовсім не знав, яке враження йому вдалося справити. Тепер він не вагався; боязнь докорів сумління допомогла йому цілком опанувати себе; підводячись, він додав холодно:

— Так, пані, я покидаю вас назавжди, будьте щасливі, прощайте.

Він зробив кілька кроків до вікна і вже відчинив його. Пані де-Реналь кинулась до нього і впала йому на груди.

Так після тригодинної розмови Жюльєн добився того, чого так пристрасно бажав протягом перших двох годин. Якби цей поворот ніжності, що затьмарила докори сумління в пані де-Реналь, стався трохи раніше, це було б для нього найвищим щастям; але здобувши це хитрістю, він відчув тільки приємність. Жюльєн захотів неодмінно, всупереч усім протестам коханої, засвітити нічну лампочку.

— Невже ти хочеш,— казав він їй,— щоб у мене не лишилось спогаду про те, що я тебе бачив? Невже для мене пропаде той відблиск кохання, що, напевне, відбивається в твоїх прекрасних очах? Невже я не побачу твоєї білої рученьки? Подумай, що я покидаю тебе, мабуть, дуже надовго.

Ця думка викликала в пані де-Реналь новий припадок ридань, і вона ні в чому не могла відмовити Жюльєнові. Але ранкова зоря вже почала яскраво

окреслювати контури ялинок на горах на схід від Вер'єра. Замість іти, Жюльєн, сп'янівши від любов-страстя, попросив пані де-Реналь сховати його в кімнаті, щоб він міг перебути тут цілий день і вийти тільки наступної ночі.

— Чому ні? — сказала вона. — Це фатальне друге падіння позбавляє мене будьякої поваги до себе і робить мене навіки нещасною, — і вона пригортала його до серця. — Чоловік мій змінився, він щось підозрює, думає, що я його обдурила в усій цій історії; він настроєний проти мене. Якщо він почує хоч найменший шум, я пропала, він вижене мене як негідницю, та я така й є.

— А, я чую слова пана Шелана, — сказав Жюльєн, — ти б не стала зо мною так говорити до мого від'їзду в семінарію. Тоді ти любила мене.

Жюльєн був нагороджений за байдужість, яку вклав у ці слова: він побачив, як його подруга раптом забула про небезпеку від близькості чоловіка, щоб думати про далеко більшу небезпеку — дозволити Жюльєнові сумніватися в її коханні. Вже розвиднялось, і незабаром в кімнаті стало зовсім видно; Жюльєн відчув цілковите задоволення своїх гордощів, коли побачив у своїх обіймах, трохи не біля своїх ніг, цю чарівну жінку, єдину свою кохану, яка за кілька годин перед тим була проїнята страхом перед грізним богом і віддана своєму обов'язку. Перед його відвагою не встояли її вирішення, підкріплені річною розлукою.

Скоро в домі почався рух; пані де-Реналь збентежила одна річ, про яку вона раніше не подумала.

— Ця злюка Еліза зайде до мене. Що робити з цією величезною драбиною? — сказала вона своєму другові. — Де сховати її? Я віднесу її на горище, — скрикнула вона раптом якимось весело.

— Але для цього треба пройти через кімнату слуги, — сказав Жюльєн здивовано.

— Я залишу драбину в коридорі, покличу слугу й дам йому якенебудь доручення.

— Придумай, що сказати слугі, якщо він, проходячи коридором, помітить драбину.

— Добре, ангел мій,— сказала пані де-Реналь, цілуючи його.— А ти подумай про те, щоб швиденько сховатись під ліжку, якщо під час моєї відсутності сюди зайде Еліза.

Жюльєна здивували ці раптові веселощі. „Значить,— подумав він,— близькість матеріальної небезпеки, замість збентежити її, повертає їй звичайні веселощі, бо вона забуває про своє каяття. Ось справді вища жінка! Ах! ось серце, в якому панувати — славно!“ — Жюльєн був у захваті.

Пані де-Реналь взяла драбину, що була, очевидно, занадто важка для неї. Жюльєн хотів допомогти їй; він милувався її граціозною фігуркою, що ні в якій мірі не свідчила про силу; раптом, без допомоги, вона схопила драбину і понесла її, немов це був стілець. Вона поквально понесла її в коридор на третьому поверсі і поклала вздовж стіни, потім покликала слугу і, поки він одягався, пішла на голубник. Повернувшись через п'ять хвилин в коридор, вона не знайшла драбини. Куди вона поділась? Якби Жюльєн вже вийшов з дому, ця небезпека не схвилювала б її ні трохи. Але якби її чоловік побачив тепер драбину,— це могло б призвести до жахливих наслідків. Пані де-Реналь бігала скрізь. Нарешті вона знайшла драбину під дахом, куди слуга виніс її і навіть сховав. Це було щось дивне, і раніше вона стурбувалася б.

„Що мені з того,— подумала вона,— що може трапитись через двадцять чотири години, коли Жюльєна вже тут не буде? хіба життя не буде для мене тоді жахом і каяттям?“

В неї майнула думка, що доведеться вмерти, та що з того! Після розлуки, яку вона вважала за вічну, він повернувся до неї, вона бачила його знов, і він до-

вів своє кохання, діставшись до неї з такими труднощами!

Розповідаючи Жюльєнові про подію з драбиною, вона казала:

— Що я відповім чоловікові, якщо слуга скаже йому про драбину? — Вона на хвилину замислилась. — Їм потрібно буде не менше доби, щоб знайти селянина, який продав її тобі. — Потім вона кинулась в обійми Жюльєнові, конвульсивно стискаючи його, і скрикнула: — Ах, умерти, вмерти отак! — і вона вкривала його поцілунками. — Але не треба, щоб ти помер з голоду, — додала вона, сміючись. — Ходімо, я сховаю тебе в кімнаті пані Дервіль, яка завжди замкнена на ключ. — Вона постояла в кінці коридору, а Жюльєн побіг у кімнату пані Дервіль.

— Не відчиняй, коли хтонебудь постукає, — сказала вона, замикаючи його на ключ, — зрештою, стукати можуть хіба тільки діти, граючись у коридорі.

— Приведи їх у сад проти вікна, — сказав Жюльєн, — дай мені радість побачити, почути їх.

— Добре, добре, — крикнула пані де-Реналь, виходячи.

Незабаром вона повернулась з апельсинами, бісквітами, пляшкою малаги, але їй не вдалося викрасти хліба.

— Що робить твій чоловік? — спитав Жюльєн.

— Він пише угоди з селянами.

Вже пробило восьму годину, в домі почався шум і рух. Якщо пані де-Реналь не побачать, то почнуть скрізь шукати її, отже вона змушена була покинути його. Скоро вона повернулась і, забувши всяку обережність, принесла йому чашку кофе, — вона боялася, щоб він не помер з голоду. Після сніданку їй удалося привести дітей під вікна кімнати пані Дервіль. Жюльєнові здалося, що вони дуже виростили, але набули вульгарного вигляду; а втім, можливо, що його думки змінились. Пані де-Реналь заговорила з ними про

Жюльєна; старший відповів приязно, жалкуючи за колишнім учителем; але менші хлопчики, виявилось, його майже забули.

Пан де-Реналь цього ранку не виходив з дому; він безперервно ходив згори вниз, заклопотаний угодами з селянами, яким продавав свій урожай картоплі. Аж до обіду пані де-Реналь не мала змоги присвятити своєму в'язневі жодної хвилини. Коли обід був поданий, їй спало на думку вкрасти для нього тарілку гарячого супу. Наближаючись обережно і тихенько до дверей його кімнати, з тарілкою в руках, вона стикнулася з тим самим слугою, що вранці сховав драбину. Саме в цю хвилину він теж безшумно проходив коридором і, здавалося, до чогось прислухався. Мабуть, Жюльєн зробив необережний рух. Слуга пішов, зніжковівши. Пані де-Реналь сміливо ввійшла до Жюльєна. Його дуже налякала її зустріч з слугою.

— Ти боїшся! — сказала вона йому; — а я, не вагаючись, піду назустріч усім небезпекам. Я боюсь тільки одного — тієї хвилини, коли залишусь сама після твого уходу, — і вона вибігла з кімнати.

„Ах! — сказав собі Жюльєн у захваті, — докори сумління — це єдина небезпека, яка страшить цю високу душу!“

Надійшов вечір. Пан де-Реналь пішов у казино. Його дружина вдала, що в неї жахлива мігрень, пішла до себе в кімнату, поспішила вислати Елізу і швиденько підвелась, щоб відчинити двері Жюльєнові.

Виявилось, що він справді вмирає з голоду. Пані де-Реналь пішла в буфетну по хліб. Жюльєн почув гучний зойк. Пані де-Реналь повернулася і розповіла, що зайшла в буфетну без світла, наблизилась до буфета, в якому ховали хліб, і, простягнувши руку, торкнулася жіночої руки. Це була Еліза, яка й зойкнула, і цей зойк почув Жюльєн.

— Що вона там робила?

— Або крала якісь солодощі, або шпигувала за на-

ми, — сказала пані де-Реналь з цілковитою байдужістю. — Але, на щастя, я знайшла пиріг і велику хлібину.

— А тут у тебе що? — спитав Жюльєн, показуючи на кишечі її фартуха.

Пані де-Реналь забула, що за обідом понабивала їх хлібом.

Жюльєн стиснув її в пристрасних обіймах; ніколи не здавалась вона йому такою гарною. „Навіть у Парижі, — казав він собі, — я не зможу зустріти жінки з вищою душею“. Вона виявляла невмілість жінки, незвичної до такого клопоту, і в той же самий час — справжню сміливість людини, що боїться зовсім іншої небезпеки, далеко грізнішої для неї.

В той час, як Жюльєн з великим апетитом вечеряв, а подруга його жартувала з приводу цих простих страв, — бо серйозна розмова жахала її, двері кімнати раптом задрижали від сильних ударів. Це був пан де-Реналь.

— Чого ти замкнулась? — кричав він.

Жюльєн ледве встиг прослизнути під диван.

— Що це таке? ви одягнені, — сказав пан де-Реналь увіходячи, — ви вечеряєте, а двері замкнули на ключ!

В звичайних умовах таке запитання чоловіка, зроблене надзвичайно сухо, збентежило б пані де-Реналь, але тепер вона думала про те, що її чоловікові варто лише нахилитись, щоб побачити Жюльєна; бо пан де-Реналь сів на той самий стілець, на якому тількищо сидів Жюльєн, прямо проти дивана.

Пані де-Реналь пояснила все мігренню. В той час, як чоловік докладно розповідав їй про всі обставини виграної ним у казіно партії в більярд — „партії в дев'ятнадцять франків, чорт забери!“ — додав він, — вона помітила на стільці, за три кроки від них, капелюх Жюльєна. Її самовладання подвоїлось, вона почала роздягатись і вибрала хвилину, щоб, обійшовши за спиною чоловіка, кинути плаття на стілець, де лежав капелюх.

Нарешті пан де - Реналь пішов. Вона попросила Жюльєна повторити своє оповідання про семінарське життя.

— Вчора я тебе не слухала; поки ти говорив, я умовляла сама себе випровадити тебе.

Пані де - Реналь поводитись з крайньою необачністю. Вони голосно розмовляли; була, мабуть, друга година, коли їх перервав сильний удар в двері. Це знов був пан де - Реналь.

— Мерщій відчиніть, в домі злодії,— казав він.— Сен - Жан знайшов цього ранку їхню драбину.

— Кінець усьому,— скрикнула пані де - Реналь, кидаючись в обійми Жюльєна.— Він уб'є нас обох, він не вірить, що це злодії. Я вмру в твоїх обіймах, більш щаслива в смерті, ніж в житті!— Вона нічого не відповідала чоловікові, що сердився, і палко цілувала Жюльєна.

— Врятуй матір Станіслава,— сказав він їй з владним поглядом.— Я стрибну у двір з вікна твоєї туалетної і сховаюсь у саду, собаки мене впізнали. Зроби пакунок з мого одягу і кинь його в сад, як тільки зможеш. Покищо хай виламують двері. Не признавайся ні в чому,— я тобі забороняю; краще хай він підозрює, ніж дізнається про все.

— Ти вб'єшся, стрибаючи!— така була її єдина відповідь і єдина турбота.

Вона підійшла з ним до вікна туалетної; потім встигла схозати його одяг. Нарешті відчинила своєму вкрай розлюченому чоловікові. Нічого не кажучи, він оглянув спальню і туалетну і пішов. Вона кинула одяг Жюльєнові, він схопив його і щодуху побіг через сад униз, до Ду. Над вухом його просвистіла куля і пролунав рушничний постріл.

„Це не пан де - Реналь,— подумав він,— він стріляє далеко гірше“.— Собаки мовчки бігли біля нього; другий постріл, мабуть, влучив у лапу одного з них, бо він жалісно заскавчав. Жюльєн перескочив через стіну

однієї з терас, зробив кроків з півсотні під її захистом і знов побіг в іншому напрямку. Він почув голоси, що перегукувались, і виразно побачив слугу, свого ворога, що націлявся з рушниці; з другого боку саду стріляв один з садових робітників, але Жюльєн уже дістався до берега Ду; тут він одягнувся.

Через годину він був уже на відстані одного льє від Вер'єра, на женеvській дорозі. „Якщо підозра падає на мене, — подумав Жюльєн, — мене шукатимуть на паризькому шляху“.

Вона негарна, бліда.
Сент - Бев.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I

ВТІХИ СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

O rus! quando ego te adspiciam!

Horace *.

— Пан, мабуть, чекає паризького мальпоста, — сказав йому хазяїн гостиниці, де він спинився поснідати.

— Сьогоднішнього чи завтрашнього, мені однаково, — сказав Жюльєн.

В той час, як він удавав цілковиту байдужість, під'їхав мальпост. Було два вільні місця.

— Як, це ти, мій сердешний Фалькос, — сказав подорожній, що їхав з Женеви, звертаючись до того, що сідав у карету разом з Жюльєном.

— А я думав, що ти добре влаштувався в околицях Ліона, — сказав Фалькос, — у чудовій долині біля Рони.

— Добре влаштувався! Я тікаю.

— Як! ти тікаєш! Ти, Сен-Жіро, з такою розважливістю, ти зробив злочин? — сказав Фалькос, сміючись.

— Присягаюсь, майже так. Я тікаю від огидного провінціального життя. Я люблю свіжість лісів і спокій полів, як ти знаєш, — ти часто обвинувачував мене в романтизмі. Я слухати не хотів про політику, а політика мене виганяє.

— Та до якої ж партії ти належиш?

— Ні до якої, і саме це мене губить. Ось уся моя політика: я люблю музику, малярство; гарна книга — це для мене подія; мені скоро сорок чотири роки. Скільки мені залишилось жити? П'ятнадцять, двадцять,

* О, село! коли ж нарешті побачу я тебе! Горацій.

щонайбільше тридцять років? Ну, то я певен, що через тридцять років міністри будуть трохи спритніші, але не чесніші, ніж тепер. Історія Англії є для мене дзеркалом нашого майбутнього. Завжди знайдеться якийнебудь король, що схоче збільшити свої прерогативи, завжди честолюбне бажання стати депутатом, слава Мірабо і сотні тисяч франків, зароблені ним, не даватимуть спати провінціальним багатіям. Вони називатимуть це лібералізмом і любов'ю до народу. Завжди ультра-консерватори будуть охоплені гарячковим бажанням стати перами чи камер-юнкерами. Всі прагнуть бути коло керма на державному кораблі, бо за це добре платять. Невже на цьому кораблі ніколи не знайдеться найменшого місечка для простого подорожнього?

— Так, так! Та ще для такого приємного і спокійного, як ти. Чи не останні вибори виганяють тебе з провінції?

— Лихо моє почалося раніше. Чотири роки тому мені було сорок років, і я мав п'ятсот тисяч франків. Тепер мені на чотири роки більше, і, мабуть, в мене на п'ятдесят тисяч франків менше, бо я їх втрачу на продажі свого замку Монфлері на березі Рони в прекрасній місцевості. В Парижі я стомився від вічної комедії, до якої зобов'язує те, що ви називаєте цивілізацією ХІХ століття. Я прагнув простоти й щирості. Отже, я купив землю в горах біля Рони; не можна собі уявити нічого чарівнішого. Сільський вікарій і сусідні дрібні поміщики протягом півроку догоджають мені; я запрошуюю їх на обіди; кажу їм, що покинув Париж, щоб ніколи в житті не чути про політику; я не передплачую жодної газети, і чим менше листів приносить мені листоноша, тим я більше задоволений. Зосім не того чекав від мене вікарій. Незабаром мені почали допікати тисячею настирливих вимог, каверз і т. ін. Я хотів давати двісті чи триста франків на рік бідним, а від мене вимагають, щоб я давав їх благочестивим

асоціаціям: святого Йосифа, діви Марії і т. д. Я відмовляюсь; тоді на мене сипляться сотні образ. Я маю дурість образитись. Я вже не маю змоги пройтись уранці, милуючись красою гір, не натрапивши на яку-небудь неприємність, що відриває мене від мрій і прикро нагадує про людей і їхню злість. Наприклад, перед вознесінням, під час процесій, які мені так подобаються через співи (це, мабуть, грецькі мелодії) — моїх полів не благословляють, бо вони, — каже вікарій, — належать нечестивцеві. В старій побожній селянці здихає корова, вона каже, що це через сусідство з ставком, який належить мені, нечестивому філософові з Парижа, і через тиждень я бачу, що вся моя риба плаває голі-черева, отруєна вапном. Найрізноманітніші каверзи оточують мене. Мировий суддя, чесний чоловік, який все ж боїться за своє місце, завжди ухвалює вирок проти мене. Так сумирні поля стають для мене пеклом. Як тільки побачили, що вікарій, голова сільської конгрегації, мене покинув, а капітан у відставці, голова лібералів, мене не підтримує, — всі напали на мене, аж до муляра, якого я утримував цілий рік, аж до стельмаха, що хотів безкарно дурити мене, лагодячи мої плуги. Щоб дістати підтримку і виграти кілька з своїх процесів, я стаю лібералом; але, як ти згадав, надійшли вибори, в мене вимагають, щоб я голосував.

— За невідомого?

— Зовсім ні, за людину, яку я занадто добре знаю. Я відмовляюсь — жахлива необережність. Відтоді ліберали теж напали на мене; становище моє стало нестерпним. Я думаю, що якби вікарієві спало на думку обвинуватити мене в убивстві моєї служниці, знайшлося б двадцять свідків з обох партій, які заприсягалися б, що бачили злочин на власні очі.

— Ти хочеш жити в селі, не догоджаючи пристрастям сусідів, навіть не слухаючи їхніх балачок! Яка помилка!

— Нарешті я виправив її. Я продаю Монфлері, і

втрачу на цьому, коли доведеться, п'ятдесят тисяч франків, але я щасливий, бо покидаю це пекло лицемірства і каверз. Я шукатиму самотності і цілковитого спокою в єдиному місці, де вони існують у Франції,— на п'ятому поверсі десь біля Єлісейських полей. Та й тут я не певен, чи не доведеться мені розпочати політичну кар'єру в кварталі Руль, роздаючи свячений хліб парафіянам.

— Нічого цього з тобою не трапилося б при Бонапарті,— сказав Фалькос, очі якого блищали гнівом і жалем.

— Хай так, але чому ж він не всидів на місці, твій Бонапарт: адже все те, від чого я тепер страждаю — зробив він.

Увага Жюльєна подвоїлась. Він з першого слова зрозумів, що бонапартист Фалькос був колишнім другом дитинства пана де-Реналья, що його той зрікся 1816 року, а філософ Сен-Жіро був, мабуть, братом того начальника канцелярії *** префектури, що зумів так дешево купити дім громади.

— Все це наробив твій Бонапарт,— провадив Сен-Жіро: — сорокалітня людина, чесна і невразлива, маючи п'ятсот тисяч франків, не може спокійно влаштуватись у провінції; бонапартівські священники і дворяни виженуть її.

— Е, не кажи про нього погано,— скрикнув Фалькос,— Франція ніколи не стояла так високо в очах народів, як протягом тринадцяти років його правління! Все, що він робив, позначене було величчю.

— Твій імператор, чорт його забери,— провадила людина сорока чотирьох років,— був великим тільки на полі бою, і тоді, коли відбудував фінанси 1802 року. Але до чого призвела вся його пізніша поведінка? Своїми камергерами, пишнотою і прийомами в Тюільрі він дав нове видання всіх дурацтв монархії.

— Це видання було виправлене, воно могло витримати ще одне чи два століття. Дворяни і священники

хотіли повернутись до старого, але їм бракує залізної руки, потрібної для того, щоб збути його публіці.

— Пізнаю мову колишнього друкаря!

— А хто ж тебе виганяє з твоєї землі? — провадив розгніваний друкар.

— Священики, яких Наполеон повернув своїм конкордатом замість поставитись до них так, як держава ставиться до лікарів, адвокатів, астрономів, себто бачити в них тільки громадян, не піклуючись про те, як вони заробляють собі на життя. Хіба тепер існували б зухвалі дворяни, якби твій Бонапарт не наробив баронів і графів? Ні, вони вже були не в моді. Після священиків найбільше допекли мені дрібні сільські дворянчики: через них я став лібералом.

Розмова була безконечна, — ця тема хвилюватиме Францію ще півстоліття. Сен-Жіро все повторював, що в провінції не можна жити; Жюльєн несміливо навів приклад — пана де-Реналья.

— Чорт забери, юначе, ви занадто добрі! — скрикнув Фалькос, — щоб не бути ковадлом, він зробився молотом, та ще й яким грізним молотом! А втім, Вально його скоро обкрутить. Ви знаєте цього пройдисвіта? Оце вже справжній! Що скаже ваш пан де-Реналь, коли через чотири дні його усунуть, і Вально посяде його місце?

— Він залишиться віч-на-віч зі своїми злочинами, — сказав Сен-Жіро. — Ви, мабуть, знаєте Вер'єр, юначе? Ну, так ось. Бонапарт — хай йому біс з його монархічними витівками! — уможливив панування Реналей і Шеланів, а це потягло за собою панування Вально і Маслонів.

Ця похмура політична розмова дивувала Жюльєна і відтягала його увагу від любострасних мрій.

Він досить байдуже дивився на Париж, що вже манячив удалині. Мрії про майбутню долю боролись в його уяві з живими спогадами про добу, тількищо проведена у Вер'єрі. Він клявся сам собі ніколи не поки-

дати дітей своєї подруги і кинути все, щоб захистити їх, якщо зухвалість священників знов призведе до республіки і до переслідувань дворян.

Що було б з ним тепер, якби він натрапив на когось чужого або на пана де-Реналья в ту ніч, коли він приставив драбину до вікна спальні пані де-Реналь?

Але яке це було раювання — протягом двох перших годин, коли подруга щиро хотіла його відпровадити, а він захищав свою справу, сидячи біля неї в темряві. В таких душах, як у Жюльєна, подібні спогади залишаються на все життя. Решта побачення вже злилася в його уяві з першим періодом їх кохання, чотирнадцять місяців тому.

Карета спинилась, і це вивело Жюльєна з його глибокої замріяності. Вони були на поштовому дворі на вулиці Жан-Жак Руссо.

— Я хочу їхати в Мальмезон, — сказав він кучерові кабріюлета, що саме під'їхав.

— Так пізно, пане, навіщо?

— Це не обходить вас, їдьте.

Всяка справжня пристрасть думає тільки про себе; саме тому, здається мені, пристрасті такі смішні в Парижі; тут всякий вимагає, щоб зважали на нього. Я утримаюсь від описування захоплення Жюльєна в Мальмезоні. Він плакав. Як? не зважаючи на те, що огидні білі стіни, споруджені цього року, перерізали парк? — Так, пане. Для Жюльєна, як і для всіх нащадків, не існувало нічого між Арколем, св. Єленою і Мальмезоном.

Увечері Жюльєн довго вагався, перше ніж увійти в театр; в нього був досить дивний погляд на це гріховне місце.

Глибока недовіра заважала йому милуватись живим Парижем, його зворушували тільки пам'ятники, залишені його героєм.

„Я в самому центрі інтриг і лицемірства! тут панують патрони абата Фрілера“.

Увечері третього дня цікавість переважила намір оглянути все, перше ніж з'явитись до абата Пірара. Він пояснив Жюльєнові байдужим тоном, якого роду життя чекає його в пана де-ла-Моль.

— Якщо через кілька місяців виявиться, що ви непридатні, ви повернетесь до семінарії, але вже при сприятливих умовах. Ви будете жити в маркіза, одного з найбільших вельмож Франції. Ви вдягатиметесь у чорне, але не як духовна особа, а як людина в жалобі. Я вимагаю, щоб тричі на тиждень ви слухали курс теології в семінарії, куди я вас відрекомендую. Щодня опівдні ви з'являтиметесь у бібліотеку маркіза: він має намір використати вас для листування в судових та інших справах. Маркіз пише в двох словах на берегах кожного одержаного листа, в якому дусі треба відповідати. Я висловив надію, що через три місяці ви зможете писати відповіді так, що з дванадцяти поданих вами на підпис маркізові листів він підписуватиме вісім-дев'ять. Увечері, о восьмій годині, ви впорядковуватимете його папери, о десятій будете вільні.

— Можливо,— провадив абат Пірар,— що яканебудь стара дама або підлесливий пан вам натякнуть на величезні переваги, або простісінько запропсують вам гроші за те, щоб ви показали їм листи, одержані маркізом ...

— А! пане!— скрикнув Жюльєн, червоніючи.

— Мене дивує,— сказав абат з гіркою посмішкою,— що при вашій бідності й після річного перебування в семінарії ви досі ще так чесноотливо обурюєтесь. Мабуть, ви були колись дуже сліпі.

— Невже це голос крові?— сказав абат напівголосно, немов сам до себе.

— Дивна річ,— додав він, дивлячись на Жюльєна,— маркіз вас знає... Я не розумію — звідки. Для початку він дає вам сто луідорів платні. Це людина, що діє з примхи,— в цьому його хиба. Якщо він буде задово-

лений, ваша платня може збільшитись згодом до восьми тисяч франків.

— Але ви розумієте, — провадив абат ущипливо, — що він дає вам стільки грошей не дарма. Треба бути корисним. На вашому місці я б розмовляв дуже мало і ніколи не говорив би про те, чого не знаю.

— Ось іще, — сказав абат, — я для вас зібрав відомості. Забув розповісти вам про сім'ю пана де-ла-Моля. В нього двоє дітей, дочка і син дев'ятнадцяти років, справжній денді, якийсь шалений; він опівдні не знає, що побитиме о другій годині. Він дотепний і сміливий; був в іспанському поході. Не знаю чому, маркіз сподівається, що ви заприятелюєте з молодим графом Норбером. Я казав йому про вашу обізнаність з латині; можливо, він розраховує, що ви навчите його сина кільком готовим фразам про Цицерона і Віргіля. На вашому місці я б не дозволяв ніколи цьому гарному юнакові глузувати з себе; і перше ніж піддатись на його дуже чемні, але трохи іронічні запобігання, я б примусив його не раз їх повторити. Не буду ховати від вас, що молодий граф де-ла-Моль спочатку поставиться до вас презирливо, бо ви тільки міщанин. Його предок був придворним і мав честь бути покараним на смерть на Гревській площі 26 квітня 1574 року за якусь політичну інтригу. А ви — всього тільки син тесляра з Вер'єра і до того ж ще на службі в його батька. Продумайте добре цю різницю і вивчіть історію цього роду в книзі Морері. Всі підлесники, що обідають в палаці де-ла-Моль, час від часу делікатно нагадують про неї. Обмірковуйте свої відповіді на жарти паня графа Норбера де-ла-Моль, начальника гусарського ескадрону і майбутнього пера Франції, і потім не приходьте до мене скаржитись.

— Мені здається, — сказав Жюльєн, дуже почервонівши, — що я навіть не повинен відповідати людині, яка мене зневажає.

— Ви собі не уявляєте, яка це зневага; вона ви-

являтиметься тільки в перебільшених компліментах. Якби ви були дурнем, ви могли б пійматись на них; якби ви хотіли зробити кар'єру, ви повинні були б пійматись.

— Чи не вважатимуть мене за невдячного,— сказав Жюльєн,— якщо я повернусь у свою келійку № 103 в тому разі, коли все це мені не сподобається?

— Зрозуміла річ,— відповів абат,— всі домашні прислужники клепатимуть на вас, але тут виступлю я. *Adsum qui feci*. Я скажу, що ваше вирішення йде від мене.

Жюльєна прикро вражав гіркий і майже злий тон пана Пірара. Цей тон зовсім зіпсував останню відповідь.

Насправді абат відчував докори сумління, що так любить Жюльєна; він відчував якийсь релігійний жах, втручаючись так безпосередньо в долю іншої людини.

— Ви ще побачите,— провадив він так само непринятно, немов виконуючи важкий обов'язок,— ви побачите пані маркізу де-ла-Моль. Це висока білява жінка, дуже побожна, погордлива, надзвичайно чемна, але й надзвичайно малозначна. Вона дочка старого герцога де-Шона, що услазився своїми дворянськими забобонами. Ця вельможна дама являє собою яскравий тип жінок свого стану. Вона навіть не ховає, що єдина заслуга, гідна поваги в її очах,— це походити від предків, що брали участь у хрестових походах. Гроші для неї зовсім другорядна річ; це вас дивує?— ми ж не в провінції, друже мій. В її салоні ви побачите кількох вельмож, що розмовлятимуть про осіб королівського дому в дуже легкому тоні. Сама пані де-ла-Моль з поваги притишує голос, називаючи якогонебудь принца, особливо принцесу. Я не радив би вам казати в її присутності, що Філіпп II, чи Генріх VIII були страховищами. Вони були королі, і це надає їм незаперечного права на повагу з боку всіх, а особливо з боку таких людей низького походження, як ми з вами. Крім

того, ми з вами — священики, — бо вона вважатиме вас за такого, — а це звання робить нас в її очах лакеями, необхідними для її спасіння.

— Пане, — сказав Жюльєн, — мені здається, що я не довго залишусь у Парижі.

— Прекрасно, але не забувайте, що людина нашого звання може зробити кар'єру тільки через вельмож. У вашій вдачі є щось невизначне, принаймні для мене, — через що ви або зробите кар'єру, або будете переслідувані. Середини для вас нема. Не обманюйте себе. Люди бачать, що їх розмови вам неприємні; в такому суспільстві, як це, ви засуджені на нещастя, якщо не доб'єтесь поваги.

— Що з вами сталося б у Безансоні, якби не ця примха маркіза де-ла-Моля? Колись ви зрозумієте всю незвичайність того, що він робить для вас, і якщо ви не страховище, ви відчуватимете до нього і до його сім'ї вічну вдячність. Скільки бідних священиків, більш учених, ніж ви, жили в Парижі довгі роки на п'ятнадцять су за месу і десять су за лекцію в Сорбонні... Пригадайте, що я вам розповідав минулої зими про перші роки життя цього негідника кардинала Дюбуа. Невже ваша зарозумілість дозволяє вам вважати себе за талановитішого, ніж він? Я, наприклад, як людина спокійна і посередня, сподівався вмерти в своїй семінарії, бо я по-дитячому полюбив її. Ну, і що ж? мене мали усунути, тому я подав у відставку. Чи знаєте ви, в чому полягало моє майно? в мене було не більше і не менше, як п'ятсот двадцять франків грошей, жодного друга, ледве двоє чи троє знайомих. Пан де-ла-Моль, якого я ніколи не бачив, врятував мене з скрути. Варто було йому сказати слово, і мені дали парафію, в якій усі парафіяни заможні, стоять вище грубих пороків, а прибуток такий великий, що мені соромно, настільки він не відповідає моїй праці. Я говорив з вами так довго тільки для того, щоб трохи позбавити вас легковажності. Ще одне слово: я маю нещастя

бути гнівливим. Можливо, що ми з вами перестанемо бачитись. Якщо погордливість маркізи або погані жарти її сина зроблять для вас нестерпним перебування в цьому домі, раджу вам закінчити ваше навчання в якійсь семінарії за тридцять лье від Парижа, і краще на північ, ніж на південь. На півночі більше цивілізованості і менше несправедливості; і,— сказав він, притишуючи голос,— треба визнати, що сусідство паризьких газет лякає дрібних тиранів. Якщо ми й далі будемо охоче зустрічатись, а дім маркіза вам не сподобається, я пропоную вам посаду мого вікарія, і буду з вами нарівно ділитися прибутками з парафії. Я вам винний це і ще більше,— додав він, перериваючи Жюльєнові слова подяки,— за ту дивну пропозицію, яку ви мені зробили в Безансоні. Якби в мене замість моїх п'ятсот двадцяти франків не було нічого, ви б урятували мене.

Голос абата втратив свою жорстокість. Жюльєн, на великий сором, почув, що очі його зросились слізьми. Йому до смерті хотілось кинутись в обійми друга; він не втримався від того, щоб не сказати йому, намагаючись прибрати якомога мужнішого вигляду:

— Батько ненавидів мене з самої колиски; це було одне з моїх великих нещасть; але я не нарікатиму на долю, я знайшов батька в вас, пане.

— Добре, добре,— сказав абат, збентежений. Потім додав, знайшовши дуже влучне для директора семінарії зауваження:— не треба ніколи казати доля, сину мій,— кажіть завжди про видіння.

Візник спинився; кучер підняв бронзовий молоток на величезних воротах; це був палац де-ла-Моль; щоб прохожі не мали ніякого сумніву, такі слова були вирізьблені на чорній мармуровій дошці над ворітьми.

Ця афектація не сподобалась Жюльєнові. Вони так бояться якобінців! їм ввижається за кожним живоплотом Робесп'єр і його візок; їхній страх часто смішний до краю, а проте вони відзначають отак свої дома, щоб

чернь під час повстання могла їх пізнати і розграбувати.— Він висловив свою думку абатові Пірару.

— Ах, бідолашний хлопча, ви дуже скоро будете моїм вікарієм! Які жахливі думки!

— Нема нічого простішого,— сказав Жюльєн.

Поважність воротаря і особливо охайність двору викликали його захоплення.

— Яка розкішна архітектура!— сказав він своєму другові.

Насправді це був один з палаців Сен-Жерменського передмістя з плоским фасадом, збудованих невдовзі до смерті Вольтера. Ніколи мода і краса не були далі одна від одної.

Розділ II

ВСТУП У СВІТ

Souvenir ridicule et touchant: le premier salon où à dix-huit ans l'on a paru seul et sans appui! Le regard d'une femme suffisait pour m'intimider. Plus je voulais plaire plus je devenais gauche: je me faisais de toutes les idées les plus fausses; ou je me livrais sans motifs, ou je voyais dans un homme un ennemi parce qu'il m'avait regardé d'un air grave. Mais alors au milieu des affreux malheurs de ma timidité, qu'un beau jour était beau!

Kant.*

Жюльєн, вражений, опинився серед двору.

— Опануйте себе,— сказав абат Пірар,— вам спадає

* Смішний і зворушливий спогад: перший салон, в якому я, вісімнадцятилітній юнак, з'явився один і без підтримки! Досить було жінчого погляду, щоб збентежити мене. Чим більше хотів я сподобатись, тим незграбнішим ставав: все мені уявлялося в якомусь перекручену світло: або я безпідставно довіряв, або бачив у людині ворога тільки тому, що вона саворо на мене глянула. Але все ж серед цих жахливих страждань, створених моєю несміливістю,— яким гарним був тоді гарний день! К а н т.

на думку щось жахливе, і ви поводитесь, як дитина. Хіба ви забули Горацієве правило „*nil timari*“ (ніколи не дивуватись)? Подумайте про те, що всі ці лакеї намагатимуться з вас поглузувати, коли ви тут оселитесь. Вони вбачатимуть у вас рівню, несправедливо поставленого вище їх. Під виглядом добродушних порад і бажання допомогти вам, вони спробують примусити вас вчинити якунебудь страшенну дурницю.

— Навряд чи це їм удасться! — сказав Жюльєн, прикусивши губу, і знов проїнявся недовірливістю.

Вітальні першого поверху, якими вони проходили до кабінету маркіза, здалися б вам, мій читачу, дуже сумними, хоч і розкішними. Ви напевне відмовилися б жити в них, якби вам їх подарували. Це батьківщина позіхів і сумних міркувань. Але Жюльєн ще більше проїнявся захопленням. „Невже можна бути нещасним, живучи в таких розкішних покоях!“ — думав він.

Нарешті вони увійшли в найбридкішу кімнату цього пишного приміщення. Тут було майже темно; вони побачили худенького чоловіка з жвавими очима, в білявому паріку. Абат повернувся до Жюльєна і відреккомендував його. Це був маркіз. Жюльєн ледве впізнав його, настільки він був чемний. Це вже не був погордливий вельможа, якого він бачив в абатстві Бре-Ле-О. Жюльєнові здалося, що парик його був занадто густий. Це спостереження допомогло йому зовсім позбутися своєї боязкості. Насамперед, на його думку, цей нащадок друга Генріха III мав досить мізерний вигляд; він був дуже худорлявий і надмірно рухливий. Але Жюльєн незабаром помітив, що ввічливість маркіза була ще приємніша для співрозмовника, ніж манера самого безансонського єпископа. Аудієнція тривала менше ніж три хвилини. Коли вони вийшли, абат сказав Жюльєнові:

— Ви дивились на маркіза, мов на картину. Я не дуже розуміюсь на тому, що тут зветься ввічливістю, — ви скоро будете знати більше мене, — та все ж

смівлівість вашого погляду мені здається не дуже чемною.

Вони знову сіли в екіпаж; кучер спинився біля бульвару. Абат провів Жюльєна по цілому ряду просторих покоїв. Жюльєн помітив, що тут не було меблів. Він розглядав розкішний позолочений годинник на стіні, що на ньому зображений був якийсь непристойний на його думку сюжет, коли до нього наблизився елегантний пан з усміхненим обличчям. Жюльєн злегка вклонився.

Пан усміхнувся й поклав йому руку на плече. Жюльєн здригнувся й відскочив назад, почервонівши з люті. Абат Пірар, не зважаючи на всю свою серйозність, розсміявся до сліз: цей пан був кравцем.

— Ви вільні на два дні,— сказав йому абат, коли вони вийшли.— Через два дні ви будете відрекомендовані пані де-ла-Моль. Інший на моєму місці охороняв би вас, немов дівчину, в цьому новому Вавілоні. Та якщо вам судилося пропасти, пропадайте відразу, принаймні я більш не буду піклуватись про вас. Післязавтра вранці кравець принесе вам два фраки; ви дасте п'ять франків хлопцеві, що намірятиме їх вам. Краще не розмовляйте при парижанах. Що б ви не сказали, вони знайдуть привід з вас поглузувати. До цього вони спритні. Післязавтра опівдні будьте в мене... Тепер ідіть, пропадайте... Ще забув— підіть, замовте чоботи, сорочки, капелюх; ось вам адреси.

Жюльєн глянув на почерк, яким були написані адреси.

— Це рука марк'за,— сказав абат;— цей активний чоловік усе передбачає; він воліє робити сам, ніж наказувати. Він бере вас для того, щоб ви позбавили його цього клопоту. Чи вистачить у вас догадливості, щоб добре виконувати все, що вам буде казати натяками цей жвавий чоловік? Майбутнє покаже: бережіться.

Жюльєн мовчки зайшов до всіх зазначених ремісни-

ків; він помітив, що його зустрічали з повагою, а чоботар, записуючи його ім'я в книгу, поставив „пан Жюльєн де - Сорель“.

На кладовищі Пер-Лашез якийсь люб'язний пан, висловлюючи дуже ліберальні думки, запропонував свої послуги, щоб показати Жюльєнові могилу маршала Нея, позбавлену почесної епітафії з якихось політичних причин. Розлучившись з цим лібералом, що з слізьми на очах трохи не стікав його в обіймах, Жюльєн побачив, що в нього зник годинник. Збагачений цим досвідом, він з'явився на третій день опівдні до абата Пірара, що уважно його оглянув.

— Ви, мабуть, зробітесь чепуруном,— сказав йому абат суворо. Жюльєн мав вигляд юнака в глибокій жалобі; він справді був дуже гарний, але добрячий абат, справжній провінціал, не помітив, що Жюльєн не позбувся звички рухати плечима; в провінції це означає разом і елегантність, і поважність. Маркіз зовсім інакше, ніж абат, оцінив грацію Жюльєна і навіть спитав священика:

— Ви не заперечуватимете проти того, щоб пан Сорель брав уроки танців?

Абат остовпів.

— Ні,— відповів він нарешті,— адже Жюльєн не священик.

Маркіз, перестрибуючи через східці вузеньких потайних сходів, сам провів нашого героя в його гарненьку мансарду, що виходила вікнами у величезний сад палацу де - ла - Моль. Він спитав, скільки сорочок Жюльєн узяв у швачки.

— Дві,— відповів Жюльєн, зніяковівши від того, що такий знатний вельможа входить у всі дрібниці його справ.

— Прекрасно,— провадив маркіз з серйозним виглядом владним, категоричним тоном, що занепокоїв Жюльєна,— прекрасно! візьміть іще двадцять дві сорочки. Ось ваша платня за третій квартал.

Ідучи з мансарди вниз, маркіз покликав якогось літнього слугу:

— Арсен, — сказав він йому, — ви служитимете панові Сорелю.

Через кілька хвилин Жюльєн опинився сам у розкішній бібліотеці; це була чудова хвилина. Щоб ніхто не застукав його в схвильованому стані, він сховався в темному куточку і звідти захоплено розглядав золочені корінці книжок: „Я зможу все це читати, — казав він собі. — Невже мені тут могло б не сподобатись? пан де-Реналь вважає би себе за навіки збезчещеного, зробивши соту частину того, що маркіз де-ла-Моль тільки-що зробив для мене. — Але візьмімося за листування“.

Закінчивши працю, Жюльєн наважився підійти до книжок, і трохи не збожеволів з радощів, побачивши повну збірку творів Вольтера. Він побіг і відчинив двері бібліотеки, щоб його не застукали. Потім з насолодою розгорнув кожен з двадцяти чотирьох томів. Вони були розкішно оправлені, це був шедевр найкращого лондонського палітурника. Але їй не таке розкішне видання захопило б Жюльєна.

Через годину ввійшов маркіз, подивився на колії і з великим подивом помітив, що Жюльєн пише слово *cella* через два *ll* — *cella*. „Може все, що абат мені наговорив про його ученість, — просто казка?“ — Маркіз дуже розчарований, лагідно сказав йому:

— Ви, мабуть не твердо знаєте правопис?

— Це правда, — сказав Жюльєн, не подумавши, як він шкодить собі такою відповіддю. Він був зворушений добрістю маркіза і мимоволі згадував зухвалий тон пана де-Реналья.

„Весь цей експеримент з абатиком із Франш-Конте — лише марно прогаяний час, — подумав маркіз; — але мені дуже потрібна вірна людина“.

— *Cella* пишеться з одним *l*, — сказав йому маркіз. — Переписавши листи, шукайте в словнику слова, в правописові яких ви сумніваєтесь.

О шостій годині маркіз покликав його до себе і з очевидним незадоволенням глянув на його чоботи.

— Це моя помилка, — сказав він йому, — я не попередив вас, що треба щодня о пів на шосту перевдягатися.

Жюльєн дивився на нього, не розуміючи.

— Я хочу сказати — надівати панчохи. Арсен буде вам нагадувати про це, сьогодні я попрошу за вас пробачення.

Кажучи це, пан де-ла-Моль пропустив поперед себе Жюльєна в двері вітальні, яка виблискувала позолотою. В подібних випадках пан де-Реналь завжди прискорював кроки, щоб мати перевагу пройти в двері першим. Через цю дрібну чванливість свого колишнього патрона Жюльєн наступив на ногу маркіза і зробив йому дуже боляче, бо в нього була подагра. „Е, та він ще й незграбний“, — сказав сам собі маркіз. Він відрекомендував його високій на зріст дамі з поважним виразом. Це була маркіза. Жюльєнові вона нагадувала своїм зухвалим виразом пані де-Можірон, дружину супрефекта Вер'єрської округи, коли вона бувала на урочистих обідах. Трохи приголомшений надзвичайною пишнотою салону, Жюльєн не чув того, що казав пан де-ла-Моль. Маркіза ледве глянула на нього. У вітальні було кілька мужчин, серед яких Жюльєн з невимовною радістю побачив молодого агдського єпископа, що ласкаво розмовляв з ним кілька місяців тому на церемонії в Бре-Ле-О. Мабуть, ніжний і боязкий погляд Жюльєна злякав молодого прелата, і він і не подумав пізнати цього провінціала.

Жюльєнові здалося, що всі в цьому салоні були якісь сумні й вимушені; в Парижі розмовляють тихо і не перебільшують дрібниць.

О пів на сьому в кімнату ввійшов гарний юнак з вусами, дуже блідий і стрункий, з маленькою голівкою.

— Ви завжди будете спізнюватись,— сказала маркіза, якій він цілував руку.

Жюльєн зрозумів, що це граф де-ла-Моль. Він дуже сподобався йому з першого погляду.

„Невже це та сама людина, яка має вигнати мене з дому своїми образливими жартами!“

Придивившись до графа Норбера, він помітив, що той був у чоботях зі шпорами, „а я мушу бути в туфлях, мабуть, як нижчий“,— подумав він. Сіли за стіл. Жюльєн почув, що маркіза до когось строго звернулась, трохи підвищивши голос. Майже в ту ж мить він побачив молоду особу, надзвичайно бліду і дуже гарну, що сіла проти нього. Вона зовсім не сподобалась йому; проте, уважно придивившись до неї, він подумав, що ніколи не бачив таких прекрасних очей; але вони свідчили про велику душевну холодність.

Пізніше Жюльєн побачив в них вираз нудьгуючої спостережливості і разом з тим свідомості того, що треба зберігати свою гідність.

„В пані де-Реналь теж прекрасні очі, вона часто діставала за них компліменти, але вони не мають нічого спільного з цими“. Жюльєн був ще не досить в цьому досвідчений і не розібрав, що очі мадмуазель Матільди (так її називали) іноді виблискували глузливим вогнем, тоді як очі пані де-Реналь пожвавлювались вогнем пристрасті або великодушного обурення, коли вона чула про якийсь лихий вчинок. В кінці обіду Жюльєн знайшов слово, яке визначало характер вроди очей мадмуазель де-ла-Моль: „Вони променисті“,— подумав він. Зрештою вона була страшенно схожа на свою матір, яка йому дедалі більше не подобалась, і він кинув на неї дивитись. Зате граф Норбер здався йому чарівним в усьому. Жюльєн був такий зачарований, що йому б і на думку не спало задрити графові або ненавидіти його за те, що він був багатіший і знатніший, ніж він.

Маркіз, як помітив Жюльєн, нудьгував.

Під час другої страви він сказав синові:

— Норбер, прошу твоєї ласкавої уваги до пана Жюльєна Сореля, якого я тількищо взяв до свого головного штабу; я з нього хочу зробити людину, якщо це вдасться.— Це мій секретар,— сказав маркіз своєму сусідові,— між іншим, він пише села через два II.

Всі глянули на Жюльєна, який трохи підкреслено поклонився Норберові, але взагалі його погляд справив добре враження.

Маркіз, мабуть, уже розповів про виховання Жюльєна, бо один з обідаючих почав з ним розмову про Горація. „Говорячи про Горація, я мав успіх в безансонського єпископа,— подумав Жюльєн.— Мабуть, вони тільки цього поета і знають“. З цієї хвилини він опанував себе. Це було для нього не важко, бо він щойно вирішив, що мадмуазель де-ла-Моль ніколи не буде в його очах жінкою. Перебування в семінарії навчило його не боятись чоловіків, і вони рідко коли його збентежували. Якби їдальня не була така розкішна, він був би зовсім спокійний. Але на нього ще й досі трохи нагнали страх два великі дзеркала єосьми футів заввишки, в які він часом дивився на свого співбесідника, говорячи про Горація. Його фрази не були занадто довгі для провінціала. Його прекрасні очі яскраво блищали від трепетної або щасливої полохливості після вдалих відповідей. Він сподобався присутнім. Такий своєрідний іспит трохи пожвавив занадто серйозний настрій за обідом. Маркіз жестом спонукав співбесідника Жюльєна наполягти на іспит. „Невже він справді щось знає?“ — думав він.

Жюльєн відповідав дуже оригінальними висловлюваннями і настільки насмілився, що виявив хоч не дотепність — річ недосяжна для того, хто не обізнаний з уживаною в Парижі мовою — але в усякому разі нові думки, що їх він висловлював, щоправда, невисшукано і не завжди доречно. Крім того, він показав прекрасне знання латині.

Супротивник Жюльєна, член Академії Написів, який випадково знав латинь, пересвідчившись, що Жюльєн прекрасно знає літературу, не боявся змусити його червонти, і справді намагався поставити його в трудне становище. В запалі бою Жюльєн нарешті забув про розкішне умеблювання їдальні, і йому пощастило висловити про латинських поетів такі думки, яких його співрозмовник ніде не читав. Як чесна людина, він визнав цю честь за молодим секретарем. На щастя, торкнулися питання про те, багатим чи бідним був Горацій, тобто був він приємною, любострасною і безтурботною людиною, що писала вірші для розваги, як Шапель, друг Мольєра і Лафонтена, чи бідаком, придворним поетом, що скрізь іде за двором і складає оди в день народження імператора, як Соуті, обвинувач лорда Байрона. Порівнювали суспільство при Августі і при Георгі IV: обидві епохи відзначались всемогутністю аристократії, але в Римі в неї відібрав владу меценат, простий вершник, а в Англії вона призвела Георга IV майже до стану дожа у Венеції. Ця дискусія, здавалось, розважила маркіза, і він не так нудьгував, як на початку обіду.

Жюльєн вперше в житті чув такі імена сучасників, як Соуті, лорд Байрон, Георг IV. Але всі помітили, що коли йшлося про події з Римської історії, про які можна скласти собі уяву на підставі творів Горація, Марціала, Таціта та інших, він мав безперечну перевагу. Жюльєн безцеремонно привласнив собі кілька думок, що чув від безансонського єпископа під час їх знаменної розмови; ці думки дуже сподобались присутнім.

Коли розмова про поетів набридла, маркіза, яка вважала за свій обов'язок високо цінити все, що розважало її чоловіка, зласкавилась глянути на Жюльєна.—„Можливо, що за незграбними манерами цього молодого абата ховається освічена людина“,— сказав, звернувшись до маркізи, академік, що сидів поруч із нею. Жюльєн почув щось із сказаного. Хазяйка дому звикла

користатись готовими фразами, їй сподобалось висловлювання академіка про Жюльєна, і вона лишилась задоволеною, що запросила академіка на обід. „Він розважає пана де-ла-Моля“,— подумала вона.

Розділ III

ПЕРШІ КРОКИ

Cette immense vallée remplie de lumières éclatantes et de tant de milliers d'hommes éblouit ma vue. Pas un ne me connaît, tous me sont supérieurs. Ma tête se perd.

Poemi dell'av. Reina.*

На другий день, дуже рано, Жюльєн переписував листи в бібліотеці, коли туди зайшла мадмуазель Матільда через потайні дверцята, прекрасно замасковані корінцями книжок. Поки Жюльєн захоплено розглядав цю вигадку, мадмуазель Матільда, здавалось, була дуже здивована й збентежена його присутністю. В папільйотках вона мала вигляд суворини, погордливий і майже мужній. Мадмуазель де-ла-Моль примудрялась викрадати з батьківської бібліотеки книжки. Присутність Жюльєна не дала їй сьогодні цього зробити; це було їй тим прикріше, що вона хотіла взяти другий том „Вавілонської принцеси“ Вольтера— гідне допогнення її монархічно-релігійного виховання, справжнього шедевра Сакре-кер. Ця бідолашна дівчина вже в дев'ятнадцять років потребувала пікантного дотелу, щоб зацікавитись романом.

Граф Норбер зашов до бібліотеки о третій годині, щоб проглянути газету і таким чином мати змогу розмовляти про політику сьогодні ввечер.; він був дуже задоволений, зустрівши тут Жюльєна, про існування

* Цей безмежний простір, залитий світлом, де метушаться тисячі людей, засліплює мене. Ніхто тут мене не знає, всі вищі за мене. Я розгублююсь. Поема Реїни.

якого вже забув. Він заговорив з ним надзвичайно ласкаво і запропонував йому проїхатись верхи.

— Батько відпускає нас до обіду.

Жюльєн зрозумів це „нас“ і був зачарований.

— Але, граф,— сказав Жюльєн,— якби йшлося про те, щоб зрубати дерево вісімнадцяти футів заввишки, обтесати його і розпиляти на дошки, я, смію сказати, зробив би це добре, але їздити верхи мені доводилося ледве чи шість разів у житті.

— Ну, то це буде сьомий,— сказав Норбер.

Насправді Жюльєн пригадував приїзд*** короля у Вер'єр, і йому здавалося, що він прекрасно їздить верхи. Але, повертаючись з Булонського лісу і виїхавши на вулицю Бак, він хотів раптом звернути вбік перед зустрічним кабріолетом і впав прямо в грязь. На щастя, в нього був другий костюм. За обідом маркіз спитав його про його прогулянку. Норбер поспішив відповісти в загальних словах.

— Граф занадто добрий до мене,— сказав Жюльєн,— я дуже вдячний йому і високо ціную його добрість. Він був ласкавий дати мені найкрасивішого і найсмирнішого коня; та, зрештою, він не міг мене прив'язати до нього, і через брак цього заходу обачності я впав прямо серед цієї довгої вулиці, біля мосту.

Мадмуазель Матільда марно стримувала сміх; нарешті вона нескромно поцікавилась подробицями. Жюльєн розповів їх дуже просто, з несвідомою грацією.

— Я бачу, що з цього молодого священика буде щось добре,— сказав маркіз, звертаючись до академіка;— провінціал, що просто розповідає про такий прикрий випадок, та ще й при дамах,— це щось небачене.

Жюльєн викликав у своїх слухачів таке невимушене ставлення до своєї пригоди, що в кінці обіду, коли загальна розмова набула іншого напрямку, мадмуазель Матільда почала розпитувати брата про подробиці нещасного випадку. Жюльєн, кілька разів зустрівшись з нею очима, насмівся відповідати безпосередньо їй,

хоч вона його й не питала. Нарешті всі троє почали сміятися так щиро, як сміється селянська молодь десь у лісі.

На другий день Жюльєн прослухав дві лекції з теології, потім повернувся додому і переписав десятків зо два листів. Біля нього в бібліотеці сів працювати якийсь юнак, хоч і добре вдягнений, але мізерний на вигляд і з заздрісним виразом.

Маркіз увійшов і суворо запитав новоприбулого:

— Що ви тут робите, пане Танбо?

— Я думав...—відповів юнак, підслесливо всміхаючись.

— Ні, пане, ви не думали. Ви зробили спробу, але вона вам не вдалася.

Розлючений юнак підвівся і вийшов. Це був племінник академіка, приятеля пані де-ла-Моль, що готувався до літературної кар'єри. Академік попросив маркіза взяти його секретарем. Танбо працював в окремій кімнаті; він почув, що Жюльєнові дозволено працювати в бібліотеці, схотів і собі скористатись з цієї ласки і зранку переніс туди своє письмове приладдя.

О четвертій годині Жюльєн, після хвилинного вагання, наважився з'явитись до графа Норбера, який саме збирався їхати верхи; як людина надзвичайно ввічлива, він був дуже збентежений.

— Я думаю,—сказав він Жюльєнові,—що ви будете ходити в манеж, і тоді через кілька тижнів я з великою радістю буду з вами їздити верхи.

— Я хотів висловити вам свою щирю вдячність за вашу ласку до мене; повірте, пане,—додав Жюльєн надзвичайно серйозним тоном,—що я почуваю, наскільки завдячую вам. Якщо ваш кінь не поранений через мою вчорашню незграбність і якщо він вільний, я б хотів покататись на ньому.

— Ну, що ж, любий Сорель,—на ваш страх і риск. Припустімо, що я зробив усі заперечення, яких вимагає обережність. Але вже четверта година, ми мусимо поспішати.

Коли вони сіли на коней, Жюльєн спитав у молодого графа:

— Що треба робити, щоб не впасти?

— Багато чого,— відповів Норбер, сміючись на все горло:— насамперед, відхиляти корпус назад.

Жюльєн пустив коня ристю. Вони виїхали на площу Людовіка XVI.

— Гей, відважний юначе,— сказав Норбер,— тут надто багато карет, та й правлять ними необережні їздиці. Якщо ви впадете, їхні тільбюрі переїдуть вас, бо вони не ризкуватимуть зіпсувати губи коня, спинивши його раптом.

Двадцять разів Норбер бачив, що Жюльєн ось-ось упаде, але, кінець-кінцем, вони щасливо повернулись з прогулянки. Молодий граф сказав своїй сестрі:

— Рекомендую вам відважного головоріза.

За обідом, розмовляючи з батьком через весь стіл, він віддав справедливість відвазі Жюльєна; це все, що можна було похвалити в його манері їздити верхи. Молодий граф чув уранці, як слуги, що чистили коней у дворі, образливо глузували з Жюльєна з приводу його падіння.

Не зважаючи на таку добрість, Жюльєн скоро став почувати себе самотнім у цій сім'ї. Всі звичаї здавались йому дивними; він зазжди щось робив не так. Його прогріхи викликали глум лакеїв.

Абат Пірар виїхав до своєї парафії. „Якщо Жюльєн — слабенька тростина, хай він гине; якщо це благородна душа, хай сам вибирається“,— думав він.

Розділ IV

ПАЛАЦ ДЕ-ЛА-МОЛЬ

Que fait il ici ? S'y plairait il ? Penserait-il y plaire ?

Ronsard *.

Якщо все здавалося Жюльєнові дивним у благородному салоні палацу де-ла-Моль,— то й цей блідий юнак, весь у чорному, здавався в свою чергу дуже дивним тим особам, які були ласкаві помічати його. Пані де-ла-Моль пропонувала своєму чоловікові посылати його з якимнебудь дорученням в ті дні, коли вони чекали на обід певних осіб.

— Мені хочеться довести іспит до кінця,— відповів маркіз.— Абат Пірар запевняє, що ми даремно хочемо зломити самолюбство тих, кого допускаємо до себе. Спиратись можна тільки на щось міцне. Цей юнак непристойний тільки тому, що обличчя його незнайоме; зрештою він — як глухонімий.

„Для того, щоб розібратись в оточенні,— сказав сам собі Жюльєн,— мені треба записати імена і коротенькі характеристики осіб, які відвідують салон“.

Насамперед він відзначив п'ять чи шість друзів дому, які на всякий випадок упадали за ним, гадаючи, що це один із протеже примхливого маркіза. Це були бідаки, більш або менш догідливі; але, треба сказати в похвалу цим людям, яких тепер можна зустріти в аристократичних салонах, вони були не до всіх однаково догідливі. Дехто з них, дозволяючи маркізові погано поводитись з ними, не стерпіли б нечемного слова від пані де-ла-Моль.

Хазяї дому були так пройняті гордощами і нудьгою, так звикли ображати людей заради розваги, що не могли мати щирих друзів. Але, за винятком дощовитих

* Що він тут робить ? Чи подобається йому тут ? Чи гадає він, що сподобається іншим ? Ронсар.

днів і моментів жорстокої нудьги, які траплялись не часто, вони завжди були надзвичайно чемні.

Якби оті п'ять чи шість прислужників, що виявляли батьківську приязнь до Жюльєна, покинули палац де-ла-Моль,— маркіза була б приречена на хвилини самотності, а самотність жахлива в очах жінок її стану,— це емблема „неласки“.

Маркіз ставився до дружини бездоганно; він дбав про те, щоб в її салоні було численне товариство, але уникав приймати перів, бо його нові товариші здавались йому не досить знатними, щоб відвідувати його як друзі, і не досить цікавими, щоб бути допущеними як нижчі.

Всі ці таємниці розкрились перед Жюльєном значно пізніше. Політичні питання, про які завжди розмовляють в буржуазних домах, в аристократичних колах стають предметом обговорення тільки в критичні хвилини.

Навіть у нашу нудну епоху прагнення розваг таке велике, що й у дні урочистих обідів всі покидали салон, як тільки маркіз виходив з нього. Тут можна було вільно розмовляти про все, аби тільки не глузувати з бога, священників, короля, сановників, артистів, які користались ласкою двору, та з усього встановленого, аби тільки не казати доброго про Беранже, про опозиційні газети, про Вольтера, Руссо і про всіх, хто хоч трохи дозволяє собі говорити щиро, а особливо ніколи не говорити про політику.

Проти такої салонної хартії не могла боротись ні рента в сто тисяч екю, ні блакитна стрічка. Всяка свіжа думка здавалась тут грубістю. Не зважаючи на вишукані манери, бездоганну чемність, бажання бути приємними,— всі обличчя були позначені нудьгою. Юнаки, що приходили з візитом, боялись виявити своїми словами щось схоже на оригінальну думку або дати привід запідозрити себе в читанні заборонених книжок; тому після кількох вишуканих фраз про Россіні і про погоду вони замовкали.

Жюльєн помітив, що розмову звичайно підтримували два віконті і п'ять баронів, яких пан де - ла - Моль знав іще в еміграції. Ці пани мали по шість чи по вісім тисяч ренти; четверо додержувались „La Quotidienne“ троє — „Gazette de France“. Один з них щодня розповідав якийнебудь анекдот з придворного життя, не шкодуючи при цьому слова „чудово“. Жюльєн помітив, що тільки в нього було п'ять орденів, тоді як в інших було не більше ніж по три.

За те в передпокої вартувало десять ліврейних лакеїв, і протягом усього вечора кожні чверть години гостям пропонували чай або морозиво, а після опівночі подавали легку вечерю з шампанським.

Перспектива вечері іноді затримувала Жюльєна у вітальні до кінця вечора, а втім, він не розумів, як можна серйозно слухати розмови, що звичайно точились в цьому розкішному золоченому салоні. Іноді він дивився на співрозмовників, бажаючи дізнатись, чи не сміються вони самі з своїх слів. „Мій пан де - Местр, якого я напам'ять знаю, висловлював це в сто раз краще, і все ж він нудний“, — думав він.

Не один Жюльєн помічав цю моральну задуху. Деякі втішались великою кількістю морозива, інші — тим, що потім похвалялись: „Я тількищо з палацу де - ла - Моль, де я чув, що Росія“ і т. ін.

Від одного з прислужників Жюльєн узнав, що півроку тому пані де - ла - Моль нагородила за понад двадцятилітню вірність бідного барона ле - Бургіньйона, що був супрефектом з часу реставрації, зробивши його префектом.

Ця велика подія подвоїла догідливість усіх цих панів. Якщо й раніше їх мало чим можна було розгнівати, то тепер вони вже ні на що не ображались. З ними рідко поводитись зневажливо, але Жюльєн помітив за столом два чи три коротенькі діалоги між маркізом і його дружиною, жорстокі для тих, хто сидів поруч. Ці вельможі не ховали свого щирого презирства до всіх, хто

походить не від людей, „що їздили в королівській кареті“. Жюльєн помітив, що тільки слова „хрестові походи“ викликали на їх обличчях глибоко серйозний вираз з домішкою поваги. В інших випадках повага в них мала певний відтінок поблажливості.

Серед цих розкошів і нудьги Жюльєн цікавився тільки паном де-ла-Молем. Йому було приємно, коли маркіз якимось заявив, що не брав ніякої участі в підвищенні бідолахи ле-Бургіньйона. Жюльєн знав правду від абата Пірара: це був вияв уваги до маркізи.

Одного ранку абат працював з Жюльєном у бібліотеці маркіза над нескінченим процесом абата Фрілера, коли раптом Жюльєн спитав його:

— Скажіть, пане,— це один з моїх обов'язків обідати щодня з маркізою; чи мене запрошують з особливої ласки?

— Це надзвичайна честь!— відповів скандалізований абат.— Пан N..., академік, що є вже п'ятнадцять років другом дому, не міг добитись її для свого племінника, пана Танбо.

— А для мене, пане, це найтяжча частина моєї служби. У семінарії я не так нудьгував. Я бачив кілька разів, що навіть мадмуазель де-ла-Моль позіхає, хоч вона, мабуть, звикла до гречностей друзів дому. Я боюся заснути. Благаю вас, попросіть для мене дозволу ходити обідати за сорок су в якийнебудь готель.

Абат, як справжній вискочень, був дуже чутливий до честі обідати з вельможею. Він намагався пояснити це Жюльєнові, коли раптом легке шарудіння примусило їх сбернутись. Жюльєн побачив, що їх слухала мадмуазель де-ла-Моль. Він почервонів. Вона прийшла по книгу і все чула; це викликало в ній деяку повагу до Жюльєна. „Цей не стоїть навколішки, як отой старий абат. Господи, який же він бридкий!“

За обідом Жюльєн не наважувався дивитись на мадмуазель де-ла-Моль, але вона ласкаво звернулася до нього. В цей день чекали багато гостей, і вона запро-

шувала його залишитись. Юні парижанки зовсім не люблять літніх людей, особливо коли вони недбало одягнуті. Жюльєнові не треба було особливої спостережливості, щоб помітити, як висміювала мадмуазель де-ла-Моль колег пана ле-Бургіньйона, коли вони залишались у вітальні. В цей день, навмисно чи ні, вона була особливо жорстока до нудних гостей.

Мадмуазель де-ла-Моль була центром невеличкої групи, що збиралась майже щовечора за величезним кріслом маркізи. Тут були маркіз де-Круазнуа, граф де-Келюс, віконт де-Люз і ще двоє чи троє молодих офіцерів, друзів Норбера чи його сестри. Всі вони сідали на великий блакитний диван. Біля кінця його, протилежного тому, де сиділа прекрасна Матільда, Жюльєн сидів мовчки на низькому солом'яному стільці. Всі прислужники заздрили його скромному місцю; Норбер два чи три рази за вечір називав його, або звертався до нього з кількома словами, виходячи з того, що треба пристойно поводитись з молодим секретарем батька. Цього вечора мадмуазель де-ла-Моль спитала Жюльєна, якої височини гора, що на ній стоїть безансонська цитадель. Жюльєн ніяк не міг визначити, вища вона чи нижча, ніж Монмартр. Він часто щиро сміявся тому, що казали в цьому невеличкому гуртку, але почував себе нездатним вигадати щось подібне. Йому здавалося, що вони розмовляють якоюсь іншою мовою, яку він розумів, але не вмів нею розмовляти.

Цього вечора приятелі Матільди ставились надзвичайно вороже до всіх, хто заходив у цю простору вітальню. Спочатку вони почали знущатися з друзів дому, як з краще відомих їм. Звичайно, Жюльєн слухав дуже уважно; його цікавило все — і суть справи, і той спосіб, яким вони висміювали гостей.

— Е, ось і пан Декулі, — сказала Матільда, — він сьогодні без парика. Невже він хоче добитись префектури своєю геніальністю? Виставив свій лисий лоб і запевняє, що там повно думок.

— Цей чоловік знає всіх на світі,— сказав маркіз де-Круазнуа;— він буває і в мого дядька кардинала. Він здатний цілими роками повторювати якунебудь брехню кожному з своїх друзів, а їх у нього три сотні. Він уміє підтримувати зв'язки— в нього на це талант. Ви можете його бачити з сьомої години ранку в брудних чоботях, взимку, біля дверей одного з своїх друзів. Час від часу він свариться з ними і з приводу кожної сварки пише сім або вісім листів. Потім замирюється і пише сім або вісім листів з висловами палкої приязні. Але найблискучіший він буває в хвилини щиросердої одвертості. До цього маневру він вдається тоді, коли треба попросити якоїсь послуги. Один з старших вікаріїв мого дядька чудово розповідає життя пана Декулі, починаючи з реставрації. Я приведу до вас його.

— Е! я не йму віри цим теревенням, це професіональні задрощі між дрібними людцями,— сказав граф де-Келюс.

— Пан Декулі залишить ім'я історії,— заперечив маркіз,— він зробив реставрацію разом з абатом де-Правдом і панами Талейраном і Поццо ді-Борго.

— Ця людина орудувала мільйонами,— сказав Норбер,— і я не розумію, як вона може приходити сюди й терпіти насмішки мого батька, що часто бувають просто жахливі. Одного разу батько крикнув через весь стіл: скільки разів ви зраджували своїх друзів, любий Декулі?

— Та невже він зраджував?— сказала мадмуазель де-ла-Моль.— І хто не зраджує?

— Як!— сказав граф де-Келюс Норберові,— я бачу у вашому домі пана Сенклера, цього відомого ліберала! Якого чорта він тут шукає? Треба підійти до нього, поговорити з ним, послухати, як він говорить: кажуть, що це дуже дотепна людина.

— Але як твоя матір його прийме?— сказав пан де-Круазнуа.— В нього такі екстравагантні, такі незалежні думки.

— Гляньте,— сказала мадмуазель де-ла-Моль,— гляньте на цю незалежну людину, що до землі вклоняється панові Декулі і хапає його руку. Я вже подумала була, що він піднесе її до вуст.

— Мабуть, Декулі в кращих стосунках з владою, ніж ми думали,— зауважив пан де-Круазнуа.

— Сенклер ходить сюди, щоб потрапити в Академію,— сказав Норбер,— гляньте, Круазнуа, як він вклоняється баронові Л...

— Краще вже стати навколішки,— сказав де-Люз.

— Любий Сорель,— сказав Норбер,— ви розумні, але дуже недавно покинули гори, отже дозвольте дати вам пораду— ніколи не вклоняйтесь так, як цей великий поет, хоча б і перед самим господом богом.

— А ось і наш найперший дотепник, пан барон Батон,— сказала мадмуазель де-ла-Моль, дещо наслідуючи голос лакея, який доповів про гостя.

— Здається, навіть ваші слуги сміються з нього. Що за ім'я— барон Батон!* — сказав пан де-Келюс.

— Що таке ім'я?— казав він нам,— провадила Матільда.— Уявіть собі, що вам вперше доповідають „герцог Бульйон“; справа тільки в тому, щоб публіка трохи звикла до мого імени.

Жюльєн покинув своє місце біля дивана. Він ще був мало чутливий до чарівної витонченості легкого глуму і, замість сміятись з жартів, приписував їм серйозне значення. В насмішкуватих зауваженнях молоді він побачив тільки загальну огуду, і це його неприємно вразило. Як провінціал, він вбачав у цьому заздрощі,— звичайно, дуже помиляючись.

„Граф Норбер,— казав він собі,— при мені тричі переписував лист у двадцять рядків до свого полковника, і був би, мабуть, дуже щасливий, якби написав за своє життя хоч одну сторінку так, як пан Сенклер“.

Жюльєн переходив непомітно, дякуючи своїй незнач.

* Батон — французькою мовою — палиця.

ності, від одної групи до другої. Він здалека стежив за бароном Батоном, бажаючи послухати його. Цей уславлений дотепник мав стурбований вигляд, і Жюльєн помітив, що він трохи опанував себе тільки після кількох пікантних фраз. Жюльєнові здалося, що розум такого роду потребує простору: барон не вмів говорити коротких дотепів; щоб блиснути, йому треба було принаймні чотири фрази, кожна по шість рядків.

— Ця людина не розмовляє, а виголошує промови, — сказав хтось за спиною Жюльєна. Він обернувся й почервонів від приємності, почувши ім'я графа Шальве. Це найхарактерніша для наполеонівської епохи людина. Жюльєн часто зустрічав його ім'я в „Меморіалі св. Єлени“ і в історичних уривках, продиктованих Наполеоном. Граф Шальве висловлювався стисло. Його дотепи були блискавичні, правдиві, жваві, глибокі. Говорячи про якунебудь справу, він одразу посував уперед її обговорення, вносячи нові факти. Приємно було слухати його; зрештою, в політиці він був безсоромним циніком.

— Я людина незалежна, — казав він, звертаючись до якогось пана з трьома зірками, що з нього він очевидно кепкував. — Чому від мене вимагають, щоб я сьогодні додержувався того самого погляду, як і шість тижнів тому? В такому разі мій погляд зробився б моїм тираном.

Четверо серйозних юнаків, що оточували його, скрипились; ці пани не любили жартів. Граф побачив, що зайшов занадто далеко. На щастя, він помітив чесного Баллана, Тартюфа доброчесності. Граф заговорив з ним; їх оточили, зрозумівши, що бідолашний Баллан буде принесений в жертву. Моральний і моралістичний, хоч і страшенно бридкий, пан Баллан, після перших своїх виступів у світі, про які краще мовчати, одружився з дуже багатою жінкою. Вона вмерла, і він знов одружився з багатою, яка ніколи не показувалась у світі. Він смиренно користується шістдесяттисячною пенсією

і має власних підлесників. Граф Шальве безжально висловлював йому все це. Незабаром навколо них утворилась група чоловіка з тридцяти; всі усміхались, навіть оті серйозні юнаки, надія нашого часу.

„Навіщо цей Баллан приходить до пана де-ла-Моля, адже він тут очевидно є посміховищем?“ — подумав Жюльєн. Він наблизився до абата Пірара, щоб спитати його про це.

Пан Баллан зник.

— Прекрасно! — сказав Норбер, — один із шпигунів, що стежать за моїм батьком, пішов; залишається тільки маленький кульгавий Нап'є.

„Так ось де причина! — подумав Жюльєн, — але, в такому разі, навіщо маркіз приймає пана Баллана?“

Суворий абат Пірар кривився в куточку вітальні, чуючи, як лакеї називали імена гостей.

— Це якийсь вертеп, — казав він, — я бачу тут тільки заплямованих людей.

Річ у тому, що суворий абат не розумівся на звичаях вищого товариства, але від своїх друзів янсеністів він мав точні відомості про цих людей, які потрапляють у салони тільки через спритне прислужування всім партіям, або через своє скандальне багатство. Цього вечора він протягом кількох хвилин щиро відповідав на наполегливі запитання Жюльєна, потім раптом спинився; він був у розпачі, що казав про всіх тільки погане, і вважав це за гріх. Світське життя — це була невпинна боротьба для янсеніста, який вважав за свій обов'язок християнське милосердя, а проте мав жовчну вдачу.

— Яке обличчя в цього абата Пірара! — казала мадам-муазель де-ла-Моль, коли Жюльєн наблизився до дивана.

Жюльєна роздратовало це зауваження, хоч воно й було справедливе. Пан Пірар був безперечно найчеснішою людиною в салоні, але його червоне обличчя, на якому позначились болісні докори сумління, було

в цю мить справді огидне. „Як можна після цього вірити обличчю,—подумав Жюльєн,—в ту хвилину, коли абат Пірар, такий сумлінний, докоряє себе за якусь дурничку, він має найжахливіший вигляд. Тим часом обличчя всім відомого шпигуна Нап'є пройняте виразом чистого й спокійного щастя. А проте, абат Пірар зробив велику поступку своєму званню: він узяв слугу і став прекрасно одягатись“.

Жюльєн помітив у салоні якийсь незвичайний рух, всі обернулись до дверей, і раптом запанувала тиша. Лакей назвав ім'я барона де-Толлі, що уславився під час останніх виборів. Жюльєн наблизився й побачив його прекрасно. Барон очолював одну з виборчих колегій і здобувся на блискучу думку—поцупити виборчі бюлетені ворожої партії. Але для того, щоб кількість бюлетенів залишилась та сама, він їх замінив іншими, на яких було приємне для нього ім'я. Ця махінація була помічена кількома виборцями, які поспішили вітати барона де-Толлі. Бідолаха барон іще не отямився після цієї халепи. Лихі люди говорили вже про галери. Пан де-ла-Моль прийняв його холодно. Нещасний барон зник.

— Він, мабуть, поспішає до пана Конта*,—сказав граф Шальве, і всі засміялись.

Серед мовчазних вельмож і дотепних, хоч і з сумнівною репутацією, інтриганів, які цього вечора сповнювали салон пана де-ла-Моля (бо ширилась чутка, що він буде міністром), виступав маленький Танбо. Якщо думки його не відзначались витонченню дотепністю, зате він надолужував, як побачимо зараз, енергійними висловами.

— Чому не засудити цю людину на десять років ув'язнення?—казав він у ту хвилину, коли Жюльєн наблизився до його групи.—Цих гадів треба держати в темному льоху, їх треба вбивати в темряві,

* Відомий фокусник того часу. (Прим. перекл.).

Інакше їх отрута може випаритись і зробитися ще небезпечнішою. Навіщо засуджувати його до штрафу в тисячу екю? Він бідний, хай так, тим краще; але його партія заплатить за нього. Треба було взяти п'ятсот франків штрафу і кинути його на десять років у темницю.

„Боже мій! Про яке страховище мова мовиться?“ — подумав Жюльєн, дивуючись палкості й поривчастим жестам свого товариша. Худорляве й довгасте обличчя племінника академіка було в цю хвилину огидне. Скоро Жюльєн дізнався, що йшлося про найвидатнішого сучасного поета.

„Ах, потвора“, — трохи не скрикнув Жюльєн, і сльози великодушного співчуття зросили йому очі. — „Ах, негіднику! — думав він, — ти мені заплатиш за ці слова. А проте — це ж найодчайдушніші добровільці партії, яку очолює між іншими й маркіз. А ця людина, з якої вони знущаються, — скільки б вона одержала орденів, скільки синекур, якби вона продалася — не жажу вже міністерству цього прислужника де-Нерваля, а хоч якомунебудь з порівняно чесних міністрів, що змінювали один одного“.

Пан де-ла-Моль щось сказав абатові Пірару, і той знаком покликав Жюльєна. Але Жюльєн в цю хвилину вислухував, потупивши очі, ремствування якогось єпископа; коли він нарешті міг підійти до свого друга, абатом заволодів огидний маленький Танбо. Ця маленька потвора ненавиділа абата, як винуватця ласки маркіза до Жюльєна, але хотіла догодити йому.

— Коли нарешті смерть звільнить нас від цього старого падла? — в таких біблійно урочистих словах маленький писака говорив про поважного лорда Голланда. Його заслуга полягала в доброму знанні біографій сучасників, і він тількищо зробив побіжний огляд всіх людей, що могли сподіватись впливового становища при новому англійському королі.

Абат Пірар пройшов у суміжну кімнату, Жюльєн пішов за ним.

— Маркіз не любить писак, попереджаю вас, — це єдина його антипатія. Знайте латинь, грецьку мову, якщо можете, історію Єгипта, Персії і т. д., — він поважатиме вас і сприятиме вам як ученому. Але не здумайте написати хоч би сторінку на рідній мові, особливо на серйозні теми, що стоять вище вашого становища в світі: він вас назве перодряпом і зневажатиме. Як це ви живете в палаці вельможі і не знаєте слів герцога де-Кастрі про Даламбера і Руссо: „Отакє собі хоче міркувати про все, не маючи й тисячі екю ренти!“

„Все тут стає відомим, як і в семінарії“, — подумав Жюльєн. Він написав з десятків сторінок — щось на зразок історичного нариса, присвяченого захопленим вихвалянням старого військового хірурга, що зробив з нього, як він казав, людину. „Адже цей зошит був завжди замкнений на ключ“, — казав собі Жюльєн. Він пішов до себе, спалив свій рукопис і позернувся до вітальні. Блискучі шахраї вже пішли, залишались тільки особи з зірками.

Навколо стола, що його лакеї внесли сервірованим, сиділи сім або вісім жінок від тридцяти до тридцяти п'яти років — дуже побожних, дуже знатних, дуже манірних. Блискуча маршальша де-Фервак увійшла, перепрошуючи за спізнення. Було по опівночі; вона сіла біля маркізи. Жюльєн був глибоко схвилюваний: її очі й погляд нагадували пані де-Реналь.

Гурток мадмуазель де-ла-Моль ще був у повному складі. Вона і її приятелі висміювали нещасного графа де-Талера. Це був єдиний син єврея, що уславився своїм багатством, набутим через те, що він позичав гроші королям для боротьби з народом. Єврей тількищо вмер, залишивши синові ренту в сто тисяч екю на місяць і ім'я, на жаль, занадто відоме. Щоб витримати таке становище, потрібна була або простота вдачі, або величезна сила волі.

На нещастя, підлесники начинили голову цього чоловіка всілякими претензіями.

Пан де-Келюс запевняв, що за чиєюсь порадою він хоче просити руки мадмуазель де-ла-Моль (до неї залицявся маркіз де-Круазнуа, що мав дістати титул герцога і сто тисяч ліврів ренти).

— Ах, не треба обвинувачувати його в тому, що він чогось хоче! — жалісно казав Норбер.

Бідолашний граф де-Талер був майже зовсім позбавлений здатності хотіти. Ця риса його вдачі робила його гідним королів. Він завжди радився з усіма і не наважувався наслідувати жодній пораді до кінця.

„Саме тільки його обличчя може вічно звеселяти“, — казала мадмуазель де-ла-Моль. Воно являло дивну суміш збентеженості і розчарування, але час від часу проймавалось поважністю, і манери його ставали різкими, як це й властиво найбагатшій людині Франції, особливо коли вона непогана з себе і їй немає ще тридцяти шести років. — „Він зухвало полохливий“, — казав про нього пан де-Круазнуа. Граф де-Келюс, Норбер і ще двоє чи троє юнаків з вусами познущались з нього досхочу, так що він не помітив цього, і, кінець-кінцем, коли пробила перша година, відпровадили його.

— Невже в таку погоду вас чекають біля дверей ваші знамениті арабські коні? — спитав Норбер.

— Ні, це новий виїзд, значно дешевший, — відповів пан де-Талер. — Лівий кінь коштував мені п'ять тисяч франків, а правий тільки сто луідорів; але запевняю вас, що його запрягають тільки увечері; справа в тому, що його ристь зовсім схожа з ристю другого коня.

Зауваження Норбера викликало в графа думку, що людині його стану личить мати пристрасть до коней і не слід залишати їх на дощі. Він пішов; через хвилину пішли й юнаки, глузуючи з нього.

„Отже, — думав Жюльєн, чуючи, як вони сміються на сходах, — мені пощастило бачити крайність, протилежну до мого становища. В мене нема й 20 луідорів

ренти на рік, а я опинився поруч з людиною, яка має 20 луідорів ренти на годину, а проте з неї знущаються... Таке видовище виліковує від заздрощів“.

Розділ V

ЧУТЛИВІСТЬ І ПОБОЖНА ЗНАТНА ДАМА

Une idée un peu vive y a l'air d'une grossièreté, tant on y est accoutumé aux mots sans relief. Malheur à qui invente en parlant!

Faublas *.

Після кількох місяців випробовування ось в якому стані були справи Жюльєна на той день, коли управитель передав йому платню за третій квартал. Пан де-ла-Моль доручив йому управління своїми маєтками в Бретані і в Нормандії. Жюльєн часто туди виїздив. На нього було покладено керівництво всім листуванням з приводу знаменитого позову абата де-Фрілера; пан Пірар ознайомив його з цією справою.

Маркіз підписував майже всі листи, які писав Жюльєн на підставі коротеньких заміток, надряшаних паном де-ла-Молем на берегах його паперів.

В богословській школі професори нарікали на недостатню старанність Жюльєна, але вважали його за одного з найвидатніших своїх учнів. Ця різноманітна робота, виконувана з усім запалом враженого самолюбства, швидко відібрала в Жюльєна свіжість обличчя, принесену з провінції. Його блідість була заслугою в очах його товаришів — молодих семінаристів. Вони були далеко не такі люті, не так схилялись перед грішми, як безансонські; вони вважали його за сухотного.

Маркіз подарував йому коня. Боячись, що його мо-

* Більш-менш яскрава думка здається тут грубістю, настільки всі звикли до плоских висловів. Горе тому, чия розмова позначена творчою уявою. Ф о б л а з.

жуть зустріти на коні, він сказав товаришам, що лікар приписав йому верхову їзду.

Абат Пірар познайомив його з багатьма янсеністами. Жюльєн був здивований. В його уяві релігія була невід'ємно зв'язана з лицемірством і жадобою грошей. Він був зачарований цими побожними людьми, що не дбали про гроші. Деякі з янсеністів відчували до нього приязнь і давали йому поради. Новий світ відкрився перед ним. Він познайомився в янсеністів з одним графом на ім'я Альтаміра, людиною шести футів на зріст, лібералом, засудженим на смерть у своїй країні, а проте віруючим. Цей дивний контраст побожності і любові до свободи вразив його.

Стосунки Жюльєна з молодим графом де-ла-Моєм були холодні. На думку Норбера, він відповідав занадто різко на жарти деяких його друзів. Порушивши два чи три рази правила ввічливості, Жюльєн дав собі слово ніколи не звертатись до мадмуазель Матільди. В палаці де-ла-Моль з ним поводитись і тепер дуже чемно, але він почував, що загальна думка про нього якось підупала. Його провінціальний здоровий глузд підказував йому, що причина цього може бути висловлена словами прислів'я „гарне те, що нове“.

Можливо, що він був трохи проникливіший, ніж в перші дні, а може зникло перше зачарування паризькою гречністю, але його охоплювала безмежна нудьга, як тільки він перестав працювати. Це була висушуюча дія чарівної ввічливості, точно виміряної і градуїованої відповідно до стану кожного,—ввічливості вищого товариства. Чутливе серце скоро помічає штучність її.

Безперечно, провінціалам можна закинути їх вульгарний і неввічливий тон. Але вони хоч трохи захоплюються, відповідаючи вам. В палаці де-ла-Моль ніхто не ображав самолюбства Жюльєна, а проте часто в кінці дня йому хотілось заплакати. В провінції, якщо з вами трапиться яканебудь пригода при вході в кафе, всякий гарсон виявить до вас співчуття. Якщо ця

пригода має в собі щось прикре для вашого самолюбства, він, жалюючи вас, повторить десять раз неприємне для вас слово. В Парижі уважність до вас сягає так далеко, що вам не будуть сміятись в обличчя, але ви завжди почуваете себе чужим.

Не будемо згадувати безлічі дрібних пригод, що могли б зробити смішним Жюльєна, якби він не був, так би мовити, нижче смішного. Надмірна чутливість штовхала його на тисячі незручностей. Всі його розваги зводились до заходів обачності: він щодня вправлявся на стрільбищі, був гарним учнем кількох учителів фехтування. В кожну вільну хвилину він замість читати, як колись, біг у манеж і брав найноровістіших коней. Їзда в манежі майже завжди супроводилась падінням.

Маркізові подобалась його вперта працьовитість, мовчазність, розум, і він потроху передав йому всі більш-менш заплутані справи. В ті хвилини, коли це дозволяли йому високі честолюбні заміри, маркіз дуже вдало грав на біржі, бо завжди був у курсі новин. Він купував будинки, ліси, але при цьому легко драгувався; віддавав сотні луідорів і судився за сотні франків. Багатії, в яких очі завидущі, шукають в справах розваги, а не результатів. Маркізові був потрібний начальник штабу, який надав би ясності й порядку всім його грошовим справам.

Пані де-ла-Моль, не зважаючи на всю витриманість своєї вдачі, іноді глузувала з Жюльєна. Те несподіване, що виникає в наслідок чутливості, жахає знатних дам, бо це антипод пристойності. Два чи три рази маркіз взяв на себе захист Жюльєна. „Якщо він смішний у вашому салоні, в справах він тріумфує“, — казав він. Жюльєн, з свого боку, здається, вгадав таємницю маркізи. Вона починала цікавитись всім, як тільки доповідали про барона ла-Жумата. Це була холодна істота з байдужим обличчям. Маленький, тоненький, негарний, прекрасно одягнутий, він провадив життя

в королівському палаці і не висловлював своїх думок ні про що. Такий уже був напрям його думок. Пані де-ла-Моль була б вперше в житті безмежно щаслива, якби могла видати за нього дочку.

Розділ VI

МАНЕРА ВИМОВЛЯТИ

Leur haute mission est de juger avec calme les petits événements de leur vie journalière des peuples. Leur sagesse doit prévenir les grandes calères pour les petites causes, ou pour les événements que la voix de la renommée transfigure en les portant au loin.

Gratius *.

Для новака, що з гордощів ніколи не ставив запитань, Жюльєн не наробив особливих дурниць. Якось трапилось, що раптова злива загнала його в кафе на вулиці Сент-Оноре. Тут якийсь високий мужчина в касториновому рединготі, здивований похмурим поглядом Жюльєна, в свою чергу пильно глянув на нього, зовсім як колись коханець мадмуазель Аманди.

Жюльєн часто дорікав собі за те, що тоді простив цю першу образу; отже він не стерпів тепер цього погляду і зажадав поясненя. Мужчина в рединготі негайно почав лаяти його якнайбрутальніше. Їх оточили всі, що були в кафе, прохожі почали спинятись біля дверей. З провінціальної завбачливості, Жюльєн завжди мав при собі маленькі пістолети, і тепер його рука конвульсивно стискала їх у кишені. Проте він не втратив самовладання і обмежився тим, що повторював щохвилини:— „Пане, ваша адреса?— я вас зневажаю“.

Впертість, з якою він повторював ці слова, нарешті вразила присутніх.

* Їх високе призначення — спокійно оцінювати дрібні події щоденного життя народів. Вони повинні мудро запобігати вибухам великого гніву, викликаного незначними причинами та подіями, роздутими через поголос, або віддаляти ці вибухи. Граці й.

— Чорт забери, хай цей чолов'яга, що весь час говорить, дасть йому свою адресу.— Людина в рединготі, чуючи це вирішення, повторене кілька разів, кинула в обличчя Жюльєна п'ять чи шість візитних карток. На щастя, жодна з них не торкнулась обличчя Жюльєна; він вирішив вжити пістолети тільки в тому разі, коли його зачеплять. Мужчина пішов, але кілька разів обертався, сварячись кулаком і повторюючи лайки.

Жюльєн був весь в погу. „Невже перший-ліпший негідник може отак схвилювати мене! — казав він собі з люттю.— Як убити в собі цю ганебну чутливість?“

Де взяти секунданта? В нього ж не було жодного друга. За цей час в нього бувало кілька знайомих, але всі вони неодмінно віддалялись від нього після шести тижнів знайомства. „Я — відлюдник,— подумав він,— і за це жорстоко покараний“. Нарешті йому спало на думку розшукати колишнього лейтенанта 96-го полку, Льєвена, бідолаху, з яким він часто фехтував. Жюльєн щиро йому розповів свою справу.

— Добре, я буду вашим секундантом,— сказав Льєвен,— але з однією умовою: якщо ви не пораните свого противника, то негайно будете битися зо мною.

— Згода,— сказав Жюльєн, дуже задоволений. І вони вирушили шукати пана де-Бовуазі, згідно з адресою, зазначеною на його картках, в Сен-Жерменському передмісті.

Була шоста година ранку. Тільки тоді, коли Жюльєн наказав доповісти про себе, йому спало на думку, що це може бути той самий юнак, родич пані де-Реналь, що колись був послом в Римі чи в Неаполі і який дав рекомендаційного листа співакові Джеронімо.

Жюльєн передав високому лакеєві разом з своєю однією з карток, кинутих йому вчора.

Його з секундантом примусили чекати не менше як три чверті години. Нарешті їх провели в розкішні покої, вишукано умебльовані. Вони побачили високого юнака, чепурного, як лялька. Його риси являли довершеність

і беззмістовність грецької вроди. Його довгаста голова увінчувалась пірамідою прекрасного білявого волосся. Вони були завиті надзвичайно старанно, волосинка до волосинки. „Проклятущий фертик примусив нас чекати, щоб отак завитись“, — подумав лейтенант 96-го полку. Барвистий халат, ранкові штани, все, аж до вишиваних туфель, було коректне і надзвичайно вишукане. Його шляхетське порожнє обличчя виявляло думки пристойні, але нечисленні: це була ідеально люб'язна й поважна людина, що ненавиділа все несподіване, всякі жарти.

Жюльєн, якому лейтенант пояснив, що це нова образа — примушувати їх так довго чекати після того, як кинуть в обличчя картки, — рішучими кроками ввійшов до пана де-Бовуазі з наміром бути зухвалим, але водночас не відступати від гарного тону.

Проте його так вразили лагідні манери пана Бовуазі, його обачний, поважний і самозадоволений вигляд і витончені розкоші оточення, що в одну мить він покинув намір бути зухвалим. Це не був вчорашній супротивник. Він так остовпів, зустрівши цього елегантного юнака замість грубого чолов'яги з кафе, що не міг вимовити й слова. Він подав одну з тих карток, які йому кинули.

— Це моє ім'я, — сказав модний юнак, що почував дуже мало поваги до Жюльєна через його чорний фрак о сьомій годині ранку, — але, слово честі, я не розумію...

Манера, з якою були сказані ці слова, знов повернула Жюльєнові його поганий настрій.

— Я прийшов битися з вами, пане, — і він відразу розповів йому всю справу.

Пан Шарль де-Бовуазі після уважного огляду залишився дуже задоволений кроєм Жюльєнова фрака. „Він від Штауба, ясно, — казав він сам до себе, поки той говорив. — Жилет гарного смаку, чоботи непогані, але з другого боку — чорний фрак зранку... Мабуть,

це для того, щоб краще уникнути кулі", — вирішив кавалер де-Бовуазі.

Знайшовши це пояснення, він зробився надзвичайно чемним і поводився з Жюльєном майже як рівня. Розмова була довга, справа делікатна, але нарешті Жюльєн не міг не визнати очевидності: цей знатний юнак, що був перед ним, не був схожий ні в чому на грубіяна, який образив його вчора.

Жюльєнові дуже не хотілось іти: він затягав розмову, спостерігаючи самозадоволеність кавалера де-Бовуазі, — так він назвав сам себе, образившись, що Жюльєн називав його просто паном. Він милувався його поважністю, змішаною з певною кокетливою легкодухістю, що була хоч і скромною, але не покидала його ні на хвилину. Жюльєна дивувала його чудна манера руха́ти язиком, вимовляючи слова... Та зрештою в усьому цьому не було й найменшої причини битися з ним.

Молодий дипломат дуже люб'язно пропонував дуель, але лейтенант у відставці, що вже годину сидів, розставивши ноги, поклавши руки на коліна й відставивши лікті, заявив, що його друг, пан Сорель, не з таких людей, які заводяться з людиною тому тільки, що в неї хтось викрав її візитні картки.

Жюльєн вийшов у дуже поганому настрої. Перед танком стояла карета кавалера де-Бовуаз; Жюльєн випадково глянув на кучера і впізнав у ньому свого вчорашнього супротивника.

В одну мить він стяг його за довгий камзол, повалив на землю й відлупцював бичем. Двоє з лакеїв прибігли на захист свого товариша; на Жюльєна послали удари кулаків; в ту ж мить він зарядив один з своїх маленьких пістолетів і вистрілив на них; вони втекли. Все це тривало не більше хвилини.

Кавалер де-Бовуазі йшов сходами вниз з смішною поважністю, повторюючи з інтонацією вельможі: „Що таке? Що таке?“ Очевидно, він був дуже зацікавлений,

але дипломатичний престиж не дозволяв йому цього виявити. І коли він дізнався про те, що трапилось, на його обличчі позначилась боротьба погорливісті з трохи жартівливою байдужістю, яка ніколи не повинна покидати обличчя дипломата.

Лейтенант зрозумів, що пан де-Бовуазі бажає битись, але він дипломатично хотів залишити за своїм другом перевагу ініціативи.

— На цей раз,— скрикнув він,— є привід для дуелі.

— Я вважаю його достатнім,— відповів дипломат.— Я прожену цього негідника,— сказав він своїм лакеям,— хай на козла сяде хтось інший.

Відчинили дверцята карети: кавалер неодмінно хотів вшанувати Жюльєна і його секунданта, провізши їх у своїй кареті. Заїхали за одним з друзів пана де-Бовуазі, який знав зручне для дуелі місце. Дорогою вони приємно розмовляли. Надзвичайний вигляд мав тільки дипломат в халаті.

„Ці пани, не зважаючи на свою знатність, зовсім не такі нудні, як особи, що обідають у пана де-ла-Моль. Я розумію, чому,— думав Жюльєн,— вони дозволяють собі бути непристойними“. Розмовляли про танцюристок, які мали успіх у вчорашньому балеті. Дипломат і його приятель робили натяки на пікантні анекдоти, зовсім невідомі Жюльєнові і лейтенантові. Жюльєн був досить розумний, щоб не ховати свого незнання. Ця щирість сподобалась приятелеві кавалера, він розповів йому ці анекдоти якнайдокладніше й дуже дотепно.

Жюльєна до краю здивувала одна річ. Карета на мить спинилась через те, що на вулиці будували вівтар для процесії свята тіла божого. Ці панове дозволили собі жарти: вони казали, що священник був сином якогось архієпископа. Ніколи в маркіза, який хотів зобитись герцогом, не наважилися б на так дотепи.

З дуеллю було покінчено в одну мить: куля влучила Жюльєнові в руку; рану стягли хустками, змочивши

їх горілкою, і кавалер де-Бовуазі дуже чемно попросив Жюльєна дозволити відвезти його додому в цій самій кареті, яка їх сюди привезла. Коли Жюльєн дав адресу палацу де-ла-Моль, молодий дипломат перезирнувся з своїм приятелем. Фіакр Жюльєна був до його послуг, але розмова з цими панами була для нього значно цікавіша, ніж товариство предоброго лейтенанта 96-го полку.

„Боже ж мій! оце й є дуель?—думав Жюльєн.— Яке щастя, що я знайшов цього кучера. Як би я страждав в тому разі, коли б мені довелося знести й цю образу в кафе“.

Цікава розмова ніби й не переривалась. Тут Жюльєн зрозумів, що дипломатична афектація може на щось придатись.

„Виходить, нудьга не є невід'ємно властивою розмові знатних осіб. Ці пани глузують з процесії свята тіла божого, наважуються розповідати з мальовничими подробицями дуже непристойні анекдоти. Їм бракує тільки міркувань на політичні теми, але це компенсується вишуканістю, легкістю їх тону і добірною точністю виразів“. Жюльєн почував до них щиру приязнь. „Як би мені хотілося часто зустрічатись з ними“,—думав він.

Як тільки вони попрощались, кавалер де-Бовуазі поспішив довідатись, хто такий Жюльєн: відомості були не блискучі.

Йому дуже цікаво було знати, чи буде пристойно, якщо він зробить візит своєму супротивникові? Він узнав небагато, але ці відомості були далеко не сприятливі.

— Це просто жахливо, — сказав він своєму секундантові. — Не можу ж я визнати, що бився з простим секретарем пана де-ла-Моля, та ще й через те, що мій кучер викрав мої візитні картки.

— Безперечно, це може дати привід до глузувань.

Того ж таки вечора кавалер де-Бовуазі і його прия-

тель розповідали скрізь, що пан Сорель,—зрештою чудовий юнак,—був незаконний син близького друга маркіза де-ла-Моля. Цьому легко повірили. Після цього молодий дипломат і його приятель зласкавилися зробити кілька візитів Жюльєнові протягом двох тижнів, коли він не виходив з кімнати. Жюльєн признався їм, що був в опері тільки один раз.

— Це жахливо,—сказали йому,—всі їздять тільки туди; треба, щоб ваш перший вихід був на „Графа Орі“.

В опері кавалер де-Бовуазі відрекомендував його знаменитому співаку Джеронімо, що тоді користався величезним успіхом.

Жюльєн захоплювався кавалером, його зачаровувала ця суміш самоповаги, таємничої поважності і юнацької легкодухості. Наприклад, кавалер трохи заїкався, тому що мав честь часто бачитись з вельможею, в якого була ця хиба. Ніколи ще Жюльєн не бачив в одній істоті поєднання таких цікавих смішних рис з бездоганними манерами, які мусить наслідувати бідний провінціал.

Його бачили в опері з кавалером де-Бовуазі; дякуючи цьому зв'язку про нього заговорили.

— Ну,—сказав йому якимось пан де-ла-Моль,—ви потрапили в незаконні сини багатого дворянина з Франш-Конте, мого близького друга.

Маркіз перервав Жюльєна, коли той хотів протестувати, кажучи, що ніякої участі в поширенні таких чуток не брав.

— Пан де-Бовуазі не хотів визнати, що бився з сином тесляра.

— Знаю, знаю,—сказав пан де-ла-Моль.—Тепер я стверджуватиму цю чутку, бо вона для мене зручна... Але я хочу просити вас зробити мені таку ласку,—це потребуватиме в вас не більше півгодини. В дні опери о пів на дванадцятую ходіть у вестибюль дивитись на роз'їзд вищого товариства. Я помічаю у вас іноді провінціальні манери, треба позбутись їх; крім

того, вам не зайвим буде знати, принаймні на вигляд, тих значних осіб, що до них я можу послати вас з якимнебудь дорученням. Пройдіть в контору театру, щоб там знали вас в обличчя — ви одержите постійну перепустку.

Розділ VII

ПРИПАДОК ПОДАГРИ

Et j'eus de l'avancement. non pour mon mérite, mais parce que mon maître avait la goutte.

Bertolotti *.

Читача, можливо, здивує цей вільний і майже дружній тон; ми забули сказати, що маркіз уже шість тижнів не виходив з дому через припадок подагри.

Мадмуазель де-ла-Моль з матір'ю гостювали на Гієрському курорті в матері маркізи. Граф Норбер заходив до батька лише на хвилину: вони були в прекрасних стосунках, але не мали про що говорити. Пан де-ла-Моль, змушений задовольнитись товариством Жюльєна, був здивований, переконавшись, що в того є свої думки. Жюльєн читав йому вголос газети. Незабаром молодий секретар навчився сам вибирати цікаві місця. Маркіз ненавидів одну нову газету і поклявся її не читати, а проте щодня говорив про неї. Жюльєн сміявся. Маркіз, розгніваний на сучасність, просив читати йому Тіта Лівія; імпровізований переклад з латинського тексту його розважав.

Одного разу маркіз сказав йому з тією вишуканою чемністю, яка часто дратувала Жюльєна:

— Дозвольте мені, любий Сорель, подарувати вам синій фрак: коли ви схочете приходити до мене в ньому, ви будете в моїх очах молодшим братом графа де-Шон, себто сином мого друга, старого герцога.

* Я дістав підвищення не за свої заслуги, а тому, що в мого начальника була подагра. Бертолотті.

Жюльєн не зовсім зрозумів, що спало на думку маркізові. Того ж вечора він спробував з'явитись у синьому фракку. Маркіз поводився з ним як з різнею. Жюльєнове серце було чутливе до справжньої чемності, але він досі не уявляв собі відтінків її. До цієї примхи маркіза він заприсягався б, що пан де-ла-Моль не міг ввічливіше приймати його. „Який дивний талант“, — сказав сам собі Жюльєн. Коли він підвівся, щоб іти, маркіз попросив пробачення, що не може через свою подагру провести його.

Ця дивна примха примусила Жюльєна замислитись: „Невже він глузує з мене?“ Він пішов порадитись з абатом Піраром; але той, не будиши таким чемним, як маркіз, у відповідь тільки засвистав і заговорив про щось інше. На другий день зранку Жюльєн з'явився до маркіза в чорному фракку, з портфелем і з листами для підпису. Маркіз прийняв його по-даньому. Вечері, коли він знов прийшов у синьому фракку, тон був зовсім інший і такий самий ввічливий, як і вчора.

— Якщо ви не дуже нудьгуєте, ласкаво відвідуючи хворого старого бідолашу, — сказав йому маркіз, — було б добре, якби ви розповідали йому про різні дрібні пригоди свого життя, але щиро, намагаючись тільки відтворити їх ясно і втішно. Бо треба втішатись, — провадив маркіз, — тільки це й реальне в житті. Людина не може щодня врятовувати мені життя на війні або щодня дарувати мені мільйон. Але як би Рівароль був тут, біля мого шезлонга, він щодня позбавляв би мене години нудьги й страждань. Я часто бачився з ним в Гамбурзі під час еміграції.

І маркіз розповів Жюльєнові анекдоти про Рівароля і гамбуржців, які надзвичайно туго розуміли його дотепи.

Пан де-ла-Моль, змушений задовольнитися товариством юного абата, схотів його розбуркати. Він спробував підбурити його гордощі. Жюльєн, побачивши, що від нього вимагають правди, вирішив розповісти

все, промовчавши тільки про дві речі: про свою фанатичну прихильність до героя, ім'я якого дратувало маркіза, і про своє абсолютне безвірництво, що ніяк не личило майбутньому священикові. Його сутичка з кавалером де-Бовуазі трапилась дуже до речі. Маркіз до сліз сміявся сцені в кафе на вулиці Сент-Оноре, коли кучер обкладав Жюльєна найбрутальнішою лайкою. Це був період цілковитої щирості між патроном і його протеже.

Пан де-ла-Моль зацікавився цим чудним характером. Спочатку він захоплювався Жюльєна до проявів смішних рис, щоб поглузувати з них; але незабаром він став знаходити більше втіхи в тому, щоб поєолі виправляти хибні погляди юнака. „Інші провінціали, приїхавши в Париж, захоплюються всім,— думав маркіз,— а цей ненавидить усе. В тих — надмірна афектація, в цього її занадто мало, тому дурні вважають його за дурня“.

Припадок подагри затягся через холодне літо і тривав кілька місяців.

„Можна ж полюбити гарного собаку,— думав маркіз,— чому ж я соромлюсь своєї приязні до цього юного абата? Він своєрідний, я поводжусь з ним як із сином, ну, то що ж тут непристойного? Якщо ця примха триватиме, я відпишу йому в заповіті бриліант в п'ятсот луідорів“.

З того часу, як маркіз зрозумів тверду вдачу свого протеже, він щодня доручав йому якусь нову справу.

Жюльєн з жахом помітив, що вельможному панові траплялося давати йому суперечливі вказівки про одну й ту саму справу. Це могло його серйозно скомпрометувати. Отже Жюльєн щоразу приносив книгу, до якої записував накази, а маркіз їх підписував. Далі Жюльєн найняв канцеляриста, який переписував в окрему книгу всі розпорядження, що стосувались певної справи; сюди ж записувались і копії всіх листів.

Спочатку таке новозаведення здалося маркізові надзвичайно смішним і кудним. Але менше ніж через два

місяці він відчув його переваги. Тоді Жюльєн запропонував йому взяти банківського службовця, який провадив би облік всіх прибутків і витрат, зв'язаних з маєтками, дорученими під управління Жюльєна.

Ці заходи настільки прояснили маркізові його власні справи, що він міг дозволити собі приємність розпочати дві чи три нові спекуляції, не вдаючись до підставної особи, яка його звичайно обкрадала.

— Візьміть собі три тисячі франків, — сказав він якось своєму молодому управителеві.

— Пане, мене можуть обмовити.

— Чого ж вам треба? — спитав маркіз прикро.

— Щоб ви були ласкаві власноручно написати ваше розпорядження в книзі; таким чином я одержу три тисячі франків.

Зрештою думка про таку систему обліку належала абатові Пірару.

Маркіз написав своє розпорядження з таким виразом нудьги на обличчі, який, мабуть, був у маркіза де-Монкада, коли він слухав звіти свого управителя пана Пуассона.

Увечері, коли Жюльєн приходив у синьому фраку, про справи не розмовляли. Добрість маркіза була така втішна для хворобливого самолюбства нашого героя, що незабаром він мимоволі відчув приязнь до цього люб'язного старого. Не можна сказати про Жюльєна, щоб він був чутливим, як це слово розуміють в Парижі; та все ж це не був звір, а з того часу, як помер старий полковий лікар, ніхто не розмовляв з ним так ласкаво. Він з великим подивом помітив, що маркіз ставився до його самолюбства далеко обережніше, ніж старий хірург. Крім того, він побачив, що лікар більше пишався своїм хрестом, ніж маркіз своєю орденською стрічкою. Батько маркіза був теж вельможею.

Одного разу в кінці ранкової аудієнції Жюльєн, що, як завжди при справах був у чорному, розважив маркіза; той затримав його на дві години і неодмінно хотів

Йому подарувати кілька банкнотів, тількищо принесених з біржі підставною особою, яка грала за маркіза на акціях.

— Смію надіятись, маркіз, що я не порушу глибокої поваги до вас, коли попрошу дозволу сказати з цього приводу кілька слів.

— Кажіть, друже.

— Ласкаво прошу пана маркіза дозволити мені не прийняти цього подарунку. Він призначається не людині в чорному, і зовсім зіпсував би поведження людини в синьому, що його так ласкаво дозволяє пан маркіз.

Він уклонився з виразом глибокої поваги й вийшов, не глянувши на пана де-ла-Моля.

Ця вихватка зацікавила маркіза. Увечері він розповів про неї абатові Пірару.

— Я мушу нарешті вам признатись, любий абат, що знаю про походження Жюльєна і даю свою згоду на те, щоб ви не таїли цього.

„Його сьогоднішня поведінка була благородна,— подумав маркіз,— таким способом я ушляхетнюю його походження в очах світу“.

Через деякий час маркіз нарешті міг виходити з дому.

— Ідьте на два місяці в Лондон, — сказав він Жюльєнові. — Посланці та кур'єри привозитимуть вам листи, які я діставатиму, з моїми нотатками. Ви писатимете відповіді, і, вклавши лист у відповідь, надсилатимете мені. Я підрахував, що на це витратиметься тільки п'ять зайвих днів.

Ідучі поштовою дорогою до Кале, Жюльєн дивувався незначності тих гаданих справ, під приводом яких його послали в Лондон.

Не будемо казати, з якою зненавистю, майже жахом, Жюльєн ступив на англійську землю. Ми вже казали про його шалену пристрасть до Бонапарта. Він бачив у кожному офіцері — сера Гудзона Лоу, в кожному

вельможі — лорда Бесерста, який робив мерзоти на острові св. Єлени і дістав в нагороду за це міністерську посаду на десять років.

В Лондоні він, нарешті, дізнався, що таке справжній дендізм: його ознайомили з цією таємницею знатні російські юнаки.

— Ви приречені, любий Сорель, — казали вони йому, — ви маєте від природи такий байдужий вираз, за тисячу лье від справжнього почуття, якого ми так прагнемо набути.

— Ви не зрозуміли нашого часу, — казав йому князь Коразов: — робіть завжди протилежне до того, чого від вас чекають. Слово честі, в цьому полягає єдина релігія нашого часу. Не будьте ні нерозсудливим, ні афектованим, бо тоді від вас чекатимуть безумств і афектації і ви не зможете виконати правила.

Жюльєн вкрив себе славою в салоні герцога Фіц-Фольке, що запросив його на обід разом з князем Коразовим. Всі чекали майже годину; ще й досі молоді секретарі лондонського посольства згадують, як поводився Жюльєн серед двадцяти гостей, що чекали. Вираз його обличчя був просто неповторний.

Не зважаючи на своїх друзів, лондонських денді, Жюльєн захотів побачити знаменитого Філіппа Вена, єдиного філософа, якого мала Англія після Локка. Він уже сім років сидів у тюрмі. „Аристократи не жартують в цій країні, — подумав Жюльєн; — Вен збезчещений, зацькований“.

Жюльєн знайшов його веселим: лють аристократів його розважала. „Це єдина весела людина, яку я бачив в Англії“, — подумав Жюльєн, виходячи з тюрми.

— „Найвигідніша для тиранів ідея — це ідея бога“, — сказав йому Вен.

Ми обминаємо інші положення його системи, як цинічні.

Коли Жюльєн повернувся, пан де-ла-Моль спитав його:

— Яку цікаву думку привезли ви мені з Англії?
Жюльєн мовчав.

— Ну, яку думку ви привезли взагалі, — цікаву чи ні? — жваво повторив маркіз.

— *Primo**, — сказав Жюльєн, — найрозважливіший англієць буває щодня протягом години божевільним; його відвідує демон самогубства, що є богом цієї країни.

— Подруге, коли людина ступає на ґрунт Англії, її дотепність і розум втрачають двадцять п'ять процентів своєї вартості.

— Потрете, нема нічого красивішого, зворушливішого, милішого, ніж англійські краєвиди.

— Тепер моя черга, — сказав маркіз. — Поперше, навіть ви казали на балу в російського посла, що у Франції є триста тисяч двадцятип'ятирічних юнаків, які палко прагнуть війни? Невже ви думаєте, що це приємно монархам?

— Невідомо, як розмовляти з нашими великими дипломатами, — сказав Жюльєн. — В них манія починати серйозні дискусії. Якщо триматись газетних загальних місць, можна справити враження дурня. Якщо ж ви дозволите собі сказати щось правдиве й нове, вони дивуються, не знають, що вам відповісти, а на другий день о сьомій годині переказують вам через першого секретаря посольства, що ви поводитись непристойно.

— Це непогано, — сказав маркіз, сміючись. — Зрештою закладаюсь, глибокодумний пане, що ви не вгадали, за яким ділом ви їздили в Англію.

— Пробачте, — заперечив Жюльєн, — я жив там для того, щоб обідати щотижня в посла нашого короля; це найчемніша людина.

— Ви їздили за цим орденом, — сказав маркіз. — Я не хочу, щоб ви скидали свій чорний фрак, але я звик до приємнішого тону, яким розмовляю з людиною в синьому. До нового розпорядження, запам'ятайте, що

* Поперше (лат.)

коли я бачитиму на вас цей орден, ви будете для мене молодшим сином мого друга герцога де-Шона, юнаком, який уже півроку посідає дипломатичну посаду без власного відома. Але занотуйте,— додав маркіз дуже серйозно, уриваючи вислови подяки Жюльєна,—що я ні в якому разі не хочу виводити вас з вашого стану. Це було б помилкою і нещастям для мене і для вас. Якщо вам набриднуть мої процеси, або якщо я не буду потребувати ваших послуг, я попрошу для вас гарну парафію, як для нашого друга абата Пірара, і більш нічого,— додав маркіз дуже сухо.

Цей орден заспокоїв гордощі Жюльєна; відтепер він розмовляв значно більше, не так часто ображався і не приймав на свій рахунок деякі слова, які можна не досить ввічливо тлумачити, і які можуть вихопитись у кожного в жвавій розмові.

Завдяки цьому ж таки орденіві Жюльєн був ушанований дуже дивним візитом: його відвідав пан барон де-Вально, що приїхав у Париж подякувати міністрові за своє баронство і дістати його розпорядження. Його мали призначити мером Вер'єра замість пана де-Реналья.

Жюльєн дуже сміявся про себе, коли пан де-Вально дав йому зрозуміти, що, мовляв, пан де-Реналь був, як виявилось, якобінцем. Готувались нові вибори, і новий барон був кандидатом від міністерства, а у виборчій департаментській колегії, справді ультра-консервативній, пан де-Реналь проходив від лібералів.

Жюльєн марно намагався щонебудь дізнатися про пані де-Реналь. Барон, здавалось, не забув їх колишнього суперництва і був непроникний. Нарешті він попросив у Жюльєна голосу його батька на майбутніх виборах. Жюльєн обіцяв написати.

— Ви повинні, пане кавалер, рекомендувати мене панові маркізу де-ла-Моль.

„Справді я повинен це зробити,— подумав Жюльєн,—от шибеник!..“

— Правду кажучи,— відповів він,— я дуже незначна особа в палаці де-ла-Моль, щоб рекомендувати будь-кого.

Жюльєн все розповідав маркізові, отже, ввечері він сказав йому й про бажання Батьно та схарактеризував його вчинки і поведінку з 1814 року.

— Не тільки ви відрекомендуєте мені нового барона,— сказав пан де-ла-Моль дуже серйозно,— але я його запрошую на обід післязавтра. Це буде один з наших нових префектів.

— В такому разі,— байдуже зазначив Жюльєн,— я прошу для мого батька місця директора притулку для жебраків.

— В добрий час,— сказав маркіз, знов стаючи веселим,— згода! Я чекав моралізування. Ви формуєтесь.

Пан де-Вально повідомив Жюльєна, що особа, яка тримала лотерейну контору у Вер'єрі, тількищо вмерла. Жюльєн, заради розваги, надумався дати це місце панові де-Шолєну, отому старому падлюці, що його просьбу він колись знайшов у кімнаті пана де-ла-Моля. Маркіз сміявся від щирого серця, коли Жюльєн показав напам'ять цю просьбу, даючи йому на підпис лист з цього приводу до міністра фінансів.

Як тільки пан де-Шолєн був призначений, Жюльєн дізнався, що депутація від департаменту просила призначити на це місце пана Гро, славетного геометра; ця великодушна людина жила на тисячу чотиреста франків ренти і щороку давала по шістсот франків покійному господареві лотереї, допомагаючи йому виховувати дітей.

Жюльєн був здивований тим, що він сам зробив. „Дарма,— казав він собі,— коли вже я вирішив добитись становища в світі, доведеться робити й не такі несправедливості, та ще й ховати їх під гарними сентиментальними фразами. Бідолаха пан Гро! він заслужив орден, а одержав його я. Тепер я мушу діяти в інтересах того уряду, який мені дав його“.

Розділ VIII

ЩО ВІДЗНАЧАЄ ЛЮДИНУ

Ton eau ne me rafraîchit pas,—dit le génie altéré.— C'est pourtant le puits le plus frais de tout le Diar - Békir.

Pellico *.

Одного разу Жюльєн повернувся з чарівного маєтку Віллек'є на берегах Сени, яким пан де-ла-Моль особливо цікавився, бо тільки він належав знаменитому Боніфацію де-ла-Молю. В палаці він знайшов маркізу з дочкою, що повернулися з Гієрського курорта.

Тепер Жюльєн уже був довершеним денді, що розуміється на паризькому житті. Він поводився з мадмуазель де-ла-Моль надзвичайно байдуже. Здавалося, що він зовсім забув ті часи, коли вона так весело розпитувала його про подробиці його падіння з коня.

Мадмуазель де-ла-Моль знайшла, що він виріс і зблід. В його постаті й манерах вже не було нічого провінціального; але цього не можна сказати про його розмову; вона ще й досі відзначалась надмірною серйозністю й статечністю. Завдяки його погордливості навіть ця перебільшена розважливість не надавала йому характеру підлеглого; помітно було тільки, що він ставиться занадто серйозно до багатьох речей. Але видно було й те, що він завжди готовий підтримати свої слова.

— Йому бракує легкості, але не розуму,— сказала мадмуазель де-ла-Моль своєму батькові, жартуючи з ним з приводу ордена, що він дав Жюльєнові.— Мій брат просив його у вас уже півтора роки, а це ж один з ла-Молей!..

— Так, але Жюльєн здатний на непередбачене, чого ніяк не можна сказати про згаданого вами де-ла-Моля.

* Твоя вода не відсвіжує мене,— сказав спраглий геній.— А проте це найсвіжіше джерело в усьому Діар-Бекірі. Пелліко.

Доповіли про герцога де-Ретца.

Матільда відчула непоборенну нудьгу. Вона пізнавала старовинну позолоту і старозинних відвідувачів батьківського салону. Тепер вона бачила, яке безмежно нудне життя чекає її в Парижі, а проте на Гієрському курорті вона нудьгувала за Парижем.

„Адже мені тільки дев'ятнадцять років! — думала вона, — це щасливі літа, як кажуть усі ці дурні в книгах з золотими берегами“. — Вона дизилась на купку з восьми чи десяти книжок нових поезій, що накопились на полиці у вітальні під час її подорожі в Прованс. На нещастя, вона була розумніша, ніж пани де-Круазнуа, де-Келюс, де-Люз та інші її приятелі. Вона наперед уявляла собі все, що вони казатимуть їй про прекрасне небо Прованса, поезію, південь і т. ін. і т. ін.

Її прекрасні очі, в яких відбивалась найбезнадійніша нудьга, і навіть гірше — зневіра знайти будьяку втіху, — спинились на Жюльєні. Він був, принаймні, не точнісінько такий самий, як усі інші.

— Пане Сорель, — сказала вона тим різким, уривчастим голосом, позбавленим всякої жіночості, яким розмовляють жінки вищих класів, — пане Сорель, ви будете сьогодні на балі в пана де-Ретца?

— Мадмуазель, я не мав честі бути рекомендованим панові герцогові (можна було подумати, що гордовитому провінціалові боляче вимовляти ці слова і цей титул).

— Він доручив моему братові привести вас до нього; якби ви пішли туди, ви б мені докладно розповіли про віллек'єрський маєток. Я хотіла б знати, чи можна там жити в замку і чи справді та місцевість така гарна, як кажуть. Є стільки незаслужених репутацій!

Жюльєн не відповідав.

— Приходьте на бал з моїм братом, — додала вона дуже сухо.

Жюльєн з пошаною вклонився. „Отже навіть на балу

я зобов'язаний звітуватись перед членами сім'ї,— подумав він,—але хіба мені не платять за мою службу?”

З досади він додав у думці:

„Ще невідомо, чи не суперечитиме те, що я скажу дочці, інтересам батька, матері, брата! Це просто якийсь двір можновладного князя. Тут треба бути зовсім нічим, а проте не давати нікому права нарікати“.

„Як мені не подобається ця висока дівчина!— подумав він, дивлячись на мадмуазель де-ла-Моль, яку покликала мати, щоб показати її кільком своїм приятелькам.— Вона утрирує всі моди; плаття її спадає з плечей... вона ще блідіша, ніж була до своєї подорожі... Яке безбарвне, майже прозоре біляве волосся... Яка погордлива манера вітатись, дивитись! Які жести королеви!“

В ту хвилину, коли Норбер виходив з вітальні, мадмуазель де-ла-Моль покликала його.

Норбер підійшов до Жюльєна.

— Любий Сорель,— сказав він йому,— куди ви накажете мені заїхати за вами опівночі, щоб взяти вас з собою на бал до пана Ретца? Він спеціально доручив мені вас привезти.

— Я прекрасно розумію, кому я завдячую такою ласкою,— відповів Жюльєн, вклоняючись трохи не до землі.

Він нічого не міг заперечити проти чемного і навіть співчутливого тону Норбера, а тому його незадоволення обернулось проти власної відповіді на ці ввічливі слова, у якій він помітив щось низьке.

Коли ввечері він приїхав на бал, його вразила пишнота палацу герцога де-Ретца. Подвір'я перед палацом було вкрите наметом з червоного тикучого з золотими зірками: не можна уявити собі нічого елегантнішого. Під цим наметом двір був перетворений на ліс квітучих апельсинових і олеандрових дерев. Вазони були старанно позакопувані, і дерева немов росли

з ґрунту. Дорога, якою підїздили карети, була посипана піском.

Нашого провінціала дуже вразив цей незвичайний вигляд. Він і не уявляв собі подібних розкошів. В одну мить його схвільована уява полинула за тридев'ять земель від усіх неприємностей. В кареті, по дорозі на бал, Норбер був веселий, а він бачив усе в чорному світлі; як тільки вони вїхали у двір, ролі перемінились.

Норбер помічав тільки ті дрібниці, на які не звернули належної уваги серед усієї цієї пишноти. Він підраховував витрати на кожну річ, і Жюльєн помітив, що в міру зростання суми він проймався поганим настроєм і трохи не заздощами.

Жюльєн, сповнений захоплення й несміливий від хвилювання, увійшов у перший зал, де танцювали. В дверях другого залу зчинився тиск і не було ніякої змоги туди пройти. Цей другий зал був оздоблений в стилі Альгамбри.

— Вона королева балу, треба визнати це,— казав юнак з вусами, що його плече притиснулось у юрбі до грудей Жюльєна.

— Мадмуазель Фурмон, що була найкрасивішою цілу зиму,— відповів йому його сусід,— бачить сама, що вона відсунута на друге місце: глянь, який у неї чудний вигляд.

— Дійсно, вона робить усе, щоб сподобатись. Глянь, глянь, як вона мило усміхається, виконуючи соло в кадрилі. Слово честі, чудове видовище.

— Мадмуазель де-ла-Моль, здається, вміє приховати, що її тішить успіх, якнї вона прекрасно помічає. Можна подумати, що вона боїться сподобатись тому, хто з нею говорить.

— Прекрасно! це і є мистецтво чарування.

Жюльєн робив марні зусилля побачити цю чарівну жінку: її заступали від нього шестеро чи восьмеро чоловіків, вищих за нього.

— В цій благородній стриманості багато кокетства,— провадив юнак з вусами.

— А як її великі блакитні очі повільно опускаються саме в ту хвилину, коли, здається, ось-ось зрадять її,— провадив сусід.— Присягаюсь, це дуже майстерна гра.

— Глянь, якою нецікавою здається поруч з нею красуня Фурмон,— сказав третій.

— Ця стриманість означає: якою ласкавою я була б до вас, якби ви були гідні мене.

— А хто може бути гідним божественної Матільди?— спитав перший.— Мабуть, якийнебудь принц, красунь, дотепний, ставний, прославлений на війні і не старший двадцяти років.

— Незаконний син російського імператора, якому заради цього шлюбу дали б князівство... або просто граф де-Талер, що має вигляд причепуреного селянина...

Прохід звільнився, і Жюльєн міг рушити вперед.

„Ці ляльки вважають її за таку видатну; отже, варто придивитись до неї,— подумав він.— Тоді я зрозумію, що саме ці люди вважають за ідеал“.

В той час, як він шукав Матільду счима, вона глянула на нього. „Мій обов'язок кличе мене“,— сказав собі Жюльєн, але його поганий настрій виявився тепер тільки в цих словах. Цікавість примушувала його наблизитись з приємністю, яка незабаром значно зросла (хоч насправді не дуже втішним для її самолюбства способом), коли він побачив дуже оголені плечі Матільди.

„Врода її зовсім юна“,— подумав він. Між ним і нею стояли п'ятеро чи шестеро юнаків, серед яких Жюльєн впізнав і тих, що розмовляли біля дверей.

— Скажіть, пане, адже ви тут були цілу зиму,— звернулась вона до нього,— чи не правда, що цей бал найкращий за весь сезон?

Він не відповідав.

— Ця кадриль Кулона здається мені чарівною, і дами танцюють її бездоганно.

Юнаки обернулись, щоб подивитись, що то за щаслива людина, від якої так настирливо добивались відповіді. Ця відповідь не дуже заохочувала до дальшої розмови.

— З мене поганий суддя, мадмуазель, я проводжу життя за писанням, і це перший розкішний бал, який я бачу.

Юнаки з вусами були скандалізовані.

— Ви мудрець, пане Сорель,— відповіли йому з підкресленою увагою,— ви дивитесь на всі ці бали й свята як філософ, як Жан-Жак Руссо. Всі ці шаленства вас дивують, але не чарують.

Одне слово загасило уяву Жюльєна і вигнало з його серця всякі ілюзії. Уста його набули виразу трохи перебільшеної зневаги.

— Жан-Жак Руссо,— відповів він,— в моїх очах не більше як дурень, коли він береться судити вищий світ. Він не розуміє його і ставиться до нього як вискочень-лакей.

— Але він створив „Громадський договір“,— сказала Матільда тоном поклоніння.

— Цей вискочень, проповідуючи республіку і повалення монархії, не тямив себе від щастя, коли якийсь герцог змінив напромак своєї пообідньої прогулянки, щоб провести одного з його друзів.

— А, так, герцог Люксембурзький в Монморансі провів пана Куанде в напрямку Парижа...— підказала мадмуазель де-ла-Моль з невимушеністю і насолодою перших утіх ученого педантства. Вона так само пишалась своєю вченістю, як академік, що відкрив існування короля Феретрія. Очі Жюльєна зберігали свій проникливо-суворий вираз. Матільда на мить проїнялась захопленням. Холодність її співрозмовника зовсім її спантеличила. Це тим глибше здивувало її, що вона звикла сама справляти на інших таке враження.

В цю хвилину до мадмуазель де-ла-Моль поквально протискався маркіз де-Круазнуа. Він був уже за три кроки від неї, але не міг пройти через натовп; усміхаючись з приводу цієї перешкоди, він дивився на Матільду. Поруч із ним стояла молода маркіза де-Рувре, кузина мадмуазель де-ла-Моль, під руку з своїм чоловіком, з яким одружилась два тижні тому. Маркіз де-Рувре, теж дуже юний, трошки здурів від кохання, несподівано знайшовши чарівну дружину в шлюбі з користі, влаштованому нотаріусами. Пан де-Рувре мав зробитись герцогом після смерті дядька, людини дуже похилого віку.

В той час, як маркіз де-Круазнуа, не маючи змоги протиснутись крізь юрбу, усмішливо дивився на Матільду, вона оглядала своїми великими небесно-блакитними очима його та його сусідів. „Які ці всі людці незначні! — думала вона. — Ось Круазнуа, що хоче зо мною одружитись. Він лагідний, чемний, манери його бездоганні, як у пана де-Рувре. Ці пани були б дуже приємні, якби вони не були такі нудні. І він буде так само, з такою ж обмеженою і задоволеною міною, супроводити мене на бали. Через рік після одруження моя карета, мої коні, мої вбрання, мій замок за двадцять лье від Парижа — все буде як найвиборніше і примусить вмерти з заздрощів таку вискочку, як, приміром, графиня де-Руавіль. Ну, а далі?..“

Матільда нудилася вже від одної думки про майбутнє. Маркіз де-Круазнуа нарешті протиснувся до неї і щось їй казав, але вона не слухала, поринувши в думки. Звук його слів зливався для неї з гомоном балу. Вона машинально стежила за Жюльєном, що відійшов з шанобливим, але гордим і незадоволеним виглядом. В куточку, далі від метушливої юрби, вона помітила графа Альтаміру, засудженого на батьківщині до смертної кари, про якого читач уже знає. При Людовіку XIV одна з його родичок

одружилась з принцом де-Конті; це до певної міри захищало його від поліції конгрегації.

„Я бачу, що людину відзначає тільки смертний вирок,— подумала Матільда; — це єдина річ, якої не можна купити“.

„Е! та це ж надзвичайно дотепно! який жаль, що цей дотеп спав мені на думку не тоді, коли я могла б ним блиснути!“

В Матільди вистачало смаку на те, щоб не повторювати в розмові наперед заготовлених дотепів; але й чванливості в неї було досить для того, щоб втішатись з самої себе. Щасливий вираз замінив на її обличчі нудьгу. Маркіз де-Круазнуа подумав, що його розмова починає цікавити Матільду, і подвоїв своє красномовство.

„Що можна заперечити проти мого афоризму?— сказала-собі Матільда.— Я б відповіла критикові: титул барона, віконт — купується; орден дають за ніщо: мій брат щойно одержав його, а чим він заслужив його? Чин кожен може дістати: щоб бути начальником ескадрону, треба прослужити десять років в гарнізоні, або — як Норбер — мати родича військового міністра. Багатство!.. дістати його найтрудніше, отже в цьому найбільша заслуга. Чи не смішно? — в книгах пишуть прямо протилежне цьому!.. Ну, що ж, для збагачення можна одружитись з дочкою пана Ротшильда.— Ні, таки справді мій афоризм має глибокий зміст. Все ж таки смертний вирок — це єдина річ, якої ніхто не думав добиватись...“

— Ви знаєте графа Альтаміру? — спитала вона пана де-Круазнуа.

Вона так далеко полинула думками і це запитання так мало стосувалось до всього, що їй розповідав протягом п'яти хвилин бідолашний маркіз, що він зовсім збентежився, хоч і був уславленим дотепником.

„В Матільди є свої дивацтва,— подумав він,— це не зовсім приємно, але зате вона забезпечить своєму

чоловікові прекрасне становище в світі. Не знаю, як маркіз де-ла-Моль уміє зав'язувати стосунки з найвидатнішими особами всіх партій. Ця людина ніколи не зазнає поразки. Та зрештою це дивацтво Матільди можна розуміти як геніальність. При знатності і величезному багатстві геній не буде здаватись смішним і тоді — як вона буде відзначатись!.. зрештою, коли вона хоче, то вміє виявити розум, характер і дотепність, що становлять разом бездоганну люб'язність“... Робити дві речі водночас дуже важко, а тому маркіз, поринувши в думки, відповів Матільді неухважно, немов проказуючи урок:

— Хто не знає цього бідолахи Альтаміри?

І розповів їй історію його невдалої змови, такої смішної, абсурдної.

— Абсурдної! — повторила Матільда, немов розмовляючи сама з собою, — але він діяв! Мені хочеться побачити мужчину; приведіть його до мене, — сказала вона маркізові, якого це неприємно вразило.

Граф Альтаміра був одним з найпалкіших прихильників погордливої і майже зухвалої краси мадмуазель де-ла-Моль. На його думку, вона була однією з найвродливіших жінок у Парижі.

— Яка б вона була гарна на троні! — сказав він панові де-Круазнуа; і з охотою пішов за ним.

У вищому товаристві є чимало людей, які твердять, що змова — річ надзвичайно поганого тону, від якої тхне якобінством. А чи є щось у світі бридкіше, ніж якобінець, та ще й такий, що зазнав поразки?

Погляд Матільди глузував разом з паном де-Круазнуа з лібералізму Альтаміри, але вона слухала його з приємністю.

„Змовник на балі — непоганий контраст“, — думала вона. Обличчя Альтаміри з чорними вусами нагадувало їй лева на відпочинку; але скоро вона помітила, що його розум прагне тільки одного — утилітарного, обоюдною тільки утилітарне.

Молодий граф не знаходив нічого вартого своєї уваги, крім того, що могла дати двопалатна система його батьківщині. Він охоче покинув Матільду, найчарівнішу особу на балі, побачивши, як в залу ввійшов перувіанський генерал.

Не сподіваючись більше нічого від Європи, бідолашний Альтаміра починав думати, що держави Південної Америки, ставши сильними й могутніми, повернуть Європі свободу, послану їм Мірабо*.

Ціла зграя юнаків з вусами оточила Матільду. Вона прекрасно помітила, що Альтаміра не був зачарований нею, і почувала себе ображеною тим, що він її покинув; вона бачила, як блищали його чорні очі, коли він розмовляв з перувіанським генералом. Мадмуазель де-ла-Моль дивилась на молодих французів з тією глибокою серйозністю, якої не могли досягти всі її суперниці. „Хто з них,— думала вона,— міг би ризикувати смертним вироком, навіть якби в нього були найбільші шанси врятуватись“.

Її дивний погляд втішав не дуже розумних, але непокоїв інших. Вони боялись несподіваного дотепу, на який важко було відповісти.

„Знатне походження надає безліч властивостей, що їх відсутність неприємно вражає: я це бачу на прикладі Жюльєна,— думала Матільда;—але через неї марніють і линяють ті душевні риси, які можуть привести людину на ешафот“.

Саме в цю мить вона почула, як хтось казав біля неї: „Граф Альтаміра — другий син князя Сан-Назаро-Пімантель. Один з Пімантелей спробував врятувати Конрадіна, що його стратили, відтявши голову, в 1268 році. Це одна з найблагородніших родин Неаполя“.

„Ось вам і доказ мого правила,— подумала Матільда“.

* Цей заклик, написаний 25 липня 1830 року, був надрукований 4 серпня. Примітка видавця.

да,—ніби знатне походження відбирає силу характеру, потрібну для того, щоб піти на смерть! Виходить, мені судилося сьогодні помилятись. Ну, що ж, коли я звичайнісінька жінка,—будемо танцювати“. Вона згодилась на прохання маркіза де-Круазнуа, що вже цілу годину благав її протанцювати з ним галоп. Щоб розважитись після свого невдалого філософствування, Матільда захотіла бути справжньою чарівницею, і пан де-Круазнуа був зачарований.

Але ні танці, ні бажання сподобатись одному з найвродливіших придворних не могли розважити Матільди. Успіх її був блискучий. Вона бачила себе королевою балу, але залишалась байдужою.

„Як безбарвно житиму я з такою істотою, як Круазнуа,—казала вона собі, коли через годину він вів її на місце.—Що ж може мене розважити,—додала вона сумно,—коли після піврічної відсутності мені не весело на балі, про який мріють усі жінки в Парижі? Та ще й оточує мене захоплена увага найкращого товариства. З буржуазії тут хібащо знайдуться кілька перів та, мабуть, два-три Жюльєни. А проте, хоч яких переваг надала мені доля—освіти, багатства, молодості, та ба!—я нещаслива! Найсумнівніші з моїх властивостей—це ті, про які всі ці юнаки говорять мені цілий вечір. Я ще вірю в свій розум, бо вони його, очевидно, бояться. Навіть наважившись торкнутися серйозного питання, вони через п'ять хвилин уже знемагають, і їм здається, що вони зробили якесь відкриття, коли вони повторюють те, що я казала годину тому. Я гарна, в мене є й ця перевага, заради якої мадам де-Сталь пожертвувала б усім; а проте я все ж таки вмираю з нудьги. Чи є якась підстава гадати, що я буду менше нудьгувати, коли зміню своє ім'я на ім'я маркіза де-Круазнуа?“

„Та боже ж мій! хіба це не бездоганний чоловік? хіба не шедевр сучасного виховання? варто глянути на нього, і він завжди знайде сказати вам щось при-

емне і навіть дотепне. Він сміливий... Але який дивак цей Сорель,— сказала вона собі, і погляд її з нудьгуючого став гнівним,— я попередила його, що хочу з ним говорити, а він і не підходить!

Розділ ІХ

БАЛ

Le luxe des toilettes, l'éclat des bougies, les parfums; tant de jolis bras, de belles épaules! des bouquets! des airs de Rossini qui enlèvent! des peintures de Cicéri! Je suis hors de mois!

Voyages d'Uzeri.*

— Ви в поганому настрої,— сказала Матільді маркіза де-ла-Моль,— попереджаю, що це непристойно на балі.

— Мені просто голова болить,— відповіла Матільда зневажливо,— тут дуже душно.

В цю хвилину, ніби стверджуючи слова мадмуазель де-ла-Моль, старий барон де-Толлі знепритомнів і упав, його мусили винести. Заговорили про апоплексичний удар, і це справило тяжке враження.

Матільда не звернула на це уваги. Вона взяла собі за правило ніколи не дивитись на старих і на всіх тих, хто говорить щось сумне.

Вона стала танцювати, щоб уникнути розмов про удар; а втім, апоплексії в даному разі не було, бо через день барон знов з'явився в світі.

„А пан Сорель все не йде“,— подумала вона знов, кінчивши танець. Вона вже почала шукати Жюльєна очима, коли побачила його в другому залі. Дивна річ— він, здавалось, покинув свій звичайний тон непорушної байдужості і свій вигляд англійського денді.

* Розкішні вбрання, блиск свічок, пахощі; скільки гарних ручок і плечей! Квіти! захоплюючі арії Россіні! Картини Чічері! Я не тямлю себе! Подорож Узері.

„Він розмовляє з графом Альтамірою, моїм „засудженим до страти“! — подумала Матільда. — Очі його сповнені похмурого вогню; він має вигляд перевдягненого принца; погляд його проіннятий ще більшою погордливістю“.

Жюльєн, продовжуючи свою розмову з Альтамірою, підходив до того місця, де була Матільда. Вона пильно на нього дивилась, шукаючи в його рисах тих високих властивостей, завдяки яким людина може заслужити честь смертного вироку.

Проходячи повз неї, він сказав графові Альтамірі: — О! Дантон — це була людина!

„Боже мій, — невже він Дантон? — сказала сама собі Матільда. — Але він такий гарний, а Дантон був жахливо бридкий, наче справжній різник“. Жюльєн був ще близько; вона, не вагаючись, покликала його і сказала йому сама з гордощами, усвідомлюючи всю незвичайність цього запитання для молододі дівчини.

— Хіба Дантон не був різником?

— Так, в очах певних осіб, — відповів Жюльєн з неприхованим презирством; очі його ще блищали від розмови з Альтамірою. — На нещастя для людей доброго роду, він був адвокатом в Мері-на-Сені, себто, мадмуазель, — додав він сердито, — він почав свою кар'єру, як і багато з тих перів, яких я тут бачу. Щоправда, в Дантона була величезна хиба в очах краси — він був дуже негарний.

Він промовив останні слова дуже покvapливо, з якимось незвичайним і зовсім неввічливим виразом.

Жюльєн почекав хвилинку, злегка схилившись вперед, з виглядом погородливо-приниженим. Здадалося, він казав: „Мені платять за те, щоб я вам відповідав, і я живу на цю платню“. Він навіть не підняв очей на Матільду, а вона своїми надмірно розширеними гарними очима дивилась на нього, немов його раба. Тому що вона не порушувала мовчання, він, нарешті, кинув на неї погляд лакея, що чекає розпоря-

дженя пана. Не зважаючи на те, що очі його зустрілися з пильним і чудним поглядом Матільди, він відійшов з підкресленою покванливістю.

„Чому цей справжній красунь так вихваляє бридоту! — сказала собі, нарешті, Матільда, виходячи з своєї задумливості. — Ніколи в н не думає про себе. Він не схожий на Келюса чи Круазнуа. В цього Сореля є щось схоже на мого батька, коли він розігрує роль Наполеона на балі“. — Вона вже зовсім забула про Дантона. — „Ні, зовсім мені сьогодні не весело“. Вона схопила руку брата і, на превелику його досаду, потягла його пройтися по залах. Їй заманулось послухати, про що розмовляє Жюльєн з засудженим до страти.

Юрба була величезна. Але їй пощастило наздогнати їх в ту хвилину, коли, за два кроки перед нею, Альтаміра підходив до підносу з морозивом. Напівобернувшись до Жюльєна, він розмовляв з ним. Раптом він побачив поруч з своєю рукою чийсь руку в гаптованому рукаві; шитво, здавалося, привернуло його увагу. Він зовсім обернувся, щоб подивитись, кому належить ця рука. В ту ж мить його очі, такі благородні й ширі, пройнялись виразом легкої знезаги.

— Гляньте на цю людину, — сказав він тихенько Жюльєнові, — це князь Арачелі, *** посол. Сьогодні вранці він вимагав у вашого міністра закордонних справ, пана де-Нерваля, щоб мене видали, як злочинця. Гляньте, ось він сів грати в віст. Пан де-Нерваль схиляється до того, щоб видати мене, бо ми вам видали двох чи трьох змовників у 1816 році. Якщо мене видадуть нашому королю, я буду повішений в двадцять чотири години. І заарештує мене один з отих красунів з вусами.

— Падлюки! — напівголосно скрикнув Жюльєн.

Матільда не пропустила жодного слова з цієї розмови. Нудьгування її зникло.

— Не такі вже падлюки, — провадив граф Альта-

міра.— Я заговорив про себе, щоб вразити вас яскравішим прикладом. Гляньте на князя Арачелі; через кожні п'ять хвилин він поглядає на свій орден Золотого Руна, бо не може отямитись від приємності, що на грудях у нього така краса. По суті цей бідолаха є просто якимсь анахронізмом. Сто років тому орден Золотого Руна був справді надзвичайно почесним, але тоді князеві не довелося б його й побачити. Але тепер серед людей благородного походження тільки Арачелі може захоплюватись ним. Він би радий був послати на шибеницю ціле місто, щоб заслужити цей орден.

— Невже він дістав його такою ціною? — спитав Жюльєн.

— Не зовсім, — холодно відповів Альтаміра; — здається, він наказав кинути в річку десятків зо три багатих власників його батьківщини, яких вважали за лібералів.

— Яке страхіття! — сказав Жюльєн.

Мадмуазель де-ла-Моль схилила голову, прислухуючись з палкою цікавістю; вона стояла так близько від Жюльєна, що її гарне волосся майже торкалось його плеча.

— Ви ще дуже юні! — відповів Альтаміра. — Я казав вам, що в мене є сестра, одружена в Провансі; вона ще гарна, добра, лагідна, прекрасна матір своїх дітей, віддана своїм обов'язкам, побожна, але не святиця.

„До чого він хилить?“ — думала мадмуазель де-ла-Моль.

— Вона щаслива, — провадив граф Альтаміра; — вона була щаслива в 1815 році. Я тоді переховувався в неї, в її маєтку біля Антіба. Ну, так вона, почувши про страту маршала Нея, пішла танцювати з радощів.

— Чи це справді можливо? — сказав вражений Жюльєн.

— Цей партійний дух, — провадив Альтаміра. — В ХІХ

столітті немає вже справжніх пристрастей: тому й панує у Франції така нудьга. Люди роблять найбільші жорстокості, не відчуваючи жорстокості.

— Тим гірше,— сказав Жюльєн,— коли робиш злочин, треба принаймні робити його з насолодою; адже в злочині тільки це й добре, і його тільки цим можна виправдати до певної міри.

Мадмуазель де-ла-Моль, зовсім не тямлячись, просунулась трохи не між Альтамірою і Жюльєном. Її брат звик слухатись її, а тому вів її під руку і дивився вбік, удаючи, ніби його затримує юрба.

— Ви маєте рацію,— сказав Альтаміра,— в нас усе робиться без насолоди і зараз же забувається— навіть злочини. Я можу вам показати на цьому балі, мабуть, з десяток людей, що будуть прокляті, як убивці. Вони забули про це, забув і світ. Багато з них розчулюються до сліз, коли їх собака пошкодить собі лапу. На кладовищі Пер-Лашез, коли на могилу їх кидають квіти, як ви втішно кажете в Парижі, нас запевняють, що вони поєднують у собі всі чесноти відважних рицарів, і згадують подвиги їх прапрадідів, що жили за Генріха IV. Якщо, не зважаючи на всі намагання князя Арачелі, мене не повісять і я буду жити в Парижі, користуючись своїм майном, я запрошу вас на обід в товаристві восьми чи десяти шановних убивць, що не знають докорів сумління. Тільки ми з вами будемо на цьому обіді незабруднені кров'ю, але мене будуть зневажати й майже ненавидіти як криваве страхіття і якобінця, а вас просто зневажатимуть як людину з низів, що всунулась до вищого товариства.

— Цілковита правда,— сказала мадмуазель де-ла-Моль.

Альтаміра з подивом глянув на неї, Жюльєн навіть не обернувся.

— Візьміть на увагу,— провадив граф Альтаміра,— що революція, яку я очолював, не вдалася тільки че-

рез те, що я не згодився стратити трьох людей і не схотів розподілити між нашими прибічниками семи чи восьми мільйонів з каси, що ключ від неї був у моїх руках. Мій король, якому тепер кортить мене повісити і який до повернення був зо мною на ти, дав би мені найвищу нагороду, якби я стратив цих трьох людей і розподілив гроші з каси, бо тоді б я доб'ювся хоч половинного успіху і моя батьківщина дістала б хоч будьяку конституційну хартію... Такі закони життя, це гра в шахи.

— Тоді,— сказав Жюльєн з палаючим поглядом,— ви не знали правил гри, а тепер...

— Я б згодився на страту, хочете ви сказати, і не був би жирондистом, як ви мені колись натякнули?.. Я відповім вам на це,— сказав з засмученим виглядом Альтаміра,— що вбити людину на дуелі не так гидко, як віддати її в руки ката.

— Ну, що ж,— сказав Жюльєн,— мета виправдує засоби; якби я не був незначним атомом, а мав хоч якунебудь владу, я б наказав повісити трьох, аби врятувати життя чотирьом.

В очах його світився вогонь переконання і зневаги до марного людського суду. Він зустрівся поглядом з очима мадмуазель де-ла-Моль, яка стояла зовсім близько коло нього, і ця зневага, замість змінитись на люб'язний і чемний вираз, навіть збільшилась.

Її це глибоко образило, але вона вже не могла забути Жюльєна; вона з досадою пішла геть, потягши за собою брата.

„Треба випити склянку пуншу і якомога більше танцювати,— сказала вона сама собі.— Виберу найкращого кавалера і за всяку ціну справлю на нього враження. Добре, ось знаменитий нахаба, граф де-Фервак“. Вона прийняла його запрошення і пішла з ним танцювати. „Треба подивитись,— думала вона,— хто з нас двох нахабніший; але, щоб досхочу поглузувати з нього, треба його викликати на розмову“. Скоро всі інші

пари танцювали тільки для ока — ніхто не хотів пропустити жодної з дотепних і дошкульних реплік Матільди. Пан де-Фервак був збентежений: він кривився і не міг нічого придумати, крім тільки гарних фраз; Матільда, що була не в доброму настрої, жорстоко з нього глузувала і набула собі ворога в його особі. Вона танцювала до ранку і нарешті покинула бал, знесилена вкрай. Але в кареті їй ще вистачило сили на болісні міркування: Жюльєн зневажав її, а вона не могла його зневажати.

Жюльєн був щасливий повною мірою; він і сам не усвідомлював, як його захопила музика, квіти, гарні жінки, елегантне оточення і — найбільше — його власна уява, бо він мріяв про високі відзнаки для себе і про свободу для всіх.

— Який чудовий бал! — сказав він графові, — тут є все.

— Крім думки, — відповів Альтаміра.

І на його обличчі відбилася зневага, ще дошкульніша через те, що з чемності він вважав за свій обов'язок її ховати.

— Але тут є ви, пане граф; хіба це не втілена думка, та ще й думка змовника?

— Я тут тільки завдяки своєму імені. Але у ваших салонах ненавидять думку. Її нагороджують тільки тоді, коли вона не підноситься вище дотепів водевільного куплета. Але ви називаєте циніком мислящу людину, коли вона не позбавлена енергії і новизни. Хіба не так назвав Кур'є один з ваших суддів? Ви кинули його у в'язницю, так само як і Беранже. Конгрегація віддає кожного, хто чогось вартий своїм розумом, в руки поправної поліції, а добре товариство аплодує цьому. Це тому, що ваше перестаріле товариство насамперед цінить пристойність... Ви ніколи не піднесетесь вище військової відваги: у вас будуть Мюрати, але ніколи не буде Вашингтонів. Я бачу у Франції саму тільки чванливість. Людина з творчою

уявою може легко припуститись у розмові необережної вихватки, і в такому разі хазяїн дому вважає себе за збезчещеного.

При цих словах карета графа, який відвозив Жюльєна, спинилася перед палацом де-ла-Моль. Жюльєн закохався в змовника. Альтаміра сказав йому комплімент, який, мабуть, виходив з глибокого переконання:

— Ви позбавлені французької легковажності і розумієте принцип утилітарності.

Випадково Жюльєн тільки позавчора бачив „Маріно Фальєро“, трагедію Казіміра Делявіня.

„Хіба в Ізраеля Бертуччіо не більше характеру, ніж в отих знатних венеціанців? — казав собі наш протестуючий плебей, — а проте їх доведене дворянство сягає 700-го року, себто за століття до Карла Великого; тим часом роди найзнатніших осіб, які були сьогодні на балі в герцога де-Ретца, ледве походять з XIII століття. Ну, і що ж? Пам'ять збереглась не про цих благородних венеціанців знатного походження, а про Ізраеля Бертуччіо. Змова знищує всі титули, надані через соціальні примхи. Тут людина відразу посідає становище, що відповідає її ставленню до смерті. Навіть розум втрачає тут свою силу. Чим був би Дантон тепер, у цей вік Вально і Реналів? Він навіть не був би товаришем прокурора. Та що я кажу? він продався б конгрегації, став би міністром, бож, нарешті, великий Дантон був продажний. Продався й Мірабо. Наполеон грабував мільйони в Італії, бо інакше його кар'єра просто припинилася б через бідність, як у Пішегрю. Тільки Лафайєт ніколи не крав. Чи треба красти? Чи треба продаватись? — думав Жюльєн. На цьому питанні він спинився і решту ночі читав історію Великої Французької революції.

На другий день, пишучи листи в бібліотеці, він все ще обмірковував свою розмову з графом Альтамірою.

„Справді, — сказав він собі після довгих міркувань, — якби ці благородні іспанські ліберали компрометували

народ злочинами, їх не прогнали б так легко. Це були зарозумілі й балакливі хлопчиська ... як і я! — скрикнув Жюльєн, немов прокинувшись раптом. — Чи зробив я якінебудь подвиги, що давали б мені право судити цих бідолах? вони, зрештою, хоч раз в житті наважились діяти. Я кажу так, як той, хто, поївши, хвалиться: завтра я не обідатиму, але буду таким самим сильним і веселим, як сьогодні. Хто знає, що почуває людина на півдорозі до подвига?..“

Несподівана поява в бібліотеці мадмуазель де-ла-Моль перервала його високі думки. Він так захопився, думаючи про високі властивості Дантона, Мірабо, Карно, які зуміли уникнути поразки, що дивився на мадмуазель де-ла-Моль, майже не бачачи її і не привітавшись з нею. Коли нарешті його великі, широко розкриті очі помітили її, погляд його згас. Мадмуазель де-ла-Моль помітила це з гіркістю.

Даремно вона попросила в нього том „Історії Франції“ Веллі, що стояв на найвищій полиці, так що Жюльєн був змушений піти за більшою драбиною; він приніс драбину, знайшов книгу, передав її Матільді, все ще не думаючи про неї. Виносячи драбину, він з неухважності ударив ліктем в скло книжкової шафи. Осколки, брязнувши об паркет, нарешті збудили його. Він поспішив попросити пробачення в мадмуазель де-ла-Моль, намагаючись бути чемним, — і був тільки чемним. Матільда прекрасно бачила, що вона потурбувала його і що йому більше хотілось віддаватись своїм думкам, ніж говорити з нею. Пильно на нього подивившись, вона поволі пішла. Жюльєн глянув на неї, і його приємно вразив контраст її простенького плаття з учорашнім розкішним туалетом. Майже така сама різниця була й різниця між її вчорашнім і сьогоднішнім обличчям. Ця молода дівчина, така погордлива на балі в герцога де-Ретца, тепер дивилась на нього майже благаючими очима. „Справді, — подумав Жюльєн, — її чорне плаття ще краще виявляє її пре-

красні форми. Вона ставна, як королева. Але чому це вона в жалобі? Якщо я спитаю в когонебудь про причину жалоби, це знов буде з мого боку прогріх проти звичаїв“.

Жюльєн зовсім виринув з глибин захоплення. „Треба ~~перечитати~~ листи, написані сьогодні; бог знає, яких я наробив помилок і дурниць“. Силуючи увагу, він взявся за перший з своїх листів, коли раптом почув зовсім близько від себе шарудіння шовкового плаття; він поквапливо обернувся й побачив мадмуазель де-ла-Моль, що стояла за два кроки від його стола, сміючись. Це друге втручання роздратовало Жюльєна.

Матільда тількищо добре зрозуміла, що вона для цього юнака — ніщо. Сміх її мав на меті приховати її збентеження, і це їй удалось.

— Ви, мабуть, думаєте про щось дуже цікаве, пане Соредь. Може, це якийсь цікавий випадок з повстання, що привело в Париж графа Альтаміру? Скажіть мені все, мені страшно цікаво це знати, я нікому не скажу, клянуся вам.— Вона сама здивувалась словам, які тількищо вимовила. Як? вона благала підлеглого? Її збентеження ще зросло, і вона додала, прибравши легковажного виразу:

— Що могло перетворити вас, звичайно таку холодну людину, в натхненну істоту, в якогось пророка Мікель Анджело?

Це запитання, зроблене так різко й нескромно, глибоко образило Жюльєна і знов повернуло його до божевільних думок.

— Чи добре робив Дантон, коли крав,— сказав він їй різко, і вираз його ставав дедалі суворішим,— чи повинні були революціонери П'ємонта і Іспанії компрометувати народ злочинами— роздавати нагороди і місця в армії навіть людям без заслуг? Чи ці люди, нагороджені орденами, не побоялися б тоді повороту короля? Чи слід було дозволити розграбувати Туринську касу? Одне слово, мадмуазель,— сказав він, грізно

наближаючись до неї,—чи повинна людина, що хоче знищити невігластво й злочин на землі, проходити по землі як буря і без розбору чинити лихо.

Матільда злякалась, не могла витримати його погляду і відступила на два кроки. Вона дивилась на нього одну мить, потім, засоромившись свого ~~страху~~ легкою ходою вийшла з бібліотеки.

Розділ X

КОРОЛЕВА МАРГАРИТА

Amour! dans quelle folle ne parviens-tu pas à nous faire trouver du plaisir!

Lettres d'une religieuse portugaise *.

Жюльєн перечитав свої листи. Почувши дзвінок на обід, він сказав собі: „Яким смішним я, мабуть, був в очах цієї паризької ляльки! яке божевілля — щиро висловлювати перед нею свої думки! та може це вже не так божевільно; в цьому разі правда була гідна мене. Чому це вона питає мене про такі інтимні речі? Таке запитання з її боку дуже нескромне. Це непристойний вчинок. Мої думки про Дантона зовсім не входять до складу службових обов'язків, за які мені платить її батько“.

За столом увагу Жюльєна притяг глибокий траур мадмуазель де-ла-Моль; він вразив його тим дужче, що більше ніхто з членів сім'ї не був у чорному.

Після обіду він зовсім позбувся свого припадку захоплення, що проймав його цілий день. На щастя, на обіді був той самий академік латиніст. „Ось хто найменше буде з мене глузувати,—подумав Жюльєн,—коли, як я передбачаю, моє запитання про траур мадмуазель де-ла-Моль недоречне“.

Матільда з якимось дивним виразом дивилась на

* Кохання! в яких безумствах навчаєш ти знаходити насолоду! Листи португальської черниці.

нього. „Пані де-Реналь правильно змалювала мені це кокетство паризьких жінок,— сказав собі Жюльєн.— Сьогодні вранці я з нею повівся не люб'язно, не виконав її примхи й не став з нею розмовляти. Це збільшило мою ціну в її очах. Безперечно, чорт від цього ~~чого~~ не втратить. Пізніше її гордовита зневага зуміє помститись на мені. Та хай вона стережеться це зробити. Яка різниця, коли порівняти з тим, що я втратив! яка чарівна природність! яка наївність! Я вгадував усі її думки, я бачив їх зародження; в її серці я мав одного тільки супротивника — її страх за життя дітей; це було почуття розумне й природне, приємне навіть для мене, хоч я від нього страждав. Я був дурний. Мрії про Париж не дали мені оцінити цієї прекрасної жінки. Яка різниця, боже великий! і що я тут знайшов? Суху й погордливу чванливість, всі відтінки самолюбства та й усе“.

Підвелися зза стола. Коли всі переходили в сад, Жюльєн поспішив заговорити з академіком; прибравши лагідного й покірливого виразу, він висловив цілковиту згоду з його обуренням проти „Ернані“.

— Ах, якби ми жили ще в епоху королівських арештних ордерів!.. — сказав він.

— Тоді б він не наважився на таке! — скрикнув академік з жестом в стилі Тальма.

З приводу якоїсь квітки Жюльєн навів кілька рядків з „Георгік“ Віргілія і висловив думку, що нема нічого рівного поезіям абата Деліля. Коротше кажучи, він підлещував академікові всякими способами, і нарешті спитав найбайдужішим тоном:

— Мабуть, мадмуазель де-ла-Моль дістала спадщину від якогось дядька, бо вона в траурі?

— Як! ви живете в їх домі, — сказав академік, сплячучись, — і не знаєте про її примху? Справді дивно, що мати дозволяє їй таке; але, між нами кажучи, ця сім'я не може похвалитись твердістю характеру. Мадмуазель Матільда найсильніша з усіх і командує всім

домом. Сьогодні 30 квітня, — і академік спинився, хитро дивлячись на Жюльєна. Жюльєн усміхнувся, намагаючись прибрати кмітливого виразу.

„Що спільного може бути між владною вдачею, чорним під'ємом і 30 квітня? — думав Жюльєн. — Я, мабуть, іще дещо знаю, ніж думав сам“.

— Іривнаюся... — сказав він академікові, запитливо дивлячись на нього.

— Пройдімось по саду, — сказав академік, радіючи нагоді почати довге і красномовне оповідання.

— Як! хіба ви не знаєте, що трапилось 30 квітня 1574 року?

— Де? — спитав здивований Жюльєн.

— На Гревській площі.

Жюльєн був такий вражений, що навіть ці слова йому нічого не пояснили. Чекання чогось цікавого і трагічного, що так пасувало до його вдачі, надавало його очам того блиску, що його оповідачеві дуже приємно бачити в слухача. Оповідач, радий з того, що знайшов незаймані вуха, докладно розповів Жюльєнові, як 30 квітня 1574 року найвродливішому юнакові свого часу Боніфацію де-ла-Молю і його другові Аннібалу Коконассо, п'ємонтському дворянинові, відтяли голови на Гревській площі. Ла-Моль був обожнюваним коханцем королеви Маргаріти Наварської. — Зверніть увагу на те, — додав академік, — що мадмуазель де-ла-Моль зветься Матільдою-Маргарітою. Ла-Моль був фаворитом герцога д'Алансона і близьким другом Наварського короля — згодом Генріха IV, чоловіка його коханої. На масляну 1574 року двір перебував у Сен-Жермені з бідолашним королем Карлом IX, що був при смерті. Ла-Моль хотів визволити своїх друзів принців, що їх королева Катерина Медічі тримала при дворі, як в'язнів. Він під'їхав до стін Сен-Жермена з двома сотнями вершників. Герцог д'Алансон злякався, і ла-Моля віддали в руки ката. Але мадмуазель Матільду найбільше зворушує в усій цій

історії те, що вона сама мені розповіла сім або вісім років тому, коли їй було всього дванадцять,— бо це така голова, така голова!.. — і академік підвів очі догори.— Найбільше вразило її в цій політичній катастрофі те, що королева Маргарита Наварська сховавшись в одному з будинків на Гревській п... наважилась попросити в ката голову свого ко... І наступної ночі вона взяла цю голову і сама повезла в кареті поховати її в каплиці біля підніжжя Монмартрського горба.

— Невже це можливо! — скрикнув вражений Жюльєн.

— Мадмуазель де-ла-Моль зневажає свого брата за те, що він, як ви бачите, зовсім не думає про цю стару історію і не надягає траура 30 квітня. Після цієї події, на спогад про близьку приязнь між ла-Молем і італійцем Коконассо, якого звали Аннібалом,— всі чоловіки з сім'ї ла-Моль зветься цим ім'ям.— І,— додав академік, притишуючи голос,— кажуть, що цей Коконассо був, за словами самого Карла IX, одним з найжорстокіших убивць 24 серпня 1572 року. Та як це можливо, любий Сорель, щоб ви, своя людина в домі, не знали цих історій?

— Ось чому мадмуазель де-ла-Моль двічі за обідом назвала свого брата Аннібалом. Я думав, що не те почув.

— Це був докір. Дивно, що маркіза дозволяє всі ці примхи... Майбутній чоловік цієї високої дівчини таки матиме з нею клопіт!

Після цього було сказано кілька сатиричних фраз. Жюльєна неприємно вразив занадто глузливий і фамільярний тон академіка. „Ми як двоє слуг, що ганьблять хазяїв,— подумав він,— Але від цього пана з академії можна всього чекати“.

Жюльєн якось застукав його, коли він стояв навколішки перед маркізою: він просив у неї посади збирача тютюнового податку для свого племінника в провінції.

Увечері покоївка мадмуазель де-ла-Моль, що залицялась до Жюльєна, як колись Еліза, розповіла йому дещо про свою хазяйку, і він зрозумів, що Матільда налягала траур не для того, щоб звернути на себе увагу; ця примха була глибоко пов'язана з її вдачею. Вона справді любила того ла-Моля, обожнюваного коханця королеви, найдотепнішої жінки свого часу, юнака, що вмер за спробу визволити своїх друзів. Таких друзів — першого принца крові і Генріха IV.

Звикнувши до чарівної природності поводження пані де-Реналь, Жюльєн бачив у всіх паризьких жінках саму тільки афектацію, і в тих випадках, коли він був у сумному настрої, не знав, що їм казати. Мадмуазель де-ла-Моль становила відтепер виняток.

Він тепер уже не вважав за душевну сухість її благородну вроду. Він довго розмовляв з мадмуазель де-ла-Моль; вони іноді прогулювались в саду під відчиненими вікнами вітальні. Вона якось сказала йому, що читає д'Обін'є і Брантома. „Дивне читання, — подумав Жюльєн, — а маркіза не дозволяє їй читати романів Вальтер Скотта!“

Одного разу вона розповіла йому з тим радісним блиском в очах, що доводить щире захоплення, про вчинок одної молодої жінки епохи Генріха III, про який вона тількищо прочитала в „Мемуарах“ Етуаля: довідавшись про зраду чоловіка, вона заколола його.

Самолюбство Жюльєна тішилося. Особа, оточена таким поклонінням, особа, яка, за висловом академіка, командувала всім домом, говорила з ним у майже дружньому тоні.

„Я помилявся, — незабаром подумав Жюльєн; — це не приятель, а просто потреба поговорити, і я граю роль повірника в трагедії. Мене тут вважають за вченого. Піду прочитаю Брантома, д'Обін'є, Етуаля. Тоді я зможу обговорювати історичні анекдоти, про які згадує мадмуазель де-ла-Моль. Я не хочу грати роль пасивного повірника“.

Його розмови з цією дівчиною, що трималась невимушено, але з гідністю, ставали дедалі цікавішими. Він забув свою сумну роль протестуючого плебея. Матільда здавалась йому освіченою і навіть розумною. В саду вона висловлювала зовсім інші думки, ніж у салоні. Іноді в розмовах з ним вона виявляла щирий ентузіазм, що становив різучий контраст з її звичайною погордливою і холодною манерою.

— Війни Ліги — ось героїчні часи історії Франції, — казала вона йому одного разу, і очі її виблискували натхненням і захопленням, — тоді кожен бився за те, чого він палко прагнув, за перемогу своєї партії, а не заради якогось поганого ордена, як при вашому імператорі. Згодьтесь, що тоді було менше егоїзму і дріб'язковості. Це моя улюблена епоха.

— А Боніфаций де-ла-Моль — її герой, — сказав він.

— Принаймні, його кохали так, як, мабуть, солодко бути коханим. Яка з сучасних жінок наважилася б торкнутись відтятої голови свого коханця?

Пані де-ла-Моль покликала дочку.

Лицемірство, щоб бути корисним, повинно критись. Як ми бачили, Жюльєн наполовину признався мадмуазель де-ла-Моль у своєму обожнюванні Наполеона.

„Ось у чому полягає їхня безмежна перевага над нами, — сказав собі Жюльєн, залишившись сам у саду. — Історія їх предків підносить їх високо над вульгарними почуттями, і вони не змушені постійно думати про засоби існування. А я, жалюгідний, — гірко додав він, — навіть не достойний міркувати про ці високі речі. В житті моєму нічого нема, крім лицемірства, — і це тому, що в мене нема й тисячі франків ренти на хліб“.

— Про що це ви замріялись, пане? — спитала Матільда, бігцем повертаючись в сад.

Жюльєн стомився від зневаги до самого себе. З гордощів він щиро признався в своїх думках. Він дуже почервонів, кажучи про свою бідність такій багатій

особі, і постарався виявити своїм гордовитим тоном, що він нічого не просить. Ніколи він не здавався Матільді таким гарним, і вона помітила в ньому чутливість і щирість, якої йому часто бракувало.

Менше ніж через місяць після цього Жюльєн задумливо походжав по саду палацу де-ла-Моль; на його обличчі не було вже того виразу сухої і філософічної суворості, якого йому надавало постійне почуття власної нижчості. Він тількищо провів до дверей в тальні мадмуазель де-ла-Моль, яка скаржилася, що забила ногу, бігаючи з братом.

„Вона якось дивно спиралася на мою руку,— казав собі Жюльєн.— Або я фат, або вона щось відчуває до мене. Вона слухає мене з таким лагідним виразом, навіть коли я кажу їй про свої вражені гордощі. І це вона, така зарозуміла до всіх! В салоні дуже здивувалися б, якби побачили в неї таке обличчя. Так, справді, ні з ким в неї не буває такого доброго й лагідного вигляду“.

Жюльєн намагався не перебільшувати в своїх очах цієї чудної приязні. Він сам порівнював її з озброєним миром. Щодня під час нової зустрічі, перше ніж перейти на вчорашній, майже інтимний тон, вони немов запитували себе: будемо ми сьогодні друзями чи ворогами? Жюльєн розумів, що, хоч раз стерпівши безкарно образу від цієї зарозумілої дівчини, він згубив би все. „Якщо мені судилося посваритись з нею, то чи не краще самому почати, захищаючи права своїх гордощів, замість оборонятись від проявів зневаги, яку я викликав би, дозволивши їй хоч трохи зачепити мою самоповагу?“

Кілька разів, будши не в доброму настрої, Матільда намагалась поводитись з ним як вельможна дама; вона надзвичайно хитро вдавалась до таких спроб, але Жюльєн їх суворо відхиляв.

Одного разу він різко її урвав:— „Чи завгодно мадмуазель де-ла-Моль щось наказати секретареві її

батька? — сказав він їй. — Його обов'язок — з повагою слухати й виконувати її накази, але він не повинен їй нічого казати, йому платять не за те, щоб він ділився з нею думками“.

Ці стосунки і давні підозріння Жюльєна розвіяли його нудьгу в цьому розкішному салоні, де боялись усього і вважали за непристойність усякий жарт.

„Було б утішно, якби вона покохала мене! та покохає вона чи ні, я щиро розмовляю з цією дотепною дівчиною, перед якою тремтять усі, і найбільше маркіз де-Круазнуа, — такий лагідний, такий чемний, такий сміливий юнак, що поєднує в собі всі переваги і походження, і багатства, тоді як я був би щасливий від одного з цих благ. Він шалено закоханий в неї і має з нею одружитися. Скільки листів я написав за наказом пана де-ла-Моля, щоб влаштувати їх шлюбний контракт! А я, що дві години тому, з пером у руці, виконував таку мізерну роль, — тут у саду святкую перемогу над цим чарівним юнаком; бо, зрештою, вона віддає мені неприховану, очевидну перевагу. Можливо, що вона ненавидить в ньому майбутнього чоловіка. Їй вистачить на це гордовитості. А до мене вона ставиться ласкаво, як до підлеглого повірника. Та ні, або я збожеволів, або вона упадає за мною; чим холодніше й шанобливіше я до неї ставлюсь, тим більше вона запобігає моєї ласки. Може, це просто гра, афектація, але я бачу, як її очі пожвавлюються, коли я несподівано з'являюсь. Невже паризькі жінки так уміють прикидатись? Та що мені до того! На мою користь — очевидність, будемо втішатись очевидністю. Боже, яка вона гарна! Як мені подобаються її великі блакитні очі, коли я бачу їх зблизька, коли вона на мене дивиться так, як це часто буває! Яка різниця між цією весною і минулою, коли я почував себе нещасним і тримався тільки силою характеру серед трьох сотен злих і підлих лицемірів! Я був трохи не такий самий злий, як і вони“.

В дні, коли Жюльєна опановувала недовіра, він ка-
зав собі: „Ця дівчина сміється з мене. Вона, мабуть,
змовилася з братом, щоб мене обдурити. Та ні, вона
так зневажає брата за безхарактерність! „Він сміливий,
та й усе,— каже вона мені,— в нього немає жодної
думки, яка б наважилась відхилитись від моди“ —
Я завжди буваю змушений брати на себе його обо-
рону. Дівчина дев'ятнадцяти років! Невже в цих літах
можна кожної хвилини провадити лицемірну гру?

„Але з другого боку, коли мадмуазель де-ла-Моль
спиняє на мені погляд своїх великих блакитних очей
з якимсь дивним виразом, граф Норбер завжди зали-
шає нас. Це підозріло; хіба він не повинен обурюва-
тись, що його сестра так відзначає слугу? Адже я чув,
як герцог де-Шон так мене назвав“.

При цьому спогаді гнів заступав місце всіх інших
почуттів. „Але, можливо, це тільки прихильність до
старовинної мови в цього титулованого маніяка?“

„Ну, що ж, вона гарна! — провадив Жюльєн з по-
глядом тигра, — я оволодію нею і потім покину цей дім,
і горе тому, хто мене затримуватиме!“

Тепер Жюльєн більше ні про що не думав, як тільки
про це. Дні минали для нього як години.

Він намагався братися до серйозних справ, але раз-
у-раз поринав у мрії, і через чверть години проки-
дався схвильований, з трепетом у серці, запитуючи
себе: „Чи любить вона мене?“

Розділ XI

ВЛАДА МОЛОДОЇ ДІВЧИНИ

*J'admire sa beauté, mais je crains son esprit
Mérimée*.*

Якби Жюльєн уважніше спостерігав те, що відбу-
валось у салоні, замість віддаватись надмірному за-

* Краса її мене чарує, але розум лякає. Меріме.

хопленню вродою Матільди чи обурюватись гордовитістю, властивою її сім'ї, якою вона поступалась для нього, він зрозумів би, в чому полягала її влада над усім оточенням. Коли комунебудь траплялось не сподобатись мадмуазель де-ла-Моль, вона вміла покарати його такою влучною, такою вишуканою, такою начебто невразливою насмішкою, що при згадці про неї рана дедалі сильніше роз'ятрювалась, і вражене самолюбство жорстоко страждало. Вона не надавала ваги багатьом з тих речей, яких серйозно прагнули інші члени її сім'ї, а тому вона здавалась їм байдужою. Аристократичні салони приємні тільки тим, що, відвідавши їх, можна згадати про них у розмові. Сама по собі ввічливість щось важить тільки перші дні. Жюльєн відчував після першого захоплення перше здивування. „Ввічливість, — казав він собі, — тільки вміння стримувати дратування, викликане поганими манерами“. Матільда часто нудьгувала, вона, мабуть, нудьгувала б скрізь. Тоді вона відчувала справжню насолоду від своїх дошкульних дотепів.

Можливо, що вона подавала надії маркізу де-Круазнуа, графу де-Келюсу і ще кільком елегантним юнакам тільки для того, щоб мати жертви, трошки цікавіші, ніж її родичі, академік і п'ять-шість поклонників, які до них підлещувались. Ці юнаки були для неї новими об'єктами насмішок.

Ми з сумом повинні сказати, — бо Матільда нам мила, — що вона діставала від них листи і подеколи відповідала їм. Поспішаємо додати, що ця особа становить виняток серед своїх сучасниць. Взагалі, якщо можна в чомунебудь корити вихованок благородного монастиря Сакре-Кер, то не в необачності.

Одного разу маркіз де-Круазнуа повернув Матільді досить компрометуючий лист, якого вона йому написала напередодні. Він гадав, що цей надзвичайно обережний вчинок дуже посуне його справу. Але Матільді подобалась у цьому листуванні саме його не-

безпечність. Вона втішалася, ризкуючи своєю долею. Півтора місяці після цього вона з ним не розмовляла.

Листи юнаків її розважали; але їй здавалось, що всі вони однакові. Скрізь було те саме найглибше, наймеланхолійніше кохання.

— Кожен з них — якась досконала людина, готова вирушити на прощу в Палестину, — казала вона своїй кузині. — Чи є щонебудь нудніше в світі? і такі листи я діставатиму все своє життя. Такі листи, мабуть, змінюються не частіше, як через двадцять років, відповідно до того, яке зайняття буде в моді. В часи імперії вони, мабуть, були не такі безбарвні. Тоді всі ці великосвітські юнаки справді бачили або робили щось справді велике. Герцог ***, мій дядечко, був при Ваграмі.

— Чи багато розуму потрібно, щоб ударити шаблею? А коли їм пощастить це зробити, вони так пишаються тим, — сказала мадмуазель де-Сент-Ередіте, кузина Матільди.

— Ну, що ж, такі оповідання мене цікавлять. Брати участь у справжньому бою, в бою Наполеона, коли бували десятки тисяч убитих, — це доказ відваги. Важити своїм життям — це підносить дух і врятовує від нудьги, в яку, здається, поринули мої бідолашні обоженувачі. А нудьга — заразлива. Кому з них спаде на думку зробити щось незвичайне? Вони прагнуть моєї руки — почесна мета! Адже я багата, а мій батько влаштує кар'єру свого зятя. Ах, якби він знайшов когонбудь цікавішого!

Як ми бачимо, різкий, чіткий, мальовничий спосіб думання Матільди шкодив її мові. Часто їй дотепи здавались занадто грубими в очах її дуже ввічливих приятелів. Якби вона не була така модна, вони, мабуть, визнали б, що мова її надмірно барвиста для жінки.

З свого боку, вона несправедливо ставилась до гарних вершників, що сповнюють Булонський ліс. На май-

бутне вона дивилась не з жахом — це було б живе почуття, — а з огидою, дуже рідкою в її літах.

Чого вона могла бажати? Доля наділила її багатством, знатним походженням, розумом, красою, — як їй казали і як вона вірила.

Такі були думки найбажанішої нареченої Сен-Жерменського передмістя, коли вона почала знаходити втіху в прогулянках з Жюльєном. Її вразили його гордощі і захопила спритність цього міщанина. „Він зуміє добитись єпископського сану, як абат Морі“, — казала вона собі.

Незабаром вона зацікавилась щирим опором, що його чинив наш герой деяким її думкам. Вона думала про нього, розповідала своїй подрузі найменші деталі їх розмов, але бачила, що їй ніколи не вдасться передати всю їх своєрідність.

Раптом її осяяла думка: „Я маю щастя кохати, — сказала вона собі з невимовною радістю. — Я кохаю, так, це ясно! В чому може знайти втіху гарна, молода, дотепна дівчина, як не в коханні? Всі мої зусилля покохати Круазнуа, Келюса і tutti quanti* — марні. Вони бездоганні, мабуть, занадто бездоганні; зрештою, вони мені набридли“.

Вона пригадала всі описи кохання, які читала в „Манон Леско“, „Новій Елоїзі“, „Листах португальської черниці“ тощо. Її цікавила, звичайно, тільки сильна пристрасть, легеньке кохання було не гідне такої юної і благородної дівчини. Вона називала коханням тільки те героїчне почуття, яке зустрічалось у Франції в часи Генріха III і Бассомп'єра. Таке кохання не відступало раболіпно перед перешкодами, а, навпаки, штовхало до подвигів. „Яке для мене нещастя, що тепер нема справжнього королівського двору, як при Катерині Медичі або Людовіку XIII. Я почувую себе на рівні всього найсміливішого і найвеличнішого.“

* Всіх інших (італ.).

Чого б тільки я не зробила з великодушного короля, яким був Людовік XIII, якби він був біля моїх ніг! Я б повела його у Вандею, як часто каже барон де-Толлі, і звідти він завоював би своє королівство; тоді — геть хартію... і Жюльєн мені допомагав би. Чого йому бракує? Імени й багатства. Він завоював би й те і те.

„В маркіза Круазнуа є все, а він ціле життя залишатиметься напівроялістом, напівлібералом, завжди буде нерішучим, далеким від крайностей, а тому скрізь буде на другому місці.

„Хіба кожний подвиг не є крайністю в ту хвилину, коли він робиться? Звичайним людям він здається легким і можливим тільки після того, як він виконаний. Так, тепер в моєму серці пануватиме кохання з усіма його чудесами; я вже чую його животворний вогонь. Небо повинне було зробити мені таку ласку: адже не марно воно обдарувало мене всіма перевагами. Щастя моє буде гідне мене. Тепер кожен день мого життя не буде такий безбарвно схожий на минулий. Є щось величне і сміливе навіть у тому, що я наважуюсь кохати людину, таку далеку від мене за своїм соціальним станом. Подивимось, чи він і далі буде гідний мене. Побачивши в ньому найпершу ознаку слабкодухості, я покину його. Дівчина мого роду і з таким, як кажуть, рицарським характером (це був вислів її батька) не повинна поводитись, як дурна.

„Хіба не дурною була б я, полюбивши маркіза де-Круазнуа? Це було б друге видання сімейного щастя моїх кузин, що його я так глибоко зневажаю. Я наперед знаю все, що казатиме мені сердешний маркіз, і все, що я йому відповідатиму. Хіба це кохання, коли від нього позіхаєш? Краще вже бути святеницею. Мій контракт був би підписаний так само, як в моєї молоді кузини: родичі розчулилися б, якби їм не довелося розсердитись на останню умову, напередодні вписану до контракту нотаріусом супротивної сторони.

НЕВЖЕ ВІН ДАНТОН?

Le besoin d'anxiété, tel était le caractère de la belle Marguerite de Valois, ma tante, qui bientôt épousa le roi de Navarre, que nous voyons de présent régner en France, sous le nom de Henri IV. Le besoin de jouer formait tout le secret du caractère de cette princesse aimable, de là ses brouilles et ses raccommodemens avec ses frères dès l'âge de seize ans. Or, que peut jouer une jeune fille? Ce qu'elle a de plus précieux: réputation, la considération de toute sa vie.

Mémoires du duc d'Angoulême, fils naturel de Charles IX.*

„Між Жюльеном і мною не буде шлюбного контракту, не буде нотаріуса; тут усе героїчне, все зв'язане з ризиком. За винятком знатності, якої йому бракує, моє кохання — це кохання Маргаріти де-Валуа до молодого ла-Моля, найчарівнішого юнака свого часу. Хіба моя провина, що придворні юнаки схиляються перед пристойністю і бліднуть від самої думки про найменшу незвичайну пригоду? Маленька подорож в Грецію або в Африку здається їм страшенно відважною, та й рухатись вони не вміють інакше, як гуртом. Як тільки вони залишаються на самоті, їх проймає страх — не перед списом бедуїна, а перед тим, щоб бути смішними, і вони божеволіють від цього страху.

„Мій Жюльєн, навпаки, любить діяти тільки сам.

* Потреба в тривожних почуттях — така була вдача гарнї Маргаріти де-Валуа, моєї тітки, яка незабаром одружилась з королем Наварським, що тепер царює у Франції під ім'ям Генріха IV. Потреба чимнебудь гратися — такий був таємний чинник вдачі цієї чарівної принцеси; звідси її сварки й замирення з братами, починаючи з шістнадцяти років. Але чим може гратися дівчина? Тим, що вона має найд рогощіннішого: своєю репутацією, доброю славою на все життя. Мемуари герцога Ангулемського, позашлюбного сина Карла IX.

Ніколи цій привілейованій істоті не спаде на думку шукати чиеїсь підтримки чи допомоги! Він зневажає всіх; через це я не зневажаю його.

„Якби при своїй бідності Жюльєн був доброго роду; моє кохання було б вульгарною дурістю, банальним мезальянсом; такого кохання мені не треба; в ньому не було б того, що характеризує глибокі пристрасті: незмірних труднощів і похмурої непевності в майбутньому“.

Мадмуазель де-ла-Моль так пройнялася цими прекрасними міркуваннями, що непомітно для себе почала вихваляти Жюльєна в розмові з маркізом де-Круазнуа і з своїм братом. Красномовство її зайшло так далеко, що образило їх.

— Стережіться цього енергійного юнака! — скрикнув її брат; — якщо революція повториться, він усіх нас запровадить на гільйотину.

Вона утрималась од відповіді і поспішила пожартувати з приводу того страху, що його енергія наганяла на її брата і на маркіза де-Круазнуа. Це, по суті, був тільки страх перед несподіваним, боязнь бути застуканими зненацька.

— Скрізь, скрізь, панове, та сама боязнь смішного, цього страхіття, яке, на горе, вмерло ще 1816 року.

— Смішного не буває в країні, де є дві партії, — сказав пан де-ла-Моль.

Його дочка зрозуміла цю думку.

— Отже, панове, — казала вона ворогам Жюльєна, — ви будете боятись усе своє життя, а потім вам скажуть:

Це був не вовк, була це лише тінь.

Матільда скоро покинула їх. Слова брата її дуже налякали, але на другий день вона вже бачила в них найкращу похвалу.

„В цю епоху, коли всяка енергія вмерла, його енергія їх лякає. Я перекажу йому слова мого брата і поди-

влюся, що він відповість. Але для цього виберу хвилину, коли його очі блищать. Тоді він не вміє брехати“.

„Це Дантон! — додала вона після довгого міркування. — Ну, що ж! припустімо, що революція повтриться. Яку роль відіграли б тоді Круазнуа з моїм братом? Це можна наперед сказати: вони виявили б крайню покору, як героїчні баранці, що дозволили б себе задавити, ні слова не сказавши. Вмираючи, вони все ще боялися б не погрішити проти доброго тону. А мій Жюльєн застрелив би кожного якобінця, що хотів би його арештувати, якби тільки в нього була найменша надія на порятунок. Е, він не боїться погрішити проти гарного тону!“

Останні слова примусили її замислитись; вони викликали прикрі спогади і відібрали в неї всю сміливість. Вона згадала жарти панів де-Келюса, де-Круазнуа, де-Люза і її брата — вони одностайно закидали Жюльєнові його попівський вигляд: смиренний і лицемірний.

„Та! — скрикнула вона раптом, і очі їй засяяли з радощів: — гіркість і сама частота цих жартів мимоволі доводять, що він — найцікавіша людина, яку ми бачили за цей сезон. Яке значення мають його хиби, смішні сторони? В ньому є щось величне, і це їх неприємно вражає, хоч вони взагалі такі добрі й великодушні. Правда, що він бідний і вчився, щоб стати священиком. А вони — начальники ескадрону, і їм не треба вчитись — це зручніше.“

„Не зважаючи на непоказний вигляд його вічного чорного одягу і священицькі манери, що їх довелось засвоїти бідоласі, щоб не вмерти з голоду, його властивості лякають їх, це ясніш ясного. А коли ми залишаємось самі, його священицькі звички зникають. І я прекрасно помітила, що коли ці пани кажуть щось на їх думку дотепне й несподіване, вони завжди поглядають насамперед на Жюльєна. А проте вони знають, що коли його не спитати, він сам з ними не заговорить. Він звертається тільки до мене, бо вірить, що

в мене висока душа. На їх заперечення він відповідає тільки з чемності і негайно прибирає знов шанобливого виразу. Зо мною він сперечається цілими годинами, і не певен у своїх переконаннях, поки я знаходжу хоч найменше заперечення проти них. Зрештою, протягом цієї зими з його боку не було ніяких вихваток, він тільки повертав увагу своїми висловлюваннями. Ну, що ж, мій батько, людина видатна, що услазить наш рід, поважає Жюльєна. Всі інші його ненавидять, але ніхто не ставиться до нього з презирством, хібащо оті святениці, приятельки матері“.

Граф де-Келюс мав, чи вдавав, що має, палку пристрасть до коней; він провадив життя в стайні і часто снідав там. Ця палка пристрасть в сполученні з звичкою ніколи не сміятись викликала в його друзів велику повагу до нього — він був орлом у цьому гуртку.

На другий день, коли всі зібрались за кріслом пані де-ла-Моль, пан де-Келюс, скориставшись з відсутності Жюльєна, без будьякого приводу відразу почав жваво заперечувати добру думку Матільди про нього; Круазнуа і Норбер підтримали цей напад. Вона негайно зрозуміла їх мету і захоплено прийняла бій.

„Ось вони всі змовились проти геніальної людини, яка не має десяти лудорів ренти і не може їм нічого сказати, поки її не спитають. Вони бояться Жюльєна навіть в його чорному костюмі. Що ж було б, якби він носив еполети?“

Ніколи вона так блискуче не говорила. З перших слів вона закидала дотепними сарказмами де-Келюса і його союзників. Коли глумливий вогонь цих блискучих офіцерів згас, вона сказала панові де-Келюсу:

— Хай завтра якийнебудь дворянин з гір Франш-Конте визнає, що Жюльєн його незаконний син і дасть йому ім'я та кілька тисяч франків,— він через шість тижнів носитиме такі самі вуса, як і ви, панове. Через півроку він буде гусарським офіцером, як і ви, панове. І тоді велич його вдачі не буде смішною. Я бачу, що вам,

пане майбутній герцог, лишається тільки це старе хибне залеречення: придворна аристократія має перевагу над провінціальною. Але що ви зможете заперечити, коли я буду така хитра, що дам в батьки Жюльєнові іспанського герцога, полоненого під час наполеонівських війн у Безансоні, що його сумління примусило визнати Жюльєна за сина на смертному ліжку.

Панам де-Келюсові і де-Круазнуа здалося, що всі ці припущення про незаконне народження дуже поганого тону,—більш нічого вони не помітили в міркуваннях Матільди.

Хоч як корився Норбер сестрі, але вислови її були над усяку міру прозорі, і він прибрав суворого виразу, що, треба визнати, дуже погано пасував до його усмішливого, доброго обличчя, і насмілився зробити їй зауваження.

— Ви хворі, друже? — відповіла Матільда з удаваною серйозністю.—Мабуть, ви дуже погано себе почуваете, коли у відповідь на жарти читаете мораль. Мораль, ви! невже ви збираєтесь стати префектом?

Матільда скоро забула про ображений вигляд графа де-Келюса, про незадоволення Норбера і мовчазний розпач пана де-Круазнуа. Їй треба було розв'язати одне фатальне питання, яке тількищо виникло в її душі.

„Жюльєн зо мною досить щирій,—казала вона собі.—Такий бідний юнак, нещасний через надмірне честолюбство, напевне потребує друга. Можливо, що я для нього — друг, але, здається, він не кохає мене. Він такий сміливий, що сказав би мені про своє кохання“.

Ця непевність, ці внутрішні сперечання, що відтепер сповняли собою кожну хвилину життя Матільди, тим більше, що в кожній розмові з Жюльєном вона знаходила нові й нові аргументи,—зовсім розвіяли нудьгу, яка так часто її проймала.

Мадмуазель де-ла-Моль, як дочка видатного чоловіка, що міг стати міністром і віддати свої ліси церкві,

була завжди оточена в монастирі Сакре-Кер надмірними лестощами. Це лихо непоправне. Її переконали, що вона повинна бути щасливішою, ніж будьхто, через переваги свого багатства, знатності тощо. Для всіх королів у цьому переконанні полягає джерело їх нудьги і всіх їх безумств.

Матільда не уникла прикрого впливу цієї думки. Хіба могла вона, не зважаючи на весь свій розум, не піддатись лестощам цілого монастиря, що ними оточували її десять років і що здавались такими обгрунтованими?

З тієї хвилини, як вона вирішила, що кохає Жюльєна, нудьга її зникла. Кожен день вона раділа, що зважилась на таке палке кохання. „Ця розвага дуже небезпечна,— думала вона,— тим краще! тисячу раз тим краще! Без кохання я нудьгувала протягом найкращих років життя — з шістнадцяти до двадцяти. Вже минули мої найкращі роки; я не мала інших розваг, як слухати всякі дурниці від приятельок моєї матері, хоч кажуть, що в 1792 році, у Кобленці, вони були не такі суворі, як теперішні їх проповіді“.

В той час як Матільду хвилювали всі ці сумніви, Жюльєн не розумів значення її довгих поглядів. Він помічав, що граф Норбер ставиться до нього ще холодніше, а пани де-Келюс, де-Люз і де-Круазнуа ще погордлівіше. Та він до цього звик. Таке нещастя іноді траплялося з ним і раніше після якогонебудь вечора, де він виявляв більше блиску, ніж годиться в його становищі. Якби не особливе ставлення до нього Матільди і не цікавість, що в нього викликала вся ця ситуація, він уникав би ходити в сад разом з цими блискучими юнаками, коли вони після обіду супроводили туди мадмуазель де-ла-Моль.

„Так, не можна далі критись із цим,— казав собі Жюльєн,— мадмуазель де-ла-Моль дивиться на мене чудними очима. Але навіть коли її прекрасні блакитні очі дивляться на мене з найщирішим виразом, я й тоді

читаю в їх глибині холодну цікавість і злість. Невже це кохання? Яка різниця з очима пані де-Реналь!"

Якось після обіду Жюльєн, що пішов був за паном де-ла-Молем у його кабінет, поквапливо повернувся в сад. Несподівано наблизившись до групи Матільди, він почув кілька слів, промовлених дуже голосно. Вона дражнила брата. Жюльєн виразно почув своє ім'я, назване двічі. Він підійшов, і раптом запанувала глибока мовчанка, яку вони марно намагались порушити. Мадмуазель де-ла-Моль і її брат були занадто схвилювані, щоб знайти інший предмет для розмови. Пани де-Келюс, де-Круазнуа, де-Люз і ще один з їх друзів зустріли Жюльєна з льодовою холодністю. Він пішов геть.

Розділ XIII

ЗМОВА

Des propos décousus, des rencontres par effet du hazard se transforment en preuves de la dernière évidence aux yeux de l'homme à imagination, s'il a quelque feu dans le coeur.

Schiller.*

На другий день він знов почув, що Норбер говорив про нього з сестрою, і, як і напередодні, при його появі запанувала мертва мовчанка. Тепер його підозріння не мали меж. „Чи не змовилась ця чарівна молодь знущатися з мене? Треба визнати, що це припущення далеко ймовірніше, далеко природніше, ніж гадана пристрасть мадмуазель де-ла-Моль до бідолахи секретаря. Та й чи бувають у цих людей пристрасні почуття? Містифікувати — це вони вміють! Вони заздять мені за мою жалюгідну перевагу в умінні говорити. Заздрощі — це одне з їх дошкульних місць.

* Випадкові зустрічі й уривки розмови перетворюються на найочевидніші докази в очах людини, обдарованої уявою, якщо в серці її в хоч іскра вогню. Шіллер.

Тепер усе ясно. Мадмуазель де-ла-Моль віддає мені перевагу тільки для того, щоб дати мене на глум своєму нареченому“.

Це жорстоке підозріння змінило весь моральний стан Жюльєна і легко знищило зародок кохання, що був у його серці. Це кохання базувалося тільки на винятковій вроді Матільди, або, певніше, на її манерах королеви і чарівному вбранні. В цьому Жюльєн все ж таки був вискочнем. Правду кажуть, що гарна великосвітська жінка більш за все вражає розумного селянина, коли він дістається вершин суспільства. Попередніми днями Жюльєн мріяв не про вдачу Матільди. Йому вистачало здорового розуму, щоб зрозуміти, що він зовсім не знає її вдачі. Те, що він бачив, могло бути облудним.

Наприклад, Матільда нізащо в світі не згодилася б пропустити обідню в неділю і супроводила свою матір до церкви майже щодня. В тих випадках, коли в палаці де-ла-Моль хтонебудь необачно забувався і дозволяв собі найменший натяк на жарт, спрямований проти справжніх чи гаданих інтересів трону або вівтаря, Матільда в ту ж мить прибирала виразу льодової серйозності. Її грайливий погляд раптом набував непорушної гордовитості старовинного фамільного портрету.

Проте Жюльєн переконався, що в її кімнаті завжди були одна або дві найбільш філософічні книжки Вольтера. Він сам подеколи викрадав деякі томи з того розкішно оправленого прекрасного видання. Щоб приховати відсутність книги, він трохи розсував ті, що залишались. Але незабаром він помітив, що Вольтера читав іще хтось. Він удався до семінарських хитрощів і зв'язав волосинками ті томи, що на його думку могли цікавити мадмуазель де-ла-Моль. І справді, вони зникли на цілі тижні.

Пан де-ла-Моль, розсердившись на свого книгаря, що надсилав йому тільки фальшиві мемуари, доручив

Жюльєнові купувати йому всі найпікантніші новинки. Але щоб отрута не поширювалась у домі, секретар одержав розпорядження ставити ці книги в окрему шафу в спальні маркіза. Незабаром він переконався, що ці нові книги, якщо вони були хоч трохи ворожі інтересам трону й вівтаря, негайно зникали. Звичайно, їх читав не Норбер.

Жюльєн, перебільшуючи значення цього спостереження, приписував мадмуазель де-ла-Моль двоєдушність Макіавеллі. Це гадане лукавство в його очах було чарівним і становило трохи не єдину моральну її перевагу — так набридли йому лицемірство і доброчесні балачки.

Його не так захоплювало кохання, як власна уява.

Він почував себе закоханим у мадмуазель де-ла-Моль тільки після довгих мрій про елегантність її фігури, витончений смак вбрання, білість ручки, красу її плечей і *desinvoltura* * всіх рухів. Тоді, для довершення зачарування, він уявляв її собі Катериною Медічі. Для тої вдачі, якою він її наділяв, не було нічого занадто глибокого, лукавого чи злочинного. Це був той самий ідеал Маслонів, де-Фрілерів і Кастанедів, якими він захоплювався в юнацтві — одне слово, для нього це був ідеал Парижа.

Чи є щось смішніше в світі, ніж приписувати глибину й лукаву злочинність паризькій вдачі?

„Можливо, що це тріо сміється з мене“, — думав Жюльєн.

Читач дуже мало знає характер Жюльєна, якщо він не уявляє собі, якими холодними і похмурими ставали його очі, відповідаючи на погляд Матільди. З гіркою іронією відхилив він вислови приязні, з якими вражена мадмуазель де-ла-Моль наважилася звернутись до нього кілька разів.

Ображене цією несподіваною зміною, серце молодой

* Невимушеність (італ.).

дівчини, що звичайно було холодним, байдужим, чутливим тільки до розуму, пройнялося пристрасним почуттям, на яке тільки воно було здатне. Але вдача Матільди разом з тим була дуже горда, і тому зародження почуття, яке ставило її щастя в залежність від когось іншого, супроводилось глибокою засмученістю.

Жюльєн вже значно розвинувся з часу свого приїзду в Париж і міг помітити, що це не була суха засмученість від нудьги. Матільда тепер уникала всіляких розваг, вечорів, спектаклів, що їх палко прагнула раніше.

Французькі співаки завжди страшенно не подобались Матільді, а проте Жюльєн, який вважав за свій обов'язок бути присутнім на роз'їзді в опері, помітив, що вона стала дуже часто бувати там. Йому здавалося, що вона втратила частину тієї розміреності, яка так блискуче відзначала всі її вчинки. Подеколи вона відповідала своїм приятелям образливими, занадто дошкульними жартами. Особливо переслідувала вона маркіза де-Круазнуа. „Мабуть, він страшенно любить гроші, коли, не зважаючи на свавільність цієї дівчини, не кидає її, з усім її багатством“, — думав Жюльєн. Обурений тим, що вона так ображає чоловічу гідність, він поводився з нею ще холодніше, іноді припускаючись досить нечемних відповідей.

Хоч як твердо вирішив Жюльєн не піддаватись на прояви приязні Матільди, та вони подеколи були такі очевидні, а краса її так його чарувала, що він був збентежений.

„Спритність і впертість цієї великосвітської молоді, зрештою, переможуть таку недосвідчену людину, як я, — сказав він сам до себе, — треба виїхати і покласти край усьому“. Маркіз тількищо доручив йому управління кількома невеликими маєтками й будинками в південному Лангедоку. Треба було туди поїхати; пан де-ла-Моль неохоче дав свою згоду на це: Жюльєн зробився для нього його другим я в усіх

справах, крім тих, що стосувалися честолюбних замірів.

„Зрештою, вони мене не впіймали, — казав собі Жюльєн, готуючись до від'їзду. — Однаково, чи мадмуазель де-ла-Моль справді глузувала з цих юнаків, чи ці насмішки тільки призначались для того, щоб викликати мою довіру, — вони мене розважили.

„Якщо проти сина тесляра немає змови, то мадмуазель де-ла-Моль незбагненна; але вона незбагненна для маркіза де-Круазнуа принаймні так само, як і для мене. Вчора, наприклад, вона щиро розсердилась, і я мав приємність бачити, як з ласки до мене, бідного плебея, добре перепало цьому знатному і багатому юнакові. Це найпрекрасніший мій тріумф, він розважатиме мене, коли я їхатиму в поштової кареті через рівнини Лангедока“.

Він крився з своїм від'їздом, але Матільда краще за нього знала, що він їде завтра, і їде надовго. Вона послалась на жахливий головний біль, що гіршав від душного повітря, і довго прогулювалась по саду; вона так переслідувала своїми насмішками Норбера, маркіза де-Круазнуа, де-Келюса, де-Люза і ще кількох юнаків, які обідали в палаці де-ла-Моль, що вони змушені були піти. Матільда якось дивно поглядала на Жюльєна.

„Можливо, що ці погляди — одна комедія, — подумав Жюльєн, — але її прискорене дихання і все її хвилювання! — Е! — сказав він собі, — хто я такий, щоб міркувати про ці речі? Я маю справу з найвитонченішою жінкою в Парижі. Може, вона навчалась у своєї улюбленої Леонтіни Фай цьому прискореному диханню, яке мене трохи не зворушило“.

Вони залишились удвох; розмова не в'язалася. „Ні! Жюльєн нічого не чуває до мене“, — казала собі щиро засмучена Матільда.

Коли він прощався з нею, вона з силою стиснула йому руку біля ліктя:

— Сьогодні ввечері ви дістанете від мене листа,— сказала вона зміненим від хвилювання голосом.

Це зразу ж розчулило Жюльєна.

— Батько справедливо поважає вас за ваші послуги,— провадила вона.— Треба не їхати завтра, знайдіть якийнебудь привід.— І вона втекла.

Постать її була чарівна, неможливо уявити собі красивішої ніжки, бігла вона так граціозно, що чарувала Жюльєна; але чи вгадає читач, про що він подумав, як тільки вона зникла? Він образився на категоричний тон, яким вона промовила слово треба. Кажуть, що Людовік XV, вмираючи, теж дуже образився, коли його лейб-медик необережно вжив слово треба; а проте Людовік XV не був вискочнем.

Через годину лакей передав Жюльєнові лист: це було справжнє признання.

„Стиль не дуже афектований“,— сказав собі Жюльєн, намагаючись цими літературними зауваженнями стримати радість, яка мимоволі розтягала його губи, змушуючи сміятись.

„Нарешті!— скрикнув він, не в силах стримати захопленого хвилювання,— нарешті я, бідний селянський хлопець, дістав любовне признання від знатної дами!“

„Треба визнати, що я тримався непогано,— додав він, роблячи зусилля, щоб стримати свою радість.— Я зумів зберегти гідність і не признався в коханні“.— І він почав приглядатись до гарного англійського почерку мадмуазель де-ла-Моль. Щоб трохи розвіяти свою радість, яка доводила його майже до нестями, йому треба було зайнятись чимсь матеріальним.

„Ваш від'їзд примушує мене висловитись... Не бачити вас — буде над мої сили...“

Раптом одна думка вразила Жюльєна, як відкриття; проїнявшись ще більшою радістю, він кинув розглядати лист.

„Я переміг маркіза де-Круазнуа,— скрикнув він,— і це я, що кажу лише серйозні речі! А він же такий

красунь, в нього уса й чарівний мундир, він завжди вміє сказати влучне й дотепне слівце“.

Жюльєн пережив хвилину невимовного раювання; він блукав по саду, не тямлячи себе від щастя.

Згодом він зайшов до службового кабінету і просив доповідати про себе маркізові де-ла-Моль, який, на щастя, був дома. Показавши кілька паперів з Нормандії, він легко довів йому, що через норманські процеси він змушений відкласти свою поїздку в Лангедок.

— Я дуже радий, що ви не їдете,— сказав маркіз, коли вони закінчили справи,— мені приємно вас бачити.

Жюльєн вийшов. Ці слова його збентежили.

„А я хочу звабити його дочку, зробити неможливим її шлюб з маркізом де-Круазнуа, про який він мріє: коли він сам не герцог, то принаймні дочка його була б герцогинею“.

В Жюльєна майнула думка виїхати в Лангедок, не зважаючи на лист Матільди і на пояснення, які він дав маркізові. Але цей проблиск доброчесності негайно зник.

„Чого мені, плебеєві, бути таким добрим,— казав він собі,— навіщо жаліти таку знатну сім'ю! Адже герцог де-Шон зве мене слугою! Як збільшує маркіз своє величезне багатство?— продаючи ренту, після того як дістане у королівському палаці відомості, що завтра буде щось схоже на державний переворот. Невже я, кинутий долею-мачухою в найостанніші лави суспільства, я, кому вона дала благородне серце і не дала навіть тисячі франків ренти, залишивши без шматка хліба,— так, буквально без шматка хліба,— невже я відмовлюсь від насолоди, від прозорого джерела, що може вгамувати мою спрагу в пекучій пустині посередності, якою мені так важко йти! Чорт забери, нема дурних! кожен за себе в цій пустині егоїзму, що зветься життям“.

І він пригадав, якими сповненими зневаги поглядами

нагороджувала його пані де-ла-Моль і особливо її приятельки, придворні дами.

Згадавши про насолоду перемоги над маркізом де-Круазнуа, він остаточно відкинув чеснотливі думки.

„Як би я хотів, щоб він розсердився!— сказав Жюльєн,— як спокійно я тепер ударив би його шпагою,— і він відтворив жест фехтувальника, що парирує удар.— До цього часу я був слугою, який підло зловживає малими запасами своєї хоробрості; після цього листа— я йому рівня“.

„Так,— казав він з безмежною насолодою, розтягаючи слова,— наші гідності— мої і маркіза— були зважені, і бідний тесляр з Юри переміг“.

„Добре!— скрикнув він,— цим званням я і підпишу свою відповідь! Не думайте, мадмуазель де-ла-Моль, що я забуваю свій стан. Я вам дам зрозуміти й відчути, що ви для сина тесляра зраджуєте нащадка знаменитого Гі де-Круазнуа, який супроводив у хрестовий похід Людовіка Святого“.

Жюльєн не міг стримати своєї радості. Він змушений був вийти в сад, бо його кімната, де він замкнувся на ключ, здавалась йому занадто тісною і він задихався.

„Я, бідний селянин з Юри,— повторював він раз-у-раз,— я приречений завжди носити цей сумний чорний одяг! А проте, двадцять років тому я носив би мундир, як і вони! Тоді така людина, як я, або була б убита, або стала б генералом у тридцять шість років“.

Лист, що він стискав у руці, надавав йому геройського вигляду.

„В наші часи, щоправда, можна у цьому чорному одягу добитись ста тисяч франків платні і синьої орденської стрічки, як єпископ міста Бове“.

„Ну, що ж!— сказав він з мефістофельським сміхом,— я розумніший, ніж вони. Я зумів вибрати мундир, відповідний до епохи.— І він відчув приплив

честолюбства й прихильності до церковного стану.— Скільки було кардиналів ще нижчого походження, ніж я, проте вони добились влади! Наприклад, мій компатріот Гранвелла“.

Потроху збурення Жюльєна ущухло,— обережність перемогла. Він сказав собі слова свого вчителя Тартюфа, роль якого знав напам'ять:

Я можу думати, що це слова лукаві.

.....
Я до цих слів тоді довіру покажу,
Як ласки вашої, якої так жадаю,
Не тільки на словах, а в дійсності дізнаю ...¹

„Тартюф“, дія IV, сцена V.

„Тартюфа теж занастила жінка, а він був вартий всякого іншого... Мою відповідь можуть показати кому небудь... та ось засіб проти цього,— додав він повільно з стриманою, але лютою жорстокістю,— ми почнемо відповідь з найпалкіших фраз листа прекрасної Матільди.

„Так, але що як чотири лакеї пана де-Круазнуа кинуться на мене і вихоплять у мене оригінал?“

„Ні, це неможливо, бо я добре озброєний і маю, як відомо, звичку стріляти в лакеїв.

„Ну, а коли все ж таки один з них розхоробриться й кинеться на мене? Припустімо, що йому обіцяли сто наполеондорів. Я вбиваю або поранюю його; та цього ж тільки й чекали! вони зовсім законно кидають мене в тюрму. Я перед судом поправної поліції, мене за всіма правилами правосуддя посилають у Пуассі до панів Фонтана і Магалона. Там я буду в камері з чотирма сотнями бродяг! Невже ж я буду жаліти цих людей!— скрикнув він, поривчасто підводячись.— Хіба вони жаліють людей з третього стану, коли ті потрапляють їм до рук?“— Цими словами він остаточно знищив у

¹ Перекл. В. Самійленка.

собі вдячність до пана де-ла-Моля, яка досі його мимоволі тривожила.

„Заспокойтесь, вельможні панове, я розумію цю макіавелівську махінацію; вона гідна абата Маслона або пана Кастанеда з семінарії. Ви відберете в мене провокаційний лист, і я опинюся в становищі полковника Карона в Кольмарі.

„Одну хвилиночку, панове, я зараз відішлю фатальний лист в добре запечатаному конверті панові Пірару на схов. Він чесний янсеніст, а тому непідкупний. Так, але він розпечатує всі листи... Краще пошлю його Фуке“.

Треба визнати, очі Жюльєна були жорстокі, обличчя огидне; від нього тхнуло злочином. Це був нещасливець в боротьбі проти цілого суспільства.

„До зброї!—скрикнув Жюльєн і одним стрибком скочив з ганку палацу де-ла-Моль. Він зайшов до кіоску вуличного писця на розі вулиці. Той злякався його вигляду.

— Перепишіть оце,—сказав він йому, подаючи лист мадмуазель де-ла-Моль.

Поки писець працював, він сам написав листа Фуке з просьбою зберегти для нього дорогоцінну річ.— „Але,—подумав він, уриваючи самого себе,—чорний кабінет на пошті розпечатує мій лист і віддасть вам те, що ви шукаєте... Ні, панове“.—Він пішов і купив величезну біблію в протестантського книгаря, дуже майстерно сховав в оправі лист Матільди, запакував книгу і відіслав з дилжансом на адресу одного з робітників Фуке, ім'я якого було в Парижі нікому невідоме.

Зробивши це, він, веселий і радісний, повернувся додому. „Тепер подивімось!“—сказав він, замкнувшись на ключ у своїй кімнаті і скидаючи фрак.

„Як, мадмуазель,—писав він Матільді,—мадмуазель де-ла-Моль передає через Арсенія, лакея свого батька, звабливого листа бідному тесляреві з Юри, безперечно, тільки для того, щоб познущатись з його

простоти ...“ — і він попереписував найодвертіші вислови з її листа.

Його відповідь зробила б честь дипломатичній обережності пана кавалера де-Бовуазі. Була тільки десята година. Жюльєн, сп'янілий від щастя й почуття своєї влади, такого нового для бідолахи, пішов в Італійську оперу. Співав його друг Джеронімо. Ніколи музика його так не захоплювала. Він почував себе богом.

Розділ XIV

ДУМКИ МОЛОДОЇ ДІВЧИНИ

Que de perplexité! Que de nuits passées
sans sommeil! Grand Dieu! vais je mé rendre
méprisable? Il me méprisera lui-même.
Mais il part, il s'éloigne.

Alfred de Musset *.

Матільда написала Жюльєнові не без боротьби з собою. Хоч би яке було походження її прихильності до Жюльєна, ця прихильність незабаром перемогла її гордощі, що неподільно панували в її серці з того часу, як вона себе пам'ятала. Вперше в житті ця погордлива й холодна душа пройнялася пристрасним коханням. Але, перемігши гордощі, вона ще зберегла їх звички. Два місяці боротьби й нових почуттів, так би мовити, відновили її моральну істоту.

Матільді здавалось, що вона бачить перед собою щастя. Цій надії, що всевладно панує над людьми з відважною душею і високим розумом, довелося довго боротись з власною гідністю й усіма почуттями звичайного обов'язку. Одного разу о сьомій годині ранку вона ввійшла в спальню своєї матері і попросила в неї

* Яке збентеження! Скільки ночей без сну! Боже великий! Невже я зрблюся гідною презирства! Він сам зневажатиме мене. Та він покидає мене, він віддаляється. Альфред Мюссе.

дозволу виїхати в Віллек'є. Маркіза навіть не зласкавилась їй відповісти, порадивши лягти знов у ліжку. Це було останнє зусилля звичайної розважливості й поваги до загальноприйнятих думок.

Її дуже мало лякала думка зробити щонебудь погане і порушити священні ідеали таких людей, як де-Келюс, де-Люз, Круазнуа. Їй здавалося, що ці люди ніколи її не зрозуміють. Вона звернулася б до них по пораду, якби йшлося про купівлю екіпажу або маєтку. Її жахало тільки одне: щоб Жюльєн не був незадоволений з неї.

„А може він тільки здається вищою людиною?“ — думала вона.

Вона ненавиділа безхарактерність, і тільки це відштовхувало її від гарних юнаків, що її оточували. Чим більше і чим дотепніше вони висміювали все, що віддаляється від моди, або те, що невдало наслідує моду, тим нижче падали в її очах.

Вони були сміливі, та й усе. „І що то за сміливість! — казала вона собі. — Вони сміливі на дуелі! Але дуель — це тільки церемонія. Все там відоме наперед, навіть те, що треба сказати, падаючи. Простягшись на газоні і притиснувши руку до серця, треба простити супротивникові і переказати кілька слів красуні, часто уявній або такій, що в день вашої смерті поїде на бал, щоб не збуджувати підозріння. Вони нехтують небезпекою на чолі свого ескадрону, що виблискує сталеву зброєю, але як повелися б вони перед лицем небезпеки на самоті, несподіваної, дивної, справді бридкої?“

„Ні, — казала собі Матільда, — тільки при дворі Генріха III можна було зустріти людей видатної вдачі і походження. Ах, якби Жюльєн брав участь у боях при Жарнаку або Монконтурі, я б не вагалась. В ті часи могутності й сили французи не були ляльками. В день бою майже зникали всякі вагання.

„Життя їх не було оповите, як та єгипетська мумія,

покривами, однаковими в усіх і скрізь. Так,— провадила вона,— тоді потрібно було більше відваги, щоб вийти об одинадцятій годині з палацу Суассон, де жила Катерина Медічі, ніж тепер для того, щоб поїхати в Алжір. Життя чоловіка було сповнене ризику. Тепер цивілізація знищила ризик і все несподіване. Якщо воно виявляється в думках, нема для нього досить дошкульних епіграм; якщо воно показує себе у вчинках, нема такої підлоти, на яку не пішло б наше боягузтво. Ми прощаємо всяку дурість, вчинену зі страху. Вік виродження й нудьги! Що сказав би Боніфацій де-ла-Моль, якби, підвівши з могили свою відтяту голову, він побачив, як 1793 року сімнадцять його нащадків дозволили себе захопити, мов вівці, і через два дні поклали голову на плаху? Смерть була неминуча, але вони вважали за поганий тон— захищатись або вбити хоч одного якобінця. О! в героїчну епоху Франції, у вік Боніфація де-ла-Моля, Жюльєн був би начальником ескадрону, а мій брат— молодим священиком пристойних звичаїв, з розважливістю в очах і доброю порадою на устах“.

Кілька місяців тому Матільда вже не сподівалась зустріти людину хоч трохи відмінну від звичайного шаблону. Вона знаходила дивну втіху в тому, що дозволила собі листуватись з деякими світськими юнаками. Цей сміливий вчинок, такий негожий, такий необачний для дівчини, міг збезчестити її в очах пана де-Круазнуа та його батька герцога де-Шон і всієї його сім'ї, яка побажала б узнати причину розладу шлюбу. Писавши ті листи, Матільда не могла заснути вночі, а проте це були тільки відповіді.

Тепер вона наважилась сама сказати, що кохає. Вона писала першою (яке жахливе слово!) людині, яка стояла на найнижчих щаблях суспільства.

Якби це стало відомим, її чекало б довічне безчестя. Хто з жінок, які відвідують її матір, наважився б

її захищати? Якими фразами вони могли б пом'якшити удар жахливої зневаги в світських салонах?

Жахливо було б сказати те, що вона написала Жюльєнові, але написати! — „Є речі, про які не можна писати!“ — скрикнув Наполеон, почувши про капітуляцію під Байленом. Саме Жюльєн розповів їй про це, немов наперед даючи їй урок.

А втім, це було ніщо для Матільди: її тривожило інше. Забуваючи, яке це справить жахливе враження у світі, яку ганебну невиводну пляму покладе на неї, бо вона ображала свою касту, Матільда писала людині, зовсім несхожій на отих Круазнуа, де-Люзів, де-Келюсів.

Та глибина, та невідомість, що була у вдачі Жюльєна, могли б злякати й людину, яка зав'язувала з ним звичайні стосунки, а вона збиралась зробити його своїм коханцем, можливо — своїм владарем!

„Які тільки претензії з'являться в нього, коли він дістане надо мною владу? Ну, що ж, я скажу, як Медея: „Серед стількох небезпек моє я залишається в мене“.

„Жюльєн зовсім не поважає благородства крові, — думала вона. — Більш за те, він, мабуть, зовсім не кохає мене!“

Нарешті ці жахливі вагання збудили її жіночі гордощі. „Все повинно бути надзвичайним в долі такої дівчини, як я“, — скрикнула Матільда прикро. Гордощі, навіяні їй з колиски, боролись з чеснотою. Саме тоді від'їзд Жюльєна прискорив її вирішення.

(На щастя, такі характери трапляються рідко).

Ввечері, дуже пізно, Жюльєн вдався до хитрощів: він наказав віднести до швейцара важкий баул. Щоб перенести його, він покликав лакея, що залицявся до покоївки мадмуазель де-ла-Моль. „Може цей маневр ні до чого не призведе, — подумав він, — а може вона подумає, що я виїхав“. Він заснув, дуже радіючи з цієї вигадки. Матільда не склепила очей цілу ніч.

На другий день рано - вранці Жюльєн вийшов з дому, непомічений ніким, але повернувся до восьмої години.

Як тільки він зайшов у бібліотеку, мадмуазель де-ла-Моль з'явилась у дверях. Він передав їй свою відповідь. Він вважав за свій обов'язок щонебудь сказати їй, принаймні нічого не могло бути зручнішого, але вона не схотіла слухати і зникла. Жюльєн був дуже радий цьому, бо не знав, що їй казати.

„Якщо все це не є грою, наперед погодженою з графом Норбером, ясно, що мої сповнені холодності очі запалили примхливе кохання в цій знатній панночці. Я буду дуже дурний, коли дозволю собі будьколи захопитись цією великою білявою лялькою“. Це міркування зробило його холоднішим і розважливішим, ніж будьколи.

„В майбутньому бою, — додав він, — її кастові гордощі будуть чимось схожим на високий горб, що становить військову позицію між нею і мною. Проти неї й треба діяти. Я дуже погано вчинив, залишившись в Парижі; відкладаючи від'їзд, я принижую себе і наражаюсь на небезпеку, якщо все це гра. Яка небезпека була в тому, щоб виїхати? Я б насміявся з них, коли вони сміються з мене. А коли її почуття до мене щире, вони б зросло в сто раз“.

Жюльєн так палко зрадив листові мадмуазель де-ла-Моль, що хоч він і сміявся з нього, та все ж у захваті забув обміркувати, чи слід йому їхати.

На своє нещастя, він був надзвичайно чутливий до власних помилок. Його дуже збентежила ця остання хиба, і він уже майже не думав про неймовірну перемогу, яка передувала цій маленькій невдачі, коли десь о дев'ятій годині мадмуазель де-ла-Моль знов з'явилась у дверях бібліотеки, кинула йому лист і зникла.

„Це, здається, буде роман в листах, — сказав він, підіймаючи її записку. — Ворог робить невірний рух, я повинен виявити холодність і чесноту“.

Від нього вимагали рішучої відповіді так погордливо,

що він засміявся про себе. Він дозволив собі приємність містифікувати на двох сторінках тих осіб, що, на його думку, хотіли з нього поглузувати, і закінчив лист, повідомляючи в жартівливій формі про свій від'їзд завтра вранці.

Закінчивши лист, він подумав, що зможе передати його в саду. Він вийшов і глянув на вікно спальні мадмуазель де-ла-Моль.

Вона була на другому поверсі, поруч з кімнатою маркізи, але над дуже високими антресолями.

Другий поверх був так високо, що коли Жюльєн походжав з листом у руці по липовій алеї, то його не можна було помітити з вікна мадмуазель де-ла-Моль, бо його ховали густі підстрижені корони лип. „Та що це? — сказав собі Жюльєн прикро, — знов небережність! Якщо ворог хоче з мене познущатись, то, показуючись з листом в руці, я ллю воду на його млин“.

Кімната Норбера була саме над кімнатою його сестри; отже, якби Жюльєн вийшов спід склепіння, утвореного підстриженими гілками лип, граф і його друзі могли б стежити за кожним його рухом.

Мадмуазель де-ла-Моль з'явилась у вікні, він наполовину витяг лист; вона кивнула головою. Жюльєн негайно побіг до себе і випадково зустрів на головних сходах прекрасну Матільду, яка спокійнісінько схопила лист з усміхненим поглядом.

„Яка пристрасть відбивалась в очах сердешної моєї пані де-Реналь, — подумав Жюльєн, — коли вона наважувалась взяти від мене лист, навіть після піврічних близьких стосунків! Здається, ніколи в житті не дивилась вона на мене такими усміхненими очима“.

Він не став так чітко формулювати дальших своїх думок, мабуть, засоромившись їх дріб'язковості. „Але яка, з другого боку, різниця, — додав він, — в елегантності ранкового вбрання, в елегантності всієї постаті. Людина з гарним смаком, побачивши мадмуазель де-

ля-Моль за тридцять кроків, вгадає, яке становище вона посідає в світі. Ось що можна назвати безперечною гідністю“.

Жартуючи таким чином, Жюльєн проте не наважувався признатись сам собі у такій думці: пані де-Реналь не довелось жертвувати йому маркізом де-Круазуа. Його суперником там був тільки отой підлий супрефект Шарко, що назвав себе де-Можіроном, бо справжніх Можіронів вже не було на світі.

О п'ятій годині Жюльєн дістав третього листа, він був кинутий в двері бібліотеки, і мадмуазель де-ла-Моль знов зникла. „Що за манія листування! — сказав він собі, сміючись, — адже легко можна було б розмовляти. Ворог хоче мати мої листи, це ясно, і якнайбільше!“ Він не поспішав розпечатувати одержаного листа. „Знов якінебудь гарні фрази“, — думав він. Але, прочитавши, він зблід. Лист містив усього кілька рядків:

„Мені треба з вами говорити; нам треба поговорити сьогодні ввечері; будьте в саду, коли проб'є першу годину після опівночі. Візьміть велику драбину садівника біля колодязя; поставте її біля мого вікна й підійміться до мене. Тепер місячні ночі, але дарма!“

Розділ XV

НЕВЖЕ ЦЕ ЗМОВА?

Ah! quel 'intervalle est cruel entre un grand projet conçu et son exécution! Que de vaines terreurs! que d'irrésolutions! Il s'agit de la vie. — Il s'agit de bien plus; de l'honneur!

Schiller *.

„Справа стає серйозною, — подумав Жюльєн, — і трохи занадто ясною, — додав він, поміркувавши. — Як!

* Ах, як жорстоко тягнеться час між великим задумом і його здійсненням! Скільки марних жахів! Скільки вагань! Йдеться про життя! — Йдеться про незмірно більше — про честь! Шіллер.

наша красуня може, дяка богу, розмовляти зо мною в бібліотеці зовсім вільно; маркіз ніколи сюди не заходить, боячись, щоб я йому не показав якихнебудь рахунків. До того ж пан де-ла-Моль і граф Норбер — єдині особи, що сюди заходять, їх майже цілий день не буває дома, і можна легко простежити момент, коли вони повертаються додому. А прекрасна Матільда, що гідна бути дружиною найблагороднішого можливо-владного князя, хоче, щоб я зробив таку жахливу необачність!

„Ясно, мене хочуть занапастити або принаймні познущатись з мене. Спочатку хотіли мене погубити через листи, але вони написані обережно; ну, що ж! Тепер ворог добивається вчинку незаперечного, як денне світло. Чорт забери! ясної місячної ночі лізти отак на другий поверх, двадцять п'ять футів у височінь! Мене встигнуть побачити навіть з сусідніх домів. Гарний я буду на драбині!“ Жюльєн пішов у свою кімнату й почав, насвистуючи, укладатись. Він вирішив їхати, не відповівши Матільді.

Але це розважливе вирішення не заспокоїло його. „А що як Матільда щира! — сказав він раптом, замкнувши чемодан. — В такому разі я відиграю в її очах роль останнього боягуза. Я людина низького походження, мені потрібні великі гідності, яскраво виявлені, доведені вчинками, що промовляють за себе“.

Він міркував чверть години. „Навіщо заперечувати? — сказав він нарешті сам до себе, — я буду боягузом в її очах. Я не тільки втрачу найблискучішу велико-світську жінку, як усі казали на балі в герцога де-Ретца, але й божественну насолоду бачити, як мені приносять у жертву маркіза де-Круазнуа, герцогського сина і майбутнього герцога, чарівного юнака, що має всі переваги, яких мені бракує, дотепність, знатність, багатство ...

„Я докорятиму собі все життя, не за неї — коханок можна знайти скільки хочеш ...

...та честь одна єдина!* —
каже старий дон-Дієго, а я тут, ясна річ, відступаю перед першою небезпекою, яка мені загрожує, бо дуель з паном де-Бовуазі була просто жартом. Тепер справа інша. Мене може застрелити перший-ліпший з слуг, та це ще найменша небезпека; я можу бути знеславленим“.

„Так, справа стає серйозною, хлопче,— додав він весело, з гасконським акцентом.— Йдеться про честь. Для бідолахи, кинутого долею так низько, як я, ніколи вже не повториться така нагода. В мене будуть любовні пригоди, але не такі високі“.

Він довго міркував, швидко походжаючи туди-сюди і час від часу раптом спиняючись. В його кімнаті стояв прекрасний бюст кардинала Рішельє, що мимоволі притягав його зір. Йому здавалось, що Рішельє суворо дивиться на нього, немов дорікаючи йому за брак відваги, властивої натурі француза. „Хіба я вагався б у твої часи, велика людино!“— сказав він.

„Припустімо найгірше,— сказав собі нарешті Жюльєн,— хай це пастка, але тоді вона дуже злочинна й може скомпрометувати молоду дівчину. Відомо, що я не з тих, хто мовчатиме. Отже, треба буде мене вбити. Це було добре 1574 року в часи Боніфація де-ла-Моля, але тепер на це не наважаться. Люди змінилися. Матільді так заздять! В чотирьох сотнях салонів завтра ж почнуть говорити про її ганьбу, і з якою насолодою!

„Я знаю, я чув, як слуги вже базікають про неприховану перевагу, яку вона мені віддає.

„З другого боку — її листи!.. Вони, мабуть, думають, що я ношу їх при собі. Мене схоплять в її кімнаті й відберуть їх. Я матиму справу з двома, трьома, чотирма чоловіками, хіба я знаю? А втім, де вони

* Цитата з трагедії Корнея „Сід“: Дон Дієго: В нас одна честь, а коханок багато (Nous n'avons qu'un honneur, il est tant de maitresses) (Прим. перекл.)

візьмуть таких людей? Хіба в Парижі можна знайти небалакучих підручних? Вони бояться правосуддя... Та, чорт забери, може це будуть не слуги, а де-Келюс, де-Круазнуа, де-Люз власними персонами. Вони погодились на це, уявляючи собі, в якому дурному становищі я буду серед них в ту хвилину. Стережіться долі Абеляра, пане секретарю!

„Е, ні, чорт забери, панове! І ви матимете знаки моїх ударів, я битиму в обличчя, як солдати Цезаря при Фарсалі... Щодо листів, то я можу їх сховати в певному місці!“

Жюльєн переписав два останні листи, сховав копії в одному з томів розкішного видання Вольтера і сам відніс оригінали на пошту.

Повернувшись, він з подивом і жахом сказав сам собі: „На яку божевільну справу я зважуюсь!“ За останню чверть години він забув про те, що мав зробити цієї ночі.

„Але якщо я відмовлюся, я сам себе зневажатиму згодом! Все життя цей вчинок буде для мене предметом сумнівів, а такий сумнів для мене — найстрашніша мука. Хіба я не почував цього з приводу коханця Аманди! Я, мабуть, простив би собі скоріше якийсь злочин; признавшись у ньому, я б про нього вже не думав.“

„Як, невже я, будши суперником одного з найзнатніших людей Франції, сам з легким серцем виголошу себе нижчим за нього! По суті, не піти — підле боягузтво. Отже, це все вирішує,— скрикнув Жюльєн, підводячись,— зрештою, вона дуже гарна.“

„Якщо це не змова, то яке божевілля вона робить для мене! Якщо ж це містифікація — чорт забери! Панове, від мене залежить зробити цей жарт серйозним, і я так і зроблю.“

„А що як вони зв'яжуть мені руки в ту мить, коли я дістанусь кімнати? Може вони приладнали якийнебудь хитрий механізм!“

„Це схоже на дуель,— сказав він, сміючись,— на кожен удар є контр-удар, як казав мій учитель фехтування, але боженька, бажаючи, щоб поєдинок закінчився, примушує когонебудь з двох противників забути про контр-удар. Зрештою, ось чим ми їм відповімо“,— він витяг свої пістолети з кишені і, хоч порох був сухий, перезарядив їх.

Залишалось чекати ще кілька годин; щоб зайнятись чимнебудь, Жюльєн написав листа Фуке:

„Любий друже, розпечатай вкладений сюди лист лише в тому разі, коли почувеш, що зо мною трапилось щось дивне. Тоді повитирай власні імена в рукопису, прикладеному до цього, замов вісім копій з нього і пошли їх у газети в Марсель, Бордо, Ліон, Брюссель і т. д. Через десять днів дай надрукувати рукопис, пошли перший примірник панові маркізу де-ла-Моль, а через два тижні розкидай вночі решту примірників по вулицях Вер'єра“.

В невеличкій виправдувальній записці у формі оповідання, що її Фуке не повинен був розпечатувати до катастрофи, Жюльєн постарався якомога менше скомпрометувати мадмуазель де-ла-Моль, але, зрештою, він досить точно змалював своє становище.

Жюльєн кінчав запечатувати свій пакет, коли зазвонили на обід. Серце його забилося. Його уява, захоплена тількищо створеним оповіданням, проїнялася трагічним передчуттям. Він уже бачив, як його хапають слуги, зв'язують, ведуть у льох, заткнувши йому рота. Там його стереже слуга, і якщо честь благородної сім'ї вимагатиме трагічної розв'язки, то легко можна буде покінчити з ним за допомогою тих отрут, що не лишають сліду. Тоді скажуть, що він умер від хвороби, і перенесуть його, мертвого, в його кімнату.

Схвильований, як драматург, витвором власної уяви, Жюльєн відчував справжній страх, увіходячи в ідальню. Він дивився на слуг у падаючих ліврях, вивчаючи їх

обличчя. „Кого з них вибрали для сьогоднішньої нічної експедиції? — думав він. — В цій сім'ї. спогади про двір Генріха III такі жваві, про них так часто говорять, що, вважаючи себе ображеними, ці люди будуть більш рішучими, ніж інші особи їх стану“. — Він глянув на мадмуазель де-ла-Моль, щоб прочитати в її очах наміри її сім'ї. Вона була бліда, і обличчя її зовсім скидалось на обличчя середньовічної жінки. Ніколи він не бачив її такою величною; вона була справді надзвичайно гарна і імпозантна. Він трохи не закохався в неї. „Pallida morte futurâ“, — сказав він сам собі (блідість її свідчить про її великий задум)*.

Даремно він довго прогулювався після обіду в саду, мадмуазель де-ла-Моль не вийшла. Погсворити з нею, це значило б для нього в цю хвилину розважити серце.

Чому не визнати? Він боявся. Вирішивши діяти, він віддався цьому почуттю, не соромлячись. „Чи не однаково, що я почуваю зараз, аби тільки в момент дії я був сміливий“. — Він пішов обізнатися наперед з місцевістю й спробувати вагу драбини.

„Мабуть, мені судилося користатись цим інструментом, — сказав він сам собі, сміючись. — Тут так само, як у Вер'єрі. Але яка різниця! Тоді, — додав він, зітхаючи, — я не був змушений не довіряти особі, заради якої наражався на небезпеку. Яка різниця й у самій небезпеці! Якби я навіть був убитий в саду пана де-Реналя, це не було б для мене ганьбою. Там моя смерть залишилася б без усяких коментарів. А тут, які огидні історії почнуть плести в салонах де-Шона, де-Келюса, де-Реца і т. д., та, зрештою, скрізь. Я буду страхіттям навіть для нащадків. — Протягом двох-трьох років, — провадив він, сміючись і глузуючи з самого себе. Але ця думка гнітила його. — А хто ж мене

* В точному перекладі наведений латинський вираз означає „Бліда від близької смерті“. (Пл.ж. перекл.).

зможе виправдати? Навіть якщо Фуке надрукує мій по-смертний памфлет, це буде зайвою пілотою. Як! Мене прийняли в дім, і в подяку за гостинність, за все добро, зроблене мені, я друкую памфлет про те, що відбувається в їх домі! Я зневажаю честь жінки! О! вже тисячу раз краще бути обдуреним!

Це був жахливий вечір!

Розділ XVI

О ПЕРШІЙ ГОДИНІ ВНОЧІ

Ce jardin était fort grand, dessiné
Depuis peu d'années avec un goût parfait.
Mais les arbres avaient plus d'un siècle.
On y trouvait quelque chose de champêtre.
Massinger *.

Він уже збирався написати Фуке, щоб скасувати попереднє розпорядження, коли пробило одинадцятую годину. Він з шумом покрутив ключ у дверях своєї кімнати, вдаючи, що замикається на ніч. Потім, крадучись, обійшов дім, щоб подивитись, що робиться скрізь, зокрема на четвертому поверсі, де жили слуги. Все було як звичайно. Одна з камеристок пані де-ла-Моль влаштувала вечірку, і слуги весело пили пунш. „Коли вони так сміються, то, мабуть, не беруть участі в нічній експедиції, бо в такому разі були б серйозніші“.

Нарешті він забрався в найтемніший куток саду. „Мабуть, вони мають на думці ховатись від слуг; отже, люди, яким доручено мене схопити, перелізатимуть через огорожу саду.“

Якщо пан де-Круазнуа розважно обміркував усю справу, то він розуміє, що його молода наречена буде

* * Сад був великий, недавно розпланований з великим смаком. Але деревам було більше ста років. В цьому саду було щось сільське. М е с і н д ж е р.

менш скомірометована, коли мене схоплять перше, ніж я увійду в кімнату“.

Він зробив військову рекогносцировку по всьому саду. „Йдеться про мою честь,— подумав він.— Зробивши якунебудь необачність, я ніколи собі не прощу, що погано обміркував усе“.

Ніч була неможливо ясна. Об одинадцятій годині зійшов місяць; о пів на першу він світив прямо на фасад палацу, що виходив у сад.

„Вона божевільна“,— казав собі Жюльєн.

Пробило першу годину, але у вікнах графа Норбера ще світилось. Ніколи в житті Жюльєн не відчував такого страху; він бачив тільки небезпеки справи і не почував ніякого захвату.

Він приніс величезну драбину, почекав п'ять хвилин, щоб Матільда могла скасувати свій наказ, і о першій годині п'ять хвилин приставив драбину до вікна Матільди. Він поліз повільно, з пістолетом у руці, здивований, що ніхто не нападає. Він уже наблизився до вікна, коли воно безшумно відчинилось, і Матільда сказала дуже схвильовано:

— Ось і ви, пане, я стежу за вами вже цілу годину.

Жюльєн був збентежений, він зовсім не знав, як йому поводитись, і не почував ніякого кохання.

З ніяковості він вирішив, що треба бути сміливим, і спробував обійняти Матільду.

— Киньте!— сказала вона, відштовхуючи його.

Він був дуже задоволений, що йому дали відсіч, і поспішив оглянути кімнату. Поруч з яскравим місячним світлом тіні в кімнаті мадмуазель де-ла-Моль були зовсім чорні. „Можливо, що тут ховаються люди, яких я не бачу“,— подумав він.

— Що це у вас в боковій кишені?— спитала Матільда, радіючи, що знайшла предмет для розмови. Вона дуже страждала: скромність і полохливість, цілком природні для дівчини її стану, тепер заговорили в ній і страшенно її мучили.

— В мене тут усяка зброя і пістолети,— відповів Жюльєн, теж дуже задоволений, що є про що говорити.

— Треба втягти драбину,— сказала Матільда.

— Вона величезна і може побити шибки у вікнах вітальні внизу або в антресолях.

— Шибок розбивати не слід,— сказала Матільда, марно намагаючись взяти тон звичайної розмови.— Мені здається, ви могли б спустити драбину за допомогою мотузки, прив'язаної до горішнього щабля. В мене є завжди запас мотузок.

„Оце така закохана дівчина!— подумав Жюльєн.— Як вона наслідюється казати, що кохає мене! Ця розміркованість, всі ці готування прекрасно доводять, що я не переміг пана де-Круазнуа, як я по-дурному гадав, а просто йду йому на зміну. Та по суті хіба це мене обходить! Хіба я кохаю її? Моя перемога над маркізом полягає в тому, що йому було б дуже неприємно мати наступника, тим більше— в моїй особі. Як зарозуміло дивився він на мене вчора в кафе Тортоні, удаючи, що не бачить мене, і з якою люттю привітався зо мною потім, коли вже не було змоги уникнути цього!“

Жюльєн тим часом прив'язав мотузку до горішнього щабля драбини і потихеньку спускав її, перекинувшись через балкон і дбаючи, щоб вона не зачепила вікон. „Зручне становище,— подумав він,— щоб убити мене, коли хтонебудь сховався в кімнаті Матільди“. Але глибока тиша панувала скрізь.

Драбина торкнулась землі, Жюльєнові пощастило покласти її вздовж стіни на клумбу екзотичних квітів.

— Що скаже мама, побачивши, що поламані її чудові рослини!..— сказала Матільда.— Треба кинути мотузку,— додала вона спокійно.— Якби помітили, що вона висить з балкона, важко було б це пояснити.

— А як моя вийти?— жартівливо спитав Жюльєн, наслідуючи мову креолів (одна з покоївок в домі була з Сан-Домінго).

— Ваша вийти через двері,— відповіла Матільда, захоплена цим жартом.

„Ах, цей юнак гідний мого найпалкішого кохання!“ — подумала вона.

Жюльєн тількищо кинув у сад мотузку, коли Матільда стиснула його за лікоть. Він подумав, що його схопили вороги й раптом обернувся, витягши кинджал. Йій почулося, що десь відчинилось вікно. Вони залишились нерухомі, затримавши подих. Місяць яскраво світив. Шум не повторювався, вони заспокоїлись.

Тоді обоє відчули знов величезне збентеження. Жюльєн пересвідчився, що двері були зачинені на всі засуви; йому хотілося зазирнути під ліжко, але він не наслідкував; там могли бути сховані двоє слуг. Нарешті, з боязні, що буде собі пізніше докоряти за необачність, він все ж заглянув.

Матільда пройнялась тривогою дівочої боязкості. Її становище здавалось їй жахливим.

— Що ви зробили з моїми листами? — спитала вона нарешті.

„Яка прекрасна нагода збити з сліду цих панів, якщо вони десь підслухують, і уникнути бою!“ — подумав Жюльєн.

— Перший лист схований у величезній протестантській біблії; вчора вона відправлена з вечірнім диліжансом далеко звідси.

Він навмисне з підкресленою чіткістю розповідав про ці подробиці, щоб його чули особи, які, може статись, ховалися у великих шафах червоного дерева, що їх він не зважився оглянути.

— Інші два на пошті, вони підуть туди ж, куди й перший.

— Е, боже мій, до чого стільки заходів обачності? — спитала здивована Матільда.

„Навіщо мені брехати?“ — подумав Жюльєн і признався їй в усіх своїх підозріннях.

— Ось у чому причина холодності твоїх листів! —

скрикнула Матільда голосом, сповненим скоріше шаленства, ніж кохання.

Жюльєн не помітив цього відтінку. Він не тямив себе, почувши це „ти“; принаймні, всі підозріння його розвіялись. Він наважився стиснути в обіймах цю красуню, яка викликала в ньому таку глибоку повагу. Його відштовхнули дуже мляво.

Тоді він, так само як колись у Безансоні з Амандою Біне, вдався до своєї пам'яті й процитував найкрасивіші фрази „Нової Елоізи“.

— В тебе мужнє серце,— відповіла Матільда, не дуже прислухаючись до його фраз;— визнаю, що я хотіла випробувати твою сміливість. Твої підозріння й твоє вирішення свідчать про те, що ти безстрашніший, ніж я думала.

Матільда робила зусилля, щоб казати йому „ти“, і цей незвичний спосіб говорити притягав її увагу значно більше, ніж зміст того, що вона казала. Але це „ти“, позбавлене будьякої ніжності, не давало Жюльєнові ніякої радості, і він сам дивувався, що не відчуває себе щасливим. Кінець-кінцем, щоб відчути щастя, він звернувся до свого розуму. Він доводив собі, що його поважає ця горда дівчина, яка нікого безумовно не хвалила. Ці міркування викликали в ньому щасливе почуття задоволеного самолюбства.

Щоправда, це було далеко не те душевне щастя, що його він інколи відчував з пані де-Реналь. В цих перших хвилинах не було ніякої ніжності. Було гостре почуття задоволеного честолюбства, а Жюльєн був насамперед честолюбцем. Він знов заговорив про свої підозріння і про свої заходи обачності; говорячи, він обмірковував, як скористатися з своєї перемоги.

Матільда, все ще збентежена і немов пригнічена своїм вчинком, здавалось, була дуже рада, що знайшовся предмет для розмови. Почали говорити про те, яким способом бачитись. Жюльєн з насолодою почував, що виявляє в розмові розум і відвагу. Хоч

вони мали справу з дуже проникливим ворогом (пан Танбо, безперечно, був шпигуном), але й вони з Матільдою були досить кмітливі.

— Чи не найлегше зустрічатися в бібліотеці, щоб умовитись про даліше?

— Я можу з'являтись, не збуджуючи підозріння, в усіх частинах дому, трохи не в кімнаті пані де-ла-Моль,— додав Жюльєн.

Щоб потрапити в кімнату Матільди, треба було пройти через спальню її матері. Якщо Матільда воліє, щоб він завжди з'являвся за допомогою драбини, він з невимовною насолодою піде на цю невелику небезпеку.

Слухаючи його, Матільда була неприємно вражена його переможним виразом. „Отже, це мій владар!“ — дума а вона і вже проймалась каяттям. З жахом думала вона про тількищо вчинене нечуване безумство. Якби вона могла, то знищила б себе і Жюльєна. В ті хвилини, коли воля її брала гору над каяттям, почуття боязкості і враженої скромності робили її дуже нещасною. Вона зовсім не передбачала, що буде в такому жахливому стані.

„Треба ж мені говорити з ним,— сказала вона собі нарешті,— бо так годиться, з коханцем завжди розмовляють“. І виконуючи цей обов'язок, вона почала розповідати йому про внутрішню боротьбу, яку пережила за останні дні, але ніжність відбивалася більше в її словах, ніж у тоні голосу.

Вона сказала, що вирішила віддатися йому в тому разі, коли він наважиться з'явитись до неї, як йому було сказано, за допомогою драбини садівника. Але ніколи такі інтимні речі не були сказані таким холодним і чемним тоном. До цього часу побачення їх було таке холодне, що можна було зненавидіти саме кохання. Який урок моралі для необережної дівчини! Невже варто губити своє майбутнє заради такої хвилини?

Після довгих вагань, які на поверхового спостерігача могли справити враження справжньої зненависті,— так важко корилась жіноча скромність навіть такій сильній волі,— Матільда нарешті стала його ніжною коханкою.

Щоправда, її любовні прояви були трохи удавані. Пристрасне кохання було для неї скоріше якимсь ідеалом, що його вона наслідувала, ніж реальним почуттям.

Мадмуазель де-ла-Моль вважала, що виконує обов'язок щодо себе і свого коханця. „Бідолашний юнак,— казала вона собі,— виявив бездоганну відвагу і мусить бути щасливим, або, значить, я безхарактерна“. Але вона готова була б відкупитись вічним стражданням від тієї жорстокої потреби, яку сама собі створила.

Проте, не зважаючи на болісні зусилля, які вона робила над собою, вона не дозволила собі цього виявити.

Ні докори, ні каяття не псували цієї ночі, що здалася Жюльєнові скоріше чудною, ніж щасливою.

Боже великий! яка різниця з останнім його перебуванням у Вер'єрі. „Ці прекрасні паризькі манірницькі примудрилися зіпсувати все, навіть кохання“,— казав він собі з крайньою несправедливістю.

Так міркував він, стоячи в одній з великих шаф червоного дерева, куди його примусили сховатись, коли в кімнаті пані де-ла-Моль почувся рух. Матільда пішла з матір'ю до церкви, покоївки теж виїшли, і Жюльєн легко втік, поки вони вернулись кінчати працю.

Він сів на коня й поїхав шукати найвідлюдніших куточків у лісах, що оточують Париж. Він був більше вражений, ніж щасливий. Раювання, яке час від часу сповнювало його душу, було схоже на щастя юного підпоручика, що йому головний командувач за якийсь подвиг раптом надав чин полковника. Він почував себе на незмірній височині. Все, що було вчора над ним, тепер було на одному рівні з ним, або навіть

нижче його. В міру того, як Жюльєн їхав далі, щастя його зростало.

Щоправда, в душі його не було ніжності, але це тому, що, хоч яким дивним це може здатись, Матільда всією своєю поведінкою тільки виконувала свій обов'язок щодо нього. Для неї не було нічого несподіваного в подіях сьогоднішньої ночі, крім страждання й сорому, що їх вона відчула замість безмежного раювання, описуваного в романах.

„Невже я помилилась, невже не кохаю його?“ — питала вона себе.

Розділ XVII

СТАРА ШПАГА

I now mean to be serious ; it is time,
Since laughter now - a - days is deem'd
too serious
A jest at vice by virtue's called a crime.

Don-Juan, c. XIII.*

Вона не вийшла обідати. Увечері зайшла на хвилинку до вітальні, але не глянула на Жюльєна. Ця поведінка здалася йому дивною. „Та хіба я знаю їхні звичаї? — подумав він. — Мабуть, вона потім пояснить мені все це“. Тим часом цікавість його була дуже збуджена, і він уважно придивлявся до виразу обличчя Матільди; він мусив визнати, що вона мала вигляд сухий і злий. Це, безперечно, була не та жінка, що минулої ночі почувала або удавала любовний захват, занадто великий, щоб бути щирим.

На другий і на третій день — така сама холодність з її боку. Вона не дивилась на нього, немов не помічаючи його. Жюльєн, пройнятий найбільшнішою триво-
гою, був тепер за тридев'ять земель від почуття трі-

* Час мені стати серйозним, бо тепер до сміху ставляться занадто серйозно, і доброчесність зве злочином навіть жарт з приводу пороку. Байрон, „Дон - Жуан“.

умфу, що охопило його в перший день. „Невже вона повернулась на шлях чесноти?“ — думав він. Але це слово було занадто міщанське для погордливої Матільди.

„В звичайних умовах вона зовсім не віруюча, — думав Жюльєн, — вона добре ставиться до релігії, як речі, корисної для її касти. Але чи не може вона з простої сором'язливості палко каятись у своїй провині?“ Жюльєн вірив, що був першим її коханцем.

„Але, — казав він собі потім, — треба визнати, що в її поведінці немає нічого простого, щирого, ніжного. Ніколи я не бачив її більш гордою. Невже вона зневажає мене? Було б цілком схоже на неї, якби вона докоряла собі за ласку до мене тільки через моє низьке походження“.

В той час як Жюльєн втішався химерними думками, позиченими з книжок і з вер'єрських спогадів, і мріяв про ніжну коханку, що забуває про саму себе, відколи вона ошчасливила свого коханого, — чванлива Матільда гнібалась на нього.

Вона вже два місяці не знала нудьги, а тому й не боялась її, і таким чином Жюльєн, зовсім не підозрюючи цього, втратив найбільшу свою перевагу.

„Я підкорилася цьому владареві, — казала собі мадам-муазель де-ла-Моль, поринувши в найпохмуріший сум. — Він сповнений честі, хай так, але якщо я торкатимуся його чванливості, він помститься на мені, розповівши про наші стосунки“. В Матільди ще ніколи не було коханця, але ця подія, що надає ніжних ілюзій навіть найсухішим душам, збуджувала в ній найгіркіші міркування.

„Він має наді мною безмежну владу, бо тримає мене в руках страхом і може мене покарати жорстокою карою, якщо я доведу його до краю“. Саме ця думка могла штовхнути Матільду на те, щоб образити Жюльєна. Сміливість була домінуючою рисою її вдачі. Ніщо не могло так схвилювати і так вилікувати її від

нудьги, яка невпинно поверталася, як думка про те, що вона важить усім своїм життям.

Коли на третій день мадмуазель де-ла-Моль знов не глянула на Жюльєна, він наважився піти за нею після обіду в більярдну, очевидно, всупереч її бажанню.

— Ви думаєте, пане, що набули безмежних прав наді мною,— сказала вона, ледве стримуючи гнів,— бо хочете говорити зо мною всупереч моїй волі, дуже ясно виявленій. Чи знаєте ви, що ніхто в світі на це не зважався!

Не можна собі уявити нічого більш утішного, ніж діалог цих коханців; вони несвідомо проїнялися найпалкішою зненавистю одно до одного. Обое були досить нетерплячі і обое добре засвоїли світські звичаї, а тому через кілька хвилин вирішили навіки розійтись.

— Клянуся зберегти вічну тайну,— сказав Жюльєн,— я б ще додав, що ніколи не сказав би вам ані слова, якби ця раптова зміна не пошкодила вашій репутації.— Він вклонився з повагою і вийшов.

В цю хвилину він досить легко робив те, що вважав за свій обов'язок. Йому й на думку не спадало, що він серйозно кохає мадмуазель де-ла-Моль. Безперечно, він не кохав її три дні тому, коли його сховали в шафі червоного дерева. Але все змінилося в його душі, відколи він побачив, що вони навіки посварились.

Жорстока пам'ять почала малювати йому найдрібніші обставини тієї ночі, яка насправді залишила його зовсім холодним.

Вже ввечері того дня, коли був оголошений їх розрив, Жюльєн трохи не збожеволів, змушений признатися сам собі, що кохає мадмуазель де-ла-Моль.

Жахлива внутрішня боротьба в його душі постала після цього відкриття; всі почуття його були збурені.

Через два дні, замість того, щоб поводитись гордовито з паном де-Краузнуа, він трохи не кидався в сльозах йому на шию.

Звичка до страждань дала йому проблеск здорового глузду, і він вирішив їхати у Лангедок, запакував речі й пішов на пошту.

Він трохи не знепритомнів, почувши в поштової конторі, що випадково є вільне місце в мальпості, який завтра вирушає в Тулузу. Він залишив це місце за собою і повернувся в палац де-ла-Моль заявити маркізові про свій від'їзд.

Пана де-ла-Моль не було дома. Ні живий, ні мертвий Жюльєн пішов у бібліотеку, щоб почекати його. Що з ним зробилось, коли він знайшов там мадмуазель де-ла-Моль!

Коли вона побачила його, на її обличчі відбилась така злість, що в нього вже не лишалось сумніву.

Хвилюючись від муки, вражений несподіванкою, Жюльєн не втримався від того, щоб сказати їй найніжнішим голосом, який ішов прямо з душі:

— Ви, значить, не любите мене більше?

— Мене проймає жах, коли я думаю, що віддалася хто зна кому,— сказала Матільда, умиваючись слізьми від люті на саму себе.

— Хто зна кому!— скрикнув Жюльєн і кинувся до середньовічної шпаги, що зберігалася в бібліотеці, як старовинна річ.

Коли він заговорив з мадмуазель де-ла-Моль, йому здавалось, що мука його дійшла краю, але його страждання підсилилось у сто раз, коли він побачив, що вона плаче з сорому. Найбільшим щастям для нього було б убити її.

В ту хвилину, коли він витяг з деякими труднощами шпагу з старих піхов, Матільда, щаслива від цілком нового почуття, погордливо наблизилась до нього; слези її припинились.

Раптом Жюльєн згадав про маркіза де-ла-Моля, свого добродія. „Невже я вб'ю його дочку?— сказав він собі.— Який жах!“ Він уже хотів кинути шпагу. „Ні, вона, напевне, розсміється, побачивши цей мело-

драматичний жест". Ця думка повернула йому спокій. Він уважно подивився на лезо старовинної шпаги, немов шукаючи на ній іржавої плями, потім вклав її знов у піхви і спокійнісінько почепив на золочений бронзовий цвяшок, на якому вона висіла.

Вся ця процедура, під кінець дуже повільна, тривала не менше хвилини; мадмуазель де-ла-Моль дивилася з подивом. „Мій коханець трохи не зарізав мене“, — казала вона собі.

Ця думка перенесла її в найкращі часи Карла IX і Генріха III.

Вона нерухомо стояла перед Жюльєном, який тільки-що почепив шпагу, і в очах її вже не було зненависті. Треба визнати, що в цю хвилину вона була чарівна. Напевне, жодна жінка не була менше схожа на паризьку ляльку (це слово найбільше відштовхувало Жюльєна від парижанок).

„Я знов виявлю до нього прихильність, — подумала Матільда. — Цього разу він уже безперечно вважатиме себе за мого владаря і пана, якщо я знов піддамся йому, та ще й у ту хвилину, коли так різко з ним говорила“. І вона втекла.

„Боже! яка вона гарна! — сказав собі Жюльєн, дивлячись, як вона біжить: — і це те саме створіння, що в такому захваті кидалось мені в обійми кілька днів тому!.. І це ніколи не повториться! і через мою провину! а я — під час такої незвичайної, такої значної для мене події — був нечутливий до неї... Треба визнати, що я народився з дуже поганою і дуже нещасливою вдачею“.

Коли повернувся маркіз, Жюльєн поспішив сповістити його про свій від'їзд.

— Куди? — спитав пан де-ла-Моль.

— У Лангедок.

— Е, ні, з вашого дозволу, ви потрібні для вищих цілей, і якщо й поїдете куди, то на північ... Висловлюючись по-військовому, я триматиму вас під домашнім

арештом. Ви зробите мені ласку не відлучатись більш як на дві-три години, ви можете бути потрібні мені щохвилини.

Жюльєн уклонився і, нічого не відповівши, вийшов з кімнати, дуже здивувавши маркіза. Жюльєн не міг ні з ким розмовляти; він замкнувся в своїй кімнаті і поринув у розпачливі міркування про свою жорстоку долю.

„Виходить,— думав він,— що я навіть не маю змоги виїхати. Невідомо, скільки днів маркіз триматиме мене в Парижі. Боже мій! Що зо мною буде? і немає в світі друга, з яким я міг би порадитись. Абат Пірар не дасть мені докінчити й першої фрази, граф Альтаміра запропонує взяти участь у якійнебудь змові. А проте, я божеволю, я почуваю це, я божеволю! Хто мені допоможе? Що зо мною буде?“

Розділ XVIII

ЖОРСТОКІ ХВИЛИНИ

Et elle me l'avoue! Elle détaille jusqu'aux moindres circonstances! Son œil si beau fixé sur le mien peint l'amour qu'elle sentit pour un autre.

Schiller.*

Мадмуазель де-ла-Моль в захопленні думала тільки про те, що її трохи не вбили. Вона навіть казала собі: „Він гідний бути моїм владарем, бо готовий був мене вбити. Скільки світських гарних юнаків довелося б сплавити до купи, щоб добитись такого вияву пристрасті!“

Треба визнати, що він був дуже гарний в ту хви-

* І вона признається мені в цьому! Розповідає найдрібніші деталі! В її прекрасних очах, що дивляться на мене, відбивається кохання, яке вона почувала до іншого. Шіллер.

лину, коли став на стілець, щоб почепити на місце шпагу так само мальовничо, як почепив її декоратор-драпівник. Зрештою, я вже не така божевільна, полюбивши його“.

В цю мить, коли б вона знайшла якийсь пристойний привід, щоб поновити їх стосунки, вона радо вхопилася б за нього.

Жюльєн, замкнувшись у своїй кімнаті, поринув у крайній розпач. Йому вже спадало на думку кинутись їй до ніг. Якби, замість ховатись у себе, він блукав по дому й саду, шукаючи нагоди, можливо, що за одну мить його найглибше страждання замінилося б щастям.

Але та сама спритність, за відсутність якої ми докоряємо йому, зробила б неможливим той чудовий жест, коли він схопив шпагу, ставши таким гарним в очах мадмуазель де-ла-Моль. Сприятливий для Жюльєна настрій Матільди тривав цілий день; вона в найчарівніших фарбах уявляла собі короткі хвилини свого кохання і їй було їх жаль.

„Справді, — думала вона, — моя пристрасть до цього бідолашного юнака тривала на його очах тільки від першої години ночі, коли він з'явився по драбині з повною кишенею пістолетів, і до восьмої години ранку. Вже через чверть години, на відправі у церкві Сент-Валер, я подумала, що він буде вважати себе за мого владаря і страхом триматиме мене в руках“.

Після обіду мадмуазель де-ла-Моль не тільки не уникала Жюльєна, а заговорила з ним, немов запрошуючи його йти в сад. Він пішов на цей новий іспит. Матільда несвідомо піддавалась коханню до нього, що проймало її знов. Вона почувала надзвичайну втіху, ідучи поруч з ним, і з цікавістю придивлялась до його рук, які вранці схопили шпагу, щоб убити її.

Після цієї події, після всього, що сталося, вони вже не могли розмовляти, як перше.

Поволі Матільда почала довірливо говорити з ним про стан свого серця. Вона відчувала від таких роз-

мов своєрідну насолоду і дійшла до того, що розповіла йому про свої короткочасні захоплення паном де-Круазнуа, паном де-Келюсом.

— Як, невже й паном де-Келюсом! — скрикнув Жюльєн, і в цих словах виявились усі гіркі ревності покинутого коханця. Матільда зрозуміла це і зовсім не образилась.

Вона й далі мучила Жюльєна, мальовничо розповідаючи про свої колишні почуття; все це — в тоні щирої правдивості. Він з болем бачив, що вона змальовує те, що бачить у собі, і робить відкриття у власному серці.

Муки його ревностей дійшли краю.

Важко підозрівати кохання до суперника, але чути, як обожнювана жінка докладно розповідає про своє кохання до іншого, це — верх страждання.

О, як жорстоко були тепер покарані гордощі Жюльєна, що ставив себе вище всіх Келюсів і Круазнуа! З яким щирим горем перебільшував він тепер їх найменші переваги! Як палко зневажав він самого себе!

Матільда здавалась йому чарівною; ніякими словами не можна відтворити його захвату. Ідучи поруч з нею, він крадькома дивився на її руки, плечі й постать королеви, і був готовий впасти їй до ніг в любовному розпачі, з криком: „Змилуйтесь!“

„Ця прекрасна жінка, що стоїть вище всіх, що любила мене один день, — буде тепер любити пана де-Келюса“.

Жюльєн не міг не вірити щирості мадмуазель де-ла-Моль; все, що вона казала, було позначене безперечною правдивістю. На довершення його страждань, Матільда, поринувши в уяві в свої минулі почуття до пана де-Келюса, іноді починала говорити про нього так, ніби й досі кохає його. Жюльєн ясно відчував у її тоні кохання.

Він страждав так, ніби груди його сповнились розтопленим свинцем. Як міг бідолашний хлопець у та-

кому стані догадатись, що мадмуазель де-ла-Моль з насолодою розповідала про свої колишні захоплення до панів де-Келюса і Люза тільки через те, що говорила саме з ним.

Муки Жюльєна були нестерпні. Він слухав докладні признання в коханні до інших у тій самій липовій алеї, де кілька днів тому чекав першої години, щоб увійти в її кімнату. Людська істота не може знести більшого страждання.

Цілий тиждень тривала ця своєрідна й жорстока інтимність. Матільда то уникала, то сама, здавалось, шукала нагоди говорити з ним; предметом їх розмов, що до нього вони обое повертались з якоюсь болісною насолодою, були її колишні ніжні почуття до інших. Вона переповідала йому листи, що писала, наводячи з них слова й цілі фрази. Останніми днями вона, здавалось, поглядала на Жюльєна з якимось веселим лукавством, втішаючись його мукою.

Як ми бачили, Жюльєн був зовсім позбавлений життєвого досвіду, він навіть не читав романів. Якби він був не такий несміливий і спокійно сказав цій обожнюваній дівчині, що робила йому такі дивні признання: „Згодьтесь, що хоч я й не вартий всіх цих панів, проте ви любите мене“, — то вона, мабуть, була б щаслива, що її розгадали; принаймні, успіх залежав би від того, як Жюльєн висловив би цю думку і який момент вибрав би для цього.

В усякому разі він вийшов би з честю для себе з цього становища, яке вже почало здаватись Матільді монотонним.

— І ви вже розлюбили мене, людину, що обожнює вас! — сказав їй якимось Жюльєн, не тямлячись від нещасного кохання. Мабуть, не можна було придумати більшої дурості.

Ці слова в ту ж мить розвіяли втіху, яку знаходила Матільда в розмовах про стан свого серця. Вона вже починала дивуватись, що після всього, що було між

ними, він не ображався на її признання, і саме перед тим, як він сказав цю дурну фразу, вона вже боялась, чи не розлюбив він її. „Гордощі, мабуть, убили в ньому кохання,— казала вона собі.— Він не такий, щоб дозволити безкарно пожертвувати ним заради таких істот, як Келюс, Люз і Круазнуа, хоч він і визнає їх перевагу. Ні, він уже не буде біля моїх ніг“.

В попередні дні Жюльєн, через свою наївність, часто вихваляв блискучі якості цих юнаків, навіть перебільшуючи їх. Матільда помітила це і була здивована, хоч і не розуміла причини. Насправді палка душа Жюльєна, коли він вихваляв суперника, немов поділяла його щастя.

Щирі, але такі нерозумні слова Жюльєна все змінили за одну мить. Упевнившись, що він кохає її, Матільда пройнялася до нього цілковитим презирством.

В ту хвилину, коли він сказав цю незграбну фразу, вони гуляли в саду; вона негайно пішла геть, глянувши на нього з жахливою зневагою. У вітальні за цілий вечір вона ні разу не глянула на нього. На другий день серце її було вщерть сповнене зневаги, і вона вже не знаходила втіхи — як останніми днями — в щирих і дружніх розмовах з Жюльєном. Їй було неприємно навіть бачити його, і незабаром вона відчула до нього огиду. Не можна й висловити, яку зневагу почувала вона, коли бачила його перед собою.

Жюльєн нічого не зрозумів з того, що сталося в серці Матільди за останній тиждень, але він відчув цю зневагу. Йому вистачило розважливості, щоб якомога рідше з'являтися перед її очі, і він ніколи на неї не дивився.

Але не без болісних страждань позбавляв він себе її товариства. Здавалось, що муки його зростали дедалі більше. „Мужність чоловіка,— думав він,— не може йти далі“. Він провадив своє життя біля маленького віконця в мансарді палацу; жалюзі були зачинені,

і крізь їх щілини він міг спостерігати мадмуазель де-ла-Моль, коли вона виходила в сад.

Що з ним робилось, коли він бачив, як після обіду вона прогулюється з паном де-Келюсом, де-Люзом або ще з кимнебудь із юнаків, предметів її минулих захоплень!

Жюльєн не уявляв собі, що страждання може досягати такої міри. Він ледве стримував крик; його стійка душа була збурена аж до глибини.

Він не міг думати ні про що, крім мадмуазель де-ла-Моль, не міг написати найпростішого листа.

— Ви збожеволіли, — казав йому маркіз.

Жюльєн, боячись, що розгадають правду, послався на хворобу й переконав у цьому маркіза. На щастя для нього, маркіз пожартував за обідом з приводу його майбутньої подорожі. Матільда зрозуміла, що він може виїхати надовго. Жюльєн уникав її вже кілька днів, а блискучі юнаки, які мали все, чого не вистачало блідому й похмурому створінню, що його вона колись кохала, не могли розважити її.

„Звичайна дівчина, — думала вона, — шукала б собі обранця серед цих юнаків, що притягають загальну увагу в салоні; але одна з відзнак геніальності полягає в тому, щоб не йти заїждженими шляхами.

Ставши подругою такого чоловіка, як Жюльєн, якому не вистачає тільки багатства, а воно є в мене, — я завжди притягатиму увагу, я не пройду крізь життя непомітною. Замість завжди боятися революції, як мої кузини, що з страху перед народом не наважуються посварити кучера поштової карети, коли він везе їх повільно, — я буду певна, що відограватиму роль, і значну роль, бо чоловік, обраний мною, має сильний характер і безмежне честолюбство. Чого йому бракує? друзів? грошей? я дам йому те й те“.

Але, думаючи так, вона все ще ставилась до Жюльєна як до нижчої істоти, що її можна на своє бажання примусити любити чи не любити.

Розділ ХІХ

ІТАЛІЙСЬКА ОПЕРА

O how this spring of love ressembleth
The uncertain glory of an April day;
Which now shows all the beauty of the sun
And by and by a cloud takes all away!

Shakspeare *.

Поринувши в думки про майбутнє і про ту своєрідну роль, яку вона сподівалась грати, Матільда скоро почала жалкувати, що часто дискутувала з Жюльєном на сухі метафізичні теми. Стомившись від високих думок, вона інколи з сумом згадувала хвилини щастя, пережиті з ним. Іноді ці спогади супроводились гнітючим каяттям.

„Кожен може помилитись,—казала вона собі,—але така дівчина, як я, може забути свій обов'язок тільки для гідної людини; адже не можна сказати, що мене звабили гарні вуса або вміння їздити верхи; навпаки, я захопилась його глибокими міркуваннями про майбутнє Франції, його думками про схожість англійської революції 1688 року до тих подій, які, мабуть, скоро вибухнуть. Я була зваблена,—відповідала вона на своє каяття,—я—слабка жінка, але принаймні я не попалась на принаду зовнішніх переваг, мов яканебудь лялька“.

„Якщо буде революція, чому б Жюльєнові не грати роль Ролана, а мені—пані Ролан? Мені більше подобається її роль, ніж роль мадам де-Сталь: імморальна поведінка в нашу епоху буде перешкодою. Звичайно, мені ніхто не кине падіння в другий раз: я б умерла з сорому“.

* О, як ця весна кохання нагадує непевний блиск квітневого дня, ось сонце сяє у всій красі, але помалу хмари затьмарюють усе. Шекспір. „Два веронці“.

Треба визнати, що мрії Матільди не завжди були такі серйозні, як тількищо наведені.

Дивлячись на Жюльєна, вона знаходила чарівну грацію в кожному його русі.

„Тепер я, мабуть, знищила в ньому всякі залишки думки, ніби він має наді мною якісь права. Зрештою, це видно з глибоко нещасного і закоханого виразу, з яким він сказав мені про кохання тиждень тому. Треба визнати, що з мого боку було досить чудно ображатись на слова, пройняті такою повагою, таким чуттям. Хіба я не його жінка? Його слова були цілком природні, і, треба визнати, він був дуже милий. Жюльєн все ще кохає мене навіть після безконечних розмов, коли я безжально розповідала йому про свої нав'язні нудьгою любовні почуття до отих світських юнаків, що викликають його ревності. Ах, якби він знав, як мало вони для мене важать! якими безбарвними й схожими один на одного здаються вони мені порівняно з ним!“

Міркуючи так, Матільда креслила олівцем на аркушику свого альбома. З подивом і захопленням помітила вона, що один з накреслених профілів був разюче схожий на Жюльєна.

„Це голос неба! ось чудо кохання,— скрикнула вона в захваті,— несвідомо я намалювала його портрет“.

Вона побігла до себе, замкнулась і з надзвичайною старанністю почала малювати справжній портрет Жюльєна, але з цим їй не щастило: випадково накреслений профіль був більше схожий. Матільда була щаслива, вона бачила в цьому незаперечний доказ глибокого кохання.

Вона кинула альбом тільки увечері, коли маркіза покликала її, щоб їхати в італійську оперу. Матільда думала тільки про те, як би побачити в юрбі Жюльєна і примусити матір запросити його в ложу.

Його не було. В ложу заходили тільки найзвичайніші особи. Протягом першого акту Матільда мріяла

про коханого юнака з найпалкішим коханням. Але в другому акті її вразила одна фраза, проспівана на мотив, гідний Чімарози. Героїня опери співала: „Треба покарати мене за надмірне кохання до нього, я занадто люблю його“.

Все зникло для Матільди з тієї хвилини, коли вона почула цю божественну кантилену. Вона не відповідала на те, що їй казали; мати сварилась на неї, вона ледве могла змусити себе глянути на матір. Її захоплення дійшло до такої міри пристрасної екзальтації, яку можна порівняти до найпалкішого захвату, що його відчував останніми днями Жюльєн. Їй здавалося, що слова героїні стосувались саме її становища, і дивна мелодія пісні, сповнена божественної грації, проїмала собою кожну хвилину, коли вона навіть не думала про Жюльєна. Завдяки своїй любові до музики, вона цього вечора була такою, якою завжди була пані де-Реналь, коли думала про Жюльєна. Розсудкове кохання, безперечно, розумніше, ніж справжнє кохання, але хвилини захвату в ньому рідкі. Воно занадто свідоме, невпинно оцінює себе, не затьмарює думок, а само базується на думках.

Повернувшись додому, Матільда заявила, що в неї гарячка, і частину ночі просиділа біля рояля, повторюючи кантилену, нехтуючи зауваженням матері. Вона співала славетну арію, що так вразила її:

Devo punirmi, devo punirmi
Se troppo amai...*

Після цієї шаленої ночі їй здалося, що вона пододала своє кохання. Ця сторінка дуже пошкодить нещасному авторові. Холодні душі обвинуватять його в непристойності. Але він зовсім не хоче образити блискучих молодих панночок, прикрасу паризьких са-

* Треба покарати мене за надмірне кохання ...

лонів, припущенням, ніби хоч одна з них здатна на такі божевільні вихватки, що принижують Матільду. Ця особа є цілковитим витвором фантазії і не має нічого спільного з соціальними звичаями, які забезпечать цивілізації ХІХ століття таке видатне місце. Ніяк не можна сказати, щоб дівчатам, які становлять красу балів зимового сезону цього року, не вистачало обережності.

Не думаю також, щоб їм можна було закинути, ніби вони дуже зневажають багатство, виїзди, гарні маетки і все, що забезпечує приємне становище в світі. Ці переваги не тільки не здаються їм нудними, а й становлять загальний предмет найупертіших прагнень, і якщо в їх серцях є якась пристрасть, то тільки до цих благ.

Так само не можна сказати, щоб талановиті юнаки, як Жюльєн, влаштовували свою долю через кохання. Вони звичайно чіпляються за якунебудь кліку, і коли цій кліці пощастить, на них сипляться всі соціальні блага. Горе тій освіченій людині, що не належить ні до якої кліки; їй закидатимуть найдрібніші і сумнівні успіхи, і висока добродесність тріумфуватиме, обкрадаючи її. Так, панове, роман — це дзеркало, яке несуть вздовж дороги. В ньому відбивається то небесна бликить, то грязь калюж на дорозі. Невже ви будете винуватити в неморальності людину, що несе дзеркало в своєму дорожньому кошику? В дзеркалі відбивається грязь, а ви обвинувачуєте дзеркало. Винуватьте битий шлях, на якому є калюжі, або, ще краще, інспектора шляхів, що дозволяє воді застоюватись і утворювати калюжі.

Тепер, порозумівшись на тому, що вдача Матільди неможлива в наш час, такий же обережний, як і добродесний, я менше боюся роздратувати читача, продовжуючи оповідання про безумства цієї любої дівчини.

Протягом усього наступного дня вона шукала на-

годи, щоб пересвідчитись у своїй перемозі над шаленим коханням. Вона намагалась в усьому не подобатись Жюльєнові, але стежила за кожним його рухом.

Жюльєн був занадто нещасний і схвицьований, щоб помітити такий складний любовний маневр, а тим більше — вгадати в ньому щось сприятливе для себе. Він зробився його жертвою; ніколи, мабуть, його муки не доходили такої міри. Його вчинки так мало керувались розумом, що він не зрозумів би, коли б якийнебудь сумний філософ сказав йому: „Поспішайте скористатись з сприятливих умов; в такому розсудковому коханні, яке трапляється в Парижі, той самий настрій не триває більше двох днів“. Але, не зважаючи на всю свою екзальтацію, Жюльєн не втрачав почуття честі: першим його обов'язком була скромність; це він розумів. Порадитись з кимнебудь, розповісти про свої страждання першому-ліпшому було б для нього таким щастям, яке відчув би нещасний мандрівник у гарячій пустині, діставши з неба каплю холодної води. Він розумів небезпеку, боявся, що у відповідь на нескромне запитання розридається, а тому замкнувся в кімнаті.

Він бачив, що Матільда довго ходила по саду; коли вона пішла, він вийшов і наблизився до куща троянд, з якого вона зірвала квітку.

Ніч була темна, він міг віддаватись горю, не боячись, що його побачать. Було очевидно, що мадам-муазель де-ла-Моль кохала того молодого офіцера, з яким вона тількищо весело розмовляла. В свій час вона кохала і його, Жюльєна, але побачила, як мало він вартий.

„Справді, я нічого не вартий! — казав собі Жюльєн з глибоким переконанням. — По суті — я нецікава, звичайна істота, нудна для інших, нестерпна для себе“. Йому до смерті набридли всі ті гідності, всі ті речі, які він раніше палко любив. І в цьому стані „пере-

крученої уяви" він брався судити своє життя, виходячи з своєї ж уяви. Це помилка, властива людині незвичайній.

Кілька разів йому спадало на думку заподіяти собі смерть. Смерть здавалась йому сповненою принадності, це був немов солодкий відпочинок, немов склянка холодної води, піднесена до уст нещасного, що вмирає від спраги в розпеченій пустині.

„Моя смерть ще збільшить її зневагу до мене! — скрикнув він. — Яку пам'ять я залишу по собі!“

В цій останній безодні нещастя людина має єдиний порятунок — мужність. Жюльєнові невистачало натхнення на те, щоб сказати: треба насмілитись. Але, дивлячись на вікно кімнати Матільди, він побачив крізь жалюзі, що вона загасила світло; він уявив собі цю гарну кімнату, яку бачив, на горе, тільки раз у житті. Уява його не йшла далі.

Пробило першу годину; почувши цей звук, він в ту ж мить сказав собі: „Я здіймуся по драбині“.

Це був пробіск натхнення; докази на користь цього задуму негайно з'явилися цілою юрбою. „Нещаснішим я не можу бути!“ — казав він собі. Він побіг до драбини, але садівник замкнув її на ланцюг. Жюльєн, пройнятий в цю мить нелюдською силою, відламав від одного з своїх маленьких пістолетів курок і за його допомогою зігнув одну з ланок ланцюга, що тримав драбину. За кілька хвилин він заволодів нею й приставив до вікна Матільди.

„Вона розсердиться, вразить мене своєю зневагою, та що з того! Я поцілую її, поцілую востаннє, піду до себе і вб'ю себе... Перед смертю мої губи торкнуться її щоки“.

Він злетів по драбині щодуху, постукав у жалюзі; Матільда почула, хотіла відчинити жалюзі, але драбина не давала; Жюльєн вчепився за залізний гачок, до якого прикріплюються відчинені жалюзі, і, ризкуючи тисячу раз зірватись, сильно відштовхнув дра-

бину набік; тепер Матільда може відчинити віконниці.

Він кидається в кімнату ні живий, ні мертвий.

— Це ти нарешті! — каже вона, кидаючись йому в обійми

Хто зможе змалювати надмірне щастя Жюльєна? Матільда була майже так само щаслива.

Мимоволі розповідала вона йому все, викриваючи сама себе.

— Покарай мене за мої жорстокі гордощі, — казала вона йому, стискаючи і трохи не задушуючи його в обіймах. — Ти мій владар, я твоя раба, я мушу на колінах благати твого прощення, що хотіла повстати. — Вона вислизала з його обіймів і кидалась йому до ніг. — Так, ти мій владар, — повторювала вона в сп'янінні щастя й кохання. — Пануй наді мною вічно, суворо карай свою рабу, коли вона схоче повстати.

Потім вона знов вирвалась з його обіймів, засвітила свічку й хотіла відрізати собі волосся на одному боці голови; Жюльєн ледве втримав її від цього.

— Я хочу сама собі нагадувати цим, що я твоя раба; якщо будьколи огидні гордощі затьмарять знов мій розум, покажи мені це волосся й скажи: „Тепер йдеться не про кохання, не про ваші почуття цієї хвилини, ви поклялися коритись мені, коріться ж!“

А втім, краще утриматись від опису цього божевілля й раювання.

Чесність Жюльєна дорівнювала його щастю.

— Я мушу вийти по драбині, — сказав він Матільді, коли побачив відблиск ранкової зорі на димарях за садом. — Моя жертва гідна вас, я позбавляю себе кількох годин найдивовижнішого щастя, яке може відчутися людська душа, і цю жертву я роблю заради вашої доброї слави; знаючи моє серце, ви можете зрозуміти, яке насильство я роблю над собою. Чи будете ви завжди для мене тим, чим ви є зараз? Але йдеться

про вашу честь, цього досить. Ви знаєте, що після нашого першого побачення підозрівали не тільки злодіїв. Пан де-ла-Моль призначив сторожу в саду. За паном де-Круазнуа стежать шпигуни; все, що він робить кожної ночі, відомо.

При цих словах Матільда голосно зареготала. Її мати й одна з покоївок прокинулись. З нею заговорили крізь двері. Жюльєн глянув на неї. Вона зблідла, картаючи покоївку, і нічого не відповіла матері.

— Але якщо їм спаде на думку відчинити вікно, вони побачать драбину! — сказав Жюльєн.

Він ще раз стиснув її в обіймах і прожогом кинувся по драбині вниз; через мить він був на землі.

Через три секунди драбина була під липами, і честь Матільди врятована. Жюльєн, отямившись, побачив себе в крові й трохи не голим: він поранив себе, обережно спускаючись.

Щастя повернуло йому властиву його вдачі енергію; якби в цю хвилину з'явилось двадцять чоловіка, він з насолодою напав би на них. На щастя, йому не довелося випробувати бойову завзятість: він поклав драбину на звичайне місце, прикріпив її ланцюгом і не забув знищити сліди від драбини на клумбі екзотичних квітів під вікном Матільди.

Він мацав рукою в темряві м'яку землю, бажаючи впевнитись, що слідів не залишилось, коли раптом почув, що на руки йому щось упало: це було волосся, відрізане з одного боку голови Матільди, яке вона кинула йому.

Вона була біля вікна.

— Ось що тобі посилає твоя служниця, — сказала вона йому досить голосно, — це знак вічної покори. Я відмовляюсь від власного розуму, будь моїм владарем.

Жюльєн у захваті трохи не пішов знов за драбиною, щоб повернутись до неї. Але розважливість перемогла.

Пройти з саду в дім було нелегко. Йому вдалося

висадити двері, що вели в льох. Діставшись до своєї кімнати, він був змушений по змозі безшумно висадити й свої двері, бо через своє збентеження він залишив у кімнаті Матільди навіть ключ, що був у кишені його костюма. „Хоч би вона згадала вчасно сховати ці „тлінні рештки“,— подумав він.

Нарешті втома перемогла його радість, і на світанку він поринув у глибокий сон.

Дзвінок на сніданок насилу збудив його; він з'явився в їдальню. Незабаром увійшла Матільда. Гордощі Жюльєна були цілком задоволені, коли він побачив нестримне кохання в очах цієї гарної жінки, оточеної таким поклонінням; але незабаром її необережність злякала його.

Під тим приводом, ніби вона не встигла як слід зробити зачіску, Матільда причесала волосся так, що Жюльєн з першого погляду міг бачити, яку жертву вона принесла йому, відрізавши пасмо вночі. Якби щонебудь могло спотворити таку красуню, Матільда добилася б цього: її чудове попелясте волосся було дуже низько відрізане на одному боці.

За сніданком Матільда поводитилась відповідно до цієї першої необережності. Можна було подумати, що вона вирішила перед усіма виявити своє шалене кохання до Жюльєна. На щастя, в цей день пан де-ла-Моль з маркізою були дуже заклопотані списком осіб, нагороджених блакитною стрічкою, до якого не потрапив пан де-Шон. В кінці сніданку Матільда, говорячи з Жюльєном, назвала його „мій владарю“. Він почервонів аж до волосся.

Випадково, чи так хотіла пані де-ла-Моль, але Матільда цілий день ні на хвилину не залишалась сама.

Увечері, проходячи з їдальні у вітальню, вона все ж знайшла хвилину, щоб сказати Жюльєнові:

— Не подумайте, що це відмовка з мого боку: мама щойно вирішила, що в моїй кімнаті буде спати одна з її покоївок.

День минув з блискавичною швидкістю. Жюльєн не тямив себе від щастя. На другий день о сьомій годині ранку він був уже в бібліотеці, сподіваючись, що мадмуазель де-ла-Моль зласкавиться зайти туди; він написав їй величезного листа.

Але йому пощастило побачити її тільки через кілька годин, за сніданком. На цей раз вона зачесалася дуже старанно, надзвичайно майстерно сховавши місце, де було відрізане волосся. Вона раз чи два глянула на Жюльєна, але очі її були ввічливі й спокійні, і вона не називала його „мій владарю“.

Жюльєнові дух захопило від подиву... Матільда вже починала каятись у тому, що зробила для нього.

Добре поміркувавши, вона вирішила, що цей юнак якщо й не був зовсім звичайний, то в усякому разі він і не досить визначний для того, щоб заслужити всі її безумства. Загалом, вона вже не думала про кохання. Вона стомилась кохати.

Серце Жюльєна трепетало, як в шістнадцятирічного хлопчика. Жахливі сумніви, подив, розпач охоплювали його протягом сніданку, що здавався йому безконечним.

Як тільки пристойність дозволила йому підвестись, він побіг, або, краще сказати, кинувся в стайню, сам осідлав коня й поскакав галопом; він боявся знеславити себе, виявивши слабкодухість. „Треба вбити серце фізичною втомою,—казав він собі, скачучи Медонським лісом;—що я зробив, що сказав, щоб заслужити таку неласку?“

„Треба сьогодні нічого не робити, нічого не казати,—подумав він, увіходячи в палац де-ла-Моль,—вмерти фізично так само, як я вмер морально. Жюльєн неживий, це рухається його труп“.

Розділ XX

ЯПОНСЬКА ВАЗА

Son cœur ne comprend pas d'abord tout l'excès de son malheur; il est plus troublé qu'ému. Mais à mesure que la raison revient, il sent la profondeur de son infortune. Tous les plaisirs de la vie se trouvent anéantis pour lui, il ne peut sentir que les vives pointes du désespoir qui le déchire. Mais à quoi bon parler de douleur physique? Quelle douleur sentie par le corps seulement est comparable à celle - ci?

*Jean - Paul **.

Вже дзвонили на обід, і Жюльєн ледве встиг одягтись; у вітальні він знайшов Матільду, яка настирливо просила брата і маркіза де - Круазнуа не їхати увечері в Сюрен до маршальші де - Фервак.

Матільда була з ними надзвичайно люб'язна і чарівна. Після обіду з'явилися пани де - Люз, де - Келюс і ще кілька друзів. Можна було подумати, що разом з приятню до брата до Матільди повернулася прихильність до світських звичаїв. Хоч погода була цього вечора прекрасна, вона настоювала, щоб не виходили в сад і залишались біля крісла пані де - ла - Моль. Блакитний диван був, як узимку, центром групи.

Матільді набрид сад, чи, принаймні, він здавався їй неприємним, як зв'язаний з спогадами про Жюльєна.

Нешастя відбирає в людини розум. Наш герой мав дурість спинитись біля солом'яного стільця, що колись був свідком його блискучого тріумфу. Сьогодні до

* Спочатку він не розуміє всього надміру горя, він більше збентежений, ніж схвильований. Але в міру того, як до нього повертається розум, він відчуває всю глибину свого нещастя. Виявляється, що всі втіхи життя для нього неможливі, він відчуває тільки вістря розпачу, що крає його серце. Та навіщо згадувати фізичні муки? Хіба тілесний біль можна порівнювати з цим стражданням? Жан - Поль Ріхтер.

нього ніхто не сказав ані слова; присутність його була ніби не помічена, або й ще гірше. Ті приятелі мадмуазель де-ла-Моль, які сиділи на краю дивана, близько коло нього, підкреслено повертались до нього спиною,— принаймні йому так здавалось.

„Це придворна неласка“,— подумав він, і йому захотілось придивитися до людей, які вважали, що мають право зневажати його.

Дядько пана де-Люза посідав значну посаду при дворі, а тому цей блискучий офіцер починав розмову з кожним новоприбулим з такого цікавого повідомлення: його дядько, мовляв, вирушив о сьомій годині до Сен-Клу і, мабуть, залишиться там на ніч. Він розповідав це з удаваною простодушністю, але оповідав неодмінно.

Спостерігаючи суворим і сповненим гіркості оком пана де-Круазнуа, Жюльєн помітив, якого великого значення надає цей люб'язний і добрящий юнак таємничим причинам. Доходило до того, що він засмуцьвався і дратувався, коли при ньому хтонебудь пояснював більш-менш важливу подію простою й природною причиною. „В цьому є трохи божевілля,— сказав собі Жюльєн.— Його вдача разюче схожа на вдачу імператора Олександра, про якого мені розповідав князь Коразов“. В перший рік свого перебування в Парижі бідолашний Жюльєн, щойно покинувши семінарію, був засліплений цими люб'язними юнаками і міг тільки захоплюватись ними. Тільки тепер перед ним починали вимальовуватись їх справжні характери.

„Я тут граю недостойну роль“,— подумав він раптом. Треба було підвестись з солом'яного стільця так, щоб це не кидалось в очі. Він намагався щось придумати, шукав чогось нового в своїй уяві, зайнятій зовсім іншим. Треба було вдатись до пам'яті, але, слід визнати, вона в нього була не багата ресурсами такого роду. Бідолашний хлопець був ще дуже недосвідчений, а тому він надзвичайно незграбно підвівся і вийшов,

привернувши до себе загальну увагу. Всім було помітно, який він нещасний. Протягом майже години він грав роль нав'язливого підлеглого, від якого не ховають того, що думають про нього.

Проте його критичні спостереження над суперниками не дали йому занадто трагічно поставитись до свого нещастя. Його гордощі підтримувались спогадами про те, що було позавчора. „Хоч би які були переваги цих юнаків наді мною,— думав він, виходячи в сад,— Матільда ні з ким з них не була тим, чим вона була зо мною двічі в житті“.

Його мудрість не йшла далі. Він зовсім не розумів вдачі тієї дивної жінки, яка волею випадку тількищо зробилась його владаркою.

На другий день він знов намагався загнати себе й свого коня. Він уже не спробував підходити ввечері до блакитного дивана, на якому знов улаштувалась Матільда. Він помітив, що, зустрічаючись з ним в домі, граф Норбер навіть не дивився на нього. „Він, мабуть, дуже силує себе при своїй ввічливості“,— подумав Жюльєн.

Сон був би великим щастям для Жюльєна, але, всупереч фізичній втомі, звабливі спогади сповнювали його уяву. Він не розумів, що його довгі прогулянки верхи в лісах паризьких околиць впливали тільки на нього самого, але зовсім не на серце й розум Матільди, і таким чином він залишав свою долю на волю випадку.

Йому здавалося, що тільки одне полегшило б його горе — розмова з Матільдою. „Але що я посмію сказати їй?“— думав він.

Саме про це він глибоко думав якось о сьомій годині ранку в бібліотеці, коли раптом з'явилась вона сама.

— Я знаю, пане, що ви хочете зо мною говорити.

— Боже! хто вам сказав?

— Я знаю, хіба не однаково як? Якщо ви безчесні,

ви можете мене погубити чи, принаймні, постаратись це зробити. Але ця небезпека, яку я не вважаю за реальну, звичайно не перешкодить мені бути щирою. Я вас не люблю, пане, моя шалена фантазія мене обманула...

При цьому жахливому ударі Жюльєн, не тямлячи себе від кохання й горя, почав виправдуватись. Не могло бути нічого безглуздішого. Хіба можна виправдатись, коли не подобаєшся? Але вчинки його вже не корились розумові. Сліпий інстинкт спонукав його відкласти вирішення своєї долі. Йому здавалося, що поки він говорить, ще не все втрачене. Матільда не слухала його, звук його слів дратував її, вона не розуміла, як він насмілився її перервати.

Цього ранку вона страждала від каяття і вражених гордощів. Її гнітила жахлива думка, що вона дала право над собою якомусь мізерному абатикові, селянському синові. „Це майже те саме, — казала вона в ті хвилини, коли уявляла своє нещастя в перебільшеному вигляді, — якби я мусила каятись у прихильності до лакея“.

Для гордої й сміливої вдачі — один крок від досади на самого себе до гніву на інших. Прояви несамовитої люті в таких випадках дають велику насолоду.

В одну мить мадмуазель де-ла-Моль вразила Жюльєна словами найжорстокішої зневаги. Йому й на думку не спадало захищатись, і він пройнявся зневагою до самого себе. Він слухав ці жорстокі слова, розраховані з таким гострим розумом на те, щоб знищити всяку добру думку, яка в нього могла бути про самого себе, і йому здавалось, що Матільда має рацію, навіть що вона занадто вибачлива.

А вона відчувала величезну насолоду для своїх гордощів, караючи таким чином і себе і його за те, що обожнювала його кілька днів тому.

Їй не треба було шукати й вигадувати жорстокості, що їх вона так щедро йому казала. Вона тільки повто-

рювала те, що цілий тиждень повторював у її серці адвокат сторони, ворожої коханню.

Кожне слово безмежно збільшувало страждання Жюльєна. Він хотів втекти, але мадмуазель де-ла-Моль владно затримала його, схопивши за лікоть.

— Дозвольте нагадати вам, — сказав він, — що ви говорите дуже голосно, вас можуть почути з сусідньої кімнати.

— Нехай! — гордовито відповіла мадмуазель де-ла-Моль, — хто насмілиться сказати мені, що чув мене? Я хочу назавжди вилікувати ваше дрібне самолюбство від думок, які у вас могли скластись про мене.

Коли Жюльєн нарешті вийшов з бібліотеки, він був такий вражений, що навіть менше відчував своє горе. „Ну, що ж, вона, значить, мене не любить, — повторював він сам собі голосно, немов на те, щоб краще зрозуміти своє становище. — Вона, мабуть, кохала мене тиждень, а я кохатиму її все життя. Невже можливо, що так недавно вона була нічим для мого серця?“

Втіхи гордощів сповнювали серце Матільди, — вона виявила досить сили, щоб порвати з ним назіки! Яке щастя, що вона зуміла остаточно перемогти таке сильне почуття! „Тепер цей добродій зрозуміє раз назавжди, що не має і не матиме наді мною ніяких прав“. Вона була така щаслива, що їй справді в ці хвилини зовсім не почувала кохання.

В людини не такої пристрасної, як Жюльєн, ця жорстока й принизлива сцена знищила б кохання. Мадмуазель де-ла-Моль, ні на хвилину не втрачаючи самовладання, казала йому надзвичайно неприємні речі, так добре розраховані, що вони могли здаватись справедливими навіть при згадці про них у спокійному стані.

Перший висновок, зроблений Жюльєном з цієї чудної сцени, полягав у тому, що гордощі Матільди були безмежні. Він не мав сумніву, що все скінчено між

ними навіки, а проте на другий день за сніданком він поведився перед нею незграбно й боязко. Досі йому не можна було цього закинути; він знав і виконував усе, що повинен робити як у дрібних, так і у важливих випадках.

Цього ранку, після снідання, коли пані де-ла-Моль попросила в нього дуже рідку бунтівничу брошуру, яку цього ранку їй таємно приніс її кюре, Жюльєн, беручи її з полички, перекинув страшенно потворну японську вазу з-синього фарфору.

Пані де-ла-Моль підвелася, розпачливо зойкаючи, і наблизилась, щоб краще розглянути осколки своєї улюбленої вази.

— Це старовинна японська ваза,— казала вона,— я дістала її від тітки моєї матері, Шельської абатиси. Це був подарунок голландців герцогу Орлеанському, регентові, а він подарував її своїй дочці...

Матільда теж підійшла до осколків, дуже радіючи, що розбилась ця потворна ваза. Жюльєн стояв мовчки, але спокійно; він побачив мадмуазель де-ла-Моль зовсім близько від себе.

— Ця ваза,— сказав він їй,— навіки знищена, так само як і почуття, що колись панувало в моєму серці. Я прошу вас прийняти мої перепрошення за всі безумства, на які воно мене штовхнуло.— І він вийшов.

— Можна справді подумати,— сказала пані де-ла-Моль; коли він виходив,— що цей пан Сорель гордий і щасливий з свого вчинку.

Ці слова вразили Матільду. „Правда,— сказала вона собі,— мати вгадала правду, він проїнятий саме таким почуттям“. І тут вона відчула, що радість її з приводу вчорашньої сцени зникла. „Ну, що ж,— сказала вона собі з удаваною байдужістю,— я дістала добру науку; ця помилка жахлива, принизлива, але вона надасть мені розважливості на все життя“.

„Чому не правда те, що я сказав?— думав Жюльєн,— чому кохання до цієї божевільної мене мучить і досі?“

Це кохання, замість зникнути, як він сподівався, швидко зростало. „Вона божевільна, це так,—казав він собі,—але хіба це позбавляє її принадності? Хіба є в світі вродливіша дівчина? Хіба не поєднує в собі мадмуазель де-ла-Моль усіх принад, що їх може дати найвитонченіша цивілізація?“ Спогади про минуле щастя охопили Жюльєна і вмить знищили всі зусилля розуму.

Розум марно бореться з такими спогадами, його суворі зусилля тільки збільшують їх чари.

Через двадцять чотири години після того, як була розбита старозинна японська ваза, Жюльєн справді був найнещаснішою людиною в світі.

Розділ XXI

СЕКРЕТНА НОТА

Car tout ce que je raconte, je l'ai vu; et si j'ai pu me tromper en le voyant, bien certainement je ne vous trompe point en vous le disant.

Lettre à l'Auteur.*

Маркіз покликав його. Пан де-ла-Моль немов помолодшав, очі його блищали.

— Поговорімо трохи про вашу пам'ять,—сказав він Жюльєнові,—кажуть, що вона надзвичайна! Чи могли б ви вивчити напам'ять чотири сторінки й проказати їх у Лондоні? але не змінюючи жодного слова.

Маркіз незадоволено бгав сьогоднішню „La Quotidienne“, марно стараючись приховати надзвичайну серйозність, якої Жюльєн ніколи в ньому не бачив, навіть коли йшлося про процес Фрілера.

* ... Бо я бачив усе, про що розповідаю; і якщо очі мої могли помилитись, то я в своєму оповіданні не обманю вас. Лист до автора.

Жюльєн був досить вихований, щоб удати, ніби не помічає його заклопотаності.

— Мабуть, цей номер „La Quotidienne“ не дуже цікавий, але, з дозволу пана маркіза, завтра вранці я матиму честь проказати йому всю газету.

— Як? навіть об'яви?

— Зовсім точно, не пропустивши ні слова.

— Ви даєте мені слово? — спитав маркіз з раптовою серйозністю.

— Так, пане, і тільки боязнь не додержати його може затьмарити мою пам'ять.

— Справа в тому, що я забув вас спитати про це вчора. Я не вимагаю вашої клятви ніколи не повторювати того, що ви почуєте. Я занадто добре знаю вас, щоб образити вас цим. Я за вас поручився. Я повезу вас в один салон, де зберуться дванадцять осіб; ви записуватимете слова кожної з них. Не турбуйтеся, це буде не безладна розмова, говоритимуть по черзі, хоч не скажу, щоб дуже доладно, — додав маркіз у властивому йому тоні лукавої жартівливості. — Поки ми говоритимемо, ви напишете сторінок з двадцять; потім ми повернемось сюди й скоротимо ці двадцять сторінок до чотирьох. Завтра вранці ви прокажете мені ці чотири сторінки замість цілого номера „La Quotidienne“. Незабаром після цього ви виїдете; в дорозі вам слід удавати юнака, що мандрує заради розваги. Намагайтесь не притягати до себе уваги. Ви приїдете до значної особи; там вам треба буде поводитись з іще більшою обачністю. Йдеться про те, щоб обдурити всіх прибічників цієї особи, бо серед її секретарів і слуг є запроданці нашого ворога; вони підстерігають наших агентів, щоб їх перехопити. Ви одержите зовсім незначний рекомендаційний лист. В ту хвилину, як на вас гляне його ясновельможність, ви витягнете мій годинник: ось він, я даю вам його на час мандрівки. Щоб з цим покінчити, надіньте його зараз, а мені дайте ваш. Герцог візьметься сам написати під вашу

диктовку чотири сторінки, які ви вивчите напам'ять. Тільки після цього, але не раніше,— занотуйте це!— ви можете, якщо його ясновельможність вас запитає, розповісти про засідання, на якому ви будете присутні. Вам не доведеться нудьгувати в дорозі, бо між Парижем і резиденцією цієї значної особи є люди, які дуже охоче вистрілили б з рушниці в пана абата Сореля. В такому разі його місії кінець, і справа затягнеться; бо як, любий мій, зможемо ми взнати про вашу смерть? адже ви не можете бути таким запопадливим, щоб самому повідомити нас про неї! Зараз же біжіть і купіть собі готовий костюм,— провадив маркіз, знов прибираючи серйозного виразу.— Вдягніться по позаторішній моді. Треба, щоб сьогодні ввечері ви виглядали неохайним. В дорозі, навпаки, ви матимете звичайний вигляд. Ви здивовані, ваша підозрілість вам щось підказує? Так, друже мій, одна з поважних осіб, яка перед вами висловлюватиме свої міркування, здатна надіслати відомості, на підставі яких вам можуть дати в кращому разі опіуму в якійнебудь гостиниці, де ви вечерятимете.

— Краще проїхати зайвих тридцять льє, ніж їхати прямою дорогою. Я гадаю, йдеться про Рим...

Маркіз прибрав такого погордливого й незадоволеного виразу, якого Жюльєн не бачив у нього після церемонії в Бре - Ле - О.

— Про це ви дізнаєтесь, пане, коли я вважатиму за потрібне вам сказати. Я не люблю запитань.

— Я не мав на думці запитувати,— палко вигукнув Жюльєн,— присягаюсь, пане, я тільки думав уголос; я шукав у своїй уяві найнебезпечнішого шляху.

— Так, здається, ви справді далеко полинули в уяві. Ніколи не забувайте, що посол, та ще й такий молодий, як ви, не повинен силувати довіри.

Жюльєн був глибоко вражений, але зовсім даремно. Він самолюбно шукав собі виправдання, проте не знаходив його.

— Зрозумійте ж, — додав пан де-ла-Моль, — що, зробивши якунебудь дурницю, людина звичайно посилається на свою добросердечність.

Через дві години Жюльєн з'явився до передпокою маркіза у вигляді нижчого службовця в старенькому костюмі, з галстуком сумнівної білості, вся його постать була позначена чимось педантським.

Побачивши його, маркіз зареготався і тільки тоді Жюльєн почув себе виправданим.

„Якщо й цей юнак мене зрадить, — казав собі пан де-ла-Моль, — на кого ж тоді звіритись? Адже, коли щось робиш, треба на когонебудь поклатися. В мого сина і його блискучих друзів тієї ж породи вистачить хоробрості й відданості на сто тисяч людей; якби довелось битись, вони б загинули біля підніжжя трону; вони знають усе, крім того, що потрібне в дану хвилину. Хай мені біс, якщо хоч один з них може вивчити напам'ять чотири сторінки й проїхати сто льє так, щоб його не вистежили. Норбер зуміє піти на смерть, як його предки, але це заслуга кожного рекрута...“

Маркіз поринув у глибокий задум. „Та й піти на смерть цей Сорель, мабуть, зуміє не гірше за нього...“

— Сідайте в карету, — сказав маркіз, немов бажаючи прогнати докучливу думку.

— Пане, — сказав Жюльєн, — поки мені перешивали цей костюм, я вивчив напам'ять першу сторінку сьогоднішньої „La Quotidienne“.

Маркіз узяв газету, і Жюльєн проказав їй без жодної помилки. „Добре, — подумав маркіз, що цього вечора був великим дипломатом, — проказуючи, юнак принаймні не помічає, якими вулицями ми їдемо“.

Вони увійшли до великої вітальні дуже сумного вигляду; стіни її до половини були оббиті зеленим бархатом, а далі — дерев'яними панелями. Похмурий лакей розставляв на середині кімнати великий обідній стіл, перетворюючи його на стіл для засідань за допомо-

гою величезного зеленого сукна, вкритого чорними плямами, що, мабуть, вислужив своє в якомусь міністерстві.

Хазяїн дому був величезною на зріст людиною; ім'я його не було назване. Жюльєнові здалося, що в нього обличчя й мова людини, обтяженої травленням.

Маркіз зробив Жюльєнові знак сісти біля дальшого кінця стола. Щоб зайнятись чимнебудь, він почав застругувати пера. Зирнувши крадькома, Жюльєн помітив сім співбесідників, але всі вони сиділи спинами до нього. Двоє, здавалось, говорили з паном де-ла-Модем як рівні, інші поводитись більш-менш шанобливо.

Без доповіді увійшла ще одна особа. „Як дивно,— подумав Жюльєн,— в цьому салоні не доповідають про гостей. Невже цієї обережності вжито через мене?“— Всі підвелися назустріч новоприбулому. Він мав той самий почесний орден, що й троє з присутніх у кімнаті осіб. Розмовляли тихо. Жюльєн міг міркувати про новоприбулого тільки з його зовнішності й манер. Він був невеликий на зріст, товстий, рум'яний, і його блискучі очі не мали іншого виразу, крім виразу лютого дикого кабана.

Увагу Жюльєна притягла особа, що увійшла слідом за згаданою і являла цілковиту протилежність їй. Це була висока блда людина в трьох або чотирьох жилетах. Погляд її був ласкавий, манери гречні.

„Як ця людина нагадує старого безансонського єпископа!“— подумав Жюльєн.

Людина, очевидно, була з духовних; на вигляд їй було не більше п'ятдесяти чи п'ятдесяти п'яти років, манери її були батьківські.

З'явився молодий агдський єпископ і дуже здивувався, помітивши серед присутніх Жюльєна. З часу церемонії в Бре-Ле-О він ніколи не сказав йому ані слова. Його здивований погляд збентежив і роздратував Жюльєна. „Що ж це!— сказав він собі,— невже

зустріч з знайомою людиною завжди мені шкодитиме? Мене зовсім не бентежать усі ці вельможі, яких я бачу вперше, а погляд молодого єпископа мене леденить. Треба визнати, що з мене дуже дивовижна й дуже нещасна людина“.

Незабаром шумно увійшов якийсь надзвичайно чорнявий чоловічок, почавши говорити вже в дверях. В нього було жовтувате обличчя і трохи божевільний вигляд. Як тільки увійшов цей невгамовний балакун, утворились групи, мабуть, щоб уникнути нудного обов'язку слухати його.

Декілька осіб відійшли від каміна і наблизились до того краю стола, де сидів Жюльєн. Він тепер не знав, як тримати себе, бо всупереч усім намаганням не міг не чути і, при всій своїй недосвідченості, не розуміти того, про що тут так одверто розмовляли; проте він бачив, як всі ці високі особи були зацікавлені в тому, щоб це не стало відомим.

Жюльєн якомога повільніше застругував пера, їх уже було два десятки, і незабаром вони мали вичерпатись. Марно шукав він наказу в очах пана де-ла-Моля,—маркіз забув про нього.

„Те, що я роблю,—смішне,—казав собі Жюльєн, застругуючи пера;—але отакі посередні особи, що з власної волі чи з чийогось наказу взялися до таких важливих справ, повинні бути дуже вимогливі. На нещастя, мій погляд має в собі щось запитливе і мало шанобливе, що їм було б неприємне. Та коли я спущу очі, я матиму такий вигляд, немов прислухаюсь до їх слів“.

Він чув такі дивовижні речі, що збентеження його зростало дедалі більше.

Розділ XXII

ДИСКУСІЯ

La république ! — Pour un, aujourd'hui, qui sacrifierait tout au bien public, il en est des milliers et des millions qui ne connaissent que leurs jouissances, leur vanité. On est considéré, à Paris, à cause de sa voiture et non à cause de sa vertu.

Napoléon. Mémorial.*

Поспішно увійшов лакей, доповідаючи: „Пан герцог де ***“.

— Мовчіть, ви просто йолоп,— сказав герцог, увіходячи. Він так прекрасно, так велично вимовив ці слова, що Жюльєн мимоволі подумав: „Мабуть, лаяти слуг—це єдине, що вміє робити ця значна особа“. Жюльєн глянув і в ту ж мить спустив очі. Він так добре вгадав значення новоприбулого, що трепетав, щоб його погляд не здався нескромним.

Герцогові було років п'ятдесят; одягнений як денді, пружна хода. В нього була вузька голова, великий ніс, обличчя випнуте вперед; важко уявити собі благородніший і незначніший вигляд. З його появою засідання розпочалося.

Міркування Жюльєна з приводу фізіогноміки були раптом перервані голосом пана де-ла-Моля.

— Рекомендую вам пана абата Сореля,— сказав маркіз.— Він обдарований дивовижною пам'яттю. Тільки годину тому я сказав йому про почесну місію, яка на нього може бути покладена, і на доказ своєї пам'яті він вивчив першу сторінку „La Quotidienne“.

* Республіка! — В наші дні на одного, що пожертвував би всім заради щастя народу, є тисячі й мільйони таких, що знають тільки свої втіхи, своє честолюбство. В Парижі людину поважають за її виїзд, а не за чесноту. Наполеон „Меморіал“.

— А, закордонні новини цього бідолахи N...— сказав хазяїн дому. Він поквапливо взяв газету, глянув на Жюльєна якось комічно, бо намагався прибрати поважного виразу, і сказав йому:

— Кажіть, пане.

Запанувала глибока тиша, всі дивились на Жюльєна; він так прекрасно показував, що герцог сказав йому після двох десятків рядків:

— Досить.

Чоловічок з поглядом дикого кабана сів; він був головою зборів. Зайнявши місце, він показав Жюльєнові на ломберний столик і жестом звелів поставити його біля себе. Жюльєн сів тут з усім своїм письмовим приладдям. Він нарахував навколо стола під зеленим сукном дванадцять осіб.

— Пане Сорель,— сказав герцог,— вийдіть у суміжну кімнату, вас покличуть.

Хазяїн дому здавався дуже занепокоєним.

— Віконниці не позачинювані,— сказав він півголосно своєму сусідові.— Не треба дивитись у вікна,— подурнячому крикнув він Жюльєнові.

„Ось я й устряв у змову,— подумав той.— На щастя, вона не з тих, що приводять на Гревську площу. Та навіть хоч би вона була й небезпечна, я мушу піти на це і на ще більше заради маркіза. Яке було б щастя, коли б я міг відшкодувати його за горе, що його може загодіяти йому моє шалене кохання“.

Думаючи про своє кохання і свої нещастя, він оглядав усе навколо, щоб не забути нічого. Тільки тепер він згадав, що маркіз не назвав лакеєві вулиці і наказав взяти візника, чого він ніколи не робив.

Жюльєн довго був сам у вітальні, оббитій червоним бархатом з широкими золотими галунами. Тут на полиці було велике розп'яття з слонової кості, а на каміні лежала книга „Про папу“ де-Местра з золотим обрізом, в розкішній оправі. Жюльєн розгорнув її, щоб не здавалось, ніби він підслухує. Подеколи в су-

сідній кімнаті гомоніли дуже голосно. Кінець - кінцем двері відчинились, і його покликали.

— Не забувайте, панове, — казав голова, — що відтепер ми говоримо в присутності герцога де***. Цей пан, — сказав він, показавши на Жюльєна, — молодий левіт, відданий нашій святій справі; за допомогою своєї дивовижної пам'яті він легко перекаже всі наші промови.

— Слово належить вам, пане, — сказав він, звертаючись до особи з батьківським виразом, на якій було три або чотири жилети. Жюльєн подумав, що природніш було б назвати цього пана в жилетах на ім'я. Він присунув папір і почав писати.

(Тут автор хотів вмістити сторінку крапок. — Це буде незграбно, — сказав видавець, — а для такого легкого твору незграбність — смерть.

— Політика, — віказав автор, — це камінь, прив'язаний на шию літератури і може її потопити менше, ніж за півроку. Політика серед витворів фантазії — те саме, що постріл з пістолета під час концерту. Цей звук оглушливий, але не енергійний. Він не гармонує з жодним інструментом. Політика до смерті образить одну половину читачів і набридне другій, яка знайшла її дуже своєрідною і енергійною в ранковій газеті. — Якщо ваші дійові особи не розмовлятимуть про політику, — провадив видавець, — це не будуть французи 1830 року, і ваша книга не буде дзеркалом, як ви претендуєте).

Жюльєн написав протокол на двадцяти шести сторінках; ми наводимо тут блідий витяг, бо, як і скрізь, нам довелося пропустити смішне, що в надмірній кількості може здатись огидним або неправдоподібним (див. „Gazette des Tribunaux“).

Людина з жилетами і з батьківським виразом (мабуть, єпіскоп) часто усміхалась, і тоді її очі з тремтливими повіками ставали блискучими й набували не такого непевного виразу, як звичайно. Цій особі першій надали слово перед герцогом (але яким герцогом? —

питає себе Жюльєн), очевидно на те, щоб вона виклала загальну думку і виконала обов'язок прокурора; її промова була позначена, на думку Жюльєна, тією ж непевністю й відсутністю рішучих висновків, яку часто закидають судовикам. Під час дебатів герцог навіть закинув йому це.

Після численних моральних фраз, сповнених філософської поблажливості, людина з жилетами сказала:

— Благородна Англія, керована великим безсмертним Піттом, витратила сорок мільярдів франків на боротьбу з революцією. Я дозволю собі одверто висловити одну сумну істину; Англія не зрозуміла як слід, що проти такої людини, як Бонапарт, — особливо коли йому могли протиставити тільки добрі наміри, — був лише один рішучий захід — особистого порядку.

— А, знов вихваляння вбивства! — сказав хазяїн дому з тривою.

— Будь ласка, без ваших сентиментальних казань! — прикро зауважив голова; його оченята дикого кабана люто виблискували. — Кажіть далі, — сказав він людині з жилетами. Щоки й лоб голови побагровіли.

— Благородна Англія, — провадив доповідач, — тепер розчавлена, бо кожен англієць, перше ніж платити за хліб, змушений платити проценти на сорок мільярдів франків, витрачених на боротьбу з якобінцями. В Англії вже нема Пітта ...

— В неї є герцог Веллінгтон, — сказав якийсь військовий, прибравши дуже значного виразу.

— Прошу ласкаво, панове, не перебивайте, — скрикнув голова; — якщо ми й далі сперечатимемось, не потрібні будуть послуги пана Сореля.

— Відомо, що в пана сила думок, — сказав герцог ображено, дивлячись на військового, колишнього наполеонівського генерала.

Жюльєн помітив, що ці слова містили в собі якийсь особистий і дуже образливий натяк. Всі усміхнулись; генерал-перебіжчик не тямив себе від люті.

— Немає вже Пітта, панове,— провадив доповідач таким тоном, немов утратив надію переконати слухачів своїми доказами.— Та якби з'явився в Англії другий Пітт, не можна обманювати народ двічі тими самими способами ...

— Саме тому генерал-переможець, другий Бонапарт,— неможливий у Франції,— скрикнув військовий, знов уриваючи промовця.

На цей раз ні голова, ні герцог не наважились розсердитись, хоч Жюльєн бачив, як їм цього хотілось. Вони спустили очі, і герцог зітхнув так, що всі почули.

Але доповідач був роздратований.

— Присутні бажають, щоб я закінчив,— сказав він з запалом і зовсім покинувши усмішливу чемність і розмірену мову, яка спочатку здавалась Жюльєнові властивою його вдачі:— бажають, щоб я кінчив, і не зважають на мої зусилля не образати нічиїх вух, хоч би які довгі вони були. Ну, що ж, панове, я скажу коротко і дуже простими словами. Англія не має ні одного су на цю добру справу. Сам геніальний Пітт, якби він воскрес, не зумів би обдурити англійських дрібних власників, бо тепер вони знають, що одна недовга ватерлооська кампанія коштувала їм мільярд франків. Якщо від мене вимагають чіткості,— додав доповідач, хвилюючись дедалі більше,— я скажу: „Допомогайте самі собі“, бо Англія не має жодної гінеї до ваших послуг, а коли Англія не дасть грошей,— Австрія, Росія, Прусія, що мають тільки відвагу, а не гроші, не зможуть витримати проти Франції більше, ніж одну-дві кампанії. Можна надіятись, що молоді солдати, зібрані під прапором якобінізму, будуть розбиті в першій кампанії або в другій; але — можете мене вважати за революціонера, — ручуся, що в третій ви матимете справу з солдатами 1794 року, які були зовсім не схожі на селян, набраних 1792 року.

Тут промовця дерервали з трьох або чотирьох місць одночасно.

— Пане,— сказав голова Жюльєнові,— підіть у суміжну кімнату, переписіть початок протоколу, написаний вами.

Жюльєн вийшов з великою досадою: доповідач саме заговорив про можливості, які він завжди обмірковував.

„Вони бояться, що я з них глузуватиму“,— подумав він. Коли його знов покликали, пан де-ла-Моль говорив з серйозністю, що здалася дуже смішною Жюльєнові, який його добре знав:

— ... так, панове, саме про цей нещасний народ можна сказати: „Буде він богом, столом чи мискою?“ „Він буде богом!“— вигукує байкар. До вас, панове, стосуються ці благородні і глибокі слова. Дійте самі, і благородна Франція буде знов майже такою, якою зробили її наші предки і якою ми її бачили перед смертю Людовіка XVI. Англія, принаймні її благородні лорди, ненавидять підлий якобінізм не менше, ніж ми. Без англійського золота Австрія, Росія, Пруссія не можуть дати більше як два-три бої. Чи вистачить цього на те, щоб забезпечити щасливу окупацію, як та, що її так безглуздо пустив на вітер Рішельє, в 1817 році? Я не думаю.

Тут промовця перепинили, але всі зашикали. Перепинив знову той колишній генерал імперії; він добирався блакитної стрічки і тому хотів грати роль серед авторів секретної ноти.

— Я не думаю,— провадив далі пан де-ла-Моль, коли шум ушух;— він зробив наголос на слові я з самовпевненістю, що дуже сподобалася Жюльєнові.— „Яка чудова гра,— подумав він, і перо його літало майже так само швидко, як промова маркіза.— Добре сказаним словом пан де-ла-Моль знищує двадцять кампаній цього перебіжчика“.

— Не тільки іноземцям,— провадив маркіз розмірним тоном,— можемо ми завдячувати новою військовою окупацією. Вся ця молодь, що пише запальні статті в „Globe“⁷⁶, дасть вам три або чотири тисячі молодих

капітанів, серед яких можуть зустрітись Клебер, Гош, Журдан, Пішегрю, хоч вони будуть і не з такими добрими намірами, як останній.

— Ми не зуміли уславити його, — сказав голова, — треба було увічнити його пам'ять.

— Треба, щоб нарешті у Франції утворилось дві партії, — провадив пан де - ла - Моль, — і не тільки номінальні, а справді дві чітко розмежовані партії. Ми повинні нарешті знати, кого треба розчавити. З одного боку — журналістів, виборців, одне слово — громадську думку, молодь і всіх її прихильників. В той час, як вона захоплюється шумом власних пустих фраз, ми маємо незаперечну перевагу використувати бюджет.

Тут знов його перепинили.

— Ви, пане, — сказав надзвичайно погордливо й спокійно пан де - ла - Моль особі, що перебила його, — ви не використовуєте бюджет (якщо вас ображає це слово), ви поглинаєте сорок тисяч франків з державного бюджету і вісімдесят тисяч франків з коронних сум. Так ось, пане, ви змушуєте мене взяти вас за приклад, і я не боюся це зробити. Ви повинні були б, — як ваші благородні предки, що пішли за Людовіком святим у хрестовий похід, — виставити нам за ці сто двадцять тисяч франків принаймні один полк, показати одну роту, — та що я кажу! — хоч півроти, хоч півсотні бійців, готових до бою і відданих на життя й на смерть справедливій справі. А у вас є тільки лакеї, які в разі повстання налякають вас самих. Трон, вівтар, аристократія можуть загинути завтра, панове, якщо ви не забезпечите собі в кожному департаменті п'яти сотень відданих людей, але я кажу відданих не тільки в розумінні французької відваги, але й іспанської вірності. Половина цього війська мусить складатись з наших дітей, племінників, одно слово, з справжніх дворян. Кожен з них матиме при собі не балакучого міщанина, готового начепити триколюрову кокарду, якщо повернеться 1815 рік, а простого й щиросердого селяни-

на, як Кателіно. Наш дворянин навчить його, зробіть по змозі з нього молодшого брата. Хай кожен з нас пожертвує п'яту частину свого прибутку на утримання цього невеличкого загону в п'ятсот відданих бійців в кожному департаменті. Тоді ви можете розраховувати й на іноземну окупацію. Ніколи іноземний солдат не пройде навіть до Діжона, не будши певен того, що знайде п'ятсот дружніх бійців у кожному департаменті. Іноземні монархи будуть з вами розмовляти тільки після того, як ви їх повідомите, що двадцять тисяч дворян готові взятися до зброї і відчинити їм двері Франції. Це важка справа, — скажете ви; що ж, п'яте, така ціна наших голів. Між волею друку і нашим існуванням, як дворян, — війна і смерть. Станьте промисловцями, селянами або візьміться до зброї. Якщо хочете, будьте боязкі та не будьте дурні: відкрийте очі. — Формуйте батальйони, — скажу я вам словами якобінської пісні. Тоді знайдеться якийнебудь благородний Густав-Адольф; зворушений неминучою небезпекою, що загрожує монархічному принципі, він вирушить за триста льє від своєї батьківщини і зробить для вас те, що Густав II зробив для протестантів. Чи, може, ви хочете й далі говорити, а не діяти? Тоді через п'ятдесят років у Франції будуть самі президенти республіки і жодного короля. А з цими шістьма літерами — к - о - р - о - л - ь — зникнуть і священники і аристократія. Я бачу тільки кандидатів, що догоджатимуть замурзаній більшості. Ви можете заперечити, сказавши, що у Франції нема зараз генерала, якому всі довіряють, якого знають і люблять, що армія організована тільки в інтересах трону і вівтаря, що в неї відібрано всіх старих бійців, тоді як в кожному з австрійських і пруських полків можна нарахувати десятків з п'ять унтер-офіцерів, що бачили вогонь. Двісті тисяч юнаків з дрібної буржуазії обожають війну...

— Облиште прикрі істини, — сказала, самовпевнено поважна особа, що, мабуть, була в дуже високому

духовному сані, бо пан де-ла-Моль приємно усміхнувся, замість розсердитись; для Жюльєна це означало багато.

— Облиште прикрі істини; скажімо коротко, панове: людина, якій мають відтяти ногу, вражену гангреною, марно запевняла б свого хірурга, що хвора нога зовсім здорова. Я дозволю собі, панове, назвати благородного герцога де *** нашим хірургом.

„Нарешті велике слово сказане, — подумав Жюльєн, — значить, я вирушу цієї ночі в ...“

Розділ XXIII

ДУХІВНИЦТВО, ЛІСИ, СВОБОДА

La première loi de tout être, c'est de se conserver, c'est de vivre. Vous semez de la ciguë et prétendez voir mûrir des épis.

Machiavel *.

Поважна особа провадила далі; видно було, що вона обізнана зі справою; вона висловлювала великі істини з лагідним і поміркованим красномовством, яке надзвичайно сподобалось Жюльєнові:

1. Англія не має жодної гінеї до наших послуг; там у моді економія і Юм. Навіть „Святі“ не дадуть нам грошей, а пан Бругем буде з нас глузувати.

2. Від європейських монархів не можна добитись більше двох кампаній без англійського золота, а проти дрібної буржуазії двох кампаній не досить.

3. Необхідно утворити у Франції озброєну партію, без чого європейські монархи не наважаться навіть на дві кампанії.

Четвертий пункт, який я наважуюсь вам пропонувати, як очевидний, такий:

* Перший закон всякої живої істоти — зберігати існування, жити. Ви сієте отруту, а чекаєте, що вистигатиме колос. Макиавеллі.

Неможливо утворити у Франції озброєну партію без духовенства. Я сміливо кажу це, і берусь довести вам, панове, що треба все дати духовенству. Бо воно піклується про свою справу день і ніч, під проводом осіб високообдарованих, що живуть далеко від бур, за триста льє від нашого кордону...

— А, Рим, Рим! — скрикнув хазяїн дому ...

— Так, пане, Рим! — провадив кардинал гордовито. — Хай у часи вашої молодості були в моді такі більш-менш талановиті дотепи, але я одверто скажу тепер, 1830 року, що тільки духовенство, кероване Римом, розмовляє з простим народом. П'ятдесят тисяч священників повторюють ті самі слова в один день, призначений керівниками, і на народ, — а це ж він, зрештою, постачає солдатів, — далеко більше впливає голос його священників, ніж усі віршики в світі... — Цей особистий натяк викликав гомін. — Дух церкви — вищий, ніж ваш, — провадив кардинал, підвищуючи голос. — Всі кроки, які ви робите в напрямку основної мети — створити у Франції озброєну партію, — вже робилися нами. — (Тут він навів факти). — Хто дав вісімдесят тисяч рушниць Вандеї? і т. д. і т. д. Поки духовенство не одержить назад своїх лісів, воно лишиться неможливим. При першій війні міністр фінансів напише своїм агентам, що гроші є тільки для парафіяльних кюре. По суті Франція не віруюча, але войовнича. Хоч би хто був привідцем війни, він буде популярним, бо воювати — значить примусити голодувати єзуїтів, як каже простий народ, воювати — це значить позбавити безмежно гордовиту Францію загрози інсземної інтервенції.

Кардинала слухали прихильно ...

— Треба, — сказав він, — щоб пан де-Нерваль залишив міністерство, його ім'я марно дратує народ.

При цих словах всі підвелись і заговорили разом. „Мене знов попросять вийти“, — подумав Жюльєн. Але навіть обачливий голова забув про існування Жюльєна.

Всі обернулись до людини, яку Жюльєн пізнав; це був пан де-Нерваль, перший міністр; Жюльєн бачив його на балу в герцога де-Ретца.

„Безладдя досягло крайньої міри“, — як пишуть газети про дебати в палаті. Тільки через чверть години всі трохи заспокоїлись.

Тоді підвівся пан де-Нерваль і почав говорити своїм апостольським тоном:

— Не буду запевняти вас, — сказав він якимсь дивним голосом, — що я не дорожу посадою міністра. Мені довели, панове, що моє ім'я збільшує сили якобінців, відштовхуючи від нас багатьох поміркованих. Отже, я охоче покинув би міністерство, але шляхи господні відомі небагатьом. Крім того, — додав він, пильно дивлячись на кардинала, — в мене є місія. Небо сказало мені: ти покладеш голову на ешафот або відновиш монархію у Франції і обернеш палати на те, чим були парламенти при Людовіку XV. І я це зроблю, панове.

Він замовк і сів; запанувала глибока тиша.

„Ось прекрасний актор“, — подумав Жюльєн. Він помилявся, бо, як і звичайно, приписував людям більше розуму, ніж у них було. Пан де-Нерваль, схвильований жвавою дискусією і, особливо, щирістю висловлювань, в цю хвилину вірив у свою місію. Ця людина при всій своїй сміливості була позбавлена здорового розуму.

Під час мовчання, що настало після пишних слів — „я це зроблю“, пробило дванадцятую годину. Жюльєнові здалося, що бій годинника був поважний і похоронний. Він був схвильований.

Дискусія скоро розгорілась із зростаючою енергією і, головне, з неймовірною одвертістю. „Вони мене отруять, — іноді спадало на думку Жюльєнові. — Як можна казати такі речі при плебеї?“

Пробило другу годину, а дискусія ще тривала. Хазяїн дому давно спав; пан де-ла-Моль був змушений подзвонити, щоб принесли нові свічки. Пан де-Нерваль, міністр,

пішов у три чверті другої години; перед тим він кілька разів уважно придивлявся до Жюльєна в дзеркалі, що було біля нього. Здавалося, всі почули себе краще, коли він вийшов.

Поки слуги міняли свічки, людина з жилетами сказала тихенько своєму сусідові:

— Бог знає, що цей пан розповість королю. Він може виставити нас у смішному вигляді і пошкодити нашому майбутньому. Треба визнати, що, з'явившись сюди, він виявив велику самовпевненість, щоб не сказати зухвалість. Він тут бував до того, як став міністром. Але портфель все змінює, зв'язуючи людину; він повинен був би це усвідомити.

Як тільки вийшов міністр, наполеонівський генерал заплющив очі і, пославшись на свій стан здоров'я і рани, глянув на годинник і пішов.

— Закладаюся, що генерал побіг за міністром,— сказала людина з жилетами.— Він буде виправдуватись у тому, що був тут, і запевняти, що обдурює нас.

Коли сонні слуги повставляли нові свічки, голова сказав:

— До справи, панове, не будемо намагатись переконати один одного. Згадаймо про зміст ноти, яка буде через дві доби перед очима наших закордонних друзів. Мовилось про міністрів. Тепер, коли пан де-Нерваль вийшов, ми можемо сказати: що нам до міністрів? ми їх примусимо пристати до нас.

Кардинал похвалив цю думку хитрою усмішкою.

— Немає нічого легшого, як змалювати в кількох словах наше становище,— сказав молодий агдський єпископ із стриманим запалом фанатичної екзальтації; Жюльєн помітив, що спочатку лагідні й спокійні очі його загорілись після години дискусії. Тепер душа його кипіла, мов лава Везувія.

— Між 1806 і 1814 роками Англія зробила тільки ту помилку,— казав він,— що не діяла безпосередньо і особисто проти Наполеона. З того часу, як він наро-

бив герцогів і камергерів, як він поновив трон, місія, покладена на нього богом, була закінчена; він був уже непотрібний, і його треба було принести в жертву. Святе письмо навчає нас в багатьох місцях, як треба кінчати з тиранами. (Тут було наведено багато латинських цитат).

— Тепер, панове, доведеться принести в жертву не людину, а Париж. Ціла Франція наслідує Париж. Навіщо озброювати по п'ятсот людей в кожному департаменті? Це небезпечно і не досягне мети. Навіщо вплутувати Францію в таку річ, яка стосується тільки Парижа? Тільки Париж з його газетами і салонами породив це зло; хай же загине цей новий Вавілон.

— Треба покінчити з розбратом між вівтарем і Парижем. Ця катастрофа буде навіть корисна для світських інтересів трону. Чому Париж і дихнути не смів при Бонапарті? Спитайте про це в гармати церкви св. Роха!

.....

Жюльєн і пан де-ла-Моль вийшли аж о третій годині.

Маркіз був сконфужений і втомлений. Вперше в житті він говорив з Жюльєном з благальною інтонацією, прохаючи ніколи не розповідати про надмірну ретельність — як він висловився — що її свідком йому довелось бути.

— Не кажіть про це й нашому закордонному другові, хіба що він буде дуже настоювати, щоб ви розповіли про цих молодих безумців. Що їм до того, що державний лад може бути повалений? Вони будуть кардиналами і знайдуть притулок у Римі. А ми в своїх замках будемо винищені селянами.

Тільки о три чверті п'ятої години була готова секретна нота, яку склав маркіз на підставі протоколу, написаного Жюльєном на двадцяти шести сторінках.

— Я стомився до смерті, — сказав маркіз, — і це відбилосся й на редакції ноти, бо вона в кінці написана

не досить ясно; я незадоволений з неї більше, ніж будь із чого, написаного мною за все життя. Тепер, друже мій,— додав він,— відпочиньте кілька годин, а, щоб вас не викр. ли, я сам замкну вас на ключ у вашій кімнаті.

На другий день маркіз одвіз Жюльєна до самотнього замку, досить віддаленого від Парижа. Хазяї цього замку були якісь підозрілі особи; Жюльєн вважав їх за священників. Йому дали паспорт на вигадане ім'я; в ньому, нарешті, було зазначено справжню мету подорожі; до цього часу він удавав, ніби не знає її. Він сів у коляску сам.

Маркіз зовсім не турбувався за його пам'ять. бо Жюльєн кілька разів проказав йому секретну ноту,— але він дуже боявся, щоб його не перехопили в дорозі.

— Головне, удавайте фата, що подорожує, аби згаяти час,— сказав він йому приязно в ту хвилину, коли Жюльєн виходив з вітальні.— Можливо, що на вчорашніх зборах був не один шпигун.

Подорож відбулася швидко і дуже нудно. Як тільки Жюльєн покинув маркіза, він забув і таємну ноту і свою місію, і поринув у думки про зневагу Матільди.

В одному селі, в кількох льє за Мецом, доглядач поштової станції сказав йому, що коней нема. Була десята година вечора. Жюльєн у великій досаді замовив вечерю. Покищо він походжав біля дверей і непомітно зайшов у двір, де були стайні. Коней не було.

„А проте цей чоловік має підозрілий вигляд,— казав сам до себе Жюльєн,— він якось зухвало розглядає мене“.

Як бачимо, наш герой з самого початку не довіряв тому, що йому казали. Він думав про те, як би втекти після вечері і, щоб дістати відомості про місцевість, вийшов з кімнати і пішов погрітись біля вогню в кухні. Яка була його радість, коли він побачив там сеньйора Джеронімо, славетного співака!

Розсівшись у кріслі, яке він наказав поставити біля

вогню, неаполітанець голосно ремствував і говорив більше, ніж двадцяттеро німецьких селян, що слухали його, пороззявлявши роти.

— Вони мене розорюють,— крикнув він Жюльєнові,— я обіцяв завтра співати в Майнці. Семеро можливо-владних князів з'їхались туди слухати мене. Та ходімо прогуляймося,— сказав він з значущим виразом.

Коли вони відійшли кроків на сто від шляху і їх ніхто не міг почути, він сказав Жюльєнові:

— Знаєте, в чому тут справа? Цей доглядач поштової станції— шахрай. Походжаючи туди-сюди, я дав двадцять су якомусь хлопчиськові, і він мені все розказав. В стайні на другому кінці села більше як двадцять коней. Вони хочуть затримати якогось кур'єра.

— Справді? — сказав Жюльєн з невинним виразом.

Але викрити хитрощі — це ще не все, треба виїхати; а це не вдавалось сеньйорові Джеронімо і його другові.

— Почекаймо завтрішнього дня,— сказав нарешті співак.— Нам не довіряють. Може, вони підстерігають мене або вас. Завтра вранці ми замовимо добрий сніданок, і, поки його готуватимуть, підемо погуляти, зникнемо, наймемо коней і дістанемось дальшої станції.

— А ваші речі? — сказав Жюльєн, подумавши, що, може, сам Джеронімо посланий перехопити його. Доводилось вечеряти й лягати спати. Жюльєн ледве встиг заснути, як його раптом збудили голоси двох осіб, що досить безцеремонно розмовляли в його кімнаті.

Він пізнав хазяїна з потайним ліхтарем у руці. Світло було скероване на дорожню скриньку, яку Жюльєн звелів поставити у себе в кімнаті. Поруч з хазяїном стояв якийсь чоловік, спокійнісінько риючи у відкритій скрині. Жюльєн бачив тільки його рукава, дуже вузькі і чорні.

„Це сутана,— подумав він і тихенько схопив маленькі пістолети, які поклав під подушку.

— Не бійтесь, що він прокинеться, пане кюре,— казав хазяїн.— Їм подали вино, яке ви самі приготували.

— Не знаходжу ніякого сліду паперів, — відповів кюре. — Багато білизни, духів, помад, всяких дурниць; це сучасний юнак, зайнятий своїми втіхами й розвагами. Емісар, мабуть, той другий, що вдає іноземця і говорить з італійським акцентом.

Вони наблизились до Жюльєна, щоб потрусити кишені його дорожнього костюма. Він відчув спокусу повбигати їх, як злодіїв, бо це не могло призвести до небезпечних наслідків. Йому дуже хотілось це зробити. „Хіба я дурний, — сказав він собі, — це ж скомпрометує мою місію“. Оглянувши його одяг, священник сказав:

— Ні, це не дипломат.

Він відійшов від Жюльєна; і добре зробив. „Якщо він мене торкнеться, горе йому! — казав собі Жюльєн, — може, він хоче мене заколотися кинджалом, а цього я вже не допущу“.

Кюре обернувся. Жюльєн крадькома глянув на нього; яке було його здивовання, коли він побачив абата Кастанеда! І справді, хоч як тихо розмовляли ці особи, Жюльєнові з самого початку здалося, що один з голосів знайомий. Жюльєн відчув нестримне бажання очистити землю від одного з найпідліших негідників ...

„Але моя місія...“ — сказав він собі.

Кюре з своїм прибічником вийшли. Через чверть години Жюльєн удав, що прокинувся, і криками збудив усіх в домі.

— Я отруєний, — кричав він, — в мене жахливі болі!

Він шукав приводу, щоб піти до Джеронімо і допомогти йому. Співак ледве дихав, отруєний опієм, що був у вині.

Жюльєн, побоюючись якоїсь каверзи, повечеряв шоколадом, взятим з Парижа. Він ніяк не міг збудити Джеронімо, щоб умовити його негайно їхати.

— Хай мені дадуть ціле Неаполітанське королівство, — казав співак, — я не відмовлюсь в цю хвилину від насолоди спати.

— А сім можновладних князів?

— Хай чекають!

Жюльєн виїхав сам і вже без перешкод дістався значної особи. Цілий ранок він прогаяв, марно добираючись аудієнції. На щастя, о четвертій годині герцог захотів прогулятись. Жюльєн побачив, що він вийшов пішки, і, не вагаючись, наблизився, немов бажаючи попросити милостині. Підійшовши до значної особи на два кроки, він витяг годинник маркіза де-ла-Моля і підкреслено показав його.

— Ідіть за мною на відстані,— сказав герцог, не дивлячись на нього.

Відійшовши на чверть льє, герцог раптом зайшов у маленьке кафе. В одній з кімнат цієї мізерної корчми Жюльєн мав честь проказати герцогові свої чотири сторінки. Коли він закінчив, йому сказали:

— Повторіть і кажіть повільніше.

Герцог записував.

— Ідіть пішки до дальшої поштової станції. Залишіть тут вашу коляску і ваші речі. Дістаньтесь до Страсбурга, як хочете, і двадцять другого (тепер було десяте) будьте о пів на першу в цьому самому кафе. Тепер не виходьте з нього раніше, як через півгодини. Не кажіть нічого.

Такі були єдині слова, що їх почув Жюльєн. Цього було досить, щоб він проїнявся найпалкішим захопленням. „Ось як,— подумав він,— треба вести справи. Що сказав би цей великий державний муж, якби почув наших нестримних балакунів?“

Жюльєн витратив два дні на те, щоб дістатись до Страсбурга. Йому здавалось, що йому там нема чого робити. Він зробив гака. „Якщо цей чортів абат Кастанед мене впізнав,— то він не з таких, щоб втратити мій слід... і з якою насолодою він посміявся б з мене, не давши мені виконати мое доручення!“

Абат Кастанед, начальник поліції конгрегації єзуїтів на всьому північному кордоні, на щастя, не впізнав його. Єзуїти в Страсбурзі, хоч які вони були старанні,

не подумали стежити за Жюльєном. З орденом і в синьому рединготі він мав вигляд молодого військового, що дуже дбає про свою особу.

Розділ XXIV

СТРАСБУРГ

Fascination! tu as de l'amour toute son énergie, toute sa puissance d'éprouver le malheur. Ses plaisirs enchanteurs, ses douces jouissances sont seuls au delà de ta s: hère. Je ne pouvais pas dire en la voyant dormir: elle est toute à moi, avec sa beauté d'ange et ses douces faiblesses! La voilà livrée à ma puissance, telle que le ciel la fit dans sa miséricorde pour enchanter un coeur d'homme.

Ode de Schiller.*

Змушений перебути в Страсбурзі цілий тиждень, Жюльєн намагався знайти втіху в думках про воєнну славу і відданість батьківщині. Чи був він закоханий? Він і сам не знав, він тільки почував, що в його змученій душі панує Матільда, як необмежена владарка його щастя й уяви. Йому потрібна була вся сила його енергійного характеру, щоб не впасти в розпач. Він не міг думати ні про що, коли це не було щонебудь так чи інакше зв'язане з Матільдою. Честолюбство, навіть просто задоволена суєтність колись відтягали його думки від кохання до пані де-Реналь. Матільда поглинула все, він бачив її скрізь і в своєму майбутньому.

Пристрасть! Ти вмієш страждати з усією силою і енергією кохання. Тільки його принадні втіхи, його солодкі радощі поза твоєю сферою. Я не міг сказати собі, дивлячись, як вона спить: вона цілком моя, з своєю ангельською красою і з своїми милими хибами! вона в моїй владі, така, якою милосердне небо створило її, щоб чарувати людські серця. Шіллер. „Ода“.

В цьому майбутньому Жюльєн бачив тільки неуспіх. Це саме створіння, що було у Вер'єрі сповнене самопевненості, погордливості, тепер вдалося до крайньої і просто смішної скромності.

Ще три дні тому він з насолодою вбив би абата Кастанеда, а в Страсбурзі, якби з ним посварилась дитина, він визнав би, що правда на її боці. Перебираючи в пам'яті супротивників, ворогів, які зустрічались в його житті, він завжди вважав, що правда була не на його, Жюльєна, боці.

Причиною цього було те, що його невблаганним ворогом тепер стала його могутня уява, яка раніше малювала йому в майбутньому такі блискучі успіхи.

Цілковита самотність в чужому місті ще збільшувала владу його похмурої уяви. Яким скарбом був би для нього друг! „Та чи є в світі,— думав Жюльєн,— хоч одне серце, яке билось б для мене? І навіть, якби я мав друга, чи не змушувала б мене честь вічно мовчати?“

Сповнений смутку, катався він верхи в околицях Келя, містечка на березі Рейна, увічненого Дезе і Гувіоном Сен-Сіром. Німецький селянин показував йому струмочки, дороги, острівці на Рейні, уславлені через відвагу цих великих полководців. Жюльєн, лізою рукою керуючи конем, в правій держав розгорнуту чудову карту, яка прикрашає собою „Мемуари маршала Сен-Сіра“. Веселий вигук примусив його підвести голову.

Це був князь Коразов, його лондонський друг, що кілька місяців тому навчив його перших правил дендизму. Вірний цьому високому мистецтву, Коразов, що приїхав у Страсбург вчора, а в Келі був одну годину, що за все своє життя не читав і рядка про облогу 1796 року, взявся давати Жюльєнові пояснення. Німецький селянин вражено дивився на нього, бо досить розумів французьку мову, щоб помітити страшенні дурниці, які говорив князь. Жюльєн дивився на гарного

юнака зовсім іншими очима, ніж селянин; він захоплено милувався його умінням сидіти на коні.

„Яка щаслива вдача! — думав він. — Як прекрасно сидять на ньому штани, як елегантно підстрижене його волосся! Ах, якби я був такий, може, вона не відчула б до мене огиди після того, як три дні кохала мене“.

Князь, закінчивши оповідання про облогу Келя, сказав Жюльєнові:

— У вас вигляд трапіста, ви перебільшуєте принцип серйозності, який я вам подав у Лондоні. Сумний вигляд не відповідає гарному тонові: треба мати нудьгуючий вигляд. Якщо ви сумні, значить, вам чогось бракує, щось вам не вдалося, і ви цим показуєте свою нижчість. Навпаки, коли ви нудьгуєте, значить, нижчий той, хто марно намагався вам сподобатись. Зрозумійте ж, любий, яка важлива ваша помилка.

Жюльєн кинув екою селянинові, що слухав їх, роззявивши рот.

— Добре, — сказав князь, — жест граціозний, сповнений благородного презирства! Прекрасно!

І він пустив свого коня галопом; Жюльєн поїхав за ним у наївному захопленні.

„Ах, якби я був такий, вона не віддала б переваги Круазнуа переді мною!“ Чим більше його розум вражали смішні риси князя, тим сильніше він зневажав себе за те, що не може ними захоплюватись, і вважав себе за нещасного через те, що сам не мав їх. Огида до самого себе не може йти далі.

Князь бачив, що він глибоко засмучений.

— Е, любий мій, — сказав він йому по дорозі в Страсбург, — ви, мабуть, програли всі свої гроші, або закохались у якусь актрисочку?

Росіяни копіюють французькі звичаї, але завжди з запізненням на п'ятдесят років; тепер вони переживають вік Людовіка XV.

Жарти з приводу кохання викликали сльози на очах

Жюльєна. „Чому б мені не порадитися з цим милим юнаком?“ — сказав він собі раптом.

— Признаюсь, так, мій любий, — сказав він князеві, — ви бачите мене тут, в Страсбурзі, дуже закоханим і навіть покинутим. Чарівна жінка, що живе в одному з сусідніх міст, покинула мене після кількох днів палкого кохання, і горе вбиває мене.

Він змалював князеві під вигаданими йменами вчинки й характер Матільди.

— Не закінчуйте, — сказав Коразов. — Щоб ви довіряли своєму лікареві, я сам закінчу ваше признание. Чоловік цієї молоді жінки дуже багатий, або, певніше, вона сама належить до вищої місцевої аристократії. Вона, мабуть, горда з чогось.

Жюльєн кивнув головою, він не наважувався говорити.

— Прекрасно, — сказав князь, — ось три дуже гіркі ліки, яких ви почнете вживати негайно: поперше — щодня бачити пані... як її ім'я?

— Пані Дюбуа.

— Що за ім'я! — сказав князь, зареготавши; — пробачте, воно вам здається, мабуть, чарівним. Так ось, треба щодня бачити пані Дюбуа; особливо не здумайте виявляти при ній холодність і образу; згадайте великий принцип нашого часу: будьте протилежні тому, чого від вас чекають. Будьте зовсім таким, яким ви були за тиждень до того, як вона вас ошчасливила своєю ласкою.

— Ах, тоді я був спокійний, — скрикнув Жюльєн в розпачі, — мені здавалось, що я її зневажаю.

— Метелик опікається на свічці, — провадив князь, — порівняння старе, як світ! Отже, поперше, ви її бачитимете щодня. Подруге, ви залицятиметесь до якої-небудь жінки з її товариства, але не вдаючи палкого кохання, розумієте? Не ховаю від вас, що це дуже важка роль; ви будете грати комедію і, якщо це вгадають, ви провали.

— Вона така розумна, а я такий дурний! Я пропав, — сказав Жюльєн сумно.

— Ні, ви просто більше закохані, ніж я думав. Пані Дюбуа дбає виключно про свою особу, як і всі жінки, що їм небо дало занадто високе походження або багато грошей. Вона дивиться не на вас, а на себе, отже вона вас не знає. Під час двох чи трьох випадків кохання, яким вона до вас пройнялась в наслідок великих зусиль уяви, вона бачила у вас героя, про якого мріяла, а не те, чим ви є насправді... Та, чорт забери, це ж азбука, любий Сорель, хіба ви зовсім школяр?.. Чекайте! Зайдімо до цієї крамниці; ось чарівний чорний галстук, можна подумати, що він з майстерні Джона Андерсона на Берлінгтон-Стріт! Візьміть його, будь ласка, і закиньте далі цю жахливу чорненьку мотузку, що у вас на шиї.

— Тепер скажіть, — провадив князь, виходячи з найкращої галантерейної крамниці в Страсбурзі, — яке товариство пані Дюбуа? Боже великий, що за ім'я! Не гнівайтесь, мій любий Сорель, я просто не можу... До кого ви залицятиметесь?

— До найпершої святениці, дочки панчішного комерсанта, страшенно багатого. В неї найпрекрасніші в світі очі, вони мені дуже подобаються. Вона, безперечно, посідає одне з перших місць в країні, але, не зважаючи на всю свою гордовитість, дуже червоніє, коли хто-небудь згадує про торгівлю й крамниці. А на лихо, її батько був одним з найвидатніших в Страсбурзі комерсантів.

— Отже, коли розмовлятимуть про промисловість, — сказав князь, сміючись, — ви можете бути певні, що ваша красуня думатиме про себе, а не про вас. Це чудова і дуже корисна риса, вона не дасть вам ні на хвилинку забути від погляду її прекрасних очей. Успіх забезпечений.

Жюльєн мав на думці пані де-Фервак, яка часто бувала в палаці де-ла-Моль. Це була вродлива іноземка, що одружилася з маршалом рік тому. Здавалося, в неї не було іншої мети в житті, як примусити всіх забути,

що вона — дочка промисловця, і для того, щоб надати собі ваги в Парижі, вона зробилася втіленою чеснотою.

Жюльєн щиро захоплювався князем; чого б він не дав за те, щоб мати його смішні риси! Розмова двох друзів була нескінченна. Коразов не тямив себе з радощів: ніколи француз не слухав його так довго. Отже, — казав він собі у захваті, — я добився того, що мої вчителі слухають мої повчання!

— Ми умовились, — повторював він Жюльєнові десятий раз, — не виявляти й найменшого натяку на пристрась, розмовляючи в присутності пані Дюбуа з молодого красунею, дочкою панчішного крамаря з Страсбурга. Навпаки, в листах до неї — палка пристрась. Для чеснотливої жінки немає вищої насолоди, як читати гарно написаного любовного листа; це для неї хвилина відпочинку. Їй не доводиться прикидатись, вона наважується слухати голос серця. Отже, пишіть двічі на день.

— Ніколи в світі! — сказав Жюльєн в розпачі, — хай мене товчуть у ступі, але я не вигадую й трьох фраз; я — труп, любий друже, не сподівайтесь від мене нічого доброго. Залиште мене вмерти тут біля дороги.

— Та хто вам каже про те, щоб вигадувати фрази? В моєму дорожньому несесері лежать шість томів переписаних любовних листів. Є придатні для всіх жіночих вдач, є й для найвищої чесноти. Пам'ятаєте, як Каліський залицявся до найвродливішої в цілій Англії квакерші, в Річмонд-Террас, за три льє від Лондона?

Розлучившись з своїм другом о другій годині вночі, Жюльєн почував себе не таким нещасним.

На другий день князь звелів покликати писця, і через два дні Жюльєн одержав п'ятдесят три перенумеровані любовні листи, адресовані до найвищої і найсумнішої чесноти.

— П'ятдесят четвертого листа нема, — сказав князь, — бо квакерша випровадила Каліського; але що вам з того,

коли дочка панчішного комерсанта погано з вами поведеться; адже ваша мета — вплинути на серце пані Дюбуа?

Вони щодня катались верхи. Князь був захоплений Жюльеном. Не знаючи, чим довести йому свою раптову прихильність, він нарешті запропонував йому руку однієї з своїх кузин, багатой московської спадкоємиці.

— Коли ви одружитесь, — додав він, — то, дякуючи моєму впливові і вашому ордену, будете через два роки полковником.

— Алеж цей орден я одержав зовсім не від Наполеона!

— Дарма! — сказав князь, — хіба не він його вигадав? Все таки цей орден найпочесніший в Європі.

Жюльєн трохи не дав своєї згоди; але він мусив зараз повернутись до поважної особи. Він покинув Коразова, обіцяючи писати. Одержавши відповідь на привезену ним секретну ноту, він поспішив у Париж; залишившись протягом двох днів на самоті, він відчув, що покинути Францію і Матільду було б для нього гірше смерті. „Відмовлюсь від шлюбу з мільйонами, який мені пропонує Коразов, але виконаю його поради, — вирішив він. — Зрештою, зваблення — його спеціальність; він тільки й думає про це протягом п'ятнадцяти років, бо йому тридцять. Не можна сказати, щоб йому бракувало дотепності, він розумний і лукавий: ентузіазм, поезія несумісні з його вдачею: це прокурор — зайва підстава думати, що він не помиляється. Очевидно, мені треба залицятись до пані де-Фервак. Звичайно, вона мені добре набридне, але я дивитимусь на її прекрасні очі, що так нагадують очі жінки, яка мене найбільше кохала. Вона іноземка; цікаво вивчати нову вдачу. Я божевільний, я втопаю, я мушу виконувати поради друга, не покладаючись на самого себе“.

ЦАРСТВО ДОБРОЧЕСНОСТІ

Mais, si je prends de ce plaisir avec tant de prudence et de circonspection, ce ne sera plus un plaisir pour moi.

*Lope de Vega**.

Повернувшись у Париж, наш герой, тількищо виїшовши з кабінету маркіза де-ла-Моля, який був очевидно дуже збентежений одержаними депешами, послішив до графа Альтаміри. Цей гарний іноземець, на щастя, відзначався не тільки тим, що був засуджений до страти, але ще й великою поважністю й побожністю; останні заслуги, а головне — знатне походження графа дуже подобались пані де-Фервак, і вона часто з ним бачилась.

Жюльєн урочисто признався йому в своєму глибокому коханні до маршальші.

— Це жінка високої й чистої добродесності, — відповів Альтаміра, — але вона трошки лицемірна й пишномова. Трапляється, що я розумію кожне слово, яке вона каже, але не можу схопити змісту цілої фрази; мені починає здаватись, що я не дуже добре знаю французьку мову, як кажуть. Знайомство з маршальшею примусить говорити про вас і надасть вам ваги в суспільстві. Але ходімо до Бустоса, — сказав розважливий граф Альтаміра, — він залицявся до маршальші.

Дон Дієго Бустос довго й мовчки, наче адвокат у своєму кабінеті, слухав, як йому розповідали, в чому справа.

В нього було товсте чернече обличчя з чорними вусами і з незрівнянно поважним виразом; зрештою, це був добрячий карбонарій.

* Але, якщо я буду втішатись так обережно і обачно, це вже не буде для мене втіхою. Лопе де Вега.

— Розумію, — сказав він нарешті Жюльєнові. — Були в пані де-Фервак коханці, чи ні? Чи маєте ви якінебудь шанси на успіх? Ось в чому питання. Треба сказати, що я особисто зазнав поразки. Тепер, коли я вже не почуваю образи, я міркую так: вона часто буває не в доброму настрої, і, як я вам зараз розповім, досить мстиба. Я не бачу в неї того холеричного темпераменту, що властивий геніальним людям і що позначає всі їх вчинки начебто відблиском пристрасті. Навпаки, вона завдячує своєю незвичайною вродою і свіжим кольором обличчя флегматичній і спокійній голландській вдачі.

Жюльєна дратувала млявість і непорушна флегма іспанця; подеколи в нього мимоволі вихоплювались односкладові вигуки.

— Чи бажаєте ви мене слухати? — урочисто спитав у нього дон Дієго Бустос.

— Даруйте мені мою *furia francese**; я слухаю, — сказав Жюльєн.

— Отже, маршальша де-Фервак дуже схильна до зневаги. Вона безжально переслідує людей, яких ніколи не бачила: адвокатів, різних бідолашних літераторів, що склали якінебудь пісеньки, як Колле, знаєте?

Маротту не любити —
Для мене це — не жити ...

І Жюльєн змушений був вислухати всю пісеньку до кінця: іспанцю дуже приємно було співати по-французьки.

Ніколи цієї божественної пісеньки не слухали з такою досадою. Закінчивши спів, дон Дієго Бустос сказав:

— Маршальша змусила усунути з посади автора пісеньки:

Амур зайшов у кабаре!..

* Французьку нестриманість (італ.) (Прим. перекл.)

Жюльєн з жахом чекав, що він проспівася й цю пісню, але іспанець задовольнився її аналізом. Дійсно, вона була безбожна і не дуже пристойна.

— Коли маршальша обурилась цією піснею, — сказав дон Дієго, — я зауважив, що жінка її стану не повинна була б читати всілякі дурниці, що друкуються. Хоч як процвітає у Франції побожність і серйозність, література кабаре залишатиметься. Коли пані де-Фервак позбавила бідолаху автора, що був на половинній пенсії, посади з платнею в тисячу вісімсот франків, я їй сказав: „Стережіться, ви зачепили цього віршомазу своєю зброєю, він може відповісти вам своїми віршиками: складе куплети про чесноту. Золочені салони будуть за вас, але люди, що люблять посміятись, повторюватимуть його епіграми“. Знаєте, пане, що відповіла мені маршальша? „Заради господи я готова піти на тортури перед цілим Парижем. Це було б нове для Франції видовище. Хай народ учитесь поважати гідність. Це був би найкращий день мого життя“. Очі її ніколи не були такі прекрасні, як в ту хвилину.

— Вони в неї чарівні! — скрикнув Жюльєн.

— Я бачу, що ви закохані... Як я казав, — урочисто провадив дон Дієго Бустос, — в неї немає того жовчного темпераменту, що призводить до мстивості. Якщо вона все ж таки любить шкодити людям, це значить, що вона нещасна, і я гадаю, що в неї є якийсь приховане горе. Чи не стомилася ця святениця від своєї ролі?

Іспанець мовчазно дивився на Жюльєна цілу хвилину.

— Ось у чому полягає питання, — додав він серйозно, — і це вам може дати деяку надію. Я багато думав про це протягом тих двох років, коли був її відданим слугою. Все ваше майбутнє, пане закоханець, залежить від цієї великої проблеми: чи вона справді стомилася від ролі святениці і чи не тому вона така лиха, що нещасна?

— Або, — зауважив Альтаміра, порушивши нарешті

мовчанку, — чи це не те, про що я тобі казав двадцять раз? Себто просто французька пиха: спогад про батька, торговця сукном, становить нещастя цієї жінки з похмурою й сухою вдачею. Вона була б щаслива тільки живучи в Толедо, де її мучив би духівник, щодня малюючи їй пекло.

Коли Жюльєн виходив, дон Дієго сказав йому надзвичайно урочисто:

— Альтаміра мене повідомив, що ви з наших. Колись ви допоможете нам завоювати втрачену волю, а тепер я охоче допоможу вам у цій забаві. Вам буде корисно обізнатися зі стилем маршальші: ось чотири листи, написані нею.

— Я перепишу їх, — скрикнув Жюльєн, — і поверну вам.

— І ніколи ніхто не почує від вас ні слова з того, що ми тут казали?

— Ніколи, честю присягаюсь! — скрикнув Жюльєн.

— Ну, помагай вам боже! — додав іспанець і мовчазно провів Жюльєна і Альтаміру аж до сходів.

Ця сцена трохи розважила Жюльєна, легка посмішка з'явилась на його губах. „Чи не чудно, — казав він собі, — побожний Альтаміра допомагає мені в адюльтері“.

Під час глибокодумних повчань дона Дієго Бустоса Жюльєн уважно прислухався до бою годинника в палаці Алігр.

Наближалася година обіду, він знов побачить Матільду! Повернувшись, він старанно причепурився.

„Ось перша дурниця, — сказав він сам до себе, ідучи вниз сходами; — адже треба точно виконувати приписи князя“.

Він повернувся в свою кімнату й надягнув найпростіший дорожний костюм.

„Тепер, — подумав він, — треба стежити за своїми поглядами“.

Було ще тільки пів на шосту, а обідали о шостій.

Йому спало на думку зайти у вітальню; вона була порожня; побачивши блакитний диван, він схвилювався до сліз. Щоки його запалали. „Треба вбити цю дурну чутливість, — сказав він собі з люттю, — вона зрадить мене“. Він про людське око взяв газету і три або чотири рази переходив з вітальні в сад.

Сховавшись за великим дубом, з трепетом наважився він глянути на вікно мадмуазель де-ла-Моль. Воно було щільно зачинене. Він трохи не впав і довго стояв, спершись на дуб. Потім, хитаючись від хвилювання, пішов подивитись на драбину садівника.

Кільце, яке він колись розігнув (боже, то були зовсім інші часи!) — було досі не полагожене. В пориві божевілля Жюльєн притиснув його до вуст.

Після довгих блукань з вітальні в сад Жюльєн відчув жахливу втому: він дуже зрадив цьому. „Мої очі будуть згаслі і не зрадять мене!“ — подумав він.

Запрошені помалу зібрались у вітальні; кожного разу як відчинялися двері, Жюльєн проймався смертельною тривою.

Сіли за стіл. Нарешті з'явилась і мадмуазель де-ла-Моль, що, як завжди, примушувала себе чекати. Вона дуже почервоніла, побачивши Жюльєна; їй не сказали, що він приїхав. Пам'ятаючи поради князя Корозова, Жюльєн глянув на її руки; вони тремтіли. Це відкриття збентежило його до краю, але йому пощастило сховати всі свої почуття під личиною втоми.

Пан де-ла-Моль дуже похвалив його. Маркіза заговорила з ним зараз же після цього і звернула увагу на його стомлений вигляд. Жюльєн повторював собі весь час: „Я не повинен занадто багато дивитись на мадмуазель де-ла-Моль, але мої очі не повинні її уникати її. Треба поводитись так само, як я поводився за тиждень до цього нещастя...“ На його думку, це йому вдалося, і він залишився у вітальні. Вперше він виявив увагу до хазяйки і прикладав усіх зусиль, щоб втягти в розмову її гостей і підтримати жваву бесіду.

Його чемність була нагороджена: о восьмій годині доповіли про маршальшу де-Фервак. Жюльєн зник, але незабаром вийшов бездоганно вдягнений. Пані де-ла-Моль була невимовно вдячна йому за цей вияв поваги і, щоб показати своє задоволення, заговорила з пані де-Фервак про його подорож. Жюльєн сів біля маршальші так, щоб Матільда не могла бачити його очей, і почав за всіма правилами виявляти на своєму обличчі захоплення маршальшею де-Фервак. Тирадою про таке захоплення починався перший з п'ятдесяти трьох листів, подарованих йому князем Коразовим.

Пані де-Фервак заявила, що їде в італійську оперу. Жюльєн поспішив туди. Він зустрів кавалера де-Бовуазі, що завів його в камер-юнкерську ложу поруч з ложею пані де-Фервак. Жюльєн дивився на неї цілий вечір. „Треба вести щоденник своєї облоги, — казав він собі, повертаючись у палац, — інакше я забуватиму свої атаки“. Він присилував себе написати дві-три сторінки про цей нудний предмет і таким чином — о, щастя! — добився того, що майже не думав про мадмуазель де-ла-Моль.

Матільда майже зовсім забула його, поки він подорожував. „Це, зрештою, найзвичайнісінька людина, — думала вона, — його ім'я завжди мені нагадуватиме найбільшу помилку в житті. Треба щиро повернутись до звичайних правил розважливості і честі; забуваючи їх, жінка може все згубити“. Вона нарешті виявила згоду на те, щоб завершити переговори про шлюб з маркізом де-Круазнуа, які провадились уже давно. Маркіз де-Круазнуа не тямив себе від щастя; він був би дуже здивований; якби йому сказали, що зміна настрою Матільди, яка робила його таким гордим, по суті пояснювалась зреченням і глибокою покорою своєї долі.

Думки Матільди зовсім змінились, коли вона побачила Жюльєна. „Це ж насправді мій чоловік, — сказала вона собі; — щиро повернувшись до чесноти, я мушу одружитись із ним“. Вона чекала, що він почне

надокучати їй своїми стражданнями, і вже готувала відповідь. Ясно, що після обіду він спробує звернутись до неї з кількома словами. Та ні, він весь час залишався у вітальні, і очі його навіть не дивились у сад (один бог знає, як важко це йому було). „Краще відразу з ним порозумітись“, — подумала мадмуазель де-ла-Моль і вийшла в сад сама; Жюльєн не пішов за нею. Матільда ходила під вікнами вітальні і бачила, що він захоплено описує пані де-Фервак старовинні руїни замків, які височіють на гористих берегах Рейна, надаючи їм такої своєрідності. Йому вдавалось непогано висловлюватись тими сентиментально-мальовничими фразами, що їх вважають за розум в деяких салонах.

Князь Коразов був би дуже гордий з свого учня, якби він опинився в Парижі: цей вечір минув зовсім так, як він казав.

Він ухвалив би й поведінку Жюльєна наступними днями.

Таємна партія, завдяки інтригам, дістала змогу розподілити кілька блакитних стрічок; пані де-Фервак вимагала ордена для дядечка свого батька. Маркіз претендував на те ж саме для свого тестя; вони діяли об'єднаними силами, і пані де-Фервак майже щодня з'являлась в палаці де-ла-Моль. Жюльєн почув від неї, що маркіз мав стати міністром: він запропонував Камарільї геніальний план, — яким способом знищити протягом трьох років конституційну хартію без народних заворушень.

Якби пан де-ла-Моль зробився міністром, Жюльєн міг сподіватись єпископства; але в його очах усі ці важливі речі якимось затьмарились. Він уявляв їх собі дуже туманно і, так би мовити, вдалині. Жахливе нещастя зробило з нього якогось маніака, і він дивився на всі життєві інтереси тільки з погляду своїх стосунків з мадмуазель де-ла-Моль. Він розраховував,

що через п'ять-шість років знов примусить її полюбити себе.

Ми бачимо, що цей холодний розум дійшов цілковитого божевілля. З усіх його колишніх властивостей в нього залишалось хіба що трохи стійкості. Точно виконуючи план поведінки, накреслений князем Коразовим, він щовечора сідав біля крісла пані де-Фервак, але був неспроможний сказати їй хоч слово.

Зусилля, які він робив над собою, щоб довести Матільді, ніби він вилікувався, поглинали всі сили його душі, і він сидів біля пані де-Фервак ледве живий; навіть його очі втратили весь свій вогонь, наче від надмірного фізичного болю.

Погляди маркізи де-ла-Моль завжди були відбитком думок її чоловіка, що міг зробити її герцогинею; отже останніми часами вона звеличувала до небес заслуги Жюльєна.

Розділ XXVI

МОРАЛЬНЕ КОХАННЯ

There also was of course in Adeline
That calm patrician polish in the address,
Which néer can pass the equinoctial line
Of any thing which Nature would express:
Just as a Mandarin finds nothing fine
At least his manner suffers not to guess
That any thing he views can greatly please.

Don - Juan, c. XIII stanza 84.*

„В цій сім'ї всі трохи збожеволіли,— думала пані де-Фервак,— всі вони зачаровані юним абатом, що вміє тільки слухати і дивитись своїми очима, правду сказати, дуже гарними“.

* Отже, Аделіна відзначалась непорушним патриціанським блиском і ніколи не виходила з рівноваги, хоч би що являла їй природа. Вона була схожа на мандаринів, які не захоплюються нічим, або принаймні не виявляють, що їм щось дуже подобається. Байрон. Дон-Жуан.

Жюльєн, з свого боку, знаходив у манерах маршальші майже довершений зразок патриціанського спокою, сповненого бездоганної чемності і особливо неприступності для будьякого живого почуття. Несподівані рухи, недостатнє самовладання майже так само скандалізували б пані де-Фервак, як і брак величності в поводженні з нижчими. Найменша ознака чутливості була б в її очах чимось подібним до морального сп'яніння, від якого треба червоніти і яке дуже шкодить гідності особи з вищих кіл суспільства. Її улюбленою темою розмови було останнє полювання короля, а улюбленою книгою — „Мемуари герцога де-Сен-Сімона“, зокрема те, що стосується генеалогії.

Жюльєн знав, у якому місці освітлення вітальні найкраще сприяє вроді пані де-Фервак. Він сідав там заздалегідь, старанно повернувши свій стілець так, щоб не бачити Матільди. Здивована цим незмінним прагненням сховатись від неї, вона одного разу покинула блакитний диван і сіла з роботою до маленького столика поруч з кріслом пані де-Фервак. Жюльєн бачив її досить близько зза капелюшка пані де-Фервак. Її очі, владарі його долі, спочатку злякали його, а потім раптом вивели з стану звичайної апатії. Він почав говорити і говорив прекрасно.

Він звертався до пані де-Фервак, але його єдиною метою було вплинути на душу Матільди. Він так запалився, що пані де-Фервак, кінець-кінцем, нічого не розуміла з його слів.

Це була перша заслуга. Якби Жюльєнові спало на думку доповнити її кількома фразами, проїнятими німецьким містицизмом, високою релігійністю і єзуїтським лицемірством, пані де-Фервак відразу віднесла б його до числа вищих істот, що їх призначення — відродити людство.

„Говорити так довго, та ще й з таким запалом з пані де-Фервак — дуже поганій тон, — сказала собі мадмуазель де-ла-Моль, — отже, я не слухатиму його більше“.

Вона залишалась вірною своєму слову до кінця вечора, хоч це їй було дуже важко.

Опівночі, коли вона взяла свічник, щоб провести матір в її кімнату, пані де-ла-Моль спинилась на сходах, щоб висловити своє захоплення Жюльєном. Це остаточно зіпсувало настрій Матільди. Вона не могла заснути. Її заспокоїла тільки одна думка: „Той, кого я зневажаю, в очах маршальші є гідною людиною“.

Тим часом Жюльєн почував себе не таким нещасним, бо він сьогодні діяв. Випадково він помітив портфель з російської шкіри, куди князь Коразов поклав п'ятдесят три любовні листи, подаровані йому. Жюльєн побачив на першому листі, внизу, примітку:

„Лист № 1 посилають через тиждень після першого побачення“.

„Я спізнився,— скрикнув Жюльєн,— бо вже давно бачуся з пані де-Фервак“. І він негайно взявся переписувати перший любовний лист. Це було якесь до смерті нудне казання, сповнене фраз про чесноту. Жюльєнові пощастило на другій сторінці заснути, спершись на стіл.

Через кілька годин яскраве сонячне світло збудило його. Одним з найбільшніх моментів його життя завжди бувало пробудження, коли він знов згадував своє нещастя. В цей день він закінчив переписувати лист, трохи не сміючись. „Невже справді був юнак,— думав він,— який міг отаке писати!“ Він нарахував кілька фраз по дев'ять рядків. В кінці листа він побачив примітку олівцем.

„Ці листи одвозити особисто, верхи, в чорному галстуку і синьому рединготі. З засмученим виразом передати листа швейцарові; погляд сповнений глибокої меланхолії. Якщо з'явиться покоївка, крадькома втерти сльозу і заговорити з покоївкою“.

Все це він виконав точно.

„Те, що я роблю,— дуже сміливо“,— подумав Жюльєн, виходячи з палацу де-Фервак.— Наважитись

писати жінці, що так уславилась чеснотою! Мабуть, вона поставиться до мене з крайньою зневагою, і мене вже ніщо не розважатиме. Правду кажучи, це єдина комедія, що може мене втішити. Так, мені буде втішно зробити смішною огидну істоту, що зветься моїм я. Я по суті повинен був би зробити злочин, щоб розважитись.

За останній місяць Жюльєн почував себе найщасливішим у ті хвилини, коли відводив коня в стайню. Коразов суворо наказав йому: ні в якому разі не дивитись на кохану, що його покинула. Але Матільда добре знала біг його коня і манеру Жюльєна стукати хлистом у двері стайні, щоб покликати конюха; вона часто підходила до свого вікна, запнутого тонким серпанком, крізь який Жюльєн бачив її. Він дивився на неї спід крис свого капелюха так, щоб бачити тільки її фігуру і не бачити очей. „Таким чином,— думав він,— вона не бачить моїх очей, а це не значить дивитись на неї“.

Увечері пані де-Фервак поводитилася з ним точнісінько так, начебто вона не діставала від нього філософської і містично-релігійної дисертації, яку він вранці з таким меланхолійним виразом передав швейцарові. Напередодні Жюльєн випадково знайшов спосіб бути красномовним, тепер він навмисне сів так, щоб бачити очі Матільди. Вона, з свого боку, негайно, тільки що прийшла пані де-Фервак, покинула блакитний диван: це означало тікати від свого звичайного товариства. Пан де-Круазнуа був помітно збентежений її новою примхою. Його неприховане горе значно полегшило страждання Жюльєна.

Через це непередбачене щастя він став говорити, мов ангел; самолюбство закрадається навіть у серця, що служать сховищем найвищої чесноти: отже, пані де-Фервак, сідаючи в карету, сказала собі: „Пані де-ла-Моль має рацію, цей молодий священник визначний. Мабуть, у перші дні він був несміливий через мою

присутність. Правду кажучи, в цьому домі бувають дуже легковажні жінки; я бачу тут тільки підтримувану старістю чесноту, що потребувала охолоджуючої дії похилих літ. Мабуть, цей юнак помітив різницю між цими жінками і мною; він пише непогано, але я дуже боюся, що під його просьбами — просвітити його моїми порадами — ховається почуття, невідоме йому самому. А втім, скільки разів саме так починались щирі навернення! Я сподіваюсь, що в цьому разі воно призведе до добра, бо його стиль зовсім відмінний від стилю тих юнаків, що їх листи мені траплялось бачити. Не можна не помітити, що проза цього юного левіта позначена зворушливістю, глибокою серйозністю і великою переконаністю, він досягне лагідної чесноти Масільйона.

Розділ XXVII

НАЙКРАЩІ ЦЕРКОВНІ ПОСАДИ

Des services! des talents! du mérite! bah!
soyez d'une coterie.

Telemaque *.

Таким чином думка про єпископство вперше сполучилася з думкою про Жюльєна в голові жінки, яка в майбутньому мала розподіляти найкращі посади у французькій церкві. Ця важлива перемога зовсім не тішила Жюльєна; в цю хвилину його думка не підносила над його нещастям; все збільшувало його муки. Наприклад, вигляд його кімнати був для нього нестерпний. Коли він повертався до неї увечері з свічкою в руці, йому здавалося, що кожна річ, кожна дрібничка гірко розповідає йому нові подробиці його нещастя.

В цей день, повернувшись до себе, він сказав собі

* Послуги! таланти! гідності! Е, аби тільки ви належали до якоїнебудь кліки! „Телемак“ Фенелона.

з палкістю, якої не почував уже давно: „В мене є обов'язкова праця, будемо надіятись, що другий лист такий самий нудний, як і перший“.

Він був ще нудніший. Переписуваний текст здавався йому таким безглуздим, що він, нарешті, став копіювати рядок за рядком, не думаючи про зміст.

„Це ще пишномовніше, ніж офіціальні статті Мюнстерського трактату,— казав він собі,— які я копіював за наказом мого професора дипломатії в Лондоні“.

Тільки тепер він згадав про листи пані де-Фервак, які забув повернути поважному іспанцеві дону Дієго Бустосу. Він витяг їх; вони справді були майже такі самі заплутані й безглузді, як листи знатного російського юнака. Це був цілковитий туман — бажання сказати все і нічого. „Якась еолова арфа стилю,— подумав Жюльєн.— Серед усіх цих високих фраз про небуття, про смерть, про вічність і т. д. я не бачу по суті нічого, крім нестерпної боязні смішного“.

Монолог, який ми тут навели в скороченому вигляді, повторювався протягом двох тижнів. Засинати, переписуючи щось на зразок коментарів до апокаліпсису, на другий день відвозити лист з меланхолійним виразом, ставити коня в стайню, сподіваючись побачити хоч плаття Матільди, працювати, увечері з'являтися в опері в ті дні, коли пані де-Фервак не бувала в палаці де-ла-Моль,— такі були монотонні події життя Жюльєна. Воно сповнювалось якимсь інтересом тоді, коли пані де-Фервак приїздила до маркізи; тоді він міг бачити очі Матільди спід крис капелюха маршальші і ставав красномовним. Його мальовничі і сентиментальні фрази ставали ще дивовижніші і разом з тим елегантніші.

Він прекрасно почував, що всі його вислови були абсурдні в очах Матільди, але йому хотілось вразити її елегантністю своєї мови. „Чим фальшивіше те, що я кажу,— думав Жюльєн,— тим більше я повинен їй подобатись“. І він починав з жахливою зухвалістю

перекручувати природні думки. Він скоро помітив, що маршальші здається вульгарним усе просте й розумне. І він продовжував у такому дусі або скорочував свої просторікування, залежно від того, успіх чи байдушність бачив в очах двох вельможних дам, яким треба було сподобатись.

Загалом життя його було не таке жахливе, як тоді, коли дні минали в бездіяльності.

„Що ж,— сказав він собі, якось ввечері,— я переписую вже п'ятнадцяту з цих огидних дисертацій; перші чотирнадцять були передані швейцарові пані де - Фервак. Я матиму честь наповнити листами всі шухляди її письмового стола. А проте вона поводитьсь зо мною точнісінько так, якби я їй не писав! До чого все це призведе? Може, їй так само набридне моя постійність, як і мені самому? Треба визнати, що цей росіянин, друг Коразова, закоханий в гарну річмондську квакершу, був просто жахливий чоловік; не можна бути нуднішим“.

Як і всі посередні люди, які випадково стають свідками маневрів великого полководця, Жюльєн нічого не зрозумів в нападі російського юнака на серце красуні-англійки. Перші сорок листів призначались тільки для того, щоб добитись прощення за сміливість писати. Треба було привчити цю ніжну особу, яка, мабуть, страшенно нудьгувала, діставати листи, хоч трохи не такі безбарвні, як її щоденне життя.

Одного ранку Жюльєнові передали листа: він впізнав герб пані де - Фервак і зламав печатку з поквалітивістю, яка здалася б йому неможливою кілька днів тому; але це було тільки запрошення на обід.

Він побіг шукати вказівок пана Коразова. На жаль, молодий росіянин хотів бути легким, як Дора, там, де треба бути простим і зрозумілим. Отже, Жюльєнові було неясно, який моральний стан йому треба удавати на обіді у маршальші.

Вітальня була надзвичайно розкішна, позолочена, як галерея Діани в Тюільрі, і обвішана картинами,

писаними олійними фарбами. На деяких з них були світлі плями. Пізніше Жюльєн узнав, що хазяйка дому знайшла непристойними сюжети деяких картин і звеліла їх виправити. „Моральний вік!“— думав він.

В цьому салоні він побачив трьох осіб, які були присутні при складанні секретної ноти. Один з них, *** єпископ, дядько пані де - Фервак, розпоряджався вигідними церковними посадами і, як казали, не міг ні в чому відмовити своїй племінниці. „Який величезний крок я зробив!— сказав собі Жюльєн, меланхолійно усміхаючись,— і як мені байдуже до цього! Ось я обідаю за одним столом з знаменитим *** єпископом!“

Обід був посередній, а розмова нестерпна. „Це якийсь перелік розділів поганої книжки,— подумав Жюльєн.— Тут сміливо торкаються найважливіших предметів людської думки. Але, послухавши три хвилини, запитуеш себе, що більше: пафос промовця чи його жахливе неуцтво“.

Читач, мабуть, уже забув того молодого вченого, на ім'я Тамбо, племінника академіка і майбутнього професора, що своїми підлими наклепами отруював салон палацу де - ла - Моль.

Саме цей чоловічок подав Жюльєнові думку, що пані де - Фервак, хоч і не відповідала на його листи, але поблажливо ставилась до його почуття. Чорне серце пана Тамбо краялось від думки про успіхи Жюльєна. „Але з другого боку,— міркував майбутній професор,— людина визначна, так само як і перший - ліпший дурень, не може разом бути в двох місцях; отже, коли Сорель зробиться коханцем прекрасної маршальші, вона його влаштує на якунебудь вигідну церковну посаду, і я позбудуся його в палаці де - ла - Моль“.

Пан абат Пірар виголосив Жюльєнові довге казання з приводу його успіхів у палаці де - Фервак. Воно було викликане сектантським суперництвом між суворим янсеністом і єзуїтським, монархічним салоном доброчесної маршальші, де збирались „відродити“ людство.

Розділ XXVIII

МАНОН ЛЕСКО

Or, une fois qu'il fut bien convaincu de la sottise et ânerie du prier, il réussissait assez ordinairement en appelant noir ce qui était blanc et blanc ce qui était noir.

Lichtemberg *.

Приписи російського юнака категорично забороняли усно суперечити особі, якій писали листи. Ні в якому разі не можна було відхилятися від ролі найпалкішого захоплення; з цього припущення виходили й усі листи.

Якось в опері, в ложі пані де-Фервак, Жюльєн вихваляв до небес балет „Манон Леско“. Він робив це виключно на тій підставі, що балет здавався йому незначним.

Маршальша сказала, що балет був далеко гірший, ніж роман абата Прево.

„Що це!—подумав Жюльєн, здивований і зацікавлений,— така добродісна особа вихваляє роман!“— Адже пані де-Фервак два чи три рази на тиждень висловлювала найглибшу зневагу до письменників, які своїми вульгарними творами намагаються зіпсувати молодь, що, на жаль, має велику схильність до любовних спокус.

— Серед цих розпусних і небезпечних творів,— провадила пані де-Фервак,— „Манон Леско“ посідає, як кажуть, одне з найперших місць. Кажуть, що в цій книзі глибоко й правдиво змальовані пристрасті й заслужені страждання порочного серця; це не перешкодило вашому Бонапарту на острові Св. Єлени сказати, що цей роман написаний для лакеїв.

Ці слова раптом збудили в душі Жюльєна активність.

* Отже, упевнившись в осячій дурості настоювача, він з усім почав переконувати його в тому, що чорне є біле, а біле є чорне. Ліхтенберг.

„Мене хотіли погубити в очах пані де-Фервак; їй розповіли про моє захоплення Наполеоном. Мабуть, їй це дуже вразило, бо вона не втрималась від спокуси дати мені це відчуття“. Це відкриття забавляло його цілий вечір і це допомогло йому забавляти інших. Коли він прощався з пані де-Фервак у вестибюлі опери, вона сказала йому:

— Пам'ятайте, пане, що той, хто любить мене, не повинен любити Бонапарта; його можна в кращому разі приймати, як неминучість, послану провидінням. Зрештою, в цієї людини душа була нечутлива до творів мистецтва.

„Хто любить мене!—повторював сам собі Жюльєн.—Цим нічого не сказано, або все сказано. Ось таємниці мови, зовсім невідомі нашим бідним провінціалам“.

Переписуючи безконечного листа до маршальші, він довго думав про пані де-Реналь.

— Як могло трапитись,—сказала йому на другий день пані де-Фервак з байдужим виразом, який здався йому погано вдаваним,—що ви мені говорите про Лондон і Річмонд у листі, писаному; здається, вчора, після опери?

Жюльєн був дуже збентежений. Він переписував механічно, не думаючи про те, що пише, і, мабуть, забув замінити слова „Лондон“ і „Річмонд“, які були в оригіналі, на „Париж“ і „Сен-Клу“. Він почав щось казати, але не міг довести до кінця жодної фрази, почувавши, що ось-ось розсміється, як божевільний. Кінець-кінцем йому пощастило висловити таку думку:

— Моя душа так поринула у високі міркування про найважливіші питання людського життя, що, пишучи вам, я, мабуть, був неуважний.

„Я справив на неї враження,—сказав він собі,—отже, можна звільнити себе від нудного вечора“. І він поспішно покинув палац де-Фервак. Увечері, переглядаючи оригінал переписаного вчора листа,

він знайшов фатальне місце, де молодий росіянин говорив про Лондон і Річмонд. Жюльєн з подивом помітив, що цей лист був майже ніжний.

Пані де-Фервак звернула на Жюльєна увагу саме через контраст між надзвичайною, трохи не апокаліптичною глибиною його листів і легкістю його слів. Маршальші особливо подобались довгі фрази. „Принаймні, в нього не той уривчастий стиль, що його запровадив цей неморальний Вольтер!“ Хоч наш герой приклав усіх зусиль, щоб усунути найменші сліди здорового розуму з своєї розмови, вона все ще була забарвлена в деякій мірі безбожністю і антимонархічністю, що не випадала з уваги пані де-Фервак. Її завжди оточували високоморальні особи, надзвичайно бідні на думки, а тому її глибоко вражало все хоч трохи нове; проте, вона вважала за необхідне для збереження власної гідності обурюватись новими думками; вона називала цю хибу „печаттю сучасної легковажності“...

Але подібні салони можуть подобатись тільки тим, хто в них чогось добивається. Мабуть, і читач нудиться так само, як нудився Жюльєн від цього безбарвного життя. Це — сумні пустирі нашої подорожі.

Протягом усього часу, витраченого Жюльєном на епізод з пані де-Фервак, мадмуазель де-ла-Моль ледве змогла примусити себе не думати про нього. В душі її точилась болісна боротьба. Іноді їй здавалося, що вона зневажає цього сумного юнака; але його розмова мимоволі зацікавлювала її. Її особливо вражало його довершена фальшивість. В кожному слові, сказаному ним до пані де-Фервак, була неправда, або, принаймні, жахливе маскування його способу думати, прекрасно відомого Матільді майже в усіх питаннях. Цей макіавеллізм її вражав. „Яка глибина! — казала вона сама собі, — і яка різниця з пишномовними дурнями, або вульгарними негідниками, як пан Тамбо, що кажуть те ж саме!“

А проте в Жюльєна траплялись жахливі дні. Щодня

він з'являвся в салоні пані де-Фервак, виконуючи найтяжчий обов'язок. Зусилля, які він робив, граючи взяту на себе роль, зовсім знесилювали його. Часто, ідучи ввечері величезним подвір'ям палацу де-Фервак, він стримував себе всією силою характеру й розважливості, щоб не вдатись до одчаю.

„Адже я подолав одчай в семінарії,— думав він,— а тоді переді мною були жахливі перспективи: вдалася б чи не вдалася б моя кар'єра — однаково я був приречений весь час жити в близьких стосунках з найогиднішими й найпрезреннішими в світі людьми. А проте вже наступної весни, через якихось одинадцять місяців, я став, мабуть, найщасливішим з моїх однолітків“.

Але часто ці розумні міркування виявлялись безси-лими проти жахливої дійсності. Щодня він бачився з Матільдою за сніданком і за обідом. З численних листів, диктованих йому паном де-ла-Модем, він знав, що вона незабаром має одружитися з паном де-Круазнуа. Цей милий юнак уже з'являвся в палаці де-ла-Моль двічі на день, і ревниве око покинутого коханця уважно стежило за кожним його рухом.

Коли Жюльєнові здавалось, що мадмуазель де-ла-Моль ласкаво поводитьсь з нареченим, він, повернувшись у кімнату, мимоволі з ніжністю дивився на свої пісто-лети.

„Ах,— казав він собі,— чи не розумніше було б, знищивши мітки на білизні, піти в пустинний ліс верст за двадцять від Парижа і там покінчити з цим нестерп-ним життям! Ніхто мене там не знає, отже смерть моя стала б відома тільки через два тижні, а хто буде про мене думати через два тижні!“

Міркування дуже розумні; але на другий день досить було нашому молодому філософові побачити шматочок руки Матільди між рукавом плаття і рукавичкою, щоб він знов поринув у спогади, які хоч були й болісні, та все ж прив'язували його до життя. „Ну, що ж!—

казав він тоді сам до себе.— Я до кінця виконаю приписи цієї російської політики. До чого це призведе? Звичайно, переписавши п'ятдесят три листи до пані де-Фервак, я вже більш не писатиму. Ці шість тижнів обтяжливої комедії або зовсім не пом'якшать гніву Матільди, або дадуть мені хвилину замирення. Боже!— я вмру від щастя!“— і він не міг міркувати далі, поринаючи в мрії.

Повертаючись знов до своїх міркувань, він казав собі: „Отже, я доб'юся одного дня щастя, після чого знов почнеться її неласка через те, що я, на своє горе, не вмію їй подобатись. Тоді мені вже не лишиться ніяких засобів, всьому буде кінець... Яку гарантію може вона мені дати при такій вдачі? На жаль, моя нікчемність всьому причиною. Я видамся їй неелегантним, розмова моя — важкою і монотонною. Боже великий! Чому я такий?“

Розділ XXIX

НУДЬГА

Se sacrifier à ses passions, passe, mais à des passions qu'on n'a pas! O triste XIX - e siècle!

Girodet.*

Спочатку пані де-Фервак читала довгі листи Жюльєна байдуже, але нарешті вони почали її цікавити. Одна річ дуже бентежила її: „Який жаль, що пан Сорель не священник! тоді його можна було б допустити до певної інтимності, але його орден і майже цивільний одяг можуть викликати дражливі запитання, і що відповісти?..“ Вона боялась думати далі. „Якнебудь підступна приятелька може подумати і навіть

* Принести себе в жертву своїм пристрастям — хай так, але пристрастям, яких не маєш! О сумний XIX вік! Жіроде.

поширити таку чутку, ніби це якийсь бідний родич мого батька, якийсь крамар, що дістав орден в національній гвардії“.

До того моменту, коли пані де-Фервак познайомилась з Жюльєном, її найвищою втіхою було писати слово „маршальша“ біля свого імени. Потім її болісна і вразлива чванливість вискочки почала боротись з новим почуттям.

„Мені не важко, — думала маршальша, — зробити його старшим вікарієм в якомунебудь єпископстві недалеко від Парижа. Але просто — „пан Сорель, та ще й секретар пана де-ла-Моля! — жахливо!“

Вперше в житті ця жінка, що всього боялась, була схвильована почуттям, далеким від своїх честолюбних претензій на соціальну вищість. Старий швейцар помітив, що коли він приносив листа від того гарного смутного юнака, з обличчя маршальші негайно зникав неуважний і незадоволений вираз, якого вона завжди прибирала, коли входив хтонебудь з її слуг.

З того часу, як маршальша почала думати про Жюльєна, їй стало нестерпно нудним її життя, сповнене єдиної честолюбної думки — справляти враження в світі, хоч в глибині душі вона була байдужа до таких успіхів. Тепер, коли їй траплялося пробути годину в товаристві дивного юнака, цього було досить, щоб на другий день вона не лаяла своїх покоївок. Вона так довіряла Жюльєнові, що йому не пошкодили навіть влучно складені анонімні листи. Даремно також переказав маленький Тамбо кілька спритних наклепів панам де-Люзові, де-Круазнуа, де-Келюсові, а ці пани з охотою поширювали їх, не дуже дбаючи про справедливість обвинувачень. Розум пані де-Фервак не вмів протистояти таким вульгарним наклепам, але вона звіряла свої сумніви Матільді, і та її завжди втішала.

Одного разу, тричі спитавши, чи немає листів, пані де-Фервак раптом вирішила відповісти Жюльєнові.

Це була перемога нудьги. При другому листі маршальшу трохи не спинила непристойність писати власною рукою таку вульгарну адресу: „Панові Сорелю, в домі пана маркіза де-ла-Моля“.

Того ж вечора вона сухо сказала Жюльєнові:

— Ви мусите принести мені конверти з вашою адресою.

„Ось я їй потрапив у коханці-лакеї“,— подумав Жюльєн; він вклонився, втішаючись тим, що наслідуює Арсена, старого камер-лакея маркіза.

Того ж таки вечора він приніс конверти, і на другий день рано-вранці вже дістав третього листа; він прочитав п'ять-шість рядків спочатку і два-три в кінці. Лист був написаний на чотирьох сторінках, густим дрібним почерком.

Поволі в пані де-Фервак утворилася приємна звичка писати майже щодня. Жюльєн відповідав точними копіями російських листів; і така вже велика перевага пишномовного стилю, що маршальшу зовсім не вражала відсутність будьякого зв'язку між його відповідями і її листами.

Але як обурилася б ця горда жінка, коли б маленький Тамбо, що добровільно шпигував за кожним кроком Жюльєна, сказав їй, що він кидав в шухляду всі її листи не розпечатаними.

Одного разу вранці швейцар приніс Жюльєну в бібліотеку листа від пані де-Фервак; Матільда зустрілася з слугою і побачила адресу, написану рукою Жюльєна. Коли швейцар вийшов з бібліотеки, вона зайшла туди. Лист лежав на краю стола; Жюльєн, зайнятий справами, не встиг кинути його в шухляду.

— Цього вже я не можу знести,— скрикнула Матільда, схопивши листа,— ви зовсім забуваєте мене, свою дружину. Ваша поведінка жахлива, пане!

При цих словах горда дівчина сама жахнулася непристойності свого вчинку; Жюльєн побачив, як вона задихалася, залившись слізьми.

Вражений, збентежений, Жюльєн не здавав собі справи в усьому безмежному щасті, про яке говорила йому ця сцена. Він допоміг Матільді сісти, вона трохи не впала йому в обійми.

В першу мить, помітивши цей рух, він відчув невимовну радість. Потім він згадав Коразова. „Я можу все згубити єдиним словом“, — подумав він.

Руки його заціпеніли, таке важке зусилля робив він над собою. „Я навіть не можу дозволити собі притиснути до серця це гнучке, чарівне тіло, бо тоді вона зневажатиме мене і відштовхне від себе. Яка жахлива вдача!“

Проклинаючи вдачу Матільди, він любив її ще дужче; йому здаралося, що він тримає в обіймах королеву.

Непорушна холодність Жюльєна ще більше розкрала горде серце мадмуазель де-ла-Моль. Вона була далека від холонокровності, яка допомогла б їй угадати по його очах те, що він зараз почував до неї. Вона не наважувалась глянути на нього, боячись побачити зневагу на його обличчі.

Вона сиділа на дивані бібліотеки нерухомо, одвернувши голову від Жюльєна, і її терзали найжахливіші муки, що їх можуть завдати людській душі кохання і гордощі. Який жахливий вчинок зробила тількищо вона!

„О, я нещасна! Невже мені судилося бачити, як мене відштовхують, та й ще хто відштовхує? — підказували її шалені гордощі.— Якийсь слуга мого батька!“

— Ні, цього я не стерплю! — сказала вона голосно.

І, схопившись, вона з люттю відсунула шухляду стола Жюльєна; наче заціпенівши від жаху, дивилась вона на десяток нерозпечатаних листів, зовсім схожих на тількищо принесений швейцаром. На всіх конвертах вона пізнала почерк Жюльєна, більш-менш змінений...

— Отже, — скрикнула вона, не тямлячи себе, — ви не тільки близькі з нею, ви ще й зневажаєте її. Ви, нікчемна людино, ви зневажаєте пані маршальшу де-Фервак!

— Ах, прости, друже мій, — раптом скрикнула вона, падаючи на коліна, — зневажай мене, коли хочеш, але кохай мене, я не можу жити більше без твого кохання.

І вона знепритомніла.

„Ось вона, ця гордівниця, біля моїх ніг!“ — сказав собі Жюльєн.

Розділ ХХХ

ЛОЖА В ОПЕРІ БУФФ

As the blackest sky
Foretels the heaviest tempest.
Don - Juan, C. I, st. 73.*

Всі ці незвичайні події не так ошчасливили, як здивували Жюльєна. Вихватка Матільди довела йому мудрість політики росіянина. „Мало говорити, мало діяти — ось мій єдиний порятунок“.

Він підняв Матільду і, не кажучи ні слова, посадив її на диван. Помалу вона знов розплакалась.

Аби щонебудь робити, вона взяла в руки листи пані де-Фервак і, не кваплячись, розпечатувала їх. Вона помітно здригнулась, пізнавши почерк маршальші. Не читаючи, перегортала вона сторінки цих листів, більшість з них була на шести сторінках.

— Відповідайте мені, принаймні, — сказала нарешті Матільда благаючим тоном, але не наважуючись дивитись на Жюльєна. — Ви прекрасно знаєте, що я горда, це нещастя мого становища і навіть, признаюсь, моєї вдачі; значить, пані де-Фервак відібрала в мене ваше серце? Чи зробила вона для вас такі жертви, на які мене штовхнуло моє фатальне кохання?

Відповіддю на це запитання було похмуре мовчання Жюльєна. „Яке право має вона, — думав він, — вима-

* Так найчорніше небо віщує найсильнішу бурю. Дон - Жуан.

гати від мене нескромного признання, не гідного чесного чоловіка?”

Матільда спробувала читати листи, але сльози заливали їй очі, вона нічого не бачила.

Вже місяць ця погордлива дівчина була нещасна, признаючись собі в цьому. Тільки випадок викликав цей вибух. В одну мить ревності і кохання перемогли гордість. Вона сиділа на дивані зовсім близько від Жюльєна. Він бачив її алебастрову шийку; раптом він втратив самовладання, обійняв її і притиснув до грудей.

Вона повільно повернула до нього голову. Його вразила мука, що відбивалась у її очах, які зовсім втратили свій звичайний вираз.

Жюльєн відчув, що сили покидають його, таке нестерпно велике було зусилля, яке він робив над собою.

„Незабаром в цих очах відбиватиметься тільки найхолодніша зневага,— сказав сам собі Жюльєн,— якщо я дозволю собі віддатись щастю кохати її“.

Тим часом вона знов повторювала йому знесиленим і ледве чутним голосом, як вона глибоко кається у своїх вчинках, спричинених гордощами.

— В мене теж є гордощі,— сказав Жюльєн дуже тихо, і на обличчі його позначилась крайня фізична пригніченість.

Матільда жваво обернулася до нього. Чути його голос було вже для неї щастям, якого вона майже не сподівалась. В цю хвилину вона проклинала свій гонор і хотіла зробити щонебудь незвичайне, неймовірне, щоб довести йому, як вона кохає його і зневажає себе.

— Мабуть, через мої гордощі,— провадив Жюльєн,— ви відзначили мене на хвилину; і саме через мою сміливу стійкість, яка личить чоловікові, ви поважаєте мене зараз. Я можу кохати маршальшу...

Матільда здригнулася, очі її набули якогось чудного виразу. Вона чекала вироку. Жюльєн помітив цей рух і відчув, що ось-ось сили покинуть його.

„Ах,— думав він, чуючи звук пустих фраз, що їх вимовляли його власні уста, немов це був якийсь сторонній шум;— ах, якби я міг вкрити поцілунками ці бліді щоки так, щоб ти цього не почувала!“

— Я можу кохати маршальшу,— провадив він, і голос його тихшав,— але я не маю ніяких рішучих доказів її почуття до мене...

Матільда глянула на нього; він витримав її погляд, принаймні, він надіявся, що обличчя не зрадило його. Він почував, що вся його істота проіннята коханням до неї, ніколи ще він так не обожнював її; мабуть, він був у такому ж стані божевілля, як і Матільда. Якби вона знайшла в собі досить розважливості і сміливості, то могла б примусити його впасти їй до ніг і кинути пусту комедію. Йому вистачило сил, щоб говорити далі.

„Ах, Коразов!— скрикнув він у думці,— чому вас немає тут! як я потребую поради“.

Тим часом голос його казав:

— Навіть якби в мене не було іншого почуття до маршальші, мене привернула б до неї вдячність. Вона була ласкава до мене, втішала мене тоді, коли мене зневажали... Хіба я можу довіряти деяким проявам почуття, дуже втішним для мене, але, мабуть, дуже скороминущим?

— А! боже!— скрикнула Матільда.

— Ну, а яку гарантію ви могли б мені дати?— провадив Жюльєн різко і рішуче, немов забуваючи на хвилину обережну дипломатію.— Де гарантія, яке божество ручитиметься мені за те, що стан, до якого ви, здається, зараз схильні повернутись, триватиме більше двох днів?

— Моє надмірне кохання і надмірне страждання, якщо ви не любите мене,— сказала вона, беручи його за руки і повернувшись до нього.

Цей різкий рух розкрив її пелеринку, і Жюльєн побачив її чарівні плечі. Трохи розтріпане волосся нагадало йому блаженні хвилини.

Він був готовий поступитись. „Одне необережне слово,— сказав він собі,— і знов почнуться ці сповнені одчаю дні. Пані де-Реналь шукала підстав, щоб робити те, що підказувало їй серце, а ця світська дівчина дозволяє своєму серцю хвилюватись тільки тоді, коли ґрунтовно доведе собі, що воно повинно хвилюватись“.

Він зрозумів цю істину в одну мить і в одну мить опанував себе.

Він відняв у Матільди свої руки, що їх вона стискала в своїх, і з підкресленою повагою трохи відступив від неї. Навряд чи найстійкіша людина може зробити більше. Потім він старанно позбирав усі листи пані де-Фервак, розкидані на дивані, і додав з крайньою ввічливістю, дуже жорстокою в цю хвилину.

— Мадмуазель де-ла-Моль дозволить мені обміркувати все це.

І він поспішно вийшов з бібліотеки; вона чула, як він зачиняє за собою всі двері.

„Цей звір ні трохи не стурбований“,— подумала вона.

„Ні, що я кажу — звір! Він мудрий, обережний, добрий; це я винна, моя провина надмірна“.

Такий настрій не покидав Матільди. Вона була в цей день майже щаслива, бо цілком віддалась коханню; не можна було повірити, що її душа нещодавно була пройнята гордощами, та ще й якими гордощами!

Вона затремтіла від жаху, коли увечері лакей доповів про пані де-Фервак; голос слуги видався їй зловісним. Вона не могла дивитись на маршальшу і поспішно вийшла. Жюльєн, не дуже гордий з своєї важкої перемоги, боявся зрадити себе поглядом і не обідав у палаці де-ла-Моль.

Його кохання і щастя швидко зростали в міру того, як він віддалявся від моменту бою; тепер він уже дорював собі. „Як я міг устояти проти неї! — думав він,— а що як вона не кохатиме мене? Одна мить може все

змінити для цієї гордої душі, а я поводився з нею, треба визнати, жахливо“.

Увечері він відчув, що конче треба показатись в опері, в ложі пані де-Фервак, яка дуже його запрошувала. Матільда неодмінно дізнається, якщо він зробить нечемність і не піде до театру. Не зважаючи на всю очевидну справедливість цих міркувань, він спочатку не почував себе здатним з'явитись у товаристві. Він боявся втратити половину свого щастя, розмовляючи з людьми.

Пробило десяту годину; треба було показатись в театрі.

На щастя, в ложі пана де-Фервак було повно жінок, і він залишився біля дверей, зовсім сховавшись за капелюшками дам. Це врятувало його: сповнені розпачу божевільні звуки арії Кароліни з „Таємного шлюбу“ викликали в нього гарячі сльози. Пані де-Фервак помітила їх; вони становили такий контраст з його звичайною мужньою твердістю, що навіть ця вискочка і світська дама, давно пересичена найгострішими втіхами гордощів, була глибоко розчулена. Та невелика частка жіночого серця, яка ще залишалася в неї, примусила її заговорити з ним. Їй самій хотілося почути звук власного голосу в таку хвилину.

— Ви бачили дам де-ла-Моль? — спитала вона, — вони в третьому ярусі.

В ту ж мить Жюльєн, досить нечемно перехилившись через бар'єр ложі, побачив Матільду. В очах його блищали сльози.

„Це ж не їх день, — подумав він, — яке поривання!“

Матільда умовила матір їхати в оперу, не зважаючи на те, що ложа, яку заповідливо запропонувала їм одна з підлесниць, була дуже погана. Вона хотіла пере-свідчитись, чи буде Жюльєн цього вечора у пані де-Фервак.

ПРИМУСИТИ ЇЇ БОЯТИСЬ

Voilà donc le beau miracle de votre civilisation! De l'amour vous avez fait une affaire ordinaire.

Barnave *.

Жюльєн поспішив у ложу пані де - ла - Моль. Входячи, він зустрівся поглядом з Матільдою, що плакала, не стримуючись, бо в ложі були тільки незначні особи — приятелька, що запросила їх у свою ложу, та її знайомі. Матільда поклала руку на руку Жюльєна, наче забувши всякий страх перед матір'ю. Майже захлинаючись у сльозах, вона сказала йому тільки одне слово: „Гаранті“.

„Ні в якому разі не говорити з нею, — казав собі Жюльєн, теж дуже схвильований, і прикрив очі рукою, немов захищаючись від світла люстри, що засліплювало третій ярус. — Якщо я заговорю, мій голос зрадить мене, вона пересвідчиться в моєму надмірному хвилюванні, і це може все згубити“.

Тепер він був такий схвильований, що йому було важче боротися з собою, ніж вранці. Він боявся образити самолюбство Матільди. В сп'янінні кохання і блаженства він твердо вирішив мовчати.

На мою думку, це одна з найкращих рис його вдачі: людина, здатна на таке зусилля над собою, може далеко піти, si fata sinant **.

Мадмуазель де - ла - Моль настояла на тому, щоб одвезти Жюльєна додому в кареті. На щастя, йшов сильний дощ. Але маркіза посадовила його проти себе, весь час розмовляла з ним і не давала йому сказати ані слова дочці. Можна було подумати, що маркіза

* Так ось вони, чудеса вашої цивілізації! Ви зробили з кохання звичайну річ! Барна в.

** Якщо доля дозволить.

підлювалася про щастя Жюльєна; він не боявся згубити все через надмірне своє хвилювання і віддавався щастю з усім запалом.

Чи наважусь я признатися, що, повернувшись у свою кімнату, Жюльєн впав навколішки і вкрив поцілунками любовні листи, дані йому князем Коразовим?

„О, велика людино! що ти зробила для мене!“ — скрикнув він, не тямлячи себе.

Поволі він заспокоївся. Він порівнював себе з полководцем, який тількищо наполовину виграв великий бій. „Успіх безсумнівний, величезний, — казав він собі, — але що буде завтра? Одна хвилина може згубити все“.

З запалом розгорнув він „Мемуари“, продиктовані Наполеоном на острові Св. Єлени, і силував себе читати їх протягом двох годин; думки його були далеко, але дарма: він примушував себе читати. Під час цього незвичайного читання його розум і серце, піднісшись у найвищі сфери, працювали несвідомо для нього. „Серце в Матільди зовсім не таке, як у пані де-Реналь“, — казав він собі, але не йшов далі цієї думки.

„Примусити її боятись! — скрикнув він раптом, кидаючи геть книжку. — Ворог коритиметься мені тільки доти, доки він боятиметься мене; тоді він не насмілиться зневажати мене“.

Він ходив туди й сюди по своїй маленькій кімнаті в сп'янінні щастя. Щоправда, щастя його більше походило з гордощів, ніж з кохання.

„Примусити її боятись! — повторював він гордо, і гордість його мала підстави. — Пані де-Реналь навіть у найщасливіші хвилини боялась, чи не перевищує її кохання мого. А тут мені треба приборкати демона, отже — будемо приборкувати“.

Він прекрасно знав, що на другий день Матільда буде в бібліотеці з восьмої години ранку. Він з'явився туди тільки о дев'ятій, палаючи коханням, але не втрачаючи влади над своїм серцем. Щохвилини повторював він собі: „Підтримувати в ній весь час сумнів у моєму

коханні. Її блискуче становище, загальні лестощі дозволяють їй занадто швидко заспокоюватись“.

Він знайшов її блідою, але спокійною, вона сиділа на дивані, очевидно, неспроможна поворухнутись. Вона простягла йому руку.

— Друже мій, я тебе образила, це правда, ти можеш сердитись на мене.

Жюльєн не чекав такого простого тону і трохи не зрадив себе.

— Ви хочете гарантій, друже мій,— додала вона, марно почекавши його відповіді.— Ця вимога справедлива. Вивезіть мене, їдьмо в Лондон... Це згубить мене навіки, знеславить...— Вона наважилась витягти свою руку з руки Жюльєна, щоб закрити нею очі. Жіноча стриманість і доброчесність повернулись до неї...— Ну, що ж! знеславте мене,— сказала вона, зітхнувши,— це гарантія.

„Вчора я був щасливий тому, що мені вистачило мужності бути безжальним до себе“,— подумав Жюльєн. Помовчавши хвилинку, він досить опанував себе, щоб сказати льодовим тоном:

— А хто мені поручиться, що по дорозі в Лондон ви любитимете мене, коли будете, як ви кажете, знеславлені, і що моя присутність в поштової кареті не здаватиметься вам ненависною? Я не кат, і згубити вас у загальній думці буде для мене зайвим нещастям. Не ваше становище в світі стоїть нам на перешкоді, а, на жаль, ваша вдача. Чи можете ви самі собі поручитись, що кохатимете мене тиждень?

(„Ах, хай вона кохає мене тиждень, тільки тиждень,— казав сам собі Жюльєн,— і я помру від щастя. Що мені до майбутнього, що мені до життя? і це невимовне блаженство може початись негайно, це залежить тільки від мене!“)

Матільда побачила його задумливість.

— Значить, я зовсім недостойна вас,— сказала вона, беручи його за руку.

Жюльєн обійняв її, але в ту ж мить залізна рука обов'язку стиснула його серце. „Якщо вона побачить, як я обожнюю її, я її втрачу“.

І перше, ніж випустити її з своїх обіймів, він прибрав знов виразу, сповненого власної гідності, як і личить мужчині.

В цей день і в наступні дні він умів приховувати своє надмірне блаженство. Були такі хвилини, коли він не дозволяв собі навіть стиснути її в обіймах.

В інші моменти шалене щастя перемагало всі поради обережності.

Раніше він звичайно забирався в споруджену в саду альтанку з жимолості, де ховали драбину, і звідти дивився на далеке вікно Матільди, оплакуючи її зрадливість. Поруч був величезний дуб, стовбур якого ховав його від сторонніх очей.

Проходячи з Матільдою цими місцями, що так жваво нагадували йому безмежне горе, він не витримав контрасту між минулим одчаєм і теперішнім щастям, і сльози зросили йому очі. Піднісши до вуст руку своєї подруги, він сказав:

— Тут я думав про вас, звідси я дивився на ці жалюзі і чекав цілі години щасливої хвилини, коли ця ручка відчинить їх ...

Він зовсім не володів собою, і змалював їй з повною щирістю свій тодішній безмежний розпач. Короткі вигуки свідчили про його теперішнє щастя, яке поклато край тим жахливим мукам.

„Боже, що ж це я роблю! — сказав сам собі Жюльєн, раптом отямившись. — Я гублю себе“.

Він так злякався, що йому здалося, немов очі мадмуазель де - ла - Моль дивляться на нього з меншим коханням; він помилився, але його обличчя раптом змінилось і вкрилось смертною блідістю; очі його на мить згасли і вираз найщирішого і найвідданішого кохання незабаром змінився виразом погордливості, не позбавленої злості.

— Що це з вами, друже мій?— сказала Матільда з ніжністю й тривоگوю.

— Я збрехав,— сказав Жюльєн прикро,— я брешу вам; я докоряю собі за це, адже богу відомо, що я вас поважаю досить, щоб не брехати. Ви любите мене, ви мені віддані, і я не потребую фраз, щоб подобатись вам.

— Боже! невже все те прекрасне, що ви мені зараз казали,— тільки фрази?

— Люба, я не можу простити собі цього. Я їх придумав колись для одної жінки, що кохала мене і набридала мені. Це погана риса моєї вдачі, я винюся перед вами, простіть мені.

Гіркі сльози покотились з очей Матільди.

— Як тільки якенебудь неприємне враження примусить мене задуматись,— провадив Жюльєн,— моя ненависна пам'ять, яку я проклинаю в цю хвилину, допомагає мені, і я зловживаю нею.

— Може, я несвідомо зробила щось таке, що вам було неприємно?— сказала Матільда з чарівною щирістю.

— Я пригадав, як колись, проходячи повз цю жимолость, ви зірвали квітку, пан де-Люз у вас її взяв і ви залишили її йому. Я був за два кроки від вас.

— Пан де-Люз? це неможлива річ,— відповіла Матільда з властивою їй погордливістю:— в мене нема таких звичок.

— Я певен цього,— жваво підтвердив Жюльєн.

— Ну, що ж, це правда, друже,— сказала Матільда, сумно опустивши очі. Вона прекрасно пам'ятала, що вже кілька місяців не дозволяла нічого подібного панові де-Люзу.

Жюльєн глянув на неї з невимовною ніжністю: „Ні,— сказав він собі,— вона не менше кохає мене“.

Увечері вона, сміючись, докоряла йому за його прихильність до чані де-Фервак.

— Буржуа кохає вискочку! Таке серце, як у неї,— і тільки таке— може встояти перед моїм Жюльєном.

А втім, вона з вас зробила справжнього денді, — сказала вона, граючись його кучерями.

За той час, коли Жюльєн гадав, що Матільда зневажає його, він зробився одним з найчепурніших юнаків Парижа. Але в нього була та перевага над франтами, що він, одягнувшись, забував про своє вбрання.

Одна річ ображала Матільду. Жюльєн не кидав переписувати російські листи і посилати їх маршальші.

Розділ XXXII

ТИГР

Hélas! pourquoi ces choses et non pas d'autres!

*Beaumarchais**.

Один англійський мандрівник розповідає, як він здружився з тигром. Він виховав його і пестив, але завжди тримав на столі заряджений пістолет.

Жюльєн цілком віддавався своєму безмежному щастю тільки в ті хвилини, коли Матільда не могла прочитати його відбитку в його очах. Він неухильно виконував свій обов'язок — казати їй час від часу щонебудь жорстоке.

Коли лагідність Матільди, яка його вражала, і її безмежна відданість готові були позбавити його всякої влади над собою, він мужньо покидав її.

Матільда кохала вперше в житті.

Життя, що завжди тяглося для неї черепашачою ходою, линуло тепер непомітно.

Але гордощі її повинні були якось виявлятися; тому вона хотіла безстрашно наражатись на небезпеки, зв'язані з її коханням. Жюльєн брав на себе дбати про заходи обачності; і тільки в тих випадках, коли йшлося про небезпеку, вона не поступалась перед ним ні

* Ах, чому ж це, а не інше! Бо марше.

в чому; в іншому вона трохи не принижено корилася йому, але зате виявляла ще більшу погордливість до всіх у домі — родичів і слуг.

Ввечері, у вітальні, серед шістдесяти гостей, вона кликала Жюльєна і довго розмовляла з ним самим.

Одного разу маленький Тамбо сів біля них; вона попросила його піти розшукати їй у бібліотеці том Смоллета, де говориться про революцію 1688 року. Тамбо вагався.

— І не поспішайте,— додала вона з образливою гордовитістю, яка була цілющим бальзамом для Жюльєна.

— Ви помітили, який погляд кинула ця нещасна потвора? — спитав він.

— Його дядько десять чи дванадцять років буває в нашому салоні, інакше я б наказала негайно вигнати його.

Поводження Матільди з панами де - Круазнуа, де - Люзом та іншими, хоч і бездоганно чемне по формі, було по суті не менш зухвалим. Матільда гірко каялась у признаннях, які в свій час робила Жюльєнові, тим більше, що не наважувалась йому сказати, до якої міри вона перебільшила зовсім невинні прояви почуття до цих панів.

Не зважаючи на всю її рішучість, її жіноча гордість не дозволяла їй сказати Жюльєнові: „Саме тому, що я говорила з вами, мені приємно було змальовувати, як я не відняла руки, коли пан де - Круазнуа поклав свою руку біля моєї на мармуровий столик“.

Тепер, коли хтонебудь з цих панів розмовляв з нею протягом кількох хвилин, в неї неодмінно з'являлася потреба про щось спитати Жюльєна, і вона, користаючись з цієї нагоди, затримувала його біля себе.

Виявилось, що вона завагітніла; радісно повідомила вона про це Жюльєна.

— Невже ви й тепер не будете мені вірити? — ось вам гарантія. Я ваша дружина навіки.

Ця звістка глибоко вразила Жюльєна. Він трохи не

зрікся своїх принципів поведінки. „Як можна навмисне поводитись холодно й образливо з цією дівчиною, що губить себе заради мене?“ Коли вона трохи нездужала, він не почував у собі мужності слухатись грізного голосу обов'язку і звертатись до неї з жорстокими словами, які він вважав, на підставі досвіду, за необхідні для підтримки їх кохання.

— Я збираюсь написати батькові,— сказала йому одного дня Матільда.— Він для мене більше, ніж батько, він мій друг, і я вважаю за недостойне мене і вас обманювати його хоча б хвилину.

— Боже милосердний! що ви хочете зробити? — сказав Жюльєн, злякавшись.

— Виконати свій обов'язок,— відповіла вона, і очі її радісно заблищали. Вона вважала себе за відважнішу, ніж її коханець.

— Але він вижене мене з ганьбою!

— Це його право, треба його поважати. Я подам вам руку і ми вийдемо з воріт серед білого дня.

Жюльєн, вражений, попросив її відстрочити на тиждень.

— Не можу,— відповіла вона,— честь вимагає цього, я бачу свій обов'язок, треба його виконати негайно.

— Ну, а я наказую вам почекати,— нарешті сказав Жюльєн.— Ваша честь не зганьблена, я ваш чоловік. Становище нас обох зміниться через цей вирішний вчинок. Я теж маю свої права. Сьогодні вівторок!.. Наступний вівторок — прийомний день герцога де-Ретца; увечері, коли пан де-ла-Моль повернеться, швейцар передасть йому фатального листа. Я добре знаю, що його єдина думка — зробити вас герцогинею, уявіть собі його горе!

— Ви хочете, мабуть, сказати — уявіть собі його помсту!

— Я можу відчувати жаль до свого добродія, сумувати від того, що змушений йому пошкодити, але я не боюся й ніколи не боюся нікого.

Матільда скорилась. Після того, як вона повідомила Жюльєна про свій стан, він вперше розмовляв з нею так авторитетно. Він ніколи її так не кохав. Ніжна сторона його душі з радістю користалась з нагоди вагітності Матільди, щоб не поводитись з нею жорстоко. Його глибоко схвилювала думка про признання панові де-ла-Молю. Чи доведеться йому розлучитись з Матільдою? Хоч вона й горюватиме при його від'їзді, але чи буде ще думати про нього через місяць?

Не менший жах відчував він перед справедливими докорами маркіза.

Увечері він признався Матільді в цій другій причині своїх хвилювань, а потім, у запалі кохання, і в першій.

Вона змінилась на обличчі.

— Чи справді,— сказала вона йому,— для вас буде нещастям перебути півроку далеко від мене?

— Безмежним нещастям, єдиним в світі, яке мене жахає.

Матільда була щаслива. Жюльєн так уміло грав свою роль, що йому вдалося її переконати, ніби вона більше його кохала, ніж він її.

Надійшов фатальний вівторок. Опівночі, повернувшись додому, маркіз знайшов листа; адреса цього листа змусила його розпечатати його власноручно і без свідків.

„Батьку. Між нами розірвано всі соціальні зв'язки, залишаються тільки природні. Після мого чоловіка ви є і завжди будете найдорожчою мені людиною. Очі мої зрошуються слізьми, коли я думаю про горе, яке спричиняю вам. Але щоб моя ганьба не стала прилюдною, щоб ви мали час обміркувати і діяти, я більше не могла відкладати признання, яке зобов'язана вам зробити. Якщо ваша приязнь до мене,— а я знаю, яка вона глибока,— дозволить вам призначити мені невелике утримання, я оселюся там, де ви скажете,

наприклад, у Швейцарії, з моїм чоловіком. Його ім'я таке темне, що ніхто не впізнає вашої дочки в пані Сорель, невістці вер'єрського тесляра. Ось те ім'я, яке мені так важко було написати. Я боюся, що на Жюльєна спаде ваш гнів, з першого погляду справедливий. Я не буду герцогинею, батьку; я це знала, покохавши його — бо я перша покохала його, я його звабила. Я успадкувала від вас душу занадто високу для того, щоб спинитись на тому, що є банальним чи здається мені таким. Марно намагалась я, бажаючи вам догодити, зацікавитись паном де-Круазнуа. Навіщо показали ви мені людину справді достойну? Ви самі сказали мені, коли я повернулася з Гієрського курорту: молодий Сорель — єдина істота, що мене цікавить. Бідолашний юнак засмучений так само, як я, оскільки це можливо, тим горем, якого завдасть вам цей лист. Я не можу запобігти тому, щоб ви розгнівалися, як батько. Але любіть мене все ж таки, як друг.

„Жюльєн шанував мене, він розмовляв зо мною тільки через свою глибоку вдячність до вас, бо природна гордість його вдачі примушує його відповідати тільки офіційно всім, хто стоїть вище нього. В нього природжене гостре почуття соціальної нерівності. Червоніючи, признаюся своєму найкращому другові, і ніколи не признаюся в цьому нікому іншому: одного разу в саду я перша потиснула йому руку.

„Через двадцять чотири години ви, мабуть, перестанете гніватись на нього. Моя провина непоправна. Якщо ви волітимете, він тільки через моє посередництво висловить вам свою глибоку пошану і свій одчай з приводу заподіяного вам горя. Ви не побачите його; але я поїду за ним куди він схоче. Це його право, це мій обов'язок, він — батько моєї дитини. Якщо ви будете ласкаві призначити нам шість тисяч франків на життя, я прийму їх з вдячністю; якщо ні, — Жюльєн розраховує почати в Безансоні кар'єру учи-

теля латині й літератури. З якого б низького шабля він не почав, він піднесеться, я певна цього. З ним я не боюся жити в безвісті. Я певна, що у випадку революції він гратиме одну з перших ролей. Чи можете ви сказати щось подібне про когонебудь з тих, хто просив моєї руки? В них гарні маєтки? Я не можу бачити в цьому підстави для захоплення. Мій Жюльєн навіть при сучасному режимі досяг би високого становища, якби володів мільйоном і користався підтримкою мого батька...

Матільда, знаючи, що маркіз діє завжди під впливом першого враження, написала вісім сторінок.

„Що робити? — думав Жюльєн у той час, як пан де-ла-Моль читав листа; — в чому полягає, поперше, мій обов'язок і, подруге, моя вигода? Я завдячую йому всім: без нього я був би нікчемним шахраєм і навіть не досить видатним шахраєм для того, щоб мене не ненавиділи й не переслідували. Він зробив з мене світську людину. Тепер мої шахрайства будуть, поперше, не такі часті і, подруге, не такі підлі. Це варто більшого, ніж якби він дав мені мільйон. Я завдячую йому цим орденом і видимістю дипломатичних заслуг, які мене підносять над загальним рівнем. Якби він взявся за перо, щоб наказати мені, як поводитись, що він написав би?“

Міркування Жюльєна були раптом перервані появою старого лакея пана де-ла-Моля.

— Маркіз кличе вас негайно, вдягнені ви, чи ні.

Ідучи поруч із Жюльєном, лакей тихенько додав:

— Він не тямить себе, стережіться!

Розділ XXXIII

ПЕКЛО БЕЗВІЛЛЯ

En taillant ce diamant, un lapidaire malhabile lui a ôté quelques - unes de ses plus vives étincelles. Au moyen âge, que dis - je ? encore sous Richelieu, le Français avait la force de vouloir.

Mirabeau *.

Жюльєн знайшов маркіза розлюченим: мабуть, вперше за своє життя цей вельможа припустився поганого тону. Він засипав Жюльєна найбрутальнішими словами, які тільки спадали йому на думку. Наш герой був здивований, роздратований, але вдячність його не похитнулася. „Скільки прекрасних планів, виплеканих здавна, розсипались перед бідолахою за одну мить! — думав Жюльєн. — А втім, я повинен відповідати йому, моє мовчання підсилить його гнів“. Свою відповідь він запозичив з ролі Тартюфа.

— Я не ангел... Я служив вам добре, ви щедро платили мені... Я був вам вдячний, але мені двадцять два роки... В цьому домі мене розуміли тільки ви і мила особа...

— Негіднику! — скрикнув маркіз. — Мила! Мила! Коли ви помітили, що вона мила, ви повинні були тікати в той же день.

— Я спробував це зробити; я просив вас відпустити мене в Лангедок.

Стомившись від розлюченого ходіння туди й сюди, маркіз, вражений горем, кинувся в крісло. Жюльєн почув, як він сказав сам до себе півголосно: „Це ж не лиха людина“.

— Ні, я до вас не лихий, — скрикнув Жюльєн, пада-

* Грануючи цей алмаз, якийсь невмілий гранувальник відібрав у нього найяскравіші вогні. За середньовіччя — та що я кажу, ще при Рішельє — француз мав силу бажання. Мірабо.

ючи навколiшки, але йому стало дуже соромно від цього жесту, і він негайно підвівся.

Маркіз справді не тямив себе. Побачивши цей рух, він знов почав обсипати Жюльєна найгрубішою лайкою, гідною візника. Новизна цієї лайки його, мабуть, розважала.

— Як, моя дочка зватиметься пані Сорель! Як! моя дочка не буде герцогинею!

Щоразу, як ці думки ясно ставали перед паном де-ла-Модем, його муки доходили краю, і він втрачав самовладання. Жюльєн боявся, що його поб'ють.

В ясні хвилини, коли маркіз наче звикав до свого нещастя, він звертався до Жюльєна з досить розумними докорами.

— Треба було втекти, пане, — казав він йому, — ваш обов'язок був — втекти. Ви останній негідник.

Жюльєн підійшов до стола і написав таке:

„Життя давно мені нестерпне, я кладу йому край. Прошу пана маркіза пробачити мені неприємний клопіт, що його завдасть йому моя смерть в його домі, і прийняти вислови моєї безмежної вдячності“.

— Прошу ласкаво пана маркіза проглянути цей папірець... убийте мене або накажіть вашому лакею вбити мене. Зараз перша година ночі, я буду прогулюватись в саду вздовж внутрішньої стіни.

— Ідіть під три чорти, — крикнув маркіз йому вслід.

„Розумію, — подумав Жюльєн, — він не від того, щоб я позбавив його лакея від клопоту мене вбивати... Ні, хай він мене вбиває, я пропоную йому це задоволення... Та, чорт забери! я люблю життя. Я зобов'язаний жити для сина“.

Гуляючи по саду, він спочатку пройнявся тривогою перед небезпекою, але незабаром цілком поринув у думку про свій батьківський обов'язок, яка вперше стала перед ним з усією чіткістю і зробила його обережним.

„Я потребую поради, як поводитись з цим гарячим чоловіком. Він зовсім божевільний і здатний на все. Фуке занадто далеко, до того ж він не зрозуміє почуттів такої людини, як маркіз. Граф Альтаміра... Та чи я певен у його вічному мовчанні? Не треба, щоб, звертаючись по пораду, я вчинив щось таке, що ускладнить моє становище. На жаль, мені лишається тільки похмурий абат Пірар... Його розум звужений янсенізмом. Якийсь шибеник єзуїт, що знає світ, краще став би мені в пригоді... Пан Пірар здатний побити мене, тільки но почувши про злочин“.

Геній Тартюфа прийшов на допомогу Жюльєнові:— „Що ж, я піду до нього на сповідь“. До такого остаточного вирішення прийшов він після двогодинної прогулянки до саду. Він уже не думав про те, що в нього може влучити постріл з рушниці,— його клонив сон.

На другий день рано-вранці Жюльєн був уже за кілька льє від Парижа і стукав у двері суворого янсеніста. На його великий подив, абат був не дуже вражений його признанням.

— Мабуть, у цьому є і моя вина,— казав собі абат, скоріше засмучений, ніж розгніваний.— Я підозрівав це кохання; моя любов до вас, бідолашна дитино, не дозволила мені попередити батька.

— Що він робитиме? — жваво спитав Жюльєн.

В цю хвилину він любив абата і прикра сцена була б йому дуже важка.

— Я бачу три можливі шляхи,— провадив Жюльєн.— Перший—пан де-ла-Моль може заподіяти мені смерть;— і він розповів про записку, залишену ним маркізові.— Другий: він може примусити мене стрілятись з графом Норбером, який викличе мене на дуель.

— І ви прийняли б виклик? — спитав грізно абат, підводячись.

— Ви не даєте мені договорити; звичайно, я ніколи не вистрелю в сина мого доброчинця.— Третій: він може мене відіслати. Якщо він накаже мені їхати

в Единбург, в Нью-Йорк, я послухаюсь. Тоді вони зможуть приховати стан мадмуазель де-ла-Моль, але я не дозволю, щоб знищили мого сина.

— Будьте певні, це перше, що спаде на думку цьому розпусному чоловікові...

В Парижі Матільда була в розпачі. Вона бачилася з батьком о сьомій годині ранку. Він показав їй записку Жюльєна і вона трепетала, щоб благородство не примусило його заподіяти собі смерть. „Як, без мого дозволу?“—казала вона собі з болем, до якого домішувався гнів.

— Якщо він помре, помру і я,— сказала вона своєму батькові.— І ви будете причиною його смерті... Може, ви радітимете... Але я клянуся його душею, що вдягну траур і прилюдно зватимусь вдовою Сорель, розішлю оповіщення про смерть чоловіка, будьте певні... Ви не побачите в мене ні боягузтва, ні підлоти.

Кохання її доходило до божевілля. Навіть пан де-ла-Моль був вражений. Він починав дивитись на події трохи розважливіше. Матільда не вийшла до сніданку. Маркіз відчув величезне полегшення і був втішений, коли побачив, що вона нічого не сказала матері.

Жюльєн злавив з коня. Матільда звеліла його покликати і кинулась йому в обійми трохи не на очах у покоївки. Жюльєн не був їй занадто вдячний за цей порив; після довгої наради з абатом Піраром він став дуже обережним і дипломатичним. Уява його згасла від підрахунку ймовірностей. Матільда з слізьми на очах сказала йому, що читала його записку про самогубство.

— Мій батько може передумати; будь ласка, їдьте негайно в Віллек'є. Сідайте на коня і їдьте, поки ще не повставали зза стола.

В Жюльєна все ще був здивований і холодний вираз, і Матільда розплакалась.

— Покладись на мене в наших справах,— скрикнула

вона в захваті, стискаючи його в обіймах.— Ти не розумієш, що я розлучаюся з тобою не добровільно. Пиши мені на ім'я моєї покоївки, хай адреса буде написана не твоєю рукою, я тобі писатиму цілі томи. Прощай, тікай!

Останнє слово неприємно вразило Жюльєна, але він скорився. „Є щось фатальне в тому,— подумав він,— що ці люди навіть в найкращі свої хвилини вміють мене образити“.

Матільда твердо чинила опір всім „розважливим“ проектам батька. Вона не хотіла вступати в переговори інакше, як на таких умовах: вона буде пані Сорель і бідно житиме з чоловіком в Швейцарії, або в батька в Парижі. Вона безумовно відкидала пропозицію про таємні пологи.

— Це викликало б наклепи й безчестя. Через два місяці після весілля я поїду з чоловіком подорожувати і можна буде легко переконати всіх, ніби мій син народився вчасно.

Маркіз спочатку відповідав на цю твердість вибухами гніву, але згодом почав вагатися.

— Ось!— сказав він дочці в хвилину розчулення,— ось тобі десятитисячна рента для твого Жюльєна, і хай він зробить так, щоб я не міг її в нього відібрати.

Скоряючись волі Матільди, владолюбство якої було йому відоме, Жюльєн даремно проїхав сорок льє: він був у Віллек'є, перевіряючи рахунки з фермерами. Доброчинство маркіза примусило його повернутись. Він попросив притулку в абата Пірара, що був під час його відсутності найкориснішим спільником Матільди. Кожного разу, як маркіз питав його поради, абат доводив йому, що всякий інший вихід, крім прилюдного шлюбу, буде злочином в очах господа бога.

— І на щастя,— додав абат,— думка світу в даному разі збігається з релігією. Чи можна хоч хвилину покладатись на те, що мадмуазель де-ла-Моль з її пал-

кою вдачею буде проти власної волі додержувати таємниці? Не погодившись на відкритий шлюб, можна викликати далеко більшу цікавість публіки до цього дивного мезальянсу. Треба все оголосити відразу, щоб не залишалось підозріння про таємницю.

— Це так,— сказав маркіз, замислившись.— При такій системі через три дні говорити про цей шлюб буде вже тупим пустослів'ям. Треба буде скористатись з якогонебудь антиякобінського заходу уряду, щоб нишком полагодити цю справу.

Двоє чи троє друзів пана де-ла-Моля були тієї ж думки, що й абат Пірар. Великою перешкодою був, на їх думку, рішучий характер Матільди. Але, не зважаючи на всі ці справедливі міркування, маркіз не міг звикнути до думки, що йому доведеться зректись надії на табурет для своєї дочки.

Його пам'ять і уява були сповнені всіляких хитрощів й викрутів, які були у вжитку в часи його молодості. Поступитись перед необхідністю, злякатись закону— здавалось йому абсурдною річчю, не гідною людини його стану. Він дорого платив тепер за свої десятирічні чарівні мрії про майбутнє улюбленої дочки.

„Хто б міг передбачити це?— казав він собі.— Дівчина з такою гордовитою вдачею, з такою високою душею, дівчина, яка більше мене пишалась своїм ім'ям, що її руки в мене наперед просили найзнатніші люди Франції!

Доводиться зректись всякої розсудливості. Цей вік все перемішав. Ми простуємо до хаосу“.

Розділ XXXIV

РОЗУМНА ЛЮДИНА

Le préfet cheminant sur son cheval se disait: Pourquoi ne serais-je pas ministre, président du conseil, duc? voici comment je ferais la guerre... Par ce moyen je jetterais les novateurs dans les fers...

Le Globe *!

Нема таких аргументів, що могли б знищити владу десятирічних принадних мрій. Хоч маркіз і вважав за нерозумне гніватись, але не знаходив у собі сили простити. „Якби цей Жюльєн міг умерти від якогонебудь випадку“,—думав він часом. Його засмучена уява знаходила деяке полегшення в абсурдних мріях, що паралізували вплив мудрих міркувань абата Пірара. Минув місяць, а переговори не зрушили з місця.

В цій сімейній справі, так само, як і в політичних, у маркіза з'являлись блискучі проекти, що захоплювали його днів на два-три. В таких випадках він ухвалював певний план поведінки не тому, що той був обгрунтований на солідних доводах, а самі доводи подобались йому через те, що підтримували його улюблений проект. Протягом трьох днів він з усім запалом і ентузіазмом поета працював над тим, щоб добитись певного стану справи, на другий день—уже не думав про це.

Спочатку Жюльєн був збентежений зволіканням з боку маркіза, але через кілька тижнів він почав догадуватись, що в пана де-ла-Моля не було з цього приводу ніякого твердого плану.

Пані де-ла-Моль і всі в домі думали, що Жюльєн

* Ідучи на коні, префект казав сам до себе: Чому б мені не бути міністром, головою ради, герцогом? Ссь як я повів би війну... а ось яким способом я закував би в кайдани новаторів. „Глоб“.

вїїхав у провінцію в справах управління маєтками, а він переховувався в домі пана Пірара і майже щодня бачився з Матільдою. Вона щоранку перебувала годину з батьком, але вони цілими тижнями не розмовляли про справу, яка сповнювала всі їх думки.

— Я не хочу знати, де цей чоловік,— сказав їй одного разу маркіз,— пошліть йому цього листа. Матільда прочитала:

„Лангедокські землі дають 20.600 франків прибутку. Я даю 10.600 франків моїй дочці і 10.000 франків панові Жюльєну Сорелю. Зрозуміла річ, я даю їм і землі. Накажіть нотаріусові скласти два окремі дарчі листи і принести їх мені завтра; після цього всі стосунки між нами будуть скінчені. Але, пане, чи міг я чекати всього цього?

Маркіз де - ла - Моль“.

— Широ дякую, батьку,— весело сказала Матільда.— Ми оселимось в егільйонському замку, між Мармандом і Ажаном. Кажуть, це країна така ж гарна, як Італія.

Жюльєн був дуже вражений цим подарунком. Він уже не був таким холодним і суворим, яким ми його знали. Доля його сина задалегідь поглинала всі його думки. Несподіване збагачення, досить значне для такої бідної людини, зробило його честолюбним. Разом з жінкою в нього було тепер 36.000 ліврів ренти. Щодо Матільди, то всі її почуття зосередились на обожнюванні чоловіка — так вона з гордощів завжди називала Жюльєна. Єдина її честолюбна мрія полягала в тому, щоб одверто визнати свій шлюб. Вона невпинно звеличувала сама свої високі заслуги, які, мовляв, виявились у тому, що вона зв'язала свою долю з долею видатної людини. Особиста гідність була тепер в неї в моді.

Майже постійна розлука, заклопотаність, брак часу для любовних розмов довершили добрі наслідки мудрої політики, до якої раніше вдався Жюльєн.

Матільда нарешті почала обурюватись на те, що їй

доводиться так мало бачитись з людиною, яку вона справді покохала.

В хвилину досади вона написала своєму батькові, почавши листа, як Отелло.

„Мій вибір доводить, що я дала перевагу Жюльєнові перед усіма втіхами, якими могла користатись у світі дочка маркіза де-ла-Моля. Ці втіхи суєтності і самолюбства для мене ніщо. Вже скоро шість тижнів я живу розлучена з своїм чоловіком. Це досить доводить мою повагу до вас. До наступного четверга я покину батьківський дім. Ваші добродіяння збагатили нас. Моєї таємниці не знає ніхто, крім шановного абата Пірара. Я піду до нього. Він повинчає нас, і через годину після церемонії ми вирушимо до Лангедока; в Париж ми з'явимось тільки за вашим наказом. Але мені крає серце думка про те, що все це стане темою дошкульних анекдотів про мене і про вас. Насмішки дурнів примусять, можливо, нашого любого Норбера викликати на дуель Жюльєна. В такому випадку, я знаю, я втрачу всяку владу над ним. Ми знайдемо в його душі повсталого плебея. Благаю вас на колінах, батьку любий, приїздіть на моє вінчання в церкві пана Пірара, в наступний четвер. Дошкульність лукавих пліток буде цим пом'якшена і небезпека не буде загрожувати життю вашого єдиного сина, так само як і мого чоловіка“.

Цей лист надзвичайно збентежив маркіза. Треба було кінець-кінцем на щось зважитись. Тепер на нього вже не впливали ні дрібні звички, ні звичайні друзі.

В цих надзвичайних умовах в ньому знов заговорили видатні риси його вдачі, сформованої подіями його молодості. Поневіряння в еміграції зробили з нього людину з палкою уявою. Після того, як він два роки користався величезним багатством і шанобою при дворі, 1790 рік кинув його в найжахливіші злидні еміграції. Ця сувора школа змінила душу двадцятидвохлітнього юнака. По суті, володіючи тепер таким вели-

чезним багатством, він не почував себе залежним від нього. Але та сама уява, що врятувала його душу від гангрени золота, оповила його шаленим бажанням бачити дочку з високим титулом.

Протягом останніх шести тижнів маркіз спочатку з примхи побажав збагатити Жюльєна, бо бідність здавалась йому чимось підлим, ганебним для нього, пана де-ла-Моля, і неприпустимим для чоловіка його дочки. Він розкидався грішми. Потім його уява повернулася в інший бік, і йому здавалось, що Жюльєн зрозуміє німу мову цієї щедрості, що він змінить ім'я, переселиться в Америку і напише Матільді, що він помер для неї. Пан де-ла-Моль уявляв собі, ніби цей лист уже написаний і стежив за його впливом на Матільду.

В той день, коли справжній лист Матільди збудив його від цих юнацьких мрій, він довгий час обмірковував, як би вбити Жюльєна або примусити його зникнути; потім він захопився мрією — створити йому блиску кар'єру. Він дозволив йому знайти ім'я одного з його маєтків; а чому б не передати йому і перства? Герцог де-Шон, його тесть, після того, коли його єдиний син був убитий в Іспанії, часто казав йому про своє бажання передати свій титул Норберові.

„Не можна відмовити Жюльєнові у видатних ділових здібностях, у сміливості, навіть у блиску,— казав собі маркіз.— Але в глибині його натури я бачу щось страшне. Таке враження справляє він на всіх, отже тут є щось реальне (і чим важче було збагнути, в чому полягає це реальне, тим більше воно жахало уяву маркіза). Моя дочка дуже влучно висловила це в одному з листів (якого ми не наводили):

„Жюльєн не зв'язався з жодним салоном, з жодним гуртком“. Він не забезпечив себе ніякою підтримкою проти мене в тому разі, коли б я його покинув... Невже це тому, що він не розуміє сучасного стану суспільства? Я казав йому два чи три рази: „Тільки салони

висувають людину, створюючи реальну й вигідну кандидатуру”.

Ні, він позбавлений спритності і лукавства прокурора, що не пропускає жодної хвилини, жодної нагоди... Його вдача не нагадує Людовіка XI. З другого боку, я помічаю в нього далеко не великодушні правила поведінки... Я не розумію... Може, він повторює собі ці правила, щоб створити твердиню проти своїх пристрастей?

Зрештою, ясно одне: він не зносить зневаги, я держу його в руках саме через це.

Щоправда, він не відчуває безумовної поваги до високого походження, він не шанує нас інстинктивно. Це його хиба; та, зрештою, семінарист звичайно прагне тільки втіх і грошей, а він, навпаки, не може нізащо в світі знести зневаги”.

Лист дочки примушував пана де-ла-Моля пристати на якесь вирішення.

„Кінець-кінцем, найголовніше питання ось у чому: чи наважився Жюльєн залицятись до моєї дочки, знаючи, що я її кохаю над усе і що я маю сто тисяч екю ренти?”

Матільда це рішуче заперечує... Е, ні, пане Жюльєн, це пункт, який я хочу добре з'ясувати.

Чи тут дійсно було справжнє, несподіване кохання, чи просто бажання підвестись? Матільда передбачлива, вона відразу зрозуміла, що таке підозріння може згубити його в моїх очах, а тому й призналася, ніби перша покохала його...

Невже така горда дівчина наважилася б на матеріальні вияви свого почуття!— потиснути йому руку в саду, увечері, який жах! нібито в неї не було сотні інших способів виявити йому свою приязнь.

Виправдуючись, вона обвинувачує себе. Я не вірю Матільді...”

Міркування маркіза в цей день були позначені більшою рішучістю, ніж звичайно. Проте звичка перемогла,

і він знов вирішив відтягти справу і написати дочці, бо в палаці де-ла-Моль листувались з однієї кімнати в другу. Маркіз не наважувався обговорювати це питання з Матільдою, боячись піддатись їй і раптом погодитись на все.

Лист

„Остерігайтесь наробити нових помилок; ось вам наказ про призначення гусарським поручиком пана кавалера Жюльєна Сореля де-ла-Верне. Ви бачите, що я для нього роблю. Не суперечте мені, не запитуйте ні про що. Хай він виїздить у двадцять чотири години до Страсбурга, де стоїть його полк. Ось чек на мого банкіра; вимагаю цілковитої покори“.

Кохання й радість Матільди були безмежні. Вона хотіла скористатись з перемоги й негайно відповіла:

„Пан де-ла-Верне був би біля ваших ніг, не тямлячи себе від вдячності, якби він знав про те, що ви зласкавились зробити для нього. Але мій великодушний батько забув про мене, і честь вашої дочки в небезпеці. Чиянебудь нескромність може її заплямувати навіки, і двадцятитисячна рента не врятує її від ганьби. Я пошлю панові де-ла-Верне його призначення тільки тоді, коли ви дасте мені слово, що протягом наступного місяця прилюдно відбудеться у Віллек'є мій шлюб. Скоро після цього часу, що його я благаю не відтягати, ваша дочка зможе з'являтись в товаристві тільки як пані де-ла-Верне. Як я вдячна вам, любий тату, за те, що ви врятували мене від імени Сорель...“

Відповідь була несподівана:

„Слухайтесь, або я відмовлюсь від усього. Тремтіть, необережне дівча! Я ще не знаю, що таке ваш Жюльєн, і ви самі знаєте не більше, ніж я. Хай він їде в Страсбург і виконує свої обов'язки. Я сповіщу про свою волю через два тижні“.

Ця рішуча відповідь вразила Матільду. „Я не знаю Жюльєна“, — ці слова примусили її задуматись, і неза-

баром вона поринула в чарівні мрії, які здавались їй істиною. „Розум мого Жюльєна не набув дрібної і нікчемної салонної форми, і батько не вірить у його вищість саме через те, що якнайкраще її доводить...

Проте, якщо я не скорюся цьому свавіллю батька, може трапитись прилюдний скандал, а це знизить моє становище в світі і може зробити мене не такою достойною кохання в очах Жюльєна. Після розголосу... злидні на десять років, а проте тільки найблискучіші розкоші можуть врятувати від глузу жінку, що вчинила безумство вибрати мужа за його особисті гідності. Якщо я житиму далеко від батька, він, у його літах, може мене забути... Норбер одружиться з якоюнебудь принадною, спритною жінкою. Адже старого Людовіка XIV звабила герцогиня Бургундська...“

Вона вирішила скоритись, але не казати Жюльєнові про цей другий лист батька: його дика вдача могла штовхнути його на якенебудь безумство.

Увечері, коли вона сповістила Жюльєна, що він призначений гусарським лейтенантом, радість його була безмежна. Можна собі уявити її, знаючи, як честолюбно він прагнув цього все життя і як палко тепер любив свого сина. Зміна імени його надзвичайно вразила.

„Отже,— подумав він,— роман мій закінчений, і я завдячую тільки собі. Я зумів примусити це страховище гордоців покохати мене,— додав він, глянувши на Матільду;— її батько не може жити без неї, а вона — без мене“.

Розділ XXXV

ГРОЗА

Mon Dieu, donnez - moi la médiocrité.
*Mirab. au **.

Він поринув у глибокий задум і ледве відповідав на прсяви ніякості Матільди, лишаючись мовчазним і похмурим. Ніколи він не здавався Матільді таким великим, таким прекрасним. Вона боялась, що його вразливі гордощі порушать їх щастя.

Майже шоранку до палацу приїздив абат Пірар. Чи не міг Жюльєн через нього дізнатися про наміри її батька? А може сам маркіз з примхи написав йому? Як інакше пояснити суворий вигляд Жюльєна після такого щастя?

Вона не наважувалась його питати.

Єсна не наважувалась! вона, Матільда! З цієї хвилини її почуття до Жюльєна пройнялося якоюсь непевністю, несподіваністю, майже страхом. Ця суха душа сповнилась пристрастю, наскільки це можливо для істоти, вихованої серед витонченої цивілізації, якою захоплюється Париж.

На другий день рано - вранці Жюльєн чекав на парадяльному подвір'ї абата Пірара. У двір в'їхала обшарпана карета, найнята в найближчій поштової конторі.

— Такий екіпаж тепер вам не до лиця, — сказав йому прикро суворий абат. — Ось двадцять тисяч франків, подарунок пана де - ла - Моля; він радить вам витратити їх за рік, але по змозі уникаючи смішного марнотратства (священик бачив у такій величезній сумі в руках юнака тільки привід для гріха). Маркіз додав: — Пан Жюльєн де - ла - Верне нібито одержав ці гроші від свого батька, якого не слід називати на ім'я. Пан

* Господи, зроби з мене посередність! Мірабо.

де-ла-Верне, мабуть, вважатиме за потрібне зробити подарунок панові Сорелю, вер'єрському теслярові, що доглядав його в дитинстві... Я можу взяти це доручення на себе,— додав абат,— я нарешті умовив пана де-ла-Моля порозумітися з цим єзуїтом, абатом Фрілером. Його вплив занадто сильний порівняно з нашим. Одною з умов згоди буде визнання вашого високого походження цією людиною, що панує в Безансоні.

Жюльєн не тямив себе; в захваті обійняв він абата, радіючи з того, що його визнають.

— Фе!— сказав пан Пірар, відстороняючи його,— що це за світська суєславність? Щодо Сореля і його синів, я їм від себе запропоную річну пенсію в п'ятсот франків, яка буде виплачуватись кожному, поки я буду задоволений ними.

Жюльєн був знову холодний і гордовитий. Він подякував, але в дуже непевних виразах, які ні до чого не зобов'язували. „А що, як я й справді незаконний син якогось вельможі, засланого в наші гори грізним Наполеоном?“ — З кожною хвилиною ця думка здавалася йому ймовірнішою.

„Моя ненависть до батька — доказ тому ... і тоді я, значить, не звір!“

Через кілька днів після цього монологу п'ятнадцятий гусарський полк, один з найблискупіших в армії, виступав розгорнутим фронтом на плац-параді в Страсбурзі. Пан кавалер де-ла-Верне їхав на найкрасивішому коні в цілому Ельзасі, що коштував йому шість тисяч франків. Він був прийнятий до полку як поручик, хоч ніколи не був підпоручиком, хіба що в списках полку, про який він і не чув.

Його байдужий вираз, суворий, трохи не сердитий погляд, блідість, непорушна холонокровність вже з перших днів справили враження. Незабаром його бездоганна чемність і тактовність, його вміння володіти пістолетом і шпагою, яке він виявив без надмірної афектації, знищили всяке бажання голосно поглуми-

тись з нього. Після п'яти-шести днів непевності загальна думка полку висловила на його користь. „В цьому юнакові є все,— казали старі офіцери-жартуни,— крім юності“.

Жюльєн написав з Страсбурга панові Шелану, колишньому вер'єрському кюре, який тепер був у дуже похилих літах.

„Я певен, що ви з радістю почули про події, які примусили мою сім'ю збагатити мене. Посилаю вам п'ятсот франків і прошу розподілити їх, не називаючи мого імени, серед знедолених і бідних, яким і я був колись; ви, мабуть, допомагаєте їм так само, як колись допомагали мені“.

Жюльєн був у сп'янінні від честолюбства, але не чванливості; все ж таки він приділяв багато уваги зовнішності: його коні, мундир, лівреї його слуг зробили б честь найакуратнішому англійському вельможі. Через два дні після того, як його по протекції зробили поручиком, він уже підраховував, що для того, щоб бути головним командувачем щонайбільше в тридцять років, як усі видатні полководці, треба в двадцять три бути чимось більшим, ніж поручиком. Він думав тільки про славу і про свого сина.

Серед такого нестримного честолюбного захвату його застав молодий ліврейний лакей, посланий з листом від мадмуазель де-ла-Моль.

„Все загинуло,— писала Матільда;— приїздіть якнайшвидше, пожертвуйте всім, дезертуйте, якщо треба. Приїхавши, чекайте мене в фіякрі біля садової хвіртки, біля №... нашої вулиці. Я прийду з вами поговорити, і, можливо, проведу вас у сад. Все загинуло, і, боюся, непоправно. Покладіться на мене, я віддана й стійка в нещасті. Я кохаю вас“.

Через кілька хвилин Жюльєн дістав відпустку в полковника і виїхав з Страсбурга щодуху. Але жахливе хвилювання, що проймало його, не дозволяло йому їхати таким способом за Метцем. Він пересів у

поштову карету і з майже неймовірною швидкістю дістався до призначеного місця біля садової хвіртки палацу де-ла-Моль. Хвртка відчинилась, і в ту ж мить Матільда, забувши всяку обачність, кинулась йому в обійми. На щастя, була п'ята година ранку і вулиця була пустинна.

— Все пропало; батько, боячись моїх сліз, виїхав в четвер уноч, ніхто не знає куди. Ось його лист, читайте.— І вона сіла з Жюльєном у факр.

„Я міг пробачити все, крім наміру звабити вас заради вашого багатства. Ось нещасна дівчино, жахлива правда. Даю вам слово честі, що ніколи не згоджусь на ваш шлюб з цим чоловіком. Я забезпечу йому десять тисяч ренти, якщо він згодиться жити десь далі, за межами Франції, або, краще, в Америці. Прочитайте лист, що його я дістав у відповідь на свої запитання. Безсоромний сам пропонував мені написати пані де-Реналь. Я не читатиму жодного рядка від вас, що стосується цього чоловіка. Париж і ви стали мені огидні. Рекомендую вам зберегти в найглибшій таємниці те, що повинно відбутись. Щиро зречіться підлого чоловіка і ви знов знайдете батька“.

— Де лист пані де-Реналь? — холодно спитав Жюльєн.

— Ось він. Я не хотіла показувати його тобі, не підготувавши тебе.

Лист

„Мій обов'язок щодо святої справи релігії і моралі примушує мене, пане, до надзвичайно прикрого вчинку: правило, безперечно, непогрішимо, наказує мені пошкодити ближньому, але з метою уникнути ще більшого лиха. Скорбота, яку я відчуваю, має бути підкреслена почуттю обов'язку. Праща, пане, що поведінка особи, про яку ви мене просите розповісти всю правду, могла справити враження незрозумілої, або навіть чесною. Можна було б вважати за краще приховати чи

замаскувати частину правди, цього вимагала релігія так само, як і обачність. Але насправді поведінка особи, про яку ви хочете дізнатись, була варта цілковитого осуду у більшій мірі, ніж я можу сказати. Бідний і жадібний, цей чоловік намагався завоювати становище і вийти в люди, шляхом найдовершенішого лицемірства і зваблення слабкої й нещасної жінки. Мій важкий обов'язок примушує мене визнати також, що пан Ж... не має ніяких релігійних принципів. Я маю підстави думати, що одним з його способів добитись успіху в домі є зваблення жінки, яка користується в цьому домі найбільшим впливом. Під машкарою некорисливості, з фразами з романів на устах, він прагне одного — оволодіти довірою хазяїна дому і його багатством. Він залишає після себе горе й нічне каяття...“

Цей лист, дуже довший і напірстертій слізьми, був безгеречно написаний рукою пані де-Реналь, і навіть старанніше, ніж звичайно.

— Я не можу судити гана де-ла-Моля, — сказав Жюльєн, закінчивши читання; він сира едлий і сбережний. Який батько схотів би віддати свою дочку за такого чоловіка! Прощайте!

Жюльєн вискочив з фара і побіг до своєї поштової карети, що чекала його на розі вулиці. Матільда, про яку він, здавалося, забув, зробила кілька кроків слідом за ним, але погляди крамарів, які походили з дверей своїх крамниць і які знали її, примусили її поспішно повернутись у сад.

Жюльєн виїхав у Вер'єр. При швидкій їзді він не міг, як збирався, написати Матільді, рука його креслила на папері якісь нерозбірливі штрихи.

Він приїхав у Вер'єр в неділю вранці і негайно зайшов до торговця зброєю, який палко вітав його з недавнім збагаченням. Це була місцева новина.

Жюльєн насилу розтлумачив йому, що хоче купити пару пістолетів.

Пролунали три дзвони; це відомий у французьких

селах благовіст, що після різних інших передзвонів ранкової відправи сповіщає про початок обідні.

Жюльєн увійшов у нову вер'єрську церкву. Всі верхні вікна були запнуті червоними завісами. Жюльєн опинився на кілька кроків позаду крісла пані де-Реналь. Вона, здавалосьь, ревно молилася. Коли він побачив цю жінку, яка так кохала його, рука в нього так затремтіла, що він спочатку не міг здійснити свого наміру. „Не можу,—казав він сам собі,—фізично не можу“.

В цю хвилину хлопчик, що прислужував священикові, задзвонив, сповіщаючи про піднесення дарів. Пані де-Реналь похилила голову, яка на хвилину майже сховалась за згортками шалі. Тепер Жюльєн не бачив її так виразно, він вистрілив з пістолета і промахнувся; вистрілив удруге, і вона впала.

Розділ XXXVI

СУМНІ ПОДРОБИЦІ

Ne vous attendez point de ma part à de la faiblesse. Je me suis vengé! J'ai mérité la mort, et me voici. Priez pour mon âme.

Schiller *.

Жюльєн стояв нерухомо; він нічого не бачив перед собою. Трохи олам'ятавшись, він помітив, як усі тікають з церкви. Священик вийшов з віктаря. Жюльєн повільно пішов слідом за кількома жінками, що з криком поспішали до виходу. Одна з жінок, бажаючи випередити інших, сильно штовхнула його і він упав. Ноги його зачепились за стілець, перекинутий юрбою. Підводячись, він почув, що йому хтось стиснув шию; жандарм у парадній формі схопив його. Жюльєн машинально хотів удатись до своїх маленьких пістолетів, але другий жандарм заволодів його руками.

* Не чекайте від мене малодушності. Я помстився. Я заслужив смерті, ось я. Моліться за мою душу. Ш і л л е р.

Його повели в тюрму. Привівши в камеру, наклали йому залізні наручники і залишили його самого; двері замкнулись за ним на ключ; все це відбулося дуже швидко; він лишався зовсім байдужим до всього.

„Ось і кінець усьому,— сказав він голосно, отямившись.— Так, через два тижні гільйотина... або тут убити себе“.

Думки його не йшли далі; йому здавалось, що голову його щось міцно стискає. Він навіть озирнувся, чи не тримає його хтось. Через кілька хвилин він поринув у глибокий сон.

Пані де - Реналь була поранена не смертельно. Перша куля прострілила її капелюх; коли вона обернулась, Жюльєн вистрілив удруге. Куля влучила в плече і, дивна річ, відскочила від плечевої кістки, яку вона все ж таки розтрощила, і попала в готичну колону, відбивши від неї величезний осколок каменя.

Коли після довгої і болісної перев'язки хірург, чоловік серйозний, сказав пані де - Реналь: „Я відповідаю за ваше життя, як за своє власне“, вона глибоко засмутилась.

Вже давно вона щиро хотіла вмерти. Її теперішній духівник примусив її написати листа до пана де - ла - Моля, і це завдало останнього удару цій жінці, знесиленій постійним горем. Її горе, хоч вона називала його „каяттям“, насправді походило від відсутності Жюльєна. Духівник, молодий священник, добродушний і ревний, що недавно приїхав з Діжона, добре це розумів.

„Вмерти так не від власної руки — це не гріх,— думала пані де - Реналь.— Може господь простить мене за те, що я радію своїй смерті“.— Вона не наважувалась додати: „А — вмерти від руки Жюльєна — це найвище блаженство“.

Як тільки їй удалося збутися хірурга і цілої юрби співчуваючих, вона наказала покликати Елізу, покоївку.

— Тюремник, — сказала вона їй, дуже почервонів-

ши,— жорстока людина. Він, мабуть, погано з ним поводитиметься, думаючи, що це буде мені приємно... Я не можу цього допустити. Чи не могли б ви піти нібито від себе й передати тюремникові оцей пакуночок з кількома луідорами? Ви скажете, що господь бог не дозволяє погано поводитись з ув'язненими... і хай він нічого не каже про ці гроші.

Саме завдяки цьому вер'єрський тюремник ставився до Жюльєна гуманно. На цій посаді й досі був пан Нуару, надзвичайно відданий міністерству, той самий, що його так налякала колись присутність пана Аппера.

В тюрму з'язився суддя.

— Я запоціяв смерть умисно,— сказав йому Жюльєн,— я купив і наказав зарядити пістолети в торгі ця зброєю (він назвав його). Стаття 1342 карного кодексу ясна, я заслуговую смерті і готовий до неї.

Суддя, здивований такою відповіддю, хотів поставити ще кілька запитань, щоб заплутати винуваченого.

— Невже ви не бачите,— сказав йому Жюльєн, усміхаючись,— що я обвинувачую себе, як тільки ви можете бажати? Не бійтесь, пане, здобич, яку ви переслідуєте, не втече від вас. Ви матимете приємність засудити мене. Звільніть мене від вашої присутності.

„Залишається виконати прикрий обов'язок,— подумав Жюльєн,— треба написати мадмуазель де-ла-Моль“.

„Я помстився,— писав він.— На жаль, моє ім'я з'явиться в газетах, я не зможу покинути цей світ інкогніто. Через два місяці я помру. Помста була жорстока, так само, як і біль від розлуки з вами. З цієї хвилини я більше не напишу й не вимозлю вашого імени. Ніколи не говоріть про мене, навіть з моїм сином: мовчання — єдиний спосіб вшанувати мене. В очах юрби я буду низьким убивцею. Дозвольте мені бути ширим перед смертю: ви забудете мене. Ця велика катастрофа, про яку я раджу вам ніколи не го-

ворити нікому на землі, вичерпає на багато років той романтичний нахил до пригод, який я бачив у вашій вдачі. Ви створені для життя серед героїв середньовіччя; виявіть же твердість їх характеру. Хай те, що мусить відбутись, відбудеться таємно, так, щоб ви не були скомпрометовані. Візьміть вигадане ім'я і уникайте повірених. Якщо вам буде конче потрібен друг, заповідаю вам абата Пірара.

„Не розмовляйте більше ні з ким, особливо з людьми вашого класу, з де-Люзами, де-Келюсами.

„Через рік після моєї смерті одружіться з паном де-Круазнуа. Я наказую вам це, як ваш чоловік. Не пишіть мені, я не відповідатиму. Хоч, здається, я й не такий злий, як Яго, скажу так, як він: From this time forth I never will speak word*.

„Я не писатиму і не говоритиму; вам — мої останні слова і моє останнє палке кохання.

Ж. С.“

Відіславши цей лист, Жюльєн вперше отямився й відчув себе дуже нещасним.

Велике слово — смерть — помалу вирвало з його серця одну по одній честолюбні мрії. Смерть сама по собі не була жахливою в його очах. Все його життя було тільки довгим готуванням до нещастя, і він не забув про те, яке вважають за найгірше з усіх.

„Що ж, — казав він сам собі, — якби через два місяці я мав битись на дуелі з людиною, що прекрасно володіє зброєю, хіба я безнастанно малодушно думав би про це з страхом в душі?“

Цілу годину він витратив на те, щоб вивчити себе з цього боку.

Коли він ясно побачив свою душу, і істина стала перед ним з такою ж чіткістю, як один з стовпів його тюрми, він почав думати про каяття.

„Чому я буду каятись? Мене жорстоко образили,

* Відтепер я не скажу ні слова. Шекспір. „Отелло“.

я вбив, я заслуговую смерті, ось і все. Я вмираю, звівши рахунки з людством. Жодного обов'язку я не залишив невиконаним, нічого нікому я не винен; в моїй смерті нема нічого ганебного, крім знаряддя: цього, правда, досить, щоб зганьбити мене в очах вер'єрських буржуа; але з погляду інтелектуального хіба є люди, більш варті презирства? Я можу звеличити себе в їх очах, розкидавши золоті монети в юрбу, коли буду йти на страту. Пам'ять про мене, зв'язана з думкою про золото, буде для них осяяна його блиском“.

Через хвилину йому здавалось, що це міркування незаперечне; він сказав собі: „Мені немає чого робити на землі“, і поринув у глибокий сон.

О дев'ятій годині ввечері його збудив тюремник, принісши йому вечерю.

— Що кажуть у Вер'єрі?

— Пане Жюльєн, присяга, принесена мною перед розп'яттям в королівському суді в той день, як я вступив на цю посаду, примушує мене мовчати.

Він мовчав, але не йшов з камери. Жюльєна розважало видовище такого підлого лицемірства. „Хай якнайдовше почекає п'ятьох франків, за які він хоче продати мені своє сумління“.

Побачивши, що Жюльєн закінчує вечерю, не спробувавши його підкупити, тюремник сказав з фальшивою лагідністю:

— Моя приязнь до вас, пане, примушує мене говорити, хоч і кажуть, що це проти інтересів правосуддя, бо може допомогти вам у захисті... Пан Жюльєн, як людина добра, буде радий почути, що стан пані де-Реналь покращав.

— Як! вона не вмерла? — скрикнув Жюльєн, не тямлячи себе.

— Як! ви нічого не знали? — сказав тюремник з виразом придуркуватості, що незабаром змінилась жадібною радістю.

— Пан Жюльєн мусить, по справедливості, дати щось хірургові; він повинен був би по закону мовчати, але я, щоб зробити приємність панові, пішов до нього, і він мені все розповів.

— Значить, рана не смертельна?— сказав Жюльєн нетерпляче,— ти ручишся мені за це своїм життям?

Тюрємник, цей велетень шести футів на зріст, злякався й відступив до дверей. Жюльєн побачив, що таким шляхом він не дізнається правди; тому він сів і кинув панові Нуару наполеондор.

В міру того, як оповідання тюрємника доводило Жюльєнові, що рана пані де-Реналь була не смертельна, він почував, що сльози готові политись з його очей.

— Ідіть геть!— сказав він різко.

Тюрємник вийшов. Як тільки двері зачинились за ним, Жюльєн скрикнув:

— Боже! вона не вмерла!— і впав навколішки, ридаючи.

В цю смертну хвилину він вірив у бога. Що йому до попівського лицемірства! Хіба воно може позбавити ідею бога її величі й істини?

Тільки тепер Жюльєн почав каятись у своєму злочині. Через дивний збіг, що врятував його від одчаю, саме в цей момент його покинула фізична роздратованість, яка проймала його з самого виїзду з Парижа.

Сльози мали своїм джерелом великодушність, бо він не сумнівався, що буде засуджений.

„Отже, вона житиме!— казав він собі...— Вона житиме, щоб простити й любити мене“.

На другий день, коли тюрємник збудив його, було вже дуже пізно.

— Мабуть, у вас прекрасне серце, пане Жюльєн,— сказав він йому.— Я двічі приходив, але не хотів вас будити. Ось дві пляшки чудового вина, їх посилає вам пан Маслон, наш кюре.

— Як! цей шибеник ще тут? — сказав Жюльєн.

— Так, пане, — відповів тюремник, притишуючи голос, — та не говоріть так голосно, це може вам пошкодити.

Жюльєн щиро розсміявся.

— В моєму стані, друже мій, тільки ви можете пошкодити мені, якщо не будете зо мною лагідні й людяні... Я добре заплачу вам, — сказав Жюльєн, раптом змінивши тон. Його владний вираз тут же був підтриманий монетою.

Пан Нуару знов розповів йому в усіх подробицях все, що він дізнався про пані де-Реналь, не згадавши тільки про візит Елізи.

Цей підлабузник був над усяку міру принижений і догідливий. У Жюльєна майнула така думка: „Мабуть, цей бридкий велетень заробляє не більш як триста-чотириста франків; бо в тюрмі буває дуже мало народу. Я можу йому обіцяти десять тисяч, якщо він згодиться втекти зо мною в Швейцарію... Трудність полягає в тому, щоб переконати його в чесності моїх намірів“. Думка про довгу розмову з такою підлою істотою викликала огиду в Жюльєна. Він кинув думати про це.

Увечері вже було пізно; опівночі його забрала поштова карета. Він був дуже задоволений своїми супутниками — жандармами. Вранці вони приїхали в Безансон; його, з особливої ласки, примістили на верхньому поверсі готичної башти. Жюльєн впізнав архітектуру XIV століття й милувався її граціозною легкістю. Чарівний краєвид відкривався крізь вузький проміжок між двома стінами, за глибоким двором.

На другий день був допит, після якого його не турбували кілька днів. Душа його була спокійна. Справа його здавалась йому дуже простою: „Я хотів убити, мене треба вбити“.

Думка його не спинялась на цьому міркуванні. Суд, неприємність з'явитися перед публікою, захист, — все

це він розглядав, як незначні перешкоди, нудні церемонії, про які він встигне подумати в той самий день. Тепер його зовсім не цікавила сама смерть: „я про це подумаю після суду“. Життя було йому зовсім не нудне, він дивився на все з нової точки зору, в нього вже не було честолюбства. Про мадмуазель де-ла-Моль він згадував рідко. Найбільше віддавався він каяттю, і образ пані де-Реналь вставав перед ним, особливо в мовчанні ночей, яке порушувалось у цій високій башті лише криками нічних птахів.

Він дякував небеса за те, що поранив її не смертельно. „Яка дивна річ!—казав він сам собі,—я думав, що своїм листом до пана де-ла-Моля вона назавжди зруйнувала моє майбутнє щастя, а не минуло й двох тижнів після цього листа, як я зовсім не думаю про те, що мене тоді цікавило... Дві-три тисячі ліврів ренти, щоб спокійно жити в якійнебудь гірській країні, у Вержі... Я тоді був щасливий... Я не усвідомлював свого щастя!“

Іноді він раптом схоплювався: „Якби я поранив пані де-Реналь смертельно, я убив би себе... Тільки ця свідомість дозволяє мені не відчувати жаху перед самим собою“.

„Чи не заподіяти собі смерть?—ось велике питання,—казав він собі.—Ці судді такі формалісти, з такою озвірілістю ставляться до бідолашного винувачуваного, вони охоче запровадили б на шибеницю найкращого громадянина, аби тільки почепити собі орден... Я врятувався б від їх влади, від їх образливих лайок на поганій французькій мові, що їх місцева газета називатиме красномовством“...

„Я ще можу прожити п'ять або шість тижнів... Вбити себе! е, ні!—сказав він собі через кілька днів,—Наполеон жив“...

„Зрештою, життя мені приємне; ніхто мені не набридає“,—додав він, сміючись, і почав складати список книг, які хотів виписати з Парижа.

Розділ XXXVII

БАШТА

Le tombeau d'un ami.
Sterne *.

Він почув сильний шум у коридорі; час був не той, коли звичайно до нього приходив тюремник. Нічний птах з криком вилетів, двері відчинились і шановний абат Шелан, тремтячий, з паличкою в руці, кинувся йому в обійми.

— Ах, господи милосердний! невже це можливо, моя дитино!.. Звір! мушу я сказати.

Добрий старий не міг говорити далі. Жюльєн боявся, щоб він не впав, і підвів його до стільця. Час наклав свою важку руку на цього чоловіка, колись такого енергійного. Жюльєн бачив перед собою лише тінь пана Шелана.

Віддихавшись трохи, Шелан сказав:

— Тільки вчора я дістав вашого листа з Страсбурга з п'ятьмастами карбованців для вер'єрських бідних; мені принесли його в гори в Ліверю, де я живу в свого племінника Жана. Вчора ж я почув про катастрофу... Боже! Невже це можливо!— Старий уже не плакав, він безглуздо дивився і машинально повторював:— Вам потрібні ваші п'ятсот франків, я приніс їх вам.

— Мені потрібно тільки бачити вас, отче!— скрикнув Жюльєн, зворушений.— В мене ще є гроші.

Але він більше не міг добитись жодної розумної відповіді. Пан Шелан подеколи лив сльози, і вони тихенько скочувались по його щоках; потім він дивився на Жюльєна, немов вражений тим, що той брав його руки і підносив до уст. Його обличчя, колись таке жваве, на якому з такою енергією відбивались найблагородніші почуття, тепер було оповите апатією.

* Могила друга. Стерн.

Незабаром по нього прийшов якийсь молодець, схожий на селянина.

— Не треба його стомлювати,— сказав він Жюльєнові; той зрозумів, що це і є племінник.

Відвідування пана Шелана завдало Жюльєнові жорстокого горя; він не міг плакати. Все здавалось йому сумним і безнадійним, серце немов зледеніло в його грудях.

Це була найбільшніша хвилина після злочину. Він бачив смерть в усій її брідоті. Всі його ілюзії духовної величі і добрості розвіялись, мов хмара після бурі.

Цей жахливий стан тривав кілька годин. Після такої моральної отрути потрібні фізичні заходи й шампанське. Жюльєн вважав би себе за підлого боягуза, якби вдався до них. Цілий день він ходив туди й сюди по своїй тісній камері в жахливому настрої. „Який же я дурень!— скрикнув він нарешті.— Якби мені судилося вмерти звичайною смертю, вигляд цього нещасного старого міг би мене страшенно засмутити; але раптова смерть в розквіті сил врятовує мене від цієї жалюгідної дрягливості“.

Не зважаючи на всі ці міркування, Жюльєн був малодушно зворушений, а, значить, і засмучений цим відвідуванням.

В ньому вже не було нічого жорстокого і грандіозного, ніякої римської чесноти, смерть уявлялася йому на більшій височині, як щось не таке легке.

„Це буде мій термометр,— сказав він собі.— Сьогодні я на десять градусів нижче мужності, яка мене поведе на гільйотину. Вранці в мене ще була ця мужність. Зрештою, що з того! Аби тільки вона повернулася до мене в потрібну хвилину“.

Думка про термометр його зацікавила і навіть розважила.

На другий день, коли він прокинувся, йому стало соромно за вчорашній день. „Йдеться про мій спокій, про моє щастя“. Він уже вирішив був звернутись до

генерального прокурора з проханням, щоб до нього нікого не пускали. „А Фуке?— подумав він.— Якщо він вирішить прийти в Безансон, яке це буде для нього горе!“

Він не думав про Фуке вже, мабуть, два місяці. „Який дурний я був у Страсбурзі, думка моя не сягала далі комірця мого мундира“. Тепер він багато думав про Фуке, і спогади про нього розчулювали його. Він схвильовано ходив по кімнаті. „Тепер я на двадцять градусів нижче рівня смерті... Якщо така слабкодухість зростатиме, краще заподіяти собі смерть. Яка буде радість для абата Маслона й усіх цих Вально, коли я помру як боягуз“.

Фуке прийшов; цей простий і добрий чоловік не тямив себе від горя. Єдиною його думкою було продати все своє майно, підкупити тюремника і врятувати Жюльєна.

Він довго розповідав йому про втечу де-Лавалета.

— Ти мені завдаєш прикрості,— сказав Жюльєн,— пан де-Лавалет був невинний, а я винен. Ти мимоволі змушуєш мене думати про цю різницю... Але невже це правда? Як! ти міг би продати все своє майно,— сказав Жюльєн, знов стаючи недовірливим спостерігачем.

Фуке був дуже радий, що нарешті його друг відповідає йому на головну думку; він довго й докладно розповідав йому з точністю до сотні франків, скільки він може одержати за кожен свій маєток.

„Яке прекрасне зусилля з боку такого сільського власника!— подумав Жюльєн.— Скільки заощаджень, дрібної скнарості, від яких я колись так червонів, бачивши їх,— і все це він приносить в жертву мені. Гарні юнаки, яких я бачив у палаці де-ла-Моль і які читають Рене, не мають його смішних рис; але за винятком дуже молодих і таких, що, одержавши багатство в спадщину, не знають ціни грошам;— хто з цих прекрасних парижан був би здатний на таку жертву?“

Всі помилки французької мови, всі вульгарні жести Фуке зникли. Жюльєн кинувся йому в обійми. Ніколи ще провінція, будучи порівняна з Парижем, не дала більшої пошани. Фуке, бачивши захват, що відбився в очах його друга, подумав, що той згодився на втечу.

Це видовище високого душевного руху повернуло Жюльєнові сили, які в нього відібрала поява пана Шелана. Він був ще дуже молодий, але, по-моєму, це була добра лоза. Замість перейти від ніжності до хитрості, як більшість людей, він з віком став би чутливішим і добрішим, викинувшись від своєї шаленої недовірливості... Та навіщо ці марні передбачення?

Допити частішали, не зважаючи на всі зусилля Жюльєна, що намагався своїми відповідями скоротити справу:

— Я вбив, або принаймні умисно хотів заподіяти смерть,— повторював він щодня. Але суддя був насамперед формалістом, і заяви Жюльєна ніяк не могли скоротити допитів; самолюбство судді було вражене. Жюльєн не знав, що його хотіли перевести в жахливий каземат, і тільки завдяки клопотанням Фуке залишили в гарненькій кімнатці, на височині ста восьмидесяти сходи.

Пан абат де-Фрілер належав до тих впливових осіб, яким Фуке постачав паливо. Добрий лісоторговець дістався до всемогутнього старшого вікарія. Він невимовно зрадив, коли пан де-Фрілер заявив йому, що заради прекрасних властивостей Жюльєна і послуг, які він колись зробив семінарії, він думає попросити за нього суддів. Фуке вже почав надіятись врятувати друга і, перше ніж піти, простягся ниць перед паном старшим вікарієм, прохаючи його прийняти десять луїдорів і відслужити на них обідню за виправдання обвинуваченого.

Фуке дуже помилився. Пан де-Фрілер зовсім не був

якимсь Вально; він відмовився і навіть намагався умовити доброго селянина, щоб він залишив гроші при собі. Побачивши, що не можна без необережності бути ясным, він порадив йому роздати ці гроші як милостиню бідним в'язням, які справді терпіли нестатки.

„Цей Жюльєн — якась незрозуміла істота, — думав пан де-Фрілер, — а для мене все мусить бути зрозумілим... Чи не можна з нього зробити мученика? В усякому разі я буду знати саму суть справи і, мабуть, знайду нагоду, щоб пристрахати пані де-Реналь, яка нас не поважає, навіть зневажає мене... Можливо, що тут трапиться нагода для блискучого примирення з паном де-ла-Моєм, який має прихильність до маленького семінариста“.

Угода в цій справі була підписана кілька тижнів тому, і абат Пірар перед виїздом з Безансона говорив про таємничне походження Жюльєна — саме в той день, коли бідолаха стріляв у пані де-Реналь у вер'єрській церкві.

Жюльєн передбачав тільки одну неприємну подію до смерті: це відвідування батька. Він радився з Фюке, чи не написати генеральному прокуророві прохання, щоб нікого не пускали до нього. Цей жах перед побаченням з батьком в таку хвилину глибоко вразив чесне міщанське серце лісоторгівця.

Тепер він розумів, чому його друга ненавиділо багато людей. З поваги до його горя він не висловив свого почуття.

— В усякому разі такий наказ не стосуватиметься твого батька, — відповів він йому холодно.

Розділ XXXVIII

МОГУТНЯ ЛЮДИНА

Mais il y a tant de mystère dans ses démarches et d'élégance dans sa taille ! Qui peut - elle être ?

Schiller *.

Двері камери відчинились на другий день дуже рано. Жюльєн раптом прокинувся.

„Ах, боже,— подумав він,— це батько! яка неприємність!“

В ту ж хвилину жінка, вдягнена селянкою, кинулась йому на шию. Він насилу впізнав її — це була мадмуазель де - ла - Моль.

— Недобрий, я тільки з твого листа дізналася, де ти, і тільки у Вер'єрі почула про те, що ти звеш злочинцем, і що, по - моему, є тільки благородною помстою, яка свідчить про твоє високе серце.

Не зважаючи на всю свою упередженість проти мадмуазель де - ла - Моль, що про неї він і сам не здавав собі справи, він знайшов її дуже гарною. Невже можна було не бачити в її вчинках і словах благородного, некорисливого почуття, до якого ніколи не піднеслася б дрібна звичайна душа! Йому знов здавалося, що він кохає королеву, і через кілька хвилин він сказав їй з надзвичайним благородством думки й вислову:

— Я бачу майбутнє досить виразно. Після моєї смерті ви одружитесь з паном де - Круазнуа, що візьме шлюб з удовою. Благородна, хоч і трохи романтична душа цієї чарівної вдови, під впливом незвичайної, трагічної і великої для неї події, повернеться до культу звичайної обережності і оцінить дуже реальні заслуги молодого маркіза. Ви примиритесь з загальною долею і будете щасливі знатністю, багатством, високим ста-

* У вчинках її стільки таємничості, а постать — така елегантна! Хто вона? Шіллер.

новищем. Але, люба Матільда, ваш приїзд в Безансон, якщо про нього дізнаються, буде смертельним ударом для пана де-ла-Моля, а цього я ніколи собі не прощу. Я вже й так завдав йому стільки горя! Академік, мабуть, скаже, що він зігрів на серці змію.

— Сказати правду, я не чекала такої холодної розважливості, такого дбання про майбутнє,— сказала Матільда, трохи не образившись.— А втім, моя покоївка майже така сама обережна, як ви: вона взяла паспорт на своє ім'я, і я приїхала під ім'ям пані Мішле.

— І пані Мішле вдалося так легко дістатись до мене?

— Ах, я бачу в тобі розум вищої людини, яку я відзначила споміж усіх! Поперше, я дала сто франків секретареві судді, коли він став запевняти, ніби мені не можна увійти в камеру. Та він, одержавши гроші, примусив мене чекати, знайшов якісь перешкоди, я подумала, що він хоче мене обікрасти...—Вона спинилась.

— Ну?— сказав Жюльєн.

— Не гнівайся, любий Жюльєн,— сказала вона, цілуючи його,— я змушена була назвати своє ім'я цьому секретареві, який вважав мене за молоденьку робітницю з Парижа, закохану в красуня Жюльєна... Словаді, він так і сказав. Я поклялася йому, що я твоя дружина, і одержала дозвіл бачитись з тобою щодня.

„Цілковите безумство,— подумав Жюльєн,— я не міг запобігти йому. Зрештою, пан де-ла-Моль такий знатний вельможа, що загальна думка виправдає молодого полковника, який одружиться з чарівною вдовою. Моя смерть все покриє“.— І він з насолодою віддався на волю кохання Матільди. Це було безумство, душевна велич, все, що можна уявити собі найдивовижнішого. Вона серйозно пропонувала йому залодіяти собі смерть разом з ним.

Після перших поривів, наситившись щастям бачити Жюльєна, вона раптом пройнялася палкою цікавістю; розглядаючи свого коханця, вона вважала, що він да-

леко вищий, ніж вона його уявляла собі. Їй здавалося, що воскрес Боніфаций де-ла-Моль, але ще героїчніший.

Матільда побачилася з найвидатнішими місцевими адвокатами і образила їх, одверто запропонувавши їм золота. Але, кінець-кінцем, вони взяли його.

Незабаром вона зрозуміла, що в Безансоні все сумнівне й важливе залежить від абата де-Фрілера.

Спочатку нікому невідома пані Мішле натрапила на непереборенні труднощі, бажаючи дістатись до всемогутнього члена конгрегації. Але незабаром в місті поширилась чутка про надзвичайну вроду модисточки, палко закоханої в молодого абата Жюльєна Сореля, що приїхала з Парижа в Безансон утішити його.

Матільда сама бігала пішки по вулицях Безансона, сподіваючись, що її ніхто не впізнає. В усякому разі вона вважала за корисне справити на народ велике враження. В своєму божевіллі вона вже розраховувала підбурити народ на повстання, щоб урятувати Жюльєна, коли він буде йти на страту. Мадмуазель де-ла-Моль думала, що вдягнена простенько, як личить жінці у великому горі; але її вбрання привертало очі всіх.

Вона була в Безансоні предметом загальної уваги, коли після тижня клопотань нарешті дістала аудієнцію в пана де-Фрілера.

Хоч яка вона була смілива, але в її думці уявлення про впливового єзуїта і про глибоку обережну підлоту були так щільно пов'язані, що вона тремтіла, дзвонячи біля дверей єпископського дому. Вона ледве перемогла себе, щоб пройти сходами до покоїв старшого вікарія. Її леденила порожнеча єпископського палацу. „Може, я сяду в крісло, а воно мене схопить і я провалюсь. В кого може про мене спитати моя покоївка? Жандармський полковник не подумає втручатись... Я самотня в цьому великому місті!“

Вигляд апартаментів вікарія заспокоїв мадмуазель де-ла-Моль. Поперше, їй відчинив двері лакей в дуже елегантній л.врей. Вітальня, де її попросили почекати,

була позначена витонченими розкошами, зовсім не схожими на грубу пишноту; такі розкоші можна зустріти тільки в найкращих паризьких домах. Тільки що вона побачила пана де-Фрілера, що йшов їй назустріч з батьківським виглядом, всі її думки про похмурі злочини зникли. На його обличчі вона навіть не побачила відбитку занадто енергійної і дещо дикої дєброчесності, такої неприємної в очах паризького світу. Усміхнене обличчя цього священика, що порядкував усім в Безансоні, виявляло з ньому людину з доброго товариства, освіченого прелата, вмілого адміністратора. Матільді здавалося, що вона в Парижі.

За кілька хвилин пан де-Фрілер зумів вивідати в Матільди, що вона дочка його сильного супротивника, маркіза де-ла-Моля.

— Справді, я не пані Мішле,— сказала вона, знов стаючи погордливою,— і мені не важко зробити вам це признання, пане, бо я прийшла порадитися з вами про можливість улаштувати втечу пана де-ла-Верне. Поперше, він завинив тільки в нерозсудливому вчинку, бо жінка, в яку він стріляв, здорова. Подруге, я можу негайно передати для підкупу нижчих службовців п'ятдесят тисяч франків і обіцяти подвійну суму. Нарешті, моя вдячність і вдячність моєї сім'ї не знайдуть нічого неможливого для того, хто врятує пана де-ла-Верне.

Пан де-Фрілер вочевидь був здивований цим іменем. Матільда показала йому кілька листів військового міністра, адресованих панові Жюльєну Сорелю де-ла-Верне.

— Ви бачите, пане, що мій батько дєбав про його долю. Я одружилася з ним таємно; батько хотів, щоб він дістав обер-офіцерський чин, перше ніж оголосити цей шлюб, трохи незвичайний для одної з ла-Молей.

Матільда помітила, що добрий і лагідно-веселий вираз швидко зникає з обличчя пана де-Фрілера в міру

того, як пан де - Фрілер робив важливі відкриття. Його риси позначались тепер хитрістю і глибоким фальшем.

Абат вагався; він повільно перечитував офіціальні документи.

„Яку вигоду можу я мати з цих дивних признань?— питав він себе.— Я раптом опинився в близьких стосунках з приятелькою знаменитої маршальші де - Фервак, всемогутньої племінниці монсеньйора***, єпископа, який призначає єпископів у Франції. Те, що я вважав за далеке майбутнє, несподівано стає можливим, і я можу досягти мети всіх своїх бажань“.

Матільда спочатку злякалась раптової зміни обличчя цієї владної особи, з якою вона була віч - на - віч у самотньому покої. „Дарма!— сказала вона собі незабаром,— хіба не найгіршим було б для мене не справити ніякого враження на холодного й егоїстичного священника, пересиченого владою і втіхами?“

Пан де - Фрілер, засліплений несподівано відкритим перед ним шляхом до єпископства, вражений розумом Матільди, на хвилину втратив самовладання. Він був майже біля ніг мадмуазель де - ла - Моль і нервовий дроз проїняв цього честолюбного і палкого чоловіка.

„Справа прояснюється,— подумала вона,— для приятельки пані де - Фервак тут нема нічого неможливого“. Не зважаючи на почуття ревнощів, досі дуже болісне, в неї вистачило мужності прояснити, що Жюльєн був близьким другом маршальші і майже щодня зустрічався в неї з монсеньйором***, єпископом.

— Хоч би п'ять або шість разів вибирали жеребкуванням тридцять шість присяжних з найповажніших жителів департаменту,— сказав старший вікарій з поглядом палкого честолюбства і з наголосом на кожному слові,— я вважатиму за велику невдачу для себе, якщо в кожному списку не зможу нарахувати вісім або десять друзів з найосвіченіших в групі. Майже завжди мені буде забезпечена більшість, отже бачите, мадмуазель, як легко я можу добитись виправдання.

Абат раптом замовк, немов здивований власними словами: він робив признання, яких ніколи не роблять необізнаним.

Але тепер він, в свою чергу, вразив Матільду, сказавши їй, що в дивовижній пригоді Жюльєна в Безансоні всі найбільше цікавились саме тим, що він колись був предметом палкого кохання пані де-Реналь і дозгий час сам кохав її. Пан де-Фрілер легко помітив надзвичайне збентеження Матільди, коли вона почула його слова.

„Це мій реванш! — подумав він, — ось, нарешті, спосіб впливу на цю рішучу панночку; я вже боявся, що не знайду його“.

Витонченість і норовистість цієї дівчини, що трохи не благала його, ще збільшували в його очах принадність її незвичайної вроди. Він знов опанував себе і без вагання повернув ще раз кинджал у її серці.

— Зрештою, мене зовсім не здивувало б, — сказав він з легковажним виразом, — якби я почув, що пан Сорель з ревнощів двічі гистрітив з пістолета в жінку, яку раніше любив. Вона зовсім не позбавлена принаданості, і останнім часом часто бачилась з абатом Мартіно з Діжона, янсеністом, людиною без будьяких моральних правил, як і всі вони.

Пан де-Фрілер з насолодою досхочу мучив вродливу дівчину, коли помітив її вразливе місце:

— Чому, — казав він, пильно дивлячись на Матільду своїми палаючими очима, — чому пан Сорель ви раз церкву, як не тому, що саме в цю хвилину його суперник служив там обідню? В щасливця, якщо ви протегуєте, всі визнають надзвичайний розум і ще більше обережності. Чи не простіше сховатись у садах пана де-Реналья, прекрасно відомих йому? І там, бувши майже певним, що його не побачать і не впіймають, навіть не запідозрять, він міг убити жінку, яку ревнував.

Ці міркування, на перший погляд цілком справедливі,

остаточно стурбували Матільду. Погордлива дівчина, просякнута сухою обережністю, характерною для великосвітських сердець, не здатна була відразу зрозуміти щастя нехтувати всякою обережністю, яке так захоплює палку душу.

У вищих класах паризького суспільства, де жила Матільда, пристрасть дуже рідко зрікається обережності, і лише з п'ятого поверху кидаються з вікна.

Кінець - кінцем абат де - Фрілер опанував становище. Він дав Матільді зрозуміти (мабуть, він брехав), що може по своїй волі розпоряджатись прокурорським наглядом, який має підтримувати обвинувачення Жюльєна.

Після того, як будуть обрані жеребкуванням тридцять шість присяжних цієї сесії, він особисто і безпосередньо поговорить, принаймні, з тридцятьма з них.

Якби Матільда не здавалась панові де - Фрілеру такою гарною, він заговорив би з нею так одверто тільки після п'яти чи шести побачень.

Розділ XXXIX

ІНТРИГА

Castres 1676.— Un frère vient d'assassiner sa soeur dans la maison voisine de la mienne ; ce gentilhomme était déjà coupable d'un meurtre. Son père, en faisant distribuer secrètement cinq cents écus aux conseillers, lui a sauvé la vie.

Locke, Voyage en France.*

Вийшовши з єпископського дому, Матільда невагаючи послала кур'єра до пані де - Фервак; боязнь компрометувати себе не спинила її ні на хвилину. Вона заклинала свою суперницю добитись, щоб монсеньйор

* Кастр., 1676.— Брат тількищо вбив сестру в сусідньому зо мною домі. Цей дворянин вже завинив в одному вбивстві. Його батько, таємно роздавши п'ятсот еку радникам, врятував йому життя. Локк „Подорож у Францію“.

єпископ *** власноручно написав листа панові де - Фрілеру. Вона дійшла до того, що благала її особисто поспішити в Безансон. Це був героїчний вчинок з боку такої гордої ревнивиці.

Слухаючись поради Фуке, вона обережно мовчала перед Жюльєном про всі ці заходи. І без того його дуже хвилювала її присутність. Жюльєн зробився перед смертю чеснішою людиною, ніж був за життя, і його мучили докори сумління не тільки щодо пана де - ла - Моля, але й самої Матільди.

„Що ж це таке? — казав він собі, — в її присутності я подеколи стаю неуважним і навіть нудьгую. Вона губить себе для мене, а я так її нагороджую! Невже я безсердечний?“ Це питання дуже мало цікавило б його в той час, коли він ще був честолюбний; він соромився тільки зазнати невдачі.

Він тим прикріше почував себе при Матільді, що в цей час вона кохала його з надзвичайною і божевільною пристрастю. Вона тільки й говорила про дивні жертви, які хотіла б зробити для його порятунку.

Пройнявшись почуттям, яким вона пишалась і яке перемогло її гордощі, вона хотіла, щоб кожна хвилина її життя була присвячена якимсь надзвичайним заходам. Довгі розмови її з Жюльєном були сповнені найдивовижніших і найрискованіших проектів. Тюремники, яким вона щедро платила, дозволяли їй панувати в тюрмі. Думки Матільди не обмежувались тим, щоб пожертвувати своєю репутацією; що їй було до того, що стан її став відомий усім? Кинутись навколіш перед каретою короля, коли вона мчить галопом, притягти увагу владаря, ризикуючи тим, що її сто раз розчавлять, і благи помилювання Жюльєна, — це була одна з найменших химер, створених її екзальтованою і сміливою уявою. Вона була певна, що її друзі, які служили при дворі, допустять її в заборонені місця парку Сен - Клу.

Жюльєн вважав себе за недостойного такої відда-

ності; правду кажучи, він стомився від героїзму. Його б розчулила проста, щира і трохи боязка ніжність, а для погордливої душі Матільди, навпаки, завжди потрібна була думка про публіку, про інших.

При всіх своїх тривогах, при всьому побоюванні за життя коханця, якого вона не хотіла пережити, вона таємно бажала вразити юрбу своїм надмірним коханням і величчю своїх вчинків.

Жюльєн з досадою помічав, що весь цей героїзм його не зворушує. Що б було, якби він знав про всі безумства, що ними Матільда вражала відданого, але надзвичайно розважливого й обмеженого Фуке?

Добряга не знав, що саме йому не подобалось у відданості Матільди, бо й сам він теж був готовий пожертвувати всім майном і ризикувати своїм життям, аби врятувати життя Жюльєна. Його вражала величезна кількість золота, що його розкидала Матільда. Спочатку ці величезні витрати імпонували Фуке, бо він поважав гроші, як справжній провінціал.

Нарешті він помітив, що плани мадмуазель де-ла-Моль часто змінювались, і з великим полегшенням знайшов слово, яке плямувало цю стомливу для нього вдачу: вона була мінлива. Від цього епітету до навіженої — найганебнішого прізвиська в провінції — був тільки один крок.

„Як дивно, — казав собі Жюльєн одного разу, коли Матільда щойно вийшла з його камери, — що така палка пристрасть до мене лишає мене таким байдужим! А ще два місяці тому я так кохав її! Я, правда, читав, що наближення смерті робить байдужим до всього; але жахливо почувати свою невдячність і не мати сили змінитись. Виходить, я егоїст?“ І він жорстоко докоряв собі за це.

Честолюбство вмерло в його серці, і з попелу його вийшла інша пристрасть — він називав її каяттям у вбивстві пані де-Реналь.

Насправді він був нестямно закоханий у неї. Він

відчував дивне щастя, коли, залишившись сам і не боячись, що хтонебудь порушить його спокій, міг вільно віддатись спогадам про колишні щасливі дні у Вержі або у Вер'єрі. Найменші дрібниці тих днів, що так швидко минули, були для нього повиті свіжістю й невимовною принадністю. Ніколи не згадував він своїх паризьких успіхів — вони набридли йому.

Ця схильність, що швидко зростала, була почасти розгадана ревнивою Матільдою. Вона прекрасно помічала, що Жюльєн охоче залишається сам. Іноді вона з жахом називала ім'я пані де-Реналь і бачила, як здригався Жюльєн. Відтепер її кохання стало безмежним і безмірним.

„Якщо він помре, я теж помру,— казала вона собі з усією можливою для неї щирістю.— Що скажуть в паризьких салонах, побачивши, як дівчина мого стану кохає юнака, засудженого на смерть? Щоб знайти такі почуття, треба повернутись до героїчних часів: таким коханням трепетали серця у вік Карла IX і Генріха III“.

В хвилини найпалкішого любовного захвату, притискаючи до серця голову Жюльєна, вона казала собі з жахом: „Які ця чарівна голова мусить упасти! Ну, що ж,— додавала вона в запалі героїзму, не позбавленому втіхи,— мої губи, що торкаються його гарних кучерів, застигнуть менше ніж через двадцять чотири години після нього“.

Спогади про ці хвилини героїзму і жахливої насолоди не кидали її ніколи. Думка про самогубство, така владна, але до цього часу чужа її погордливій душі, охопила її і всевладно запанувала в ній. „Ні, кров моїх предків не остигла, спустившись до мене“,— казала собі Матільда гордовито.

— В мене є просьба до вас,— сказав їй коханець одного разу,— віддайте вашу дитину у Вер'єр годувальниці, пані де-Реналь буде наглядати за нею.

— Те, що ви кажете, дуже жорстоке...— І Матільда зблідла.

— Правда, і я благаю тебе пробачити мені, — скрикнув Жюльєн, виходячи з замріяності і стискаючи її в обіймах.

Осушивши її сльози, він знов повернувся до своєї думки, але висловив її більш удало. Він провадив розмову в тоні меланхолійно-філософському, заговорив про майбутнє, яке незабаром мало назавжди закритись для нього.

— Треба визнати, моя люба, що пристрасті в житті — не більше, як випадок, але цей випадок трапляється лише у високих душ... Для вашої гордовитої сім'ї смерть мого сина буде щастям, і слуги це відчуватимуть. Цій дитині горя і неслави судилося жити в занедбанні. Сподіваюся, що через деякий час, що його я не визнаю наперед, але маю мужність передбачати, ви послухаетесь моїх останніх розпоряджень і одружитесь з паном маркізом де-Круазнуа.

— Як! знеславлена!

— Неслава не зможе заплямувати такого імени, як ваше. Ви будете вдовою, вдовою божевільного — от і все. Я йду навіть далі: мій злочин, вчинений не ради грошей, не буде ганебним. Можливо, що на той час якийнебудь законодавець-філософ доб'ється, всупереч забобонам сучасників, скасування смертної кари. Тоді якийнебудь дружній голос скаже, посилаючись на приклад: „Адже перший чоловік мадмуазель де-ла-Моль був хоч і божевільний, але не погана людина, не негідник. Безглуздям було відрубати йому голову“... Пам'ять про мене не буде ганебною; принаймні через деякий час... Ваше становище в світі, ваше багатство і, дозвольте мені сказати, ваш геній, дадуть змогу вашому чоловікові панові де-Круазнуа грати роль, якої він ніколи не домігся б сам. В нього є тільки знатність і сміливість, а ці властивості, яких було досить, щоб людина вважалася за довершену в 1729 році, через століття зробились анахронізмом і надають людям тільки претензій. Для того, щоб посісти керівне місце

серед французької молоді, потрібно ще щось. Ваша тверда і заповзятлива влада буде підтримувати політичну партію, до якої ви штовхнете свого чоловіка. Ви зможете бути наступницею герцогині Шеврез і герцогині Лонгевіль часів Фронди... Але тоді, моя люба, божественний вогонь, що одушевляє вас тепер, трохи охолоне. Дозвольте мені сказати вам,—закінчив він після численних підготовчих фраз,—що через п'ятнадцять років ви будете дивитись на своє кохання до мене як на безумство, хоч і прощене, та все ж безумство...

Він раптом замовк і замислився. Знов йому спало на думку те, що так прикро вражало Матільду: „Через п'ятнадцять років пані де-Реналь палко любитиме мого сина, а ви забудете його“.

Розділ XL

СПОКІЙ

C'est parce qu'alors j'étais fou qu'aujourd'hui je suis sage. O philosophe qui ne vois rien que d'instantané, que tes vues sont courtes! Ton oeil n'est pas fait pour suivre le travail souterrain des passions.

*M-me Goethe**

Розмова була перервана допитом, після якого відбулася нарада з адвокатом, що мав захищати Жюльєна. Це були найнеприємніші хвилини його теперішнього життя, сповненого безтурботних і ніжних мрій.

— Заподіяв вбивство і вбивство умісне,—сказав Жюльєн судді й адвокатові.—Мені дуже жаль, па-

* Саме тому, що тоді я був божевільним, тепер я розважливий. О, філософе, коли ти бачиш тільки миттєве, який вузький твій кругозір! Око твоє не вміє простежити за підземною працею пристрастей. Мадам Гете.

нове.— додав він, усміхаючись,— але вам тут майже нема чого робити.

„В усякому разі,— казав собі Жюльєн, коли йому вдалося здихатись їх,— мені треба бути мужнім, і, звичайно, мужнішим, ніж ці двоє. Вони дивляться на цю нещасну дуель як на найбільше лихо, як на найжахливіше страховище, а я серйозно подумаю про неї тільки в той день“.

„Мабуть, це тому,— провадив Жюльєн, філософствуючи сам з собою,— що я пережив гірше нещастя. Я був далеко нещасніший під час своєї першої подорожі в Страсбург, коли думав, що Матільда покинула мене. І подумати, що я так пристрасно бажав цієї повної близькості, яка тепер мене залишає холодним. Сказати правду, я щасливіший на самоті, ніж коли ця вродлива дівчина поділяє мою самотність“...

Адвокат, людина педантична і формаліст, вважав його за божевільного і разом з усіма гадав, що ревності поклали йому в руку пістолет. Одного разу він наважився натякнути Жюльєнові, що таке посилення— правдиве чи ні.— було б прекрасним засобом захисту. Але винувачений вмить знов зробився пристрасною і дратівливою істотою.

— Заклинаю вас вашим життям, пане,— скрикнув Жюльєн, не тямлячи себе,— ніколи не повторюйте цієї огидної брехні.

Ображений адвокат одну мить боявся, що Жюльєн уб'є його.

Він готував свою захисну промову, бо рішуча хвилина наближалась. В Безансоні і в цілому департаменті тільки й говорили, що про цю знамениту справу. Жюльєн не знав цього, він просив, щоб йому ніколи не говорили про такі речі.

В той день, коли Фуке і Матільда заговорили з ним про деякі чутки, що, на їх думку, подавали надію, Жюльєн спинив їх на перших же словах:

— Залишіть мені моє ідеальне життя. Ваші дрібні

турботи, ваші подробиці реального життя, більше або менше образливі для мене, примусять мене покинути небесні сфери. Кожний вмирає, як може; я хочу думати про смерть лише по-своєму. Що мені до інших? Всі мої стосунки з іншими будуть раптом перервані. Благаю вас, не говоріть зо мною про всіх цих людей: досить з мене того, що я бачуся з суддею і адвокатом.

„Справді, — казав він сам собі, — мені, здається, судилося вмерти, мріючи. Така невідома істота, як я, певна того, що її забудуть за два тижні, була б, треба визнати, дуже дурною, граючи комедію...

А проте дивно, що я навчився втішатися життям тільки тоді, коли побачив близький кінець“.

Він проводив останні свої дні, прогулюючись по вузькій терасі на верху башти, курячи прекрасні сигари, по які Матільда посилала спеціального кур'єра в Голландію; він і не знав, що всі підзорні труби в місті чекають його появи на башті. Думка його линула у Вержі. Він ніколи не говорив Фуке про пані де-Реналь, але його друг два чи три рази казав йому, що вона швидко одужує, і ці слова лунали в його серці.

В той час, як душа Жюльєна майже завжди цілком поринала в світ думок, Матільда, зайнята реальними речами, як це їй личить аристократичному серцю, зуміла так посунути листування пані де-Фервак і пана де-Фрілера, що вже було вимовлене велике слово — „епіскопство“.

Шановний прелат, що розподіляв церковні посади, зробив приписку на листі своєї племінниці: „Цей нещасний Сорель — просто легковажний, я сподіваюсь, що нам його повернуть“.

Побачивши ці рядки, пан де-Фрілер не тямив себе: він був певен, що врятує Жюльєна.

— Коли б не цей яacobінський закон, за яким складають величезні списки присяжних і який не має іншої мети, як позбавити всякого впливу людей доброго роду, — казав він Матільді напередодні жеребкування три-

дцяти шести присяжних цієї сесії,—я ручився б за виправдний вирок. Адже я примусив виправдати абата N...

На другий день пан де-Фрілер був радий побачити серед імен, витягнутих з урни, п'яťох безансонців, членів конгрегації, а серед іногородніх—імена панів Вально, Муаро, Шолен.

— Ручуся за цих вісьмох присяжних,—сказав він Матільді.—Перші п'яťеро—моє знаряддя. Вально—мій агент, Муаро мені всім завдячує, Шолен—це негідник, який всього боїться.

Департаментська газета надрукувала імена присяжних, і пані де-Реналь, на превеликий жах свого чоловіка, захотіла поїхати в Безансон. Пан де-Реналь добився від неї тільки обіцянки, що вона не вставатиме з ліжка, щоб її не покликали на суд для свідчень.

— Ви не розумієте мого становища,—казав колишній вер'єрський мер,—я тепер ліберал-перебіжчик, як вони кажуть. Не може бути сумніву, що цей жартун Вально і пан де-Фрілер зуміють добитись від генерального прокурора і від суддів всього, що мені неприємно.

Пані де-Реналь легко погодилась виконати наказ свого чоловіка. „З'явившись на суд,—думала вона,—я немов вимагатиму помсти“.

Але всупереч усім обіцянкам бути обережною, що їй вона дала духівникові і своєму чоловікові, вона написала, тільки но приїхавши в Безансон, власноручні листи кожному з тридцяти шести присяжних:

„Я не з'явлюсь на суд, пане, бо моя присутність могла б несприятливо вплинути на справу пана Сореля. Моє єдине палке бажання—щоб він був виправданий. Будьте певні, жаклива думка, що через мене був страчений невинний, отруїла б і, безперечно, скоротила б решту мого життя. Як можете ви засудити його на смерть, коли я живу? Ні, суспільство, безумовно, не має права відбирати життя, особливо в такої людини,

як Жюльєн Сорель. Всі у Вер'єрі знали, що в нього бували випадки несамовитості. Цей бідолашний юнак має сильних ворогів, але чи є хоч один з цих ворогів (скільки їх у нього!), який сумнівався б у його талантах і глибоких знаннях? Ви будете судити не звичайну людину, пане. Протягом півтора року ми всі знали його, як побожного, розважливого, старанного; але двічі або тричі на рік його опановувала меланхолія, що доходила майже до божевілля. Весь Вер'єр, всі наші сусіди у Вержі, де ми перебуваємо літо, вся наша сім'я, сам пан супрефект визнають його зразкову побожність. Він напам'ять знає все святе письмо. Невже безвірник став би вивчати протягом років святу книгу? Мої сини матимуть честь передати вам цього листа. Це діти; будьте ласкаві, пане, спитати їх, і вони розкажуть вам про цього бідолашного юнака всі подробиці, які ще потрібні вам для того, щоб переконати вас, яким варварством було б засудити його. Ви не тільки не помститеся за мене, а заподієте мені смерть.

„Що зможуть заперечити його вороги проти факту? Моя рана — наслідок одного з тих хвилинних випадків божевілля, які помічали навіть діти в свого вихователя; вона така легка, що вже через два місяці я мала змогу приїхати в поштовій кареті з Вер'єра в Безансон. Якщо я дізнаюсь, пане, що ви хоч трохи вагаєтесь врятувати невинного від варварських законів, я встану з ліжка, де мене затримує тільки наказ мого чоловіка, і приїду кинутись вам до ніг.

„Заявіть, пане, що умисність не доведено, і ви не матимете підстави докоряти собі за кров невинного...“

Розділ ХІІ

СУД

Le pays se souviendra longtemps de ce procès célèbre. L'intérêt pour l'accusé était porté jusqu'à l'agitation; c'est que son crime était étonnant et pourtant pas atroce. L'eût-il été, ce jeune homme était si beau! sa haute fortune, sitôt finie, augmentait l'attendrissement. Le condamneront ils? demandaient les femmes aux hommes de leur connaissance, et on les voyait pâlissantes attendre la réponse.

Sainte - Beuve *.

Нарешті надійшов день, якого так боялись Матільда і пані де - Реналь.

Надзвичайний вигляд міста ще збільшував їх жах; навіть стійка душа Фуке була збурена. Щоб послухати цю романтичну справу, в Безансон зібрались жителі всієї округи.

Вже кілька днів у готелях не було місць. Пана голову суду обступали, прохаючи квитків; всі міські дами хотіли бути присутніми на суді. На вулицях продавали портрети Жюльєна і т. п.

Матільда до останньої хвилини тримала в запасі лист, власноручно написаний *** єпископом. Цей прелат, що управляв церквою цілої Франції і призначав єпископів, зласкавився просити про виправдання Жюльєна. Напередодні суду Матільда віднесла цей всемогутній лист до старшого вікарія.

Коли вона збиралась іти, вмиваючись слізьми, пан де - Фрілер, нарешті покинувши свою дипломатичну стриманість і сам трохи схвилювавшись, сказав їй:

* В країні довго пам'ятатимуть про цей знаменитий процес. Цікавість до обвинуваченого доходила до хвилювання, бо його злочин був дивовижний, але не жорстокий. Та хоч би він і був жорстокий, юнак був такий гарний! Його блискуча кар'єра, обірвана так рано, ще збільшувала симпатії до нього. Невже його засудять?—питали жінки в знайомих чоловіків і, бліднучи, чекали відповіді. С е н т - Б е в.

— Я ручуюся за вердикт присяжних. З дванадцяти осіб, яким доручено дослідити питання про незаперечність злочину вашого протеже і особливо про його умисність, я нараховую шестеро друзів, відданих мені і моєму успіхові, а я їм дав зрозуміти, що від них залежить зробити мене єпископом. До послуг барона де-Вально, якого я зробив вер'єрським мером, пани де-Муаро и де-Шолен. Сказати правду, доля послала нам двох дуже неблагонадійних присяжних, але хоч вони й ультра-ліберали, проте у важливих справах слухаються мене, а я передав їм, що прошу голосувати так, як пан Вально. Мені казали, що шостий присяжний, промисловець, страшенно багатий і ліберальний балакун, потай мріє одержати постачання у військовому міністерстві і, звичайно, не схоче зробити мені неприємність. Я звелів переказати йому, що панові Вально відома моя воля.

— А хто ж цей пан Вально? — стурбовано спитала Матільда.

— Якби ви знали його, ви б не мали сумніву щодо успіху. Це грубий, відважний, зухвалий балакун, наче створений на те, щоб керувати дурнями. 1814 рік застав його в злиднях, а я збираюсь зробити його префектом. Він здатний на те, щоб побити інших присяжних, якщо вони не голосуватимуть так, як він схоче.

Матільда не дуже заспокоїлась.

Друга прикра розмова чекала її увечері. Жюльєн вирішив не брати слова на суді, щоб не затягати неприємної процедури, результат якої не залишав у нього сумніву.

— Хай говорить адвокат, цього досить, — сказав він Матільді. — І так мені доведеться являти собою видовище для моїх ворогів. Цих провінціалів образила моя раптова кар'єра і, повірте, всі вони палко бажають мого засудження, хоч і плакатимуть, мов дурні, коли мене поведуть на страту.

— Вони хочуть бачити ваше приниження, це справді так,— відповіла Матільда,— але я не думаю, щоб вони були жорстокі. Моя присутність в Безансоні і мое горе викликали симпатію всіх жінок; ваше гарне обличчя довершить справу. Якщо ви скажете кілька слів перед суддями, всі будуть на вашому боці...

На другий день о дев'ятій годині, коли Жюльєн вийшов з тюрми, щоб іти у великий зал суду, жандарми ледве могли стримати величезну юрбу, що заповнила подвір'я. Жюльєн добре виспався, він був зовсім спокійний і почував тільки філософський жаль до цієї юрби цікавих, які, хоч вони і не жорстокі, плескатимуть його смертному вирокові. Його дуже здивувало, коли, будши затриманий на чверть години серед юрби, він змушений був визнати, що його присутність викликала в усіх ніжне співчуття.

Він не почув ні одного прикрого зауваження. „Ці провінціали не такі злі, як я думав“,— сказав він собі.

Коли він увійшов у зал суду, його вразила витончена архітектура будівлі. Це була чиста готика з безліччю гарних колон, старанно виточених з каменю. Йому здавалося, що він в Англії.

Але незабаром його увагу цілком притягли дванадцять чи п'ятнадцять вродливих жінок, що сиділи в трьох ложах проти лави підсудного над місцями для суддів і присяжних. Обернувшись до публіки, він побачив, що на хорах над амфітеатром було повно жінок; більшість з них були молоді й здавались йому дуже гарними. Очі їх блищали, відбиваючи палку цікавість. Величезна юрба заповнювала зал; біля дверей бились, і вартіві не могли утихомирити публіку.

Коли присутні, що шукали очима Жюльєна, нарешті побачили, як він сідає на трохи підвищеному місці, призначеному для підсудних, по залу пробіг гомін подиву і ніжного співчуття. В цей день йому не можна було дати й двадцяти років; він був одягнутий дуже просто, але з надзвичайним смаком; волосся й лоб

Його були чарівні; Матільда захотіла сама розпоряджатись його туалетом. Жюльєн був дуже блідий. Ледве він сів на лаву, як почув з усіх сторін: „Боже! який він юний! Та це ж дитина... Він ще вродливіший, ніж на портреті“.

— Підсудний,— сказав йому жандарм, що сидів праворуч від нього,— бачите отих дам, що сидять на балконі? — Жандарм показав йому на невеликі хори, що випинались над місцями присяжних.— Це дружина префекта,— провадив жандарм,— біля неї— пані маркіза N..., вона вас дуже любить; я чув, як вона розмовляла з слідчим. Далі — пані Дервіль.

— Пані Дервіль! — скрикнув Жюльєн, і краска кинулася йому в обличчя.— „Вона напише пані де-Реналь, як тільки закінчиться суд“, — подумав він, не знаючи, що пані де-Реналь приїхала в Безансон.

Свідків вислухали швидко. При перших словах обвинувальної промови прокурора дві дами на маленькому балконі проти Жюльєна розплакались.

„Пані Дервіль не така чутлива“, — подумав Жюльєн. Проте він помітив, що вона була дуже червона.

Прокурор патетично розводився поганою французькою мовою про варварство заподіяного злочину. Жюльєн помітив, що сусідки пані Дервіль дуже незадоволені з його слів.

Деякі з присяжних, мабуть, їх знайомі, щось їм казали, заспокоюючи їх. „Це добра ознака“, — подумав Жюльєн.

До цього часу його проймала безмежна зневага до всіх людей, що були на суді.

Плоске пишномовство прокурора ще підсилило почуття огиди. Але поволі душевна сухість Жюльєна не витримала перед виявами співчуття, предметом якого він очевидно був.

Йому сподобався впевнений вигляд адвоката.

— Тільки без фраз,— сказав він йому тихенько, коли той збирався взяти слово.

— Це пишномовство, вкрадене в Боссюе і виставлене проти вас, прислужилося вам, — сказав адвокат. І справді, не минуло й п'яти хвилин після початку його промови, як майже усі жінки повитягали носові хусточки. Підбадьорений адвокат звернувся до присяжних з дуже сильними словами. Жюльєн затрепетав, він почував, що ось-ось розплачеться. „Боже великий, що сказали б тоді мої вороги?“

Він уже готовий був піддатись зворушенню, коли, на щастя для себе, зустрівся поглядом з нахабними очима пана барона де-Вально.

„Очі цього педанта палають, — подумав він; — як буде тріумфувати ця підла душа! Якби мій злочин спричинився тільки до цього, я мусив би його проклинати. Можна собі уявити, що він розповість про мене пані де-Реналь!“

Ця думка цілком поглинула увагу Жюльєна. Але незабаром він отямився, почувши вияви співчуття присутніх. Адвокат тількищо закінчив промову. Жюльєн пригадав, що треба потиснути йому руку. Час линув швидко.

Винуваченому і адвокатові принесли їсти. Тільки тоді Жюльєна вразило одне спостереження: жодна з жінок не вийшла з залу, щоб пообідати.

— Сказати правду, я вмираю з голоду, — сказав адвокат, — а ви?

— Я теж, — відповів Жюльєн.

— Гляньте, дружині префекта теж принесли їсти, — сказав адвокат, показуючи на балкончик. — Будьте мужні, все гаразд.

Засідання відновилося.

Коли голова суду підсумовував дебати, пробило північ. Голова змушений був спинитись. Бій баштового годинника сповнив весь зал серед загальної тиші й тривожного чекання.

„Починається останній мій день, — подумав Жюльєн. Незабаром він палко проїнявся ідеєю обов'язку. До

цього часу він опановував своє хвилювання, твердо вирішивши не брати слова; проте, коли голова спитав його, чи має він щось додати, він підвівся. Він бачив перед собою очі пані Дервіль, які здавалися йому у вечірньому світлі дуже блискучими. „Невже вона плаче?“ — подумав він.

— Панове присяжні, я беру слово з жаху перед презирством, хоч і сподівався, що перед смертю можу знехтувати ним. Панове, я не маю честі належати до вашого класу; ви маєте перед собою в моїй особі селянина, що повстав проти низькості свого стану.

— Я не прошу у вас ніякої милості, — провадив Жюльєн твердішим голосом. — Я не роблю собі ілюзій, — мене чекає смерть, і це буде справедливо. Я вчинив замах на життя жінки, що гідна найглибшої пошани. Пані де-Реналь ставилась до мене, як матір. Злочин мій гидкий і зроблений умисно. Отже, панове присяжні, я заслужив смерть. Проте, хоча б я був і не такий винний, я бачу тут людей, яких не спинив би жаль до моєї молодості і які захотіли б покарати в моїй особі і назавжди залякати юнаків нижчого класу, що хоч і були пригнічені бідністю, але мали щастя дістати добру освіту і насмілились вступити в середовище, яке зветься на мові чванливих багатіїв вищим товариством. Ось у чому, панове, полягає мій злочин, і він буде покараний тим суворіше, що, по суті, мене судять люди не рівні мені. Я не бачу на лавах присяжних жодного виходця з селян, а тільки обурених буржуа...

Протягом двадцяти хвилин Жюльєн говорив у такому тоні; він висловив усе, що було в нього на серці; прокурор, що запобігав ласки аристократії, підстрибував на місці; проте, не зважаючи на трохи абстрактний зворот промови Жюльєна, всі жінки плакали. Навіть пані Дервіль піднесла хусточку до очей. Перше ніж закінчити, Жюльєн знов згадав про каяття, про безмежну синівську повагу, яку він почував до пані

де - Реналь у минулі щасливі часи. Пані Дервіль скрикнула і знепритомніла.

Коли присяжні виходили в свою кімнату, пробило першу годину. Жодна з жінок не залишила свого місця; багато в кого з чоловіків на очах були сльози. Спочатку точились дуже жваві розмови; але в міру того, як вирішення присяжних затягалось, загальна втома втихомирювала публіку. Хвилина була урочиста; світло трохи потьмянішало; Жюльєн, стомлений вкрай, чув, як біля нього обговорювали питання, доброю чи поганою ознакою є загаяння присяжних. Він з приємністю бачив, що всі бажали йому добра; присяжні не повертались, а проте ні одна жінка не вийшла з зали.

Коли пробило другу годину, раптом почувся шум. Маленькі двері з кімнати присяжних розчинились. Пан барон де - Вально виступив поважною театральною ходою, за ним ішли всі присяжні. Він відкашлявся і заявив таке: присяжні, обміркувавши щиро й сумлінно, одностайно вирішили, що Жюльєн Сорель завинив у вбивстві і що це вбивство умисне. Цей вердикт тяг за собою смертну кару, і вирок був негайно ухвалений. Жюльєн глянув на свій годинник і згадав пана де - Лавалета. Було чверть на третю. „Сьогодні п'ятниця,— подумав він.— Так, але для Вально, що засудив мене, це щасливий день... Мене занадто добре стережуть, щоб Матільда могла мене врятувати так, як зробила пані де - Лавалет. Отже, через три дні, о цій саме годині, я знатиму, що таке „велике мабуть“.

В цю хвилину якийсь зойк повернув його до дійсності. Жінки в залі схлипували; він бачив, що всі дивились на балкончик у готичному пілястрі. Пізніше він дізнався, що там ховалась Матільда. Крик не повторювався і всі знов стали дивитись на Жюльєна, якого жандарми намагались провести крізь юрбу.

„Постараймось не давати приводу глузувати негідникові Вально,— подумав Жюльєн.— З яким лицемірно зажуреним виразом виголосив він вердикт, що тягне

за собою смертну кару! А тим часом бідолашний голова суду ухвалював вирок з сльозми на очах, хоч він є суддею вже багато років. Яка радість для Вально — помститись за наше колишнє суєрництво перед пані де-Реналь!.. Значить, я її більше не побачу! Кінець усьому... Між нами неможливе останнє прощання, я це почувую... Яким щастям було б для мене висловити їй всю мою огиду до мого злочину! Сказати тільки ці слова: я знаю, що кара моя справедлива“.

Розділ XLII

Коли Жюльєн повернувся в тюрму, його одвели в камеру смертників. Він завжди помічав найнезначніші дрібниці, але тепер не помітив, що його не повели в башту. Він думав про те, з якими словами звернувся б до пані де-Реналь, якби перед смертю мав щастя її побачити. Він уявляв собі, що вона перепинить його, і хотів з перших слів змалювати їй усе своє каяття. „Як переконати її після всього зробленого мною, що я кохаю в світі тільки її? Бож, зрештою, я хотів вбити її з честолюбства чи з кохання до Матільди“.

Лягаючи в ліжко, він помітив, що простирала з грубого полотна. Очі його відкрились. „А! я в камері смертників,— сказав він сам собі,— так і треба...“

„Граф Альтаміра розповідав мені, що Дантон напередодні смерті казав своїм грубим голосом: „Дивна річ, дієслово „гільйотинувати“ не може відмінюватись в часі; можна сказати: я буду гільйотинований, ти будеш гільйотинований, але не кажуть — я був гільйотинований.“

„Чому ж ні? — провадив Жюльєн, — а коли є друге життя?.. Сказати правду, якщо я натраплю на християнського бога, я пропав: це деспот, і, як такий, він сповнений мстивості; в його святому письмі тільки й мови, що про жорстокі покарання. Я його ніколи не любив; я навіть не міг повірити, що хтонебудь щиро

його любить. Він безжальний (і він пригадав кілька місць з біблїї). Він мене жахливо покарає...

„А що, як я знайду бога Фенелона! Мабуть, він скаже мені: „тобі багато проститься, бо ти багато любив“.

„Чи я справді багато любив? О, я любив пані де-Реналь, але поведінка моя була жахлива. І тут, як в усьому, я покинув просте й скромне заради блиску...

„Та й те сказати, які перспективи!.. В разі війни — гусарський полковник; секретар посольства під час миру; потім посол... Бо я незабаром обізнався б із справами, та навіть якби я був останнім дурнем, хто міг би змагатись з зятем маркіза де-ла-Моль? Мені пробачили б усі мої дурні вихватки, ба навіть вважали б їх за заслуги. Ось я, значна людина, широко живу у Відні або в Лондоні“...

— Не зовсім так, пане, — через три дні ви будете гільйотиновані.

Жюльєн щиро розсміявся цій дотепній репліці. „Справді в людині живуть дві істоти, — подумав він. — „Хто ж це, чорт забери, вигдавав таке лукаве міркування?“

„Ну, що ж, друже, хай так — я буду гільйотинований через три дні. Пан де-Шолен наспіл з абатом Маслоном найме вікно. Цікаво, хто з них обікраде другого при сплаті за вікно?“

Раптом йому пригадалися такі рядки з „Вячеслава“ Ротру :

В л а д и с л а в Душа моя готова.

К о р о л ь , батько Владислава. Готовий й ешафот; несіть на нього голову.

„Прекрасна відповідь!“ — подумав Жюльєн, і заснув. Хтось збудив його вранці, міцно стиснувши.

— Як, уже? — сказав Жюльєн, з жахом розплющуючи очі. Він думав, що вже потрапив у руки ката.

Це була Матільда. „На щастя, вона не зрозуміла“. Це міркування зовсім заспокоїло його. Він побачив, що Матільда змарніла, немов після швірічної хвороби; її справді не можна було пізнати.

— Підлий Фрілер зрадив мене, — казала вона, ламаючи руки. Від люті вона не могла плакати.

— Хіба я не гарно говорив учора? — сказав Жюльєн. — Я імпровізував уперше в житті! Щоправда, є підстави боятись, що це й востаннє.

В цю хвилину Жюльєн грав на характері Матільди з байдужістю вмілого піаніста, що торкається клавішів ...

— Щоправда, — казав він, — я не знатного походження, але висока душа Матільди піднесла свого коханця до себе. Як ви думаєте, чи краще тримався Боніфацій де-ла-Моль перед своїми судьями?

В цей день Матільда була ніжна без афектації, як бідна дівчина з п'ятого поверху, але вона не могла добитись від нього простіших слів. Він несвідомо мстився за всі ті муки, яких вона часто завдавала йому.

„Джерела Ніла невідомі, — сказав собі Жюльєн. — Людському окові не дозволено бачити царя рік у стані простого струмочка: так жодне людське око не побачить Жюльєна слабкодушним, насамперед тому, що він не є таким. Але серце в мене чутливе, і від найзвичайнішого слова, коли воно сказане щиро, мій голос може затремити, і навіть сльози можуть зросити мої очі. Скільки разів бездушні люди докоряли мені за цю слабкодушність! Вони думали, що я прошу пощади. Цього не слід допускати.

Кажуть, що згадка про дружину схвилювала Дантона біля підніжжя ешафоту, але Дантон збудив сили в легковажній юрбі і не дозволив ворогові увійти в Париж ... Тільки я сам знаю, що я міг би зробити; для інших я тільки якесь „мабуть“.

Якби в моїй тюрмі замість Матільди була зо мною пані де-Реналь, хіба міг би я поручитись за себе? Мое надмірне каяття й розпач в очах Вально і всіх місцевих патриціїв були б ознакою підлого страху смерті. Які горді ці безсилі серця, поставлені через

свое грошове становище вище спокус! „Бачите,— сказали б оті пани де-Муаро і де-Шолен, що засудили мене на смерть,— бачите, що значить народитись сином тесляра!“ Можна зробитись ученим, спритним, але мужність!.. мужності не навчишся! Навіть з сердешною Матільдою, що тепер плаче,— ні, вона вже не може плакати“,— сказав він, глянувши на її червоні очі і стиснувши її в обіймах. Видовище щирого горя примусило його забути свої силогізми...— „Вона, мабуть, плакала цілу ніч,— подумав він,— але надійде день, коли вона згадуватиме про це з соромом. Вона вважатиме, що її в юності спантеличив низький спосіб думання плебея... Круазнуа такий слабохарактерний, що одружиться з нею, і, слово честі, він добре зробить. Вона примусить його грати роль.

По праву, що його великий розум має
Над посередністю, яка путі не знає.

А! дивна річ: з того часу, як я чекаю смерті, мені пригадуються всі вірші, які я колись знав. Це, мабуть, ознака занепаду“...

Матільда повторювала йому згаслим голосом:

— Він там, у сусідній кімнаті.

Нарешті він звернув увагу на її слова. „Голос її ослаб,— подумав він,— але її владна вдача відбивається в інтонації. Вона приглушує голос, щоб не розсердитись“.

— Хто там такий?— сказав він їй лагідно.

— Адвокат; він чекає, щоб ви підписали апеляцію.

— Я не буду апелювати.

— Як! Ви не будете апелювати?— сказала вона, підводячись, і очі її гнівно заблищали,— а чому ж це, скажіть, будь ласка?

— Тому, що зараз я почуваю в собі мужність умерти, не даючи приводу для посміху. А хто може поручитись, що після довгого перебування у вогкій в'язниці я буду в такому ж доброму настрої? Я передбачаю побачення

з священиками, з моїм батьком... Ніщо в світі не може для мене бути прикрішим. Краще смерті.

Цей несподіваний опір збудив усю гордовитість вдачі Матільди. Вона не мала змоги побачитись з абатом Фрілером до того часу, коли впускають відвідувачів у Безансонську тюрму, а тому її гнів спав на Жюльєна. Вона його палко кохала, а проте принаймні чверть години докоряла йому й висловлювала жаль, що по-кохала його, кажучи це з тією самою погордливістю, з якою колись картала його так дошкульно в бібліотеці палацу де-ла-Моль.

— Ради слави твоєї сім'ї небо мусило б подбати про те, щоб ти народилась чоловіком,— сказав він їй.

„Але щодо мене,— подумав він,— дурний би я був, якби згодився жити ще два місяці в цій огидній камері, будучи предметом всяких підлих і ганебних наклепів зграї аристократів* і маючи за єдину розраду — лайки цієї божевільної... Ну, значить, післязавтра вранці я б'юся на дуелі з людиною, яка уславилась холодно-кровністю і вмістю незвичайною... Просто незвичайною,— повторив у ньому дух Мефістофеля,— вона ніколи не схибить“...

— Ну, добре, я згоден (Матільда провадила далі свої красномовні умовляння).— „Чорт забери, ні,— сказав він сам собі,— я не буду апелювати“.

Вирішивши так, він глибоко замріявся... „Кур'єр, проїздом, привезе, як звичайно, о шостій годині газету. О восьмій, коли пан де-Реналь прочитає її, Еліза навшпиньки підійде до її ліжка і покладе газету. Пізніше вона прокинеться: раптом, читаючи, вона схвилюється; гарненька ручка її затремтить, вона дочитає до цих слів... „В п'ять хвилин на одинадцять він перестав існувати“.

Вона залетється гарячими слізьми, „Я знаю її. Дарма, що я хотів її вбити, все буде забуте, та особа, що

* Це каже яacobінець. (Прим. автора).

в неї я хотів відібрати життя, буде єдиною, яка щиро оплакуватиме мою смерть“.

„Ах, яка це антитеза“,— подумав він, і протягом усього часу, поки Матільда ще робила йому сцену, він думав тільки про пані де-Реналь. Він мимоволі щось відповідав на те, що йому казала Матільда, але не міг відірватись від спогадів про спальню у Вер'єрі. Він бачив на стебнованій ковдрі з оранжевого шовку безансонську газету, бачив біленьку ручку, що конвульсивно стискала її, бачив, як плаче пані де-Реналь... стежив за кожною сльозинкою, що котилась по чарівних її щоках.

Мадмуазель де-ла-Моль, нічого не добившись від Жюльєна, попросила адвоката зайти. На щастя, це був колишній капітан італійської армії 1796 року, де він був товаришем Манюеля.

Він про око заперечував проти вирішення засудженого. Жюльєн, бажаючи виявити свою повагу до нього, виклав йому всі свої міркування.

— Що ж, правду кажучи, можна бути й такої думки, як ви,— сказав нарешті пан Фелікс Ванно (так звали адвоката).— Але ви маєте ще три дні для апеляції, і мій обов'язок заходити до вас щодня. Якби протягом найближчих двох місяців під тюрмою відкрився вулкан, ви були б урятовані. Ви можете вмерти й від хвороби,— сказав він, дивлячись на Жюльєна.

Жюльєн потиснув йому руку.

— Дякую, ви гарна людина. Про це я подумаю.

І коли Матільда нарешті вийшла разом з адвокатом, він почув у своєму серці далеко більше приязні до адвоката, ніж до неї.

Розділ XLIII

Через годину, коли він міцно спав, його збудили сльози, що падали на його руку. „А! знов Матільда,— подумав він у півсні.— Вона прийшла, вірна своїй

георії, атакувати моє вирішення ніжними почуттями". Чекаючи повторення набридлих патетичних сцен, він не розплющував очей. Йому пригадалися вірші Бельфегора, що тікає від своєї жінки. Але раптом почулось якесь дивне зітхання; він розплющив очі; це була пані де - Реналь.

— Ах, я бачу тебе перед смертю! Невже це правда?— скрикнув він, кидаючись їй до ніг.— Але пробачте, пані, у ваших очах я тільки вбивця,— сказав він в туж мить, отямлюючись.

— Пане... я прийшла благати вас подати апеляцію; я знаю, що ви не хочете цього зробити...— Ридання душили її; вона не могла говорити.

— Благаю вас, простіть мене.

— Якщо ти хочеш, щоб я тебе простила,— сказала вона, підводячись і кидаючись йому в обійми,— подай негайно апеляцію.

Жюльєн вкрив її поцілунками.

— Ти приходитимеш до мене щодня протягом цих двох місяців?

— Клянуся, що приходитиму щодня, якщо мій чоловік не заборонить.

— Підписую!— скрикнув Жюльєн.— Як? ти прощаєш мене! невже це можливо?

Він стискав її в обіймах, немов збожеволівши. Вона злегка скрикнула.

— Нічого,— сказала вона,— ти зробив мені боляче.

— Твоє плече!— скрикнув Жюльєн, розридавшись.— Він трохи відсунувся і вкрив її руку жагучими поцілунками.— Хто б міг предрікти мені це, коли я бачив тебе востаннє в твоїй кімнаті у Вер'єрі?

— Хто б міг предрікти мені тоді, що я напишу панові де - ла - Моль цього жахливого листа?

— Знай, що я тебе завжди кохав, що я кохав тільки тебе.

— Невже це можливо!— скрикнула пані де - Реналь у захваті. Вона сперлась на Жюльєна, що стояв перед нею навколішки, і вони довго мовчазно плакали.

Ніколи Жюльєн не переживав такої хвилини.

— А ця молода пані Мішле,— сказала нарешті пані де-Реналь, коли знов була в силі говорити,— або, певніше, ця мадмуазель де-ла-Моль — бо я справді починаю вірити чуткам про цей дивовижний роман!

— Це правда тільки на погляд,— відповів Жюльєн.— Вона моя дружина, але не кохана.

Щоразу перебиваючи одне одного, вони нарешті розповіли одне одному те, чого не знали. Виявилось, що лист, написаний панові де-ла-Моль, був складений молодим духівником пані де-Реналь і переписаний нею.

— Який огидний вчинок примусила мене зробити релігія! — казала вона йому,— я навіть трохи пом'якшила найжахливіші вирази цього листа.

Захват і щастя Жюльєна доводили їй, як щиро він її простив. Ніколи він не кохав так неестямно.

— А проте я вважаю себе за побожну,— казала йому згодом пані де-Реналь.— Я щиро вірю в бога, і вірю,— це доведено мені,— що мій злочин жахливий; але побачивши тебе, навіть після того, як ти двічі вистрілив у мене...

Тут Жюльєн, не зважаючи на її опір, вкрив її поцілунками.

— Облиш мене,— провадила вона,— я хочу дещо обговорити з тобою, щоб не забути... Як тільки я бачу тебе, всі мої обов'язки зникають: я вся перетворююсь на кохання до тебе, ні, слово кохання навіть занадто слабке. Я почуваю до тебе те, що мусила б почувати тільки до бога: якусь суміш поваги, кохання, покори... Справді, я не знаю, яке дивне почуття ти збуджуєш у мені; якби ти мені наказав зарізати тюремників, я б не думаючи зробила цей злочин. Поясни мені це, перше ніж я піду від тебе; я хочу зрозуміти власне серце; бо через два місяці ми розлучимось... До речі, чи ми справді розлучимось? — сказала вона з усмішкою.

— Я відмовлюсь апелювати на смертний вирок,— скрикнув Жюльєн, підводячись,— якщо ти зробиш спробу вкоротити своє життя отрутою, ножем, пістолетом, вугіллям або яким іншим способом.

Обличчя пані де-Реналь раптом змінилось, найпристрасніша ніжність поступилася місцем глибокій задумливості.

— А що, якби ми вмерли зараз? — спитала вона.

— Хто знає, що ми знайдемо на тому світі? — відповів Жюльєн.— Можливо, муки, а можливо й нічого. Хіба ми не можемо блаженно прожити ці два місяці? Два місяці — як багато днів! Ніколи я не був такий щасливий.

— Ти ніколи не був такий щасливий?

— Ніколи,— радісно повторив Жюльєн,— кажу тобі щиро, як самому собі. Боронь мене боже перебільшувати.

— Говорячи так, ти наказуєш мені,— сказала вона, покірливо й меланхолійно усміхаючись.

— Отже, ти присягаєшся своїм коханням до мене не робити замаху на своє життя ні безпосередньо, ні посередньо... Подумай про те,— додав він,— що тобі треба жити для мого сина; Матільда покине його на руки слуг, як тільки стане маркізою де-Круазнуа.

— Клянуся,— холодно сказала вона,— але я хочу мати в руках твою апеляцію, підписану твоєю рукою. Я сама піду до прокурора.

— Бережись, ти компрометуєш себе.

— Після того, як я прийшла до тебе в тюрму, я зробилась навіки героїнею анекдотів в Безансоні і в цілому Франш-Конте,— сказала вона з глибоким смутком.— Межі суворої цнотливості порушені... Моя жіноча честь згублена; щоправда — це заради тебе...

Вона говорила з таким сумом, що Жюльєн поцілував її з новим почуттям щастя: це було не любовне сп'яніння, а безмежна вдячність. Він вперше зрозумів, яку велику жертву вона принесла йому.

Якась милосердна душа, мабуть, повідомила пана де-Реналья про те, що його дружина відвідує Жюльєна в тюрмі, бо через три дні він послав по неї карету з категоричним наказом негайно повернутись у Вер'єр.

Ця жорстока розлука становила поганий початок дня для Жюльєна. Через дві-три години його повідомили, що один піп, якому, не зважаючи на всі його інтриги, не вдалось висунутися серед безансонських єзуїтів, зранку стоїть перед брамою тюрми на вулиці. Йшов сильний дощ, і той чолов'яга розігрував з себе мученика. Жюльєн був у поганому настрої, і ця дурість його дуже роздратовала.

Вранці він відмовився прийняти цього попа, але той забрав собі в голову сповідати Жюльєна і створити собі ім'я серед безансонських жінок через цікаві признання, які він, мовляв, дістане від засудженого.

Він галосно заявив, що стоятиме день і ніч біля брами тюрми:

— Бог послав мене, щоб зворушити серце цього нового відступника...

Простий народ, завжди жадібний до видовищ, починав збиратись навколо.

— Так, брати мої,— казав він юрбі,— я буду тут день і ніч і всі наступні дні і ночі. Зо мною говорив дух святий, в мене є місія від бога — врятувати душу молодого Сореля. Приєднуйтесь до моїх молитов...

Жюльєна лякав скандал і все, що могло притягти до нього увагу. Він уже думав вибрати хвилину, щоб непомітно зникнути з цього світу, але в нього ще була надія побачити пані де-Реналь, він був шалено закоханий.

Брама тюрми виходила на одну з людних вулиць міста. Він уявляв собі брудного попа, що збирає навколо себе юрбу і вчиняє скандал, і це терзало його душу. „І, звичайно, він щохвилини повторює моє ім'я!“ Ця думка була для нього гірша, ніж смерть.

Він кілька разів протягом години посилав одного

відданого йому ключаря подивитиєсь, чи піп і досі стоїть проти брами.

— Пане, він стоїть навколішки в болоті,— казав йому кожного разу ключар;— він голосно молиться і проказує літанії за вашу душу...

„Нахаба!“— подумав Жюльєн. В цю хвилину він справді почув глухий гомін народу, що підхоплював молитви. Він остаточно обурився, коли помітив, що й сам ключар ворухить губами, повторюючи молитви.

— Там починають говорити,— додав ключар,— що у вас, мабуть, дуже черстве серце, коли ви відмовляєтесь від допомоги цього святого чоловіка.

— О, моя батьківщино! в якому стані варварства ти ще перебуваєш!— скрикнув Жюльєн, не тямлячи себе від люті. І він вголос міркував, не думаючи про присутність ключаря:

— Цей піп хоче потрапити на сторінки газет і певен, що доб'ється цього. Ах, кляті провінціали! В Парижі мені не довелося б зазнавати такого утиску. Там і дурисвіти— люди вміліші.

— Впустіть сюди цього святого,— сказав він нарешті ключареві, і лоб його зросився потом. Ключар перехрестився і з радістю пішов.

Цей святий, виявилось, був надзвичайно бридким і страшенно брудним. Холодний дощ робив каземат ще темнішим і вогкішим. Піп побажав поцілувати Жюльєна і почав з ним розчулено розмовляти. Підле лицемірство його було занадто очевидне; Жюльєн ніколи в житті так не гнівався.

Через чверть години після того, як увійшов священник, Жюльєн почував себе справжнім б'язгузом. Вперше смерть з'явилась перед ним, як щось жахливе. Він думав про те, як тіло його буде гнити через два дні після страти і т. п.

Він уже був готовий зрадити себе, виявивши свою слабкодухість, або кинутись на попа й задушити його власним ланцюжком, коли раптом йому спало на думку

попросити святого отця негайно відслужити за нього добру обідню за сорок франків.

Було вже близько полудня, отже піп забрався геть.

Розділ XLIV

Як тільки він вийшов, Жюльєн заплакав; він плакав довго, думаючи про близьку смерть. Помалу він переконався, що якби пані де-Реналь була в Безансоні, він признався б їй у своїй слабкодушості.

В ту хвилину, коли він з особливою силою жалкував про її відсутність, він почув кроки Матільди.

„Найгірше в тюрмі те,— подумав він,— що не можна зачинити своїх дверей“.

Все, що казала йому Матільда, тільки дратувало його.

Вона розповіла йому, що в день суду пан де-Вально, маючи в кишені призначення на посаду префекта, вирішив обдурити пана де-Фрілера і завдати собі втіхи, засудивши Жюльєна на смерть.

— „Що це спало на думку вашому другові,— сказав мені тількищо пан де-Фрілер,— збуджувати й дратувати дрібну чванливість цієї буржуазної аристократії! Навіщо говорив він про касту? Він сам показав їм, що вони мусять робити, виходячи з своїх політичних інтересів; йолопи й не думали про це і готові були розплакатись; але кастовий інтерес замаскував у їх очах жах смертного вироку. Треба визнати, що пан Сорель дуже недосвідчений у справах. Якщо нам не вдасться добитись його помилування, смерть його буде своєрідним самогубством“...

Матільда не подумала сказати Жюльєнові те, чого вона й сама ще не помітила, а саме: абат де-Фрілер, бачивши, що Жюльєн загинув, вважав за корисне для своїх честолюбних замірів зробитися його заступником.

Жюльєн, ледве стримуючи свій безсилий гнів і досаду, сказав Матільді:

— Підіть послушайте обідню, яку за мене служать, і дайте мені спокій хоч на хвилину.

Матільда вже й так дуже ревнувала з приводу відвідувань пані де-Реналь; дізнавшись про її від'їзд, вона зрозуміла причину поганого настрою Жюльєна і розридалась.

Горе її було щире; Жюльєн це бачив і дратувався ще більше. Він відчував непереборну потребу самотності, а як її добитись?

Нарешті Матільда, спробувавши всілякі умовляння, щоб зворушити його, пішла; але майже негайно з'явився Фуке.

— Мені треба побути самому, — сказав він цьому відданому другові, і, побачивши, що той вагається, додав: — Я обмірковую просьбу про помилування... а втім... зроби мені приємність, ніколи не говори зо мною про смерть. Коли мені будуть потрібні якісь особливі послуги в день страти, я сам тобі скажу.

Коли Жюльєн нарешті добився того, що його залишили на самоті, він відчув у собі ще більшу пригніченість і слабкодухість, ніж раніше. Його знесилена душа витратила останні сили на те, щоб приховати свій стан від мадмуазель де-ла-Моль і Фуке.

Надвечір його втішила одна думка:

„Якби цього ранку, в ту хвилину, коли смерть з'явилася переді мною в усій своїй брідоті, мене повели на страту, погляди публіки збудили б моє честолюбство; мабуть, хода моя була б трохи вимушена, як у боязкого фата, що входить у салон. Коли б серед провінціалів знайшлися б проникливі люди, вони вгадали б мою малодушність... але ніхто її не побачив би“.

І він відчув, що позбувся однієї частини свого нещастя. „Я зараз боягуз, — казав він собі, наспівуючи, — але ніхто не визнає цього“.

На другий день його чекала, мабуть, найнеприємніша подія. Батько вже давно збирався його відвідати. В цей

день старий тесляр з сивим волоссям з'явився у його казематі.

Жюльєн почував себе безсилим, чекаючи найнеприємніших докорів. На довершення важкого стану він цього ранку палко докоряв себе за те, що не любив батька.

„Доля звела нас на землі докупі,— думав він, поки ключар трохи прибирав у камері,— а ми зробили досить лиха один одному. Тепер, перед смертю, він прийшов завдати мені останнього удару“.

Суворі докори старого почались зараз таки, як вони залишились без свідків.

Жюльєн не міг стримати сліз. „Яка не гідна малодушність!— казав він сам до себе з люттю.— Він скрізь буде перебільшувати мою слабкодухість; як тріумфуватимуть Вально і всі лицемірні паскудники, що панують у Вер'єрі. Вони багато важать у Франції, скупчуючи в себе всілякі соціальні переваги. До цього часу я принаймні міг собі сказати: хай вони мають гроші і всю пошану, зате в мене благородне серце. Аж ось є свідок, якому всі повірять і який переконає всіх у Вер'єрі, що я боявся смерті! Я виявлю своє боягузтво у цьому іспиті, зрозумілому для всіх!“

Жюльєн був близький до розпачу. Він не знав, як виправдати батька, і був зовсім неспроможний прикидатися так, щоб обдурити проникливого старого.

Він в думці перебирав усі можливості.

— Я зробив заощадження!— скрикнув він раптом.

Ці геніальні слова вмить змінили обличчя старого і становище Жюльєна.

— Як розпорядитись ними?— провадив Жюльєн значно спокійніше; враження, яке він справив, позбавило його почуття нижчості.

Старому тесляреві кортіло не випустити цих грошей, але здавалось, що Жюльєн хоче залишити частину їх братам. Він довго й палко говорив. Жюльєн так заспокоївся, що міг покепкувати.

— Ну, так ось: господь натхнув мене щодо заповіту. Я залишу по тисячі франків кожному з братів, а решту — вам.

— Прекрасно, — сказав старий, — ця решта належить мені по праву; але раз милосердний господь зворушив ваше серце і ви хочете вмерти добрим християнином, вам треба заплатити й борги. Адже ви забули, що я зробив витрати на ваше харчування і виховання ...

„Так ось вона — батьківська любов!“ — повторював сам собі Жюльєн з болем у серці, залишившись на решті сам.

Незабаром з'явився тюремник.

— Пане, після відвідування батьків я, звичайно, приношу своїм постояльцям пляшечку доброго шампанського. Це трохи дорогенько, шість франків за пляшку, але воно звеселяє серце.

— Принесіть три склянки, — сказав Жюльєн з дитячим захопленням, — і приведіть сюди двох в'язнів, які, я чую, походжають в коридорі.

Тюремник завів до нього двох галерників-рецидивістів, яких мали повернути на каторгу. Це були дуже веселі шибеники, видатної хитрості, сміливості і самовладання.

— Дайте мені двадцять франків, — сказав один з них Жюльєнові, — і я розповім вам в усіх подробицях своє життя. Це щось чудове.

— А ви ж брехатимете! — сказав Жюльєн.

— Ні в якому разі, — відповів він, — ось мій приятель, що задрить моїм двадцятьом франкам, — він викриє мене, якщо я казатиму неправду.

Історія його була огидна. З неї було видно, що в його безстрашному серці була тільки одна пристрасть — гроші.

Коли вони пішли, Жюльєн став іншою людиною. Весь його гнів проти самого себе зник. Жорстока мука, отруєна малодушністю, яка проймала його з

часу від'їзду пані де-Реналь, перетворилась на меланхолію.

„В міру того, як мене переставала б обманювати зовнішність,— казав він собі,— я б побачив, що в паризьких салонах повно таких чесних людей, як мій батько, або таких спритних негідників, як оці галерники. Вони мають рацію: адже світські люди ніколи не просяпаються вранці з думкою: „Як я пообідаю?“ А проте вони пишаються чесністю, і, будши покликані в присяжні, гордо засуджують знесилену голодом людину, що вкрала срібний прибор. Та коли ходить про те, щоб потрапити до двору, про те, щоб здобути чи втратити міністерський портфель, наші чесні світські люди вчиняють точнісінько такі самі злочини, як ті, що їх робили ці двоє галерників з крайньої нужди...

„Ніякого природного права не існує, і це застаріла нісенітниця, цілком варта прокурора, що мене обвинувачував; його предок збагатів від конфіскацій, що їх робив Людовік XIV. Право є тільки там, де є закон, що забороняє робити певну річ під страхом кари. Поки нема закону, природна тільки лев'яча сила, або потреба голодної і холодної істоти, одне слово — потреба... Ні, люди, що користуються повагою,— це просто негідники, яким пощастило не попастись на гарячому. Обвинувач, якого суспільство направляє на мене, збагатів через підлоту... Я вбивця, і тому справедливо засуджений, але за винятком тільки цього вчинку Вально, що засудив мене, в сто раз шкідливіший для суспільства.

„Ну що ж!— додав Жюльєн сумно, але без гніву,— не зважаючи на свою скнарість, мій батько кращий, ніж оті люди. Він ніколи не любив мене. Я перебрав міру, знеславивши його ганебною смертю. Страх перед нестачею грошей, перебільшена уява про людську злобу, яку називають скнарістю, примушує його бачити велику втіху в тих трьох-чотирьох сотнях луідорів, які я можу йому залишити. Колись у неділю, після

обіду, він показуватиме всім заздрісникам у Вер'єрі своє золото: „Хто з вас,— казатиме його погляд,— не був би радий за таку ціну мати страченого сина?“

Ця філософія може й була правдива, але вона могла примусити бажати смерті. Так минуло п'ять довгих днів. Він поводився з Матільдою чемно й лагідно; він бачив, що вона в розпачі від ревнощів. Одного вечора він серйозно думав заподіяти собі смерть. Серце його було розкраяне глибокою мукою від розлуки з пані де-Реналь. Ніщо не вабило його більше, ні в реальному житті, ні в уяві. Недостача руху вже почала впливати на його здоров'я, надаючи йому німічної екзальтованої вдачі юного німецького студента. Він утрачав мужність гордовитої людини, яка відкидає з енергійною лайкою деякі негідні думки, що закрадаються в душу нещасних.

„Я любив істину... де ж вона?... Скрізь лицемірство, або, принаймні, дурисвітство, навіть серед найдобродішчих, навіть у найвищих;— і уста його набрали гидливого виразу...— Ні, людина не може довіритись людині.

„Пані де ***, збираючи пожертви на бідних сиріток, казала мені, що он такий князь дав десять луідорів; брехня! Та що я кажу! Наполеон на острові св. Єлени!.. Чисте дурисвітство його прокламація на користь Римського короля.

„Боже великий! якщо така людина принижується до дурисвітства та ще й у хвилину, коли нещастя суворо закликає її до обов'язку,— чого можна чекати від інших!

„Де ж істина? В релігії... Так,— додав він з гіркою посмішкою, сповненою крайнього презирства,— в устах Маслонів, Фрілерів, Кастанедів... А може в правдивому християнстві, яке не більше платить своїм пастирям, ніж платило апостолам? А втім, апостол Павло дістав свою платню в утіхах влади, в промовах, у славі...

„Ах, якби існувала правдива релігія! Який же я дурень! Я бачу готичний собор, чудові вікна; моє німічне серце уявляє собі священика цього собору... Душа моя зрозуміла б його, душа моя потребує його... Але я знаходжу якогось фата з засмальцьованим волоссям... когось подібного до кавалера де-Бовуазі, за винятком його приємності.

„Але справжній пастир, як Масільйон, Фенелон. Масільйон висвятив Дюбуа. Мемуари Сен-Сімона зіпсували мені Фенелона; та якби був, зрештою, справжній пастир... тоді чутливі серця знайшли б точку зіткнення в світі... Ми не були б самотні... Цей добрий пастир говорив би з нами про бога. Та про якого бога? Не біблійного дрібного деспота, жорстокого й сповненого жадоби помсти... про бога Вольтера, справедливого, доброго, вічного“.

Він хвилювався, пригадуючи різні епізоди з біблії, яку знав напам'ять... Але як можна, „де зберуться троє до купи“, вірити у велике ім'я бога після всіх жахливих зловживань наших попів?

„Жити на самоті!.. яка мука!..

„Я божеволію і стаю несправедливим,— сказав Жюльєн, вдаривши себе по лобі.— Я сам отут в казематі, але я жив на землі не сам; в мене була могутня ідея обов'язку. Обов'язок, який я сам собі приписував — справедливо чи ні,— був начебто стовбуром міцного дерева, на який я спирався в бурю; я хитався, я хвилювався, адже, зрештою, я тільки людина... та все ж таки я встояв.

„Про самотність я став думати від вогкого повітря цього каземату...“

„Навіщо лицемірити, проклинаючи лицемірство? Не смерть, не каземат, не вогке повітря, а відсутність пані де-Реналь гнітить мене. Невже я нарікав би, якби мені треба було жити у Вер'єрі в льоху її будинку, щоб бачити її?“

„Вплив моїх сучасників дається взнаки!“ — сказав він голосно з гірким сміхом.

„В розмові з самим собою, за два кроки від смерті, я все ще лицемірю... О, дев'ятнадцятий вік!

„... Мисливець стріляє з рушниці в лісі, його злобич падає, він кидається, щоб схопити її. Його чобіт потрапляє в мурашник на два фути заввишки, руйнує житло мурашок, розкидає їх самих і їх яєчка... Найрозумніші філософи з мурашок ніколи не зрозуміють, що то таке було — чорне, величезне, жахливе, що раптом зруйнувало їх житло з нечуваною швидкістю, після жахливого грюкоту і вибуху червонястого вогню.

„... Так само смерть, життя, вічність — речі дуже прості для того, чиї органи можуть їх сприйняти...

„Одноденна муха народжується о дев'ятій годині ранку в ясний літній день і вмирає о п'ятій годині; як же вона може зрозуміти слово ніч?

„Дайте їй ще п'ять годин існування, вона побачить і зрозуміє, що таке ніч.

„Так і я — умру в двадцять три роки. Дайте мені ще п'ять років, щоб пожити з пані де-Реналь“.

Він зареготав, як Мефістофель. „Що за божевілля міркувати над цими великими питаннями!

„Поперше, я лицемірю, наче мене хтонебудь слухає.

„Подруге, я забуваю жити й кохати, коли мені лишається так мало днів... Яке горе! Пані де-Реналь нема; її чоловік, мабуть, не дозволить їй повернутись у Безансон і компрометувати себе далі.

„Ось чому я самотній, а не тому, що немає справедливого, всемогутнього бога, не злого, не мстивого...

„Ах, якби він існував!.. горе мені! я впав би перед ним навколішки і сказав би: я заслужив смерті, але, великий боже, добрий боже, великодушний боже, поверни мені мою кохану!“

Було вже дуже пізно. Він спокійно поспав дві чи три години, коли прийшов Фуке.

Жюльєн почував себе сильним і рішучим, як людина, що здає собі справу з усього, що робиться в її серці.

Розділ XLV

— Я не можу зіграти з бідолахою абатом Шас - Бернаром такої злої штуки, щоб його покликати сюди, — сказав Жюльєн своєму другові, — він від цього втратить апетит на три дні. Але спробуй знайти мені якогонебудь янсеніста з друзів пана Пірара, що цурається всяких інтриг.

Фуке нетерпляче ждав цих слів. Жюльєн пристойно порахувався з провінціальною громадською думкою. Завдяки абатові де - Фрілеру і не зважаючи на поганий вибір духівника, Жюльєн був у тюрмі під протекцією конгрегації. Повівшись спритніше, він міг би втекти. Але погане повітря каземату вже вплинуло й на його розум. Тим більше він зрадив, коли повернулась пані де - Реналь.

— Мій перший обов'язок — бути з тобою, — сказала вона, цілуючи його, — я втекла з Вер'єра ...

Жюльєн не мав дріб'язкового самолюбства щодо неї і розповів їй про свою слабкодухість. Вона поставилась до нього з чарівною добрiстю.

Увечері, повернувшись з тюрми до своєї тітки, вона послала по священника, що захопився за Жюльєна, мов за здооич. Він не бажав нічого кращого, як заслужити довіри в молодих жінок з вищого товариства в Безансоні, а тому пані де - Реналь легко умовила його перебути дев'ять днів в абатстві Бре - Ле - О.

Ніякими словами не можна відтворити безмежне й шалене кохання Жюльєна.

Пані де - Реналь, ціною золота, а також користуючись і зловживаючи впливом своєї тітки, славетної й багаті святениці, дістала дозвіл бачитися з ним двічі на день.

Почувши про це, Матільда трохи не збожеволіла від ревнощів, бо пан де - Фрілер признався їй, що його

вплив не дав йому змоги, порушивши всяку пристойність, добитись для неї побачень з її другом двічі на день. Матільда доручила стежити за пані де-Реналь, щоб знати про всі її заходи. Пан де-Фрілер витрачав усі ресурси свого спритного розуму, доводячи їй, що Жюльєн не вартий її.

Не зважаючи на всі ці муки, вона кохала його ще дужче і трохи не щодня робила йому жахливі сцени.

Жюльєн за всяку ціну хотів бути чесним до цієї бідолашної дівчини, яку він так скомпрометував, але раз-у-раз його шалене кохання до пані де-Реналь перемагало. Коли йому не вдавалося переконати Матільду в безневинності відвідувань суперниці, він казав собі: „Тепер уже близький кінець драми; це виправдує мене в тому, що я не вмію краще прикидатись“.

Мадмуазель де-ла-Моль дістала звістку про смерть маркіза де-Круазнуа. Пан де-Талер, цей багатій, дозволив собі прикрі зауваження з приводу зникнення Матільди. Пан де-Круазнуа попросив його спростувати їх, і пан де-Талер показав адресовані йому анонімні листи з так майстерно зіставленими подробицями, що бідолашний маркіз не міг не догадатись про істину.

Пан де-Талер дозволив собі грубі насмішки. Не тямлячись від гніву і горя, пан де-Круазнуа став вимагати сатисфакції, і мільйонер прийняв виклик на дуель. Дурість перемогла, і один з найбільше вартих кохання юнаків у Парижі був убитий, не досягши й двадцяти чотирьох років.

Ця смерть надзвичайно болісно вразила знесилену душу Жюльєна.

— Бідний Круазнуа справді розумно і чесно ставився до нас,— казав він Матільді.— Він мусив ненавидіти мене з того часу, як ви стали необережно поводитись у салоні вашої матері і шукати сутички зі мною; бо ненависть, яка йде слідом за зневагою, звичайно буває несамовита.

Смерть пана де-Круазнуа змінила всі думки Жю-

льена про майбутнє Матільди. Він протягом кількох днів доводив їй, що вона мусить одружитись з паном де - Люзом.

— Це чоловік несміливий, не дуже лукавий,— казав він їй,— і він, безперечно, проситиме вашої руки. Честолюбство його похмуріше і послідовніше, ніж у бідолахи Круазнуа, в його сім'ї немає герцогства, а тому він охоче одружиться з удовою Жюльена Сореля.

— З удовою, що зневажає сильні почуття,— холодно зауважила Матільда,— бо вона в своєму житті бачила, як її коханець через півроку зрадив її для другої жінки, причинниці всього її нещастя.

— Ви несправедливі; паризькому адвокатові, якому доручено клопотатись про моє помилування, ці відвідування пані де - Реналь дадуть змогу блиснути гарними фразами. Він змалює, як ласкаво піклується про вбивцю його жертва. Це може справити враження, і, мабуть, колись ви ще побачите мене героєм мелодрами...

Шалені ревності, неможливість помсти, безнадійне горе (бо, навіть припустивши, що Жюльен буде врятований, як завоювати знов його серце?), сором і біль від того, що вона любить більше ніж будьколи цього зрадливого коханця, довели мадмуазель де - ла - Моль до похмурого мовчання. Ні старання пана де - Фрілера, ні грубувата щирість Фуке не могли її вивести з цього стану.

Щодо Жюльена, то за винятком хвилин, коли в нього бувала Матільда, він жив тільки своїм коханням і майже не думав про майбутнє. І така дивна дія цього почуття, коли воно щире і досягає крайньої сили, що й пані де - Реналь поділяла його безтурботність і тиху радість.

— Перше,— казав їй Жюльен,— коли я міг бути таким щасливим під час наших прогулянок в лісах Вержі, палке честолюбство заносило мою душу в

фантастичні краї. Замість того, щоб притиснути до серця твою прекрасну ручку, що була так близько коло моїх уст, я забував тебе, мріючи про майбутнє; я уявляв собі нескінченні бої, які мені доведеться витримати, щоб завоювати колосальне багатство ... Ні, я вмер би, не визнавши, що таке щастя, якби ви не прийшли до мене в тюрму.

Дві події збурили це спокійне життя. Хоч духівник Жюльєна і був янсеністом, але заплутався в інтриги єзуїтів і несвідомо для себе зробився їх знаряддям.

Він сказав йому одного разу, що коли він хоче уникнути тяжкого гріха самогубства, то мусить зробити все для того, щоб добитись помилування. Духовенство має великий вплив у міністерстві юстиції в Парижі, а тому є легкий спосіб: урочисте навернення.

— Урочисте! — повторив Жюльєн. — Ах, отче, виходить, що й ви граєте комедію, як місіонер!

— Ваші літа, — провадив поважно янсеніст, — врода, яку дало вам провидіння, навіть мотив вашого злочину, що й досі лишається незрозумілим, героїчні заходи, яких вживає для вас мадмуазель де-ла-Моль, все, зрештою, аж до дивовижної прихильності, виявленої до вас вашою жертвою, все сприяло тому, що ви стали героєм в очах молодих безансонських жінок. Вони забули для вас усе, навіть політику ... Ваше навернення знайде відгук в їх серцях і справить величезне враження. Ви можете зробити надзвичайно велику послугу церкві, і невже я вагатимусь з тієї легковажної причини, що єзуїти вчинили б так само в подібних умовах! Таким чином вони б пошкодили й тут, у цьому надзвичайному випадку, де їх жадібність безсила! Ні, так не буде ... Сльози, викликані вашим наверненням, знищать згубний вплив десятиох видань безбожних творів Вольтера.

— А що залишиться мені, — холодно відповів Жюльєн, — коли я зневажатиму самого себе? Я був честолюбним; не буду ганити себе за це, я діяв так, як

вимагав наш час. Тепер я живу день крізь день. Але я, мабуть, зробив би себе дуже нещасним, коли б припустився якоїсь підлоти.

Другу і зовсім іншу неприємність зробила Жюльєнові пані де-Реналь. Якась приятелька-інтриганка переконала цю щиросердну і боязку жінку, що її обов'язок — їхати в Сен-Клу і кинутись до ніг короля Карла X.

Вона вже готова була принести найбільшу жертву. — розлучитися з Жюльєном, і після цього в її очах мало важила неприємна перспектива зробитись предметом видовища, яка в інші часи була б їй гірша за смерть.

— Я піду до короля, сміливо признаюсь, що ти мій коханець; життя людини та ще й такої, як Жюльєн, мусить переважити всі інші міркування. Я скажу, що ти замахнувся на моє життя з ревнощів. Є багато прикладів, коли в таких випадках нещасних юнаків врятовувала гуманність присяжних або короля.

— Я не побачу тебе більше, я накажу не пускати тебе в мою камеру, — скрикнув Жюльєн, — і без ніякого сумніву на другий же день заподію собі смерть з одчаю, якщо ти не поклянешся мені, що не зробиш нічого такого, що нас обох виставить на посміх. Це не твоя думка — їхати в Париж. Скажи мені ім'я інтриганки, яка тебе умовила це зробити... Будьмо щасливі протягом небагатьох днів нашого короткого життя. Мій злочин цілком незаперечний. Мадмуазель де-ла-Моль має в Парижі великий вплив, будь певна, що вона робить все, що в людських силах. Тут, у провінції, проти мене всі багаті і значні люди. Твій вчинок ще більш роздратує цих багатіїв, людей дуже поміркованих, для яких життя таке легке... Краще не будемо давати приводу для глузу цим Маслонам, Вально і тисячі інших, ще більших негідників.

Погане повітря каземату ставало нестерпним Жюльєнові. На щастя, в день страти яскраве сонце оживило природу, і Жюльєн почував себе мужнім. Він з неви-

мовною насолодою йшов по свіжому повітрю, немов мореплавець, що йде по землі після довгого перебування на морі. „Все гаразд, — сказав він сам собі, — я не втрачаю мужності“.

Ніколи ця голова не була так сповнена поезії, як у ту хвилину, коли лягала на плаху. Найчарівніші хвилини, пережиті ним у лісах Вержі, поставали в його думці з надзвичайною яскравістю.

Все відбулося просто, пристойно, без будьякої афектації з його боку.

Напередодні він сказав Фуке:

— Я не можу ручитись, що не хвилюватимусь, каземат такий огидний, такий вогкий, що часом у мене буває гарячка, коли я себе не впізнаю. Але щодо страху — ні, ніхто не побачить, щоб я зблід.

Він заздалегідь влаштував так, щоб Фуке зранку в день страти вивіз Матільду і пані де-Реналь.

— Посади їх в одну карету, — сказав він йому, — хай поштові коні невпинно мчать галопом. Вони або впадуть в обійми одна одній, або виявлять смертельну ненависть одна до одної. В обох випадках це трохи розважить бідолашних жінок у їх жахливому горі.

Жюльєн примусив пані де-Реналь поклястись, що вона житиме, щоб доглядати сина Матільди.

— Хто знає? Може ми щонебудь почувемо після смерті, — казав він Фуке одного разу. — Мені хотілося б відпочити — адже це буде відпочинок! — у маленькому гроті на високій горі над Вер'єром. Я розказував тобі, як мені не раз доводилось перебувати ніч у цьому гроті; очі мої вдивлялись у далечінь, в найрозкішніші провінції Франції, і палке честолюбство проймало моє серце: тоді воно було моєю пристрастю... Взагалі цей грот — дорогий мені, і не можна заперечувати, що його розташування приваблює душу філософа. Так ось: наші добрі безансонські члени конгрегації з усього здобувають гроші, і коли ти за це вміло візьмешся, вони продадуть тобі мої смертні останки...

Фуке вдалося добитись успіху в цій сумній справі. Він сам сидів у кімнаті біля тіла свого друга, коли, на превеликий подив, увійшла Матільда. Кілька годин тому він залишив її за десять льє від Безансона. Очі її блукали.

— Я хочу його бачити, — сказала вона.

Фуке не мав сили ні говорити, ні встати з місця. Він пальцем показав їй на велике сине покривало на підлозі; в нього було загорнуте те, що залишилось від Жюльєна.

Вона кинулась навколішки. Мабуть, спогад про Боніфація де-ла-Моля і Маргариту Наварську надав їй якоїсь нелюдської мужності. Тремтячими руками розгорнула вона покривало.

Фуке одвернувся.

Він почув, як Матільда поквапливо ходила по кімнаті. Вона засвітила кілька свічок. Коли Фуке опанував себе і глянув на неї, він побачив, що вона поклала перед собою на маленький мармуровий столик голову Жюльєна і цілувала її в лоб...

Матільда провела свого коханця до могили, яку він собі обрав. За гробом ішло багато священників; ніхто не знав, що вона їхала сама в кареті з запнутими вікнами і везла на колінах голову чоловіка, якого так кохала.

Кортеж дістався до вершини одної з найвищих гір Юри; серед ночі, в маленькому гроті, розкішно освітленому безліччю свічок, двадцять священників відслужили панахиду. Всі жителі маленьких гірських селищ, через які проїздив кортеж, приєднувались до нього, приваблені дивовижною і надзвичайною церемонією.

Матільда з'явилась серед них у довгому траурному вбранні і по закінченні відправи наказала роздати їм кілька тисяч п'ятифранкових монет.

Залишившись сама з Фуке, Матільда захотіла власними руками поховати голову свого коханця. Фуке трохи не збожеволів з горя.

Матільда подбала про те, щоб цей дикий грот був оздоблений мармуровою скульптурою, замовленою за величезні гроші в Італії.

Пані де-Реналь виконала свою обіцянку. Вона не робила замаху на своє життя, але через три дні після страти Жюльєна вмерла, обіймаючи своїх дітей.

Незручність панування громадської думки, яка, зрештою, дає свободу, — полягає в тому, що вона втручається, куди їй не слід, наприклад, — у приватне життя. Звідси — сум, яким пройняте життя Америки й Англії. Саме для того, щоб не займати приватного життя, автор вигдав маленьке місто Вер'єр, а коли йому знадобились єпископ і суд присяжних, він переніс усе це в Безансон, де сам ніколи не бував*.

* Післямова автора.

ПРОЦЕС АНТУАНА БЕРТЕ¹

Суд присяжних Ізерського департаменту 15 вересня 1827 р. Обвинувачення в убивстві, вчиненому семінаристом у церкві.

Засідання відкрито о 9 год. ранку, перервано о 2 год. після полудня, продовжено о 3 год., закінчено о 10¹/₂ год.

П р и с я ж н і.

Голова присяжних пан Боннар, о. Дюма, Алеман, Берте, о. Гіньяр, о. Мішель Дюффлеар, о. Мулезен, Бретон де - Шам, Шорон, Бардусс де - ла - Кот, граф де - Паладрю, о. Апрен.

Р а д н и к и.

Голова — пан Вентавон, пани Гуссолен, Морель, Бюрде, Бернар. Пан де - Гернон - Ровіль, прокурор. Адвокат Массоне, оборонець.

Слухання цієї незвичайної справи почалося 15 вересня 1827 року. Спізнення цього звіту на кілька днів пояснюється і виправдується великою роботою щодо впорядкування й остаточного редагування

¹ З процесу Антуана Берте, що відомості про нього наведено в додатку, Стендаль, як відомо, позичив сюжетну канву для свого роману „Червоне і Чорне“. В постатях Антуана Берте, пана і пані Мішу, пана де - Кордона і його дочки — можна впізнати основних дієвих осіб роману — Жюльєна Сореля, пана і пані де - Реналь, маркіза де - ла Модь і Матільду. Але під пером романіста всі ці характери набувають тонкого і глибокого психологічного обґрунтування, а зміст основної колізії виходить за рамки особистої драми засудженого до страти юнака і переростає в соціальний конфлікт.

цих дебатів у тому вигляді, як вони будуть надруковані в „Gazette des Tribunaux“¹.

Ми вважали за потрібне не жертвувати заради зайвого поспіху детальним викладом свідчень, відповідей винуваченого, його пояснень про мотиви злочину та про пристрасті, які хвилювали його душу, бо всі ці подробиці дадуть надзвичайно цікавий матеріал для міркувань мораліста.

Ніколи будинок суду не оточувала така численна юрба. Біля дверей залу, куди впускали тільки по запрошеннях, був величезний тиск. На суді мали говорити про кохання, про ревності, а тому сюди поприходили найблискупчіші дами.

Ввели винуваченого, і негайно всі погляди спинилися на ньому з жадібною цікавістю.

Винувачуваний — юнак нижчий середнього зросту, стрункий, делікатної будови; пов'язка з білої хустки, проходячи під підборіддям, обіймає його голову і нагадує про постріл, який, замість позбавити його життя, залишив між нижньою щелепою і шиєю дві кулі, що з них тільки одну вдалося витягти. Він одягнений і зачісаний охайно; обличчя його виразне, блідість контрастує з великими чорними очима, в яких відбилася втома і хвороба. Він оглядається навкруги; в погляді його помічається збентеження.

Берте нерухомо вислухує винувальний акт і виклад справи, виголошений паном прокурором Гернон - Ровілем. Факти такі: Антуанові Берте зараз 25 років; він народився в сім'ї бідних, але чесних ремісників; батько його — коваль у селі Бранг. З дитинства Антуан відзначався тендітністю, яка робила його непридатним до фізичної праці, розумовою обдарованістю, що не відповідала його низькому стану, схильністю до високої освіти; все це зацікавило в ньому кількох людей. Більш палке, ніж освічене співчуття цих осіб спонукало їх піднести юного Берте з скромного стану, призначеного йому долею і походженням, і зробити з нього духовну особу.

Брангський кюре взяв його до себе, навчив елементів наук, і завдяки його шклуванню і добродіянням Берте вступив у 1818 році в Гренобльську малу семінарію. 1822 року тяжка хвороба примусила його припинити навчання. Його знов узяв до себе кюре, даючи йому те, чого не могли дати незаможні батьки. На прохання цього

¹ „Судовій газеті“. (Прим. перекл.),

доброго заступника, його взяв пан Мішу, довіривши йому виховання своїх дітей. Фатальна доля прирекла його бути нещастям цієї сім'ї. Чи думала пані Мішу, якій тоді було 36 років; люб'язна й розумна жінка бездоганної репутації, що вона може безпечно виявляти свою симпатію 22-літньому юнакові, який через кволість здоров'я потребував особливого догляду? Чи не примусила Берте його рання порочність помилитись щодо характеру цієї симпатії? Так чи так, не минуло й року, як пан Мішу був змушений усунути з дому юного семінариста.

Берте вступив у малу семінарію в Беллей, щоб провадити далі своє навчання. Він був там два роки і приїхав 1825 року в Бранг на канікули. Повернутись у цей заклад він не мав змоги. Йому вдалося добитись того, що його прийняли у велику семінарію в Греноблі. Але через місяць його начальство визнало його негідним того звання, до якого він прагнув, і його виключили без надії на поворот. Розгніваний батько вигнав його з дому. Кінець - кінцем він знайшов притулок у сестри, що була одружена в Брангу.

Чи виганяли його через якісь невідомі пороки і важливі прогріхи? Чи вважав Берте, що його таємно переслідує пан Мішу, якого він образив? Листи, написані ним у той час до пані Мішу, сповнені грубих докорів і дифамацій. Не зважаючи на це, пан Мішу вживав заходів, щоб допомогти колишньому вихователеві його дітей.

Берте вдалося влаштуватись на посаду вихователя до пана де - Кордона, і він відмовився від духовної кар'єри. Але через рік пан де - Кордон відпровадив його з причин не зовсім ясних, які проте, здається, зв'язані з новою інтригою. Він знов став думати про духовну кар'єру, яка становила мету всіх його прагнень. Але всі його клопотання та клопотання його заступників у семінаріях Беллей, Люна і Гренобля були марні. Його не прийняли ніде; тоді він впав у розпач.

У невдачі своїх клопотань він винуватив подружжя Мішу. Просьби і докори, що сповнювали його листи до пана Мішу, набували характеру жахливих загроз. Чули, як він висловлював такі лиховісні думки: „Я хочу її вбити“, — казав він у випадку похмурої меланхолії. Наступником свого першого добродія, брангському кюре, він писав: „Коли я з'явлюся під дзвіницею парафіяльної церкви, тоді побачите!“ Ці незвичайні засоби почасти справляли свій вплив.

Пан Мішу старанно добивався того, щоб Берте прийняли в яку-небудь семінарію, але йому не пощастило в Греноблі, не пощастило навіть у Беллей, куди він навмисно їздив разом із священником з Бранга. Все, чого він зумів добитись, це — влаштувати Берте до пана Трольє, нотаріуса в Морестелі, родича сім'ї Мішу, приховавши від нього причину свого незадоволення юнаком. Але Берте в своєму розчарованому честолюбстві стомився, як він зневажливо висловився, від свого стану вчителя на 200 франків платні. Він не припиняв писати загрозливі листи; багатьом знайомим він заявляв, що вирішив убити пані Мішу, після чого заподіяти смерть собі. На нещастя, такий жорстокий план здавався неймовірним саме через свою жорстокість, а проте, він був готовий до здійснення.

У червні цього року Берте вступив у дім Трольє. 15 липня він вирушив у Ліон купити пістолети. Звідти він пише пані Мішу листа, сповненого нових загроз, і закінчує такими словами: „Ваш тріумф не буде довгий, як тріумф Амана“. Повернувшись у Морестель, він ходить вправлятись у тир. Один з його пістолетів зіпсувався; він хотів віддати його полагодити, але потім замінив іншим пістолетом, узятим з кімнати пана Трольє під час його відсутності.

У неділю 23 липня рано-вранці Берте заряджає обидва пістолети двома кулями, ховає їх під одягом і вирушає в Бранг. Він заходить до сестри, яка частує його тарілкою супу. Під час обідні він іде в парафіяльну церкву, стає за три кроки від лави пані Мішу. Незабаром він бачить, як вона увіходить у супроводі двох дітей, що з них один був його учнем. Він чекає, стоячи нерухомо, поки священник почне давати причастя. „Ні вигляд його добродійниці,— к'яже прокурор,— ні святість місця, ні урочистість найвищого таїнства релігії, якій мав себе присвятити Берте,— ніщо не зворушило його душі, проїнятої духом руйнування. Стежачи очима за своєю жертвою, чужий релігійному почуттю, що виявляється навколо нього, він чекає з пекельною терплячістю хвилини побожної зосередженості присутніх, щоб з певністю вразити жертву. Ця хвилина настає, і коли всі серця підносяться до бога, що сходить на престол, коли пані Мішу, мабуть, вимовляє в своїх молитвах ім'я невдячного, який став її найзапеклішим ворогом,— лунають один по одному два послідовні постріли. Присутні з жахом бачать, як падають майже в одну мить Берте і пані Мішу; її перший рух

прикрити своїм тілом малих дітей, щоб запобігти новому злочинові. Кров убивці, змішавшись з кров'ю жертви, вкриває східці в'їтаря“.

„Ось злочин, що привів Берте на лаву підсудних,— каже далі прокурор.— Ми могли б, панове присяжні, відмовитись від допиту свідків, бо факти стверджуються самим винуваченим. Але ми запросили сюди свідків, виходячи з того філантропічного правила, що не можна засуджувати людину лише на підставі її власних Зізнань. Щодо основного факта — і нам і вам залишається тільки дістати від цих свідків підтвердження зізнань винуваченого..

„Але інший об'єкт, величезної ваги, вимагатиме від нас усієї уваги, найпильніших міркувань. Такий жорстокий злочин може бути або наслідком жахливого божевілля, або він пояснюється однією з тих розгнuzданих пристрастей, що їх фатальну силу ви можете спостерігати щодня. Отже, ми повинні дослідити, в якому моральному стані був задуманий і здійснений злочин; чи був винувачений, підготовляючи і виконуючи його, при повній свідомості, принаймні в тій мірі, в якій це можливо для людини, збуреної дикою пристрастю?

„Поразка в перелюбному коханні, переконання в тому, що пані Мішу не нечутлива до принижень і перешкод, які не давали йому зробити бажану кар'єру, жадоба помсти,— такі були, за матеріалами слідства,— причини цієї запеклої ненависті, цього несамовитого розпачу, що виявився у вбивстві, блюзнірстві, самогубстві.

„Незвичайна жахливість злочину була б сама по собі достатньою для того, щоб притягти вашу увагу, панове присяжні, але ваша пильність буде ще дужче збуджена потребою ухвалити смертний вирок, тільки твердо переконавшись у тому, що злочин був умисний і заздалегідь підготований“.

Переходять до допиту свідків.

Чотири особи мали підтвердити, так би мовити, матеріальні умови події 23 липня; троє з них розповідають, що Берте стояв, не опускаючись навколiшки під час усієї обідні до самого причастя. Його поведінка і вираз обличчя були спокійні; раптом побачили, як він витяг спід одягу пістолет і вистрілив у пані Мішу.

Пан Морен, хірург і помічник мера в Брангу, почувши постріл, покvapливо зійшов з хорів униз; негайно почувся другий постріл і зчинилась загальна метушня в церкві. Він побачив тільки Берте;

обличчя його було страшно залите кров'ю, що бризкала з рани й лилася з рота. Лікар поспішив його вивезти і накласти йому перев'язку; лікаря незбаром покликали, щоб подати допомогу другій жертві. Це була пані Мішу, смертельно поранена. Її перенесли до дому у глибокій непритомності й зовсім захололу. Бувши повернута до притомності з великим трудом, вона після довгих вагань погодилась на витягання кулі, але після цієї болючої операції хірург помітив, що залишилась іще одна куля, яка пройшла аж до надчерев'я і яку теж треба витягти.

Берте пізнає показані йому пістолети. Не виявляючи ніякого хвилювання, він показує на більший, з якого вистрілив у пані Мішу.

Голова

Які мотиви спонукали вас до цього злочину?

Берте

Дві пристрасті, які мучили мене протягом чотирьох років: кохання і ревності.

Прокурор, зважаючи на умисність, хоче точно встановити час, коли був задуманий злочин. „Винувачений,— каже він,— попереджаю вас, що попередні допити немов не існують; ви могли помилитись або навмисно збрехати, однаково: ваша оборона вільна; отже, я питаю вас, коли саме ви задумали вбити пані Мішу?“

Берте після деякого вагання каже, що вирішив це зробити в той час, коли їздив у Ліон купувати пістолети. „Але,— додав він,— до останньої хвилини я не знав, чи здійснию свій намір; я весь час вагався — заподіяти смерть тільки собі, чи знищити й пані Мішу“. Він визнає, що зарядив пістолети в Морестелі саме перед від'їздом до Бранга.

Прокурор

Що ви думали й почували по дорозі з Морестеля в Бранг і до тої хвилини, як ви вразили пані Мішу? Винувачений, я не хочу вас застукати, і скажу вам, яка мета мого запитання: чи не було в вас у згаданий час випадку божевілля?

Берте

Я був у нестямі і ледве міг пізнати дорогу, якою ходив стільки разів. Я насилу міг перейти через місточок, так погано я бачив. Коли я стояв за лавою пані Мішу, так близько від неї, мої думки

плутались і були повні суперечностей; я не здавав собі справи, де я. Минуле й сучасне мішались в моїй уяві. Існування здавалося мені сном. Були хвилини, коли я думав тільки про самогубство. Але, кінець - кінцем, моя уява намалювала мені пані Мішу, що віддається іншому. Тоді я пройнявся несамовитою люттю, втратив самовладання і навів пістолети на пані Мішу. Але до цього часу я так вагався виконати своє жорстоке вирішення, що, побачивши, як пані Мішу входить у церкву разом з якоюсь дамою і щось каже їй пошепки, немов радячись, чи не вийти, я ясно відчув, що якби вона пішла, я вистрілив би з обох пістолетів тільки в себе в разі потреби; але на моє і на її лихо їй судилося лишитись у церкві.

Прокурор

Чи відчули ви каяття у зробленому вами?

Берте

Першою моєю думкою було спитати, в якому стані перебуває пані Мішу. Я з радістю віддав би решту свого життя, щоб переконатись, що вона поранена не смертельно.

Пан Морен свідчить, що Берте справді виявив деяке каяття у своєму вчинку; зрештою він був у цілком здоровому розумі і спокійний.

П'ятий свідок — пан Мішу, 52 років, чоловік потерпілої.

(Загальний рух цікавості).

Свідок

Берте вступив до мене в стані одужання і був предметом неспинних піклувань; вдача його була сумна й неспокійна; він часто замислювався; але це приписували його немічності. Він не виявляв ні розпусних нахилів, ні порочних схильностей. Я хотів добрим ставленням повернути його до моїх дітей, але Берте прагнув продовжувати навчання в малій семінарії в Беллей. Не минуло й року, як пані Мішу повідомила мене, що юнак наважився зробити їй образливі пропозиції. Я хотів уникнути скандалу, а тому не вважав за потрібне говорити про це з Берте; я чекав його близького від'їзду. Він виїхав на початку листопада 1823 року. В серні 1825 року Берте, повернувшись з Беллей, іноді приходив до нас і грав у кульки з паном Жакеном, учителем моїх дітей; саме тоді він писав моїй дружині образливі листи, які незабаром набули загрозливого характеру. Вона показала їх мені; я звернувся до пана

кюре в Брангу з проханням вплинути на Берте, щоб він кинув свої загрози і припинив усякі стосунки з моїм домом. Але він не послухався, і знов почав писати; в одному з листів у жовтні він писав: „Моє становище таке, що коли воно не зміниться, станеться катастрофа“. Через пана Жакена я категорично наказав не приймати його в моєму домі, і він перестав приходити.

На початку листопада Берте вступив до великої семінарії в Греноблі, але незабаром покинув її з невідомих мені причин. Я звернувся до директора, пана Боссара, з проханням знов прийняти Берте, але той відмовив мені, пишучи так: „Він повинен пам'ятати нашу з ним розмову“. Повернувшись у Бранг, він знов почав писати найобразливіші листи пані Мішу. Він обвинувачував її в тому, що вона, мовляв, подавала несприятливі відомості про нього і в той же час просив її співчуття до себе.

Перебувши рік у пана де - Кордона, він написав моїй дружині, що покинув цей дім з особливих причин, і знов почав загрожувати їй. Я знов звернувся з проханням до ректора гренобльської семінарії. Пан Боссар відповів, що він не має ніякої змоги допустити до священства особу, про яку я говорив, що ця особа повинна була б замкнутись у найглибшій самотності. Тоді я написав у Беллей, і навіть сам побував там у липні цього року, невдовзі перед подією, разом з брангським кюре. Але начальство семінарії категорично відмовило нам. Останній лист Берте був позначений Ліоном і містив у собі злочинні загрози; я не йняв віри тому, що він може їх здійснити. Він закінчував такими визначними словами: „Дуже прикро, що мені не вдалася кар'єра, до якої я був призначений, з мене був би гарний священник; я почуваю, що міг би вміло керувати людськими пристрастями“.

Б е р т е

Все, що каже пан Мішу, неправдиве. Якщо його дружина дійсно зробила йому признання, про яке він каже, то чому ж це він просив мене через пана Самбена залишитись у нього ще на рік? Чому ж він і його дружина плакали при моєму від'їзді, чому вони були такі ласкаві подарувати мені ящик фруктів? Чому ж, якщо пані Мішу була ображена мною, вона писала мені в Беллей, що взяла вихователем до дітей другого юнака, але він не може її примусити забути мене?

Свілок (з презирством):

Ще б пак, я був такий добрий — проливати сльози!

Голова (до винуваченого):

Що саме писали ви в Беллей?

Берте

Під час мого перебування в Брангу я весь час мав з пані Мішу листовні стосунки, а також інші (притишуючи голос), які я не наважуюсь назвати. Я просив її не зраджувати мене з іншим коханцем, гірко докоряв їй за те, що вона забула свої обіцянки. Пані Мішу у відповідь просила мене бути обережнішим у листах, бо одна з її служниць, яку вона звільнила, все розповіла її чоловікові. Під час канікул 1825 року, повернувшись з Беллей, я щодня писав пані Мішу. Неправда, що пан Мішу заборонив мені приходити в його дім. Пан Жакен ніколи не передавав мені такого розпорядження. Навпаки, пан Мішу запрошував мене до себе.

(Пан Мішу робить заперечний рух).

Вступивши до гренобльської семінарії, я палко бажав зробитись чесною людиною і добрим священиком. Я написав панові Мішу. Вирішивши щиро визнати всі свої помилки, я розповів йому в усіх подробицях про свій зв'язок з його жінкою і навіть зазначив усі місця, де я мав змогу з нею бачитись...

(Рух серед присутніх).

Потім я захотів сповідатись у всьому панові ректорові семінарії; він дуже уважно вислухав мене і сказав, що після такого жахливого вчинку щодо пані Мішу я мушу назавжди відмовитись від думки стати священиком, що мені лишається тільки сховатись десь у самотності й потім почати нове життя. Така суворість, за якою йшло виключення мене з закладу, де я себе добре почував, викликало в мене одчай; один молодий священик, що знав мою історію, підбадьорив мене й умовив не відступати від моїх намірів, кажучи, що мене не можуть викидати через минулі гріхи, вже змиті каяттям. Він дав мені листа до начальника семінарії в Ліоні. Я поїхав туди, але мені знов відмовили, сказавши, що семінарія переповнена і що взагалі тут приймають дуже мало позаміських. Тоді я повернувся в Бранг. Я захворів і попросив притулку в батьків, але мій розлючений батько вигнав мене ударами палиці. Я був змушений страждати мовчки, бо не хотів компрометувати пані Мішу.

Я був безпритульним. Тоді пан Філібер, кюре з Сен-Бенуа (Енського департаменту), запропонував мені від імени єпископа Беллей вступити до його семінарії, але він спитав мене про причини мого виключення з гренобльської семінарії. Я щиро признався йому. Пан Філібер відповів мені, що ці факти здаються йому занадто важливими і він змушений взяти назад свою пропозицію. Мені пощастило влаштуватись у пана де-Кордона, де я перебував рік, на протязі якого безперервно писав пані Мішу, говорячи їй про кохання, яке я почував до неї весь час.

Голова

Чому ви покинули місце в пана де-Кордона?

Берте

Я відчував огиду до свого стану. Я так пройнявся коханням, що не міг навіть давати уроки дітям, які були мені довірені. Біля старого замку, де ми жили, був густий ліс. Там я блукав у самотності, мріючи про пані Мішу. Одного разу мадмуазель де-Кордон пішла за мною туди. „Що з вами таке, пане Берте,— сказала вона мені,— ви вже давно такі сумні... сумні до смерті. Може, я могла б для вас щось зробити? Не думайте, що в інших нема горя; ось і я теж сумна“. Тут мадмуазель де-Кордон, здавалось, хотіла мене... (Серед присутніх помітний рух; винувачений затинається і на його губах з'являється ледве помітна усмішка, яку він зараз же переборює). Мадмуазель де-Кордон охоче розмовляла зо мною,— провадить він збентежено,— ми одне одного... Але, повинен сказати,— провадить Берте, опановуючи себе,— що мої стосунки з мадмуазель де-Кордон були цілком чесні. Хіба я — бідний, хворий, простий учитель — міг мріяти про панночку, гідну найкращої партії завдяки своєму імени і багатству? Крім того я так поринув у своє кохання до пані Мішу, що не міг думати про іншу жінку. Одного разу до мене прийшов пан де-Кордон і заявив, що признання його дочки і її честь вимагають, щоб я залишив його дім. Я з приємністю почув це; перед моїм від'їздом пан де-Кордон дав мені посвідку, повну похвали.

(В іншому місці Берте казав, що пан де-Кордон не дав йому вивезти власну скриню, в якій були листи до пані Мішу, і ця скриня залишилась у замку де-Кордона).

Я повернувся в Бранг,— провадить винувачений,— і незабаром

помітив, що почуття пані Мішу до мене змінилися. Перше ніж я покинув її дім, вона запевняла мене, що буде навіки вірною мені. В її спальні була ікона Христа, і вона часто, дивлячись на неї, палко казала мені: перед цією святою іконою клянуся, що буду вам вірна і не кохатиму нікого іншого; обіцяю вам, що ніколи вас не забуду, зроблю вас щасливим, дбатиму про вашу долю. Ці клятви приму-сили мене вірити в її любов. Але, повернувшись з замку де - Кордон, я не міг не помітити холодасті пані Мішу. Тепер учителем її дітей був Жакен, і я бачив, що він замінив мене і в її серці. Тоді листи мої стали гіркі, сповнені незадоволення й докорів. Я вимагав у пані Мішу звіту в її зрадливій поведінці; я питав її, невже згадка про мої нещастя не затьмарювала втіх, які вона дозволяла собі з іншим. Я нагадував їй слова одного з її власних листів, написаних у Беллей: „З якою гордістю я чую. Любий друже, про ваші успіхи“. „Тепер,— писав я їй,— коли мене всі зреклися, ви можете сказати: з якою радістю я чую про ваше приниження. Але ваш тріумф буде не довгий, як тріумф Амана. Якщо мені вдасться вступити у велику семінарію, все буде гаразд, коли ні — не ручуся, що не вдамся до чогось надзвичайного“. Зрештою, я спробував дістати місце в пана Ж..., родича пані Мішу. Мені відмовили, і я зробив з цього висновок, що мені шкодять. Тоді похмурі думки цілком опанували мене.

Прокурор вважає за потрібне нагадати про те, що пан Мішу заборонив йому з'являтися до нього.

Голова, користуючись дискреціонною владою, допитує Самбена і Жакена, присутніх у залі.

Пан Самбен не пам'ятає, не зважаючи на подробиці, сказані йому Берте, щоб він просив його залишитись іще на рік у пана Мішу. Він категорично заперечує, ніби на нього була покладена така місія.

Пан Жакен, нині студент - медик в Ліоні, заявляє, що пан Мішу просив його назавжди заборонити Берте відвідувати дім. В той же час,— каже Жакен,— я докоряв йому за наклепи, які він дозволяв собі робити на мене у своїх листах до пані Мішу. Тоді він розпалився, виникла сарка, яка закінчилась викликом на дуель. Я призначив час і місце за парафіяльним кладовищем. Коли я позервувся й розповів панові Мішу про те, що трапилось, він покартав мене

за мою необережність, але захотів неодмінно бути моїм секундантом, хоч я і відмовлявся. Ми з ним вирушили на призначене місце, але марно чекали там пана Берте,— він не з'явився.

Б е р т е

Я настоюю на тому, що пан Жакен не передавав мені ніякої заборони, йшлося тільки про його скарги на мене з приводу одного листа, де я з ревності докоряв пані Мішу за її близький зв'язок з ним. Цей лист вона показала йому. Щодо дуелі, я відповів: життя моє зв'язане з життям пані Мішу. Вона знатиме, коли я схочу вмерти. Але місце не було призначене, інакше я прийшов би.

П р о к у р о р

Берте, невже ви хочете нас переконати, що, коли ви любили пані Мішу, і вона, як ви кажете, кохала вас, ви не прийняли б пропозиції залишитись іще на рік з нею? Адже ви кажете, що вам це пропонували.

Б е р т е

Я виходив з потреби закінчити навчання; мій батько був старий і хворий, і я вважав, що місце вчителя нічого мені не дасть.

П р о к у р о р

Ваші слова: „Мое життя зв'язане з життям пані Мішу“ були, мабуть, зародком думки про самогубство і вбивство, які вже поєднувались у вашій душі і які ви згодом здійснили.

Б е р т е

Я думав про клятви, які так часто давала мені пані Мішу; я уявляв собі Жакена в її обіймах. Я казав собі: треба, щоб пані Мішу разом зо мною з'явилась перед лице вищого судді й відповіла мені за свої образи й зради.

П р о к у р о р (з силою):

Мало важить дивовижна профанація — змішувати ідею вищого судді і думку про адюльтер і вбивство; установлено, що ви обмірковували злочин заздалегідь.

П а н Р о м е н В і а л ь, к ю р е з Б р а н г а

(Цей свідок, не старий і міцної комплекції, зовсім безпам'ятний або не хоче казати правди. Його свідчення часто викликають веселощі публіки).

Пан кюре бачив усі листи, написані Берте до пані Мішу. Але він пригадує тільки те, що вони були образливі й негарні. Він ба-

гато зробив, щоб допомогти Берте. зокрема щоб улаштувати його в поважні дома Кенсона і де - Кордона, але його невдячний протеже відплатив йому грубими листами. Берте завжди призначав місце виконання своїх похмурих намірів у церкві, чи біля церковних дверей; він писав панові кюре: „Коли я з'явлюся під дзвіницею парафіяльної церкви, тоді побачите!“. Іншим разом він порівнював, невідомо чому, самого кюре з Вальверде, іспанським священником, що замислив зібрати індіюців у церкві, щоб винищити їх разом.

Прокурор

Ви читали листи Берте до пані Мішу. Про що там говорилося?

Кюре

Пане ... (шукає слів) ці листи були такі негарні, вони мене дуже стомлювали, я не думав про них, старався забути їх.

Прокурор

Яке саме враження у вас залишилось від них? Вони, мабуть, справили на вас глибоке враження.

Кюре

Так, але я нічого не пригадую.

Прокурор

Ви, звичайно, питали в Берте, з яких причин він покинув дім Мішу і чим його образила пані Мішу?

Кюре

Е, ні, пане!

Прокурор

Справді, з вашого боку дивовижна скромність. Я не можу її зрозуміти. Ви тількищо казали, що вам важко було клопотатись за Берте. Чому саме важко?

Кюре

Через листи.

Прокурор

Значить, ви пам'ятали їх, вони справили на вас враження?

Кюре

Так, несприятливе враження.

Прокурор

Чому ж несприятливе?

К ю р е

Бо вони були негарні.

(Загальний сміх).

П р о к у р о р

Чи справили ці листи на вас таке враження, що пані Мішу порушила свій обов'язок?

К ю р е

О, ні, ні, пане!

П р о к у р о р

Добре. Значить, справді ніщо в цих листах не могло навіяти вам думку, що пані Мішу порушила свій обов'язок.

К ю р е

Пане, я не міг судити про це.

(Вибух сміху).

Пан прокурор настоює на своєму запитанні і втретє повторює його. Кюре знов рішуче заперечує. На цьому допит закінчується.

Пан кюре з Арандона, духівник Берте, здається, обдарований кращою пам'яттю, ніж його колега з Бранга; він енергійно розповідає про те, як докоряв винуваченому за його негідну поведінку, про яку дізнався з листів, показаних йому паном і пані Мішу. „Огідно,— казав він йому,— знеславлювати жінку, яка, за вашими словами, була до вас поблажлива, хоч я й не вірю цьому. Але якби пані Мішу припустилась такої помилки, ви повинні були б мовчати, замість того, щоб так огідно й злісно викривати панові Мішу всі ганебні подробиці, які мали назавжди порушити його спокій. Не просіть у мене співчуття і допомоги, ви не заслуговуєте на це. Краще покиньте наш департамент, оселіться денебудь, де вас не знають“.

Кюре свідчить, що листи, які він бачив, були спочатку ніжні і пристрасні, але згодом зробились образливими і сповненими загрозою. „Щодо пані Мішу,— каже кюре,— я завжди вважав її за чесну жінку; вона ославлена тепер, мабуть, на цілу Францію і Європу, але всі, хто її знає, моєї думки“.

П р о к у р о р

Що ви думаєте про моральність Берте?

К ю р е

Не можна мати гіршої.

Прокурор

Пане кюре, ваш досвід, мабуть, показав вам, що в людських серцях глибока моральність іноді поєднується з хибними релігійними ідеями. Чи справді Берте мав релігійне почуття?

Кюре

Він був широко релігійний, але тільки до того часу, коли його поведінка стала непутяща.

Пані Мариньї, подруга пані Мішу з дитинства, разом з нею прийшла в церкву у фатальний день. Вона знепритомніла в момент пострілу; коли вона опритомніла, то негайно поспішила на допомогу пані Мішу. Вона знайшла її зовсім захололою, коли вона стала Роздягати її, кров бризнула з рани з такою силою, що залила її всю.

„За місяць перед тим,— каже пані Мариньї,— я дістала листа від пана Берте. Знаючи, що я цікавлюсь ним, як і багато інших, він просив мене поклопотатись за нього. Він скаржився на фатальну долю, яка його жорстоко переслідувала, і закінчував якимись темними загрозами самогубства й убивства. Я принагідно розповіла пані Мішу про цей лист, і вона сказала мені, що Берте безперечно має на думці її. Пані Мішу казала мені, що цей юнак давно вже переслідує її своїми загрозами.

„Через чотири - п'ять днів після того пан Берте прийшов до мене і сказав, що їде в Ліон; я спитала, чи сподівається він там знайти місце. „Ні,— відповів він,— я їду купити пістолети, щоб убити пані Мішу, а після неї себе. Я вже хотів був її убити в останню неділю, в день „Тіла божого“, ножем, якого я нагострив, але тепер я вже вирішив остаточно“. Це жахливе признание справило на мене гнітюче враження. „Як, убити її,“ — скрикнула я. „Так,— сказав він,— вона зробила мені тільки лихо“. „Ні, пане Берте, замість заподіювати два нещастя, як ви хочете, ви повинні зробити одне і вбити тільки себе“.

Прокурор

Порада була погана.

Пані Мариньї

Я була, пане, така збентежена, така знесилена; пан Берте, ідучи від мене, просив мене пробачити йому за те, що він зробив мені таке признание, і нічого не казати пані Мішу, але я поспішила повідомити її.

Берте підтверджує всі ці факти і додає, що не здійснив свого наміру в день „Тіла божого“ тільки тому, що, як він дізнався, про нього клопотались.

Прокурор (з енергійною інтонацією):

Це пояснення кидає на вас дуже важливе обвинувачення. Виходить, що ви добивались місця своїми загрозами, ви добивались місця ножом і пістолетом. Ви тільки тому залишили в живих пані Мішу в день „Тіла божого“, що мали надію дістати місце. Така поведінка — підла й жорстока.

Допит свідків закінчений, засідання припиняється. Після перерви починаються дебати сторін.

Прокурор бере слово для обвинувальної промови. Злочинець визнає факт злочину. Щодо волі і здорового розуму під час злочину, промовець базується на спокої і терплячості в Брангській церкві. Він вважає умисність за доведену через попередження, зроблені ним заздалегідь, через признання винуваченого пані Мариньї, через підготування злочину. Всі виправдання, наведені Берте, він послідовно відкидає. „Перед звичайними суддями,— каже прокурор,— ми б стверджували, що виправданням можуть служити тільки факти, визнані за такі в законі; але перед вами, панове присяжні, ми повинні говорити інакше. Ви відповідаєте тільки перед богом за мотиви вашого переконання; ви маєте вирішити, чи винувачений завинив, і це слово стосується так само його моралі, як і матеріального факта, отже ми повинні були боротись з усім тим, що могло викривити в ваших очах моральний сенс його вчинку“.

Надходить черга оборони; підводиться Берте і читає довгу записку, написану гарним і природним стилем, де він, вдаючись до найдрібніших подробиць і перепрошуючись за ризиковане завдання — змалювати пані Мішу, як спокусницю своїх юних днів, розповідає, якими пестощами й натяками вона згубила його невинність і просвітила його простосердечне, довгий час сліпе невідання щодо мети, якої вона прагнула. З цього оповідання, прочитаного холодно і дуже прикрого для тих, хто співчував Берте, випливає, що коли й треба вважати кохання й ревності за одну з рушійних сил злочину, то в душі винуваченого поруч із цим існував інший мотив не меншої сили: честолюбні гордощі обманутого егоїста. Цей юнак, обдарований від природи фізичними перевагами і видат-

ним розумом, надмірно звеличуваний тими, хто його оточував, в запамороченні від власних успіхів, створив собі в уяві блискуче майбутнє, тим блискучіше, що сподівався добитись його тільки своїми талантами. Цей син коваля з Бранга створив собі, мабуть, безмежні перспективи. Аж ось раптом одна й та сама причина обманює і руйнує всі його надії: він втрачає все разом. Його скрізь чекають принизливі відмовлення замість доброзичливих послуг. Тоді, в розпачі, стомлений життям, він вирішує заповідати собі смерть і водночас знищити жінку, яка перша штовхнула його на цей фатальний шлях. Доля його мимоволі викликає співчуття.

„Яка картина відкривається перед вами,— каже пан Массо́не, оборонець,— серце Берте було сповнене невинності, своїми талантами він випереджав суперників; можливо, що в лоні школи мав зрости великий громадянин, а тепер, ви бачите, він знищений, він немов не існує для суспільства.

„Якби я виконав його бажання, я не захищав би його: він не хоче жити; що для нього життя без честі? Життя... він наполовину втратив його; смертельний свинець у його тілі чекає його останнього зітхання. Берте сам себе засудив на смерть... ваш вирок тільки завершить те, чого він марно добивався сам, бажаючи урвати нестерпне існування. Та ні, Берте, я мушу вас захищати; бажаючи вмерти, ви доводите перед людьми, що ви ще достойні жити, а перед богом — що ви не готові до смерті.

„Ця справа, панове присяжні, посідає виняткове місце в аналах судових процесів. Не на підставі холодних слів закону: „Всякий хто завинив у вбивстві, карається смертю“ — треба судити вчинок, який повинен мати своїми судьями тільки сумління, людяність, чутливість серця. Я беруся довести, що кохання стає часто несамовитістю, що винувачений не діяв вільно в момент, коли він зробився разом убивцею і самогубцем.

„Звичайно, нам доведеться зірвати покрови з прикрих подробиць, і це буде важко і мені і вам, панове присяжні, але треба показати вам, як саме зібралась гроза, який потік затяг у прірву цього нещасного юнака. Чому в інтересах оборони не намалювати нам перед судьями картину кохання, в той час як жахливе кохання, часто гріховне, сповнює, без будьякої потреби, ради одної втіхи, наші театральні сцени? Невже того, що дозволено для легковаж-

ної цікавості людської, не можна зробити для врятування людини від ешафоту?»

Вправний оборонець показує Берте, опанованого фатальною пристрастю, простежуючи її від початку аж до тої хвилини, коли в нестямі ревнощів він переслідує і вражає свою жертву в храмі того самого бога, якого вона обрала свідком і суддею, коли присягалась перед образом у вічній вірності.

Далі пан Массоне твердить, що вбивство було вчинене не навмисно: „Є два види божевілля,— каже він,— один з них — це тимчасова несамовитість від великої пристрасті. Вона відрізняється від другого виду тільки тривалістю. Законодавець не міг покласти судової відповідальності на людей, які вражені тим чи тим видом божевілля. Подібно до тих нещасть, що їх вчиняють сліпці без поводиря на незнайомому шляху,— вчинки цих божевільних є завжди нещасними випадками, а не злочинами. Нещасний Берте — фатальний приклад божевілля від кохання. Ах, панове присяжні, якби я міг зараз спитати чутливих представниць прекрасної статі, які прийшли в цей зал оплакувати фатальні наслідки пристрасті, що її вони так добре вміють викликати, якби я міг звернутися до їх почуттів, вони, безперечно, приєднали б свій голос до нашого, і рекомендували б вам доктрини, виправдувані коханням, яких не може засудити людський закон.

Прокурор з палкою енергією імпровізує дуже яскраву репліку. Він переглядає всі моменти справи: „Берте,— каже він,— тількищо розкрив перед нами всю мерзенність своєї душі; ні, не кохання почував він, коли вразив пані Мішу на смерть. Не будемо профанувати ім'я пристрасті, яка може бути чесною. Хіба відчуває кохання той, хто знеславлює жінку, той, хто підло, злісно руйнує мирне подружнє життя, хто вкидає в розпач мужа, якого він недостойно образив, з пекельною насолодою повертаючи кинджал в його серці; той, хто, невміло обороняючись, нагажується прилюдно розгортати тканину найогидніших наклепів на свою добродійницю“.

„Берте обороняється наймерзеннішими наклепами, обмовою, яка спростовується всім,— і це в останню хвилину, коли він готується стати перед вищим суддею, на якого він насмілюється тількищо посылатись. Ваш розум, панове присяжні, довів вам, що пані Мішу лишилась чистою; ви безумовно не можете йняти віри тому, ніби

в нестямі й у засліпленні перелюбного кохання, вона могла присягаться у злочинній пристрасті перед богом, беручи свідком образ бога, що освятив таїнство шлюбу. Ні, Берте хотів би зруйнувати честь жінки, яку він кохав і яка, за його словами, кохала його. Він хотів би залишити ганьбу й одчай у спадщину подружжю, єдиною помилкою якого було те, що воно погано обрало об'єкт своєї доброзичливості. Але неслава, якою він хоче вкрити цю поважну родину, тяжким обвинуваченням спадає на його власну голову.

„Підемо далі, панове присяжні, розгляньмо останні глибини цієї порочної душі; що ми там бачимо? Обманутий егоїзм, уражене самолюбство заздрісника, що дратувався, бачивши, як пані Мішу виявляє більшу прихильність до Жакена, ніж до нього. Чому ж, коли його мучили ревнющі, чому ж не образив він свого суперника, не помстився на ньому? Та ні, він звертається тільки до пані Мішу, він вимагає від неї життя або посади. Приставивши ніж до грудей, він вимагає послуг. Обманувшись у своїх честолюбних мріях, занадто пізно переконавшись у тому, що не може досягти мети, яку накреслили перед ним його гордощі, Берте в розпачі хоче вмерти, але, вмираючи, він злісно тягне за собою свою жертву в могилу, викопану для себе“.

Після відповіді пана Массоне і прикінцевого слова пана голови присяжні виходять на нараду. Незабаром вони з'являються. Похмурий вираз їх облич віщує грізний смертний вирок. Візнано, що Берте завинив у навмисному, наперед підготованому злочині. Вводять винуваченого і суд оголошує фатальний вирок, який він вислухує без найменшої ознаки хвилювання.

Через два дні Берте попросив покликати до себе в тюремну камеру голову присяжних, щоб зробити йому важливі признання. Він передав йому заяву, написану його власною рукою, де він засуджує дифамації, до яких він вдався, бажаючи оборонити себе. Він заявляє що з ревнющів вважав пані Мішу за винну. В цей час він ще не вжив ніяких заходів проти свого засудження, але згодом подав апеляцію і звернувся до короля з просьбою про помилування.

Заява Берте

Заради скромної, але чесної репутації сім'ї, до якої я належу, я волів би довічну каторгу ешафотові. Але вибір залежав не від

мене; суд ухвалив мені смертний вирок. До ганьби, якою завершиться моє нещасливе життя, я не можу прилучити таємне каяття в тому, що знеславив безмежно поважну жінку, відому в товаристві своїми високими чеснотами. Я пишу це без усякої надії на пом'якшення моєї кари, і заявляю, що з пані Мішу треба зняти всі брехливі обвинувачення, які я кинув на неї перед судом і присутньою публікою. Я хочу вшанувати бездоганну чесноту пані Мішу, до цього мене примушує шире каяття, мій обов'язок, моє сумління, що з ним я маю примиритися, перше ніж з'явитись перед богом. Ревнощі, ця пристрасть, що довела мене до ешафоту, змушувала мене вважати молодого Жакена за мого щасливого суперника, а пані Мішу — за зрадницю. Коли, відмовляючись від усіх образ, які я зробив цій чесній і невинній жінці, я все ж не можу цілком повернути їй честь, якої вона заслуговує, я прошу її принаймні прийняти мої сльози і моє каяття, я прошу її простити юнака, що цілком широко зрікся своїх помилок і безумств, юнака, збитого з розуму пристрастю, якої вона ніколи не поділяла; юнака, який піде на ешафот, горюючи, що не зможе більше хвалити її, не зможе виправити вчиненого скандалу, горюючи, що вкрив неславою і вічною ганьбою свою сім'ю, бідну, але чесну, шановану серед сусідів.

Антуан - Марі Берте, в тюрмі, був засуджений до смертної кари. Вирок був здійснений 23 лютого 1828 року*.

* Знайдено в паперах Мішеля Дюффлеара, одного з присяжних. Надруковано в березні 1894 р. в журналі „Revue Blanche“.

З М І С Т

Стор

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I. Провінціальне місто	7
Розділ II. Мер	10
Розділ III. Майно бідних	14
Розділ IV. Батько і син	19
Розділ V. Переговори	23
Розділ VI. Клопіт	31
Розділ VII. Виборна спорідненість	40
Розділ VIII. Дрібні події	51
Розділ IX. Вечір на дачі	60
Розділ X. Велике серце і мала доля	68
Розділ XI. Вечір	72
Розділ XII. Подорож	77
Розділ XIII. Ажурні панчохи	83
Розділ XIV. Англійські ножиці	89
Розділ XV. Крик півня	92
Розділ XVI. На другий день	96
Розділ XVII. Перший помічник мера	101
Розділ XVIII. Король у Вер'єрі	106
Розділ XIX. Думка дає страждання	120
Розділ XX. Анонімні листи	129
Розділ XXI. Розмова з владарем	133
Розділ XXII. Спосіб діяти в 1830 році	147
Розділ XXIII. Турботи чиновника	161
Розділ XXIV. Велике місто	176
Розділ XXV. Семінарія	183

Розділ XXVI. Світ, або те, чого бракує багатію	191
Розділ XXVII. Перший життєвий досвід	202
Розділ XXVIII. Процесія	206
Розділ XXIX. Перше підвищення	214
Розділ XXX. Честолюбець	230

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I. Втіхи сільського життя	251
Розділ II. Вступ у світ	262
Розділ III. Перші кроки	271
Розділ IV. Палац де - ла - Моль	275
Розділ V. Чутливість і побожна, знатна дама	288
Розділ VI. Манера вимовляти	291
Розділ VII. Припадок подагри	298.
Розділ VIII. Що відзначає людину	307
Розділ IX. Бал	318
Розділ X. Королева Маргаріта	328
Розділ XI. Влада молодій дівчині	336
Розділ XII. Невже він Дантон?	341
Розділ XIII. Змова	347
Розділ XIV. Думки молодій дівчині	357
Розділ XV. Невже це змова?	363
Розділ XVI. О першій годині вночі	369
Розділ XVII. Стара шпага	376
Розділ XVIII. Жорстокі хвилини	381
Розділ XIX. Італійська опера	387
Розділ XX. Японська ваза	397
Розділ XXI. Секретна нота	403
Розділ XXII. Дискусія	409
Розділ XXIII. Духівництво, ліси, свобода	417
Розділ XXIV. Страсбург	426
Розділ XXV. Царство добротності	433
Розділ XXVI. Моральне кохання	440
Розділ XXVII. Найкращі церковні посади	444
Розділ XXVIII. Манон Леско	448
Розділ XXIX. Нудьга	452
Розділ XXX. Ложа в опері Буфф	456

Розділ XXXI. Примусити її боятись	461
Розділ XXXII. Тигр	466
Розділ XXXIII. Пекло безвілля	472
Розділ XXXIV. Розумна людина	478
Розділ XXXV. Гроза	485
Розділ XXXVI. Сумні подробиці	490
Розділ XXXVII. Башта	498
Розділ XXXVIII. Могутня людина	503
Розділ XXXIX. Інтрига	509
Розділ XL. Спокій	514
Розділ XLI. Суд	519
Розділ XLII.	526
Розділ XLIII.	531
Розділ XLIV.	537
Розділ XLV.	545
<i>ДОДАТОК</i>	<i>553</i>

Редактор
К. Безрук
Техкерівник
М. Штуліфкер
Коректор
В. Вороніна

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловлігу 6078. Зам. 106. Тираж 7000
18 друк. арк.

Видання 881. Пап. ф. 72×108 — 54 кг.
9 пап. арк. В 1 пап. арк. 112,000 літ.
Здано в роботу 4-11-38 р. Підписано
до друку 10-1-40 р.

